

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

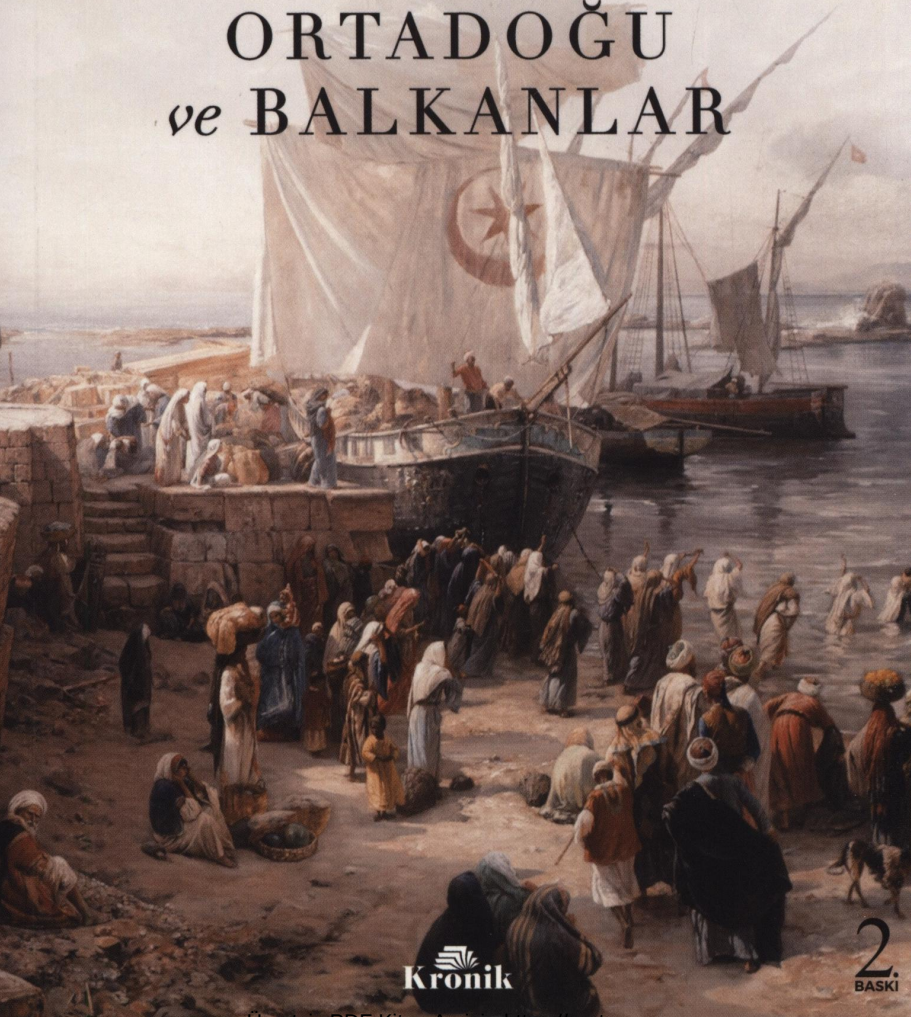
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HALİL İNALCIK

Osmanlı Hâkimiyetinde
ORTADOĞU
ve **BALKANLAR**

**OSMANLI HÂKİMİYETİNDE
ORTADOĞU VE BALKANLAR**

—
HALİL İNALCIK

KRONİK KİTAP: 152

Osmanlı Tarihi Dizisi: 37

YAYIN YÖNETMENİ

Adem Koçal

EDİTÖR

Ahmet Yaşar

KAPAK TASARIMI

Kutan Üral

MİZANPAJ

Kronik Kitap

1. Baskı, Haziran 2020, İstanbul

2. Baskı, Ağustos 2020, İstanbul

ISBN

978-605-7635-58-7

KRONİK KİTAP

Şakayıklı Sk. №8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

*Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 34569*

www.kronikkitap.com

f t k kronikkitap

BASKI VE CİLT

Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak
kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan
çöğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

HALİL İNALCIK

Osmanlı Hâkimiyetinde

ORTADOĞU
ve BALKANLAR

HALİL İNALCIK

1916'da İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakınçağ Bölümü'nde doktora'sını tamamladıktan sonra, 1942-1972 döneminde aynı fakültede öğretim üyesi oldu. 1972'de Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi konusunda dersler vermek üzere davet edildi. 1993'te Bilkent Üniversitesi'nden davet alıncaya dek Chicago Üniversitesi'nde görevini sürdürdü. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere birçok Amerikan üniversitesinde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi. 1973'teki "*The Ottoman Empire - The Classical Age (1300-1600)*" (*Osmanlı İmparatorluğu - Klasik Çağ, 1300-1600*)" kitabından başlayarak uluslararası yayınevlerinde pek çok kitabı yayımlandı. Türkiye, İngiliz, Amerikan, Sırp ve Arnavutluk akademilerine üye seçildi. Yurtdışında ve yurtdışında fahri doktora, ödül ve nişanlar aldı. Arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi bünyesindeki Halil İnalıcık Center for Ottoman Studies (Halil İnalıcık Osmanlı Çalışmaları Merkezi) 2008'de açılmıştır. 25 Temmuz 2016 tarihinde 100 yaşında vefat etmiştir.

Kronik Kitap'taki Eserleri

Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet

Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler

Tanzimat ve Bulgar Meselesi

The Ottoman Empire and Europe

The Ottoman Empire - Sultan, Society and Economy

Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ 1300-1600

İmparatorluktan Cumhuriyete

Osmanlı ve Avrupa – Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri

Osmanlı İmparatorluğu: 1) Toplum ve Ekonomi 2) Sultan ve Siyaset

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	8
YAYINEVİNİN TAKDİMİ	9

DEVLET

I.	KUTADGU BİLİĞ'DE TÜRK VE İRAN SİYASET NAZARİYE VE GELENEKLERİ	13
	Kutadgu Bilig'de Hint-İran Geleneği	16
	Kutadgu Bilig'de Türk Devlet Geleneği	26
II.	OTMAN BABA VE FÂTİH SULTAN MEHMED	33
III.	OSMANLILAR'DA SALTANAT VERÂSETİ USÛLÜ VE TÜRK HÂKİMİYET TELÂKKİSİYLE İLGİSİ	59
	Türklerde Hâkimiyetin ve Hükümdar Soyunun Menşei Telâkkisi	65
	Hanedan ve Ülüş Sistemi	76
	Veliahtlık Müessesesi	80
	Büyük Oğul ve Hanedanın Hâkim Kolu	82
	Kardeş İdamı Âdetinin Yerleşmesi	84
IV.	SULTAN I. SÜLEYMÂN İDARESİNDE DEVLET VE İDEOLOJİ	93
	Devlet Telakkisi	93
	Kanunî Süleymân ve "Osmanlı Kanunu"	113
	Patrimonyalizm, Bürokratikleşme ve Kanun Yapımı	116

TOPLUM

V.	YÜRÜKLER: MENŞELERİ, YAYILIŞLARI VE İKTİSADÎ ROLLERİ	125
	Yürükler	132
	Yürük Nüfusu, Göçü ve İskanı	136
	Yürük Aşiret Kimliği	142

Ekonomi ve Ticaret	151
Osmanlı Gündelik Hayatında Halı ve Kilimler	158
VI. BİR KÖY MİKROEKONOMİSİ VAKA İNCELEMESİ: 1520-1593 SENELERİ ARASINDA BURSA'DAKİ KÖYLER	169
Rum Köylerinde Bağcılık	174
Bahçecilik	175
Tahıl Üretimi	176
Arıcılık	179
Hayvanlar	179
Binalar	182
Değirmenler	184
Araç Gereçler	184
Fakir ve Zenginler: Toplumsal ve İktisadi Farklılık	185
VII. ESNAF KETHÜDASI TAYİN USULÜ	191

EKONOMİ

VIII. OSMANLI PAMUKLU PAZARI, HİNDİSTAN VE İNGİLTERE: PAZAR REKABETİNDE EMEK MALİYETİNİN ROLÜ	201
Hint Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilas (1500-1800)	208
Hindistan'dan İthal Pamuklu Çeşitleri	222
XVIII. Yüzyılda Anadolu'dan Kuzeye Pamuklu İhracatı	247
İngiliz Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilas	251
Sonuçlar	265

SİYASET

IX. BATI ANADOLU'DA GÂZÎ BEYLİKLER, BİZANS VE HAÇLILAR	271
Fâtih ve Ege Denizi	286
Haçlılar, Osmanlılar ve Fransa	289
Avrupa Devletler Denge Sistemi ve Osmanlı	296
Akdeniz'de Osmanlı-Fransız İşbirliği	298
Barbaros Hayreddin Paşa Toulon'da (1543)	299
Hayreddin'in 1543-1544 Seferi Hakkında Süleymannâme	305
X. RÖNESANS DİPLOMASİSİNDE BİR VAKA İNCELEMESİ: VIII. INNOCENT İLE II. BAYEZİD ARASINDAKİ CEM SULTAN'A DAİR ANLAŞMA	309
Türkçe Kaynakların Bir Değerlendirmesi	309
Mustafa'nın Vazifesi ve II. Bayezid ile VIII. Innocent Arasındaki Anlaşma	322

XI.	RUSYA, KIRIM VE OSMANLI İMPARATORLUĞU ARASINDA UNVANLARA YANSIYAN GÜÇ İLİŞKİLERİ	341
	Tatar Hâkimiyeti Altında Moskova Unvanlarının Evrimi	343
	Neticeyi Değiştiren Unsur: Osmanlılar	355
	1687 Senesine Kadar Rus, Osmanlı ve Kırım Devletlerinin Karşılıklı Mevkilerindeki Değişimler	359
	1641-1681 Seneleri Arasında Unvanlar	362
	1681 Tarihli Barış Antlaşması	376
	Dönüm Noktası: İstanbul Antlaşması, 1700	380
XII.	DİMİTRİE CANTEMİR'İN ÇALIŞMASINDA DOĞU VE BATI KÜLTÜRLERİ	389

MÜTEFERRİK

XIII.	TURSUN BEY, FÂTİH MEHMED ZAMANI TARİHÇİSİ	395
	Tursun Bey'in Eseri	406
XIV.	OSMANLI İPEK TİCARETİ, MADENCİLİK VE ZİRAATİNDE YÜK (HİML)	411
	İpek Ticaretinde <i>Yük</i>	412
	Madencilikte <i>Yük-Kabal</i> Sistemi	415
	Zirai Vergilendirmede Kullanılan <i>Yük-Kabal (Lukno)</i> Sistemi	424
	Vergi Birimi Olarak Yük: "Bir Ölçü Buğday ve Bir Ölçü Arpa"	429
	MAKALELERİN KÜNYESİ	441
	İNDEKS	445

ÖNSÖZ

Bu kitap İlhan Başgöz'ün önerisi, sürekli teşviki ve gayreti neticesinde vücut buldu. Başgöz'ün başlangıçta niyeti, Amerika'daki Osmanlı tarihi öğrencilerinin ilgisini çekeceğini düşündüğü bazı makalelerimi bir araya getirmektir. Sonrasında hiç yayımlanmamış çalışmalarımın da dâhil edilmesi ile on yedi makaleden müteşekkil bu kitap ortaya çıktı. Bu kitapta orijinal metinlerin genel çerçevesini değiştirmeden bazı düzeltmeler ve eklemeler yapmakla yetindim.

Kitabın hazırlanması sırasında, Türkçeye hâkimiyeti ve Osmanlı tarihindeki uzmanlığı ile temayüz etmiş olan Douglas Howard'ın çok katkısı oldu. Farklı zamanlarda ve farklı platformlarda yayımlanmış olan makalelerde geçen Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin kullanımlarında belli tutarsızlıklar söz konusudur. Standartlaştırılmasındaki zorluklar nedeniyle, aynı makalede yer alsalar bile, bu türden kelime kullanımlarının bırakılmaları gerekiyordu. Bu zorluklara rağmen, bu kitap için özveriyle çalışan dizgici Bruce Carpenter'a çalışmayı baskıya hazır hale getirme becerisi, sabrı ve mükemmel çalışması için müteşekkirim. Ayrıca kitabın sonundaki dizini hazırlamama yardımcı olan Kemal Sılay'a da teşekkür ederim.

Halil İNALCIK

YAYINEVİNİN TAKDİMİ

“Osmanlı Hâkimiyetinde Ortadoğu ve Balkanlar” başlıklı bu kitap çalışması Halil İnalçık’ın on dört makalesini bir araya getiriyor. İngilizce ilk hali İlhan Başgöz’ün editörlüğünde Indiana University Turkish Studies ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı ortak dizisi içerisinde 1993 yılında yayımlanmıştır. “The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society” ismiyle basılan bu İngilizce kitapta on yedi makale yer almıştır. Kitabı Türkçe olarak yeniden yayımlarken, üç makaleyi İnalçık’ın Kronik Kitap’tan yayımlanan diğer eserlerinde yer almaları nedeniyle çıkardık.¹

Kitap beş ana bölümden ve on dört makaleden oluşmaktadır. Devlet başlıklı ilk bölüm Kutadgu Bilig’de Türk ve İran siyaset düşüncesi ve gelenekleri ile başlıyor; sonrasında 15. yüzyıl Osmanlı dünyasının ilginç dervişlerinden Otman Baba’nın Fatih Sultan Mehmed ile iktidar ilişkisi; Türk hâkimiyet telakkisi içerisinde Osmanlılarda saltanat veraset usulü ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde devlet telakkisi ve kanun yapım süreci ele alınıyor.

1 “Köy, Köylü ve İmparatorluk,” *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1. Cilt, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, 13-26; “XV. Asır Türkiye İktisadî ve İctimai Tarihi Kaynakları,” *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1. Cilt, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, 188-201; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle,” *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1. Cilt, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, 143-187.

Toplum başlıklı ikinci bölümde yürüklerin kökenleri, dağılımları ve iktisadi rolleri; Tereke defterleri üzerinden bir köy mikroekonomisi olarak 16. yüzyıl Bursa köyleri; Esnaf teşkilatı bünyesinde bir kethüda tayin süreci irdeleniyor. Ekonomi bölümünde erken modern Osmanlı pazarına Hint pamuklularının dahli ve pazar rekabetinde emek maliyetinin rolü inceleniyor.

Siyaset başlıklı bölümde Balkanlar ve Ortadoğu'da farklı siyasi oluşumlar arasında çatışma ve uzlaşma unsurları ele alınıyor. Bu çerçevede 16. yüzyılda Avrupa devletler dengesi içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yeri; Cem Sultan'a dair Papa ile Osmanlı sultanı arasındaki diplomatik anlaşma; Unvanlara yansıdığı şekliyle Rus Çarlığı, Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki güç ilişkileri; 18. yüzyılın önde gelen entelektüeli Dimitrie Cantemir'in çalışmalarında Doğu ve Batı kültürlerinin karşılaşması ele alınıyor.

Müteferrik bölümünde ise Fatih Sultan Mehmed dönemi tarihçisi olan Tursun Bey'in eseri değerlendirilmekte ve Osmanlı ipek ticareti, madencilik ve ziraatında ölçü birimleri ele alınmaktadır.

Halil İncık'ın bu kitaptaki makaleleri uzun yıllar önce yayınlanmış olsa da uzmanların ve genel okuyucuların halen daha ilgisini çekebilecek hususları içermektedir. Özellikle kitaptaki sekiz makale ilk defa Türkçe olarak yayımlanmaktadır. Yayınevi olarak İncık'ın bu eserini yayımlarken, eserin ilgili yerlerinde imlâ düzenlemeleri ve referans standardizasyonu gibi kısmî değişiklikler yaptık. Bu eserin yayınlanması konusunda her türlü desteğini bizden esirgemeyen Halil İncık'ın kıymetli kızı Günhan İncık'a teşekkürü bir borç biliyoruz.

Kronik Kitap

BÖLÜM 1

DEVLET

KUTADGU BİLİĞ'DE TÜRK VE İRAN SİYASET NAZARİYE VE GELENEKLERİ

İslâm kültür çevresi ötesinde, öz Türk kültürünün yazılı zengin kaynaklarını Uygur devri eserleri oluşturur. Bilinmektedir ki, Karahanlılar, İslâm kültür çevresine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirdiler. Reşid Rahmeti Arat, Uygur ve Karahanlı kültür kaynaklarını bize açan, böylece Türk kültürünün öz temelleri üzerinde canlanmasını ve gelişmesini hazırlayan bir Türk bilgini idi. Arat, Türk kültürünün en büyük anıtlarından biri olan *Kutadgu Bilig*'in metnini ve bugünkü Türkçeye çevirisini, daha önce W. Vambery ve W. Radloff'un görmediği metinleri de kullanarak Batı'nın filolojik metotlarına göre eşsiz bir şekilde yayınlamakla, kuşkusuz Türk kültür tarihi incelemelerinin temel taşlarından birini koymuştur. Kendisi önsözünde (*Kutadgu Bilig*, II, çeviri, VIII) der ki, "Yusuf Hâs Hâcib'in bu eserinde, Türk dil ve edebiyatından başka Türk içtimaiyatı, Türk tarihi ve umumiyetle Türk kültür tarihi ile uğraşanlar da kendi sahalarını aydınlatacak birçok parıltılar bulacaklardır". Reşid Rahmeti Arat, komşu kültürlerin eserdeki yankılarını, inceleme bölümünde ileride ele almayı vaat etmiş ise de (Metin I, XXI), çok yazık ki, ecel buna izin vermemiştir.

Büyük bir Türk âlimi olarak tanıdığımız Reşid Rahmeti'nin unutulmaz hâtırasına adadığımız bu iddiasız yazımızda, onun yayınladığı *Kutadgu Bilig* metnine dayanarak, eserdeki Hint-İran ahlâk ve siyaset görüşleriyle öz Türk geleneklerini ayırt etmeğe çalışacağız.

W. Barthold'a göre *Kutadgu Bilig*, "Padişahlara, memurlara vesair halka ahlâk öğretmek için" yazılan, Şark'ta, bu arada İran'da, çok yaygın eserler grubu arasına sokulabilir. Eser "baştan sonuna kadar İslâm ruhiyle" yazılmıştır ve Uygurlardan geçmiş olması ihtimali azdır.¹ R. R. Arat'a göre, *Kutadgu Bilig* "insana her iki dünyada tam mânası ile kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile kaleme alınmış bir eserdir". Yusuf Hâs Hâcib, her şeyden önce bir şâir-düşünürdür. "İnsan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tâyin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur". Arat'a göre, Yusuf orta Asya'da iç mücadele sonucu sarsılmış olan "ahlâk prensiplerini yeniden tanzim etme" kaygısıyla bu eseri yazmış olmalıdır.² Bununla beraber Arat, eserin ayrı ayrı parçalarından bir sonuç çıkarmağa çalışmanın insanı yanlış yollara götürebileceğini haklı olarak işaret etmektedir.³ Arat, eserde İran tesiriyle arûz vezninin kullanılmış olduğunu, Arapça ve Farsça bir çok terimler bulunduğunu ve Arapça (*Tâzi tili*) eserler ile Fars ulemasının (*Tejik bilgesi*) anıldığını işaret etmektedir. Yusuf, her halde Arapça ve Farsça bilmektedir.

Kutadgu Bilig, rahmetli Sadri Maksudi Arsal'a göre, *Telemague* gibi terbiyevî bir gaye güden bir eserdir. Amacı, XI. yüzyıl Türklerinin ahlâk ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek kuşaklara ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşılmasıdır. Eserde "içtimaî hayat, ahlâk, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamıyla İslâm'dan önceki Türklerin telâkkileridir".⁴ "Edebî fikrî malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır". "Müellifin kullandığı darbı meseller Türk atalar sözleridir".

1 W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, 121-123.

2 *Kutadgu Bilig*, I, *Metin*, XXV.

3 *Age.*, XXIII.

4 S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, 90, 98.

“Bu ahlâkî ve hukukî telâkkileri ve bu devlet teşkilâtını, on birinci asırda Müslüman Uygur hanlıklarında hâkim olan telâkki ve teşkilâtın biraz idealize edilmiş bir hülâsası olarak kabul edebiliriz”.⁵ Sadri Maksudi Arsal, eserdeki fikirlerin “Türklerin tarihî hayatları zarfında toplamış oldukları fikir ve ahlâk hazinesinden alınmış” olduğu noktası üzerinde durmakla beraber, bazı yabancı tesirleri de kabul etmektedir; ona göre Yusuf’un fikrî yetiştirme çağı 1030-40 yılları arasında olmalıdır. Arsal’a göre, Otto Alberts’in ileri sürdüğü gibi,⁶ İbn Sinâ tesiri söz konusu olamaz. Daha ziyade Farâbî ile Çin filozofu Konfüçius’un tesirleri görülür. Hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, ilmin ve aklın devlet idaresinde rolü, adaletin önemi hakkında Farâbî ile Yusuf’un fikirleri arasında “çok büyük bir müşâbehet (benzerlik)” vardır.⁷

Konfüçius’un eserlerinden bazılarının Uygurcaya tercüme olunduğunu gösteren deliller mevcuttur ve onun ahlâk, hukuk ve devlet idaresi hakkındaki görüşleriyle Yusuf’un fikirleri arasında “inkâr olunamaz benzerlikler vardır”.⁸

Burada sadece metot bakımından şunu hatırlatalım ki, bu gibi fikirler çok yaygındır. Belli bir kimsenin tesirini gösterebilmek için özel noktaların tespiti gerekir.

Kutadgu Bilig’in ne çeşit bir eser olduğu, ona sonradan nesir ve nazım olarak eklenen önsözlerde doğru bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre, bu nevi eserlere başka memleketlerde *Edebü’l-mülûk*, *Âyîn ü’l-memleke* veya *Pendnâme-i mülûk*, Turanlılar arasında ise *Kutadgu Bilig* denmektedir. Yine bu önsöze göre, kitapta, memleket ve şehirlerin idaresi, idarecilerin bilmesi gerekli şeyler, hâkimiyetin gerekleri ve koşulları, devletin çöküşü ve ayakta kalması sebepleri bildirilmiştir.

5 Age., 118.

6 O. Alberts, “Der Dichter des in uigurisch-türkischem Dialect geschriebenen Kutadku bilik (1069-70 p. Chr.) ein Schüler des Avicenna”, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 14 (3), (1901), 330.

7 Arsal, 119.

8 Age., 120.

Kutadgu Bilig'de Hint-İran Geleneği

Yusuf, şüphesiz *Şehname*'yi görmüştür. O, Türklerin efsanevî kahramanı Tonga Alp-er'e İranlıların Afrâsiyâb dediklerini kaydeder (beyit 280). Dahhâk ile Feridûn'un âkıbetine dair sözleri (b. 241) kendi çevresinde *Şehnâme*'nin iyi bilindiğine kanıt olarak alınabilir. Nihayet *Kutadgu Bilig*, *Şehnâme* vezninde (faûlun faûlun faûlun faûl) yazılmıştır. Fakat hemen söylemeliyiz ki, Yusuf'un eserindeki görüşler, idare sanatı hakkında XI. yüzyılda İran-İslâm dünyasında yayılmış ve kökleşmiş bir sıra kavramlara indirgenebilir ki, bunlar da çok daha eski Hint-İran kaynaklarına götürülebilir.

Sâsânî devletinin son zamanlarında, hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek gayesini güden nasihat kitapları, *Andarznâme* veya *Pandnâme* adı altında çok yayılmış bulunuyordu. Bunlardan en ünlüsü I. Husrev Anûşîrevân zamanına ait Tansar'ın mektubu, o devirde hayalî bir durumu ele alarak ahlâkî ve siyâsî öğütler vermektedir.⁹ Başka bir tanesi, *Buzurcmihr Risâlesi*'dir ki, Orta Çağ İslâm tarihinde çok tanınmış olduğu gibi, Osmanlı Türkçesine de çevrilmiştir.

İslâm devrinde, bu Eski-İran eserlerinin etkisi altında, hükümdar ve yüksek sınıflar için ahlâk, siyaset, devlet idaresi, teşrifât, *etiquette*, pratik yaşama kurallarını anlatan ve *âdâb* adı altında toplanan bir sürü risaleler meydana çıktı. İslâm'da bu tarzın ilk büyük mümessili olan İbn Mukaffâ', zerdüştlükten Müslüman olmuş bir İranlı olup eserlerinin büyük kısmını Pehlevî dilinden tercüme edilmiş bu gibi risâleler oluşturmaktadır. O, aynı zamanda *Kalilagh ve Demnagh* (*Kelîle ve Dimne*) adlı eseri de Pehlevî'den Arapçaya çevirdi. Bu kitabın aslı, Sanskrit dilinde hükümdarlara özgü bir nasihatnâme olan *Pañçatantra*'dır.¹⁰ Eser,

9 A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhag 1936, 58-61

10 *Pañçatantra* hakkında bkz. K. Çağdaş, *Pañçatantra Masalları*, Ankara 1962. Eserin yazılış tarihi tespit edilememiştir. Teklif edilen tarihler M.Ö. 200 ile M.S. 500 arasında değişmektedir (Age. 9-10). Devlet idaresi ve ahlâk üzerinde hakimâne düsturlar, eski Hind'de en çok Kautiliya adına bağlanır. *Pañçatantra* yazarı da onu anar (Kautiliya hakkında N. Ch. Bandyopadhyaya, *Kautiliya or*

hayvan masalları içinde idare ve siyasete ait kurallar ve ahlâk dersleri verme gayesini gütmektedir. Fikirler, çoğu kez masallar içinde kısa anlamlı hikmetler ve kurallar şeklinde ifade edilmiştir. Eserin, Anuşîrevân'ın veziri hakîm Burzôe'ye atfolunan Pehlevî tercümesi kayıptır. Eser, daha sonra Gazneli Sultan Behrâmşâh (1118-1152) adına Munşi *Ebu'l-ma'âli Nasrullah* tarafından îlâvelerle Arapçadan Farsçaya çevrildi.¹¹ Bu eser Sâsânî İran'ında büyük rağbet gördü. Bütün bu pratik ahlâk ve siyaset kitaplarının gayesi, hayalî hikâyeler ve hakiki hayattan alınan misâller ve filozofça kurallarla insanlara mutlu bir yaşamının yollarını göstermek ve bilhassa hükümdarlara başarılı bir idarenin sırlarını ve pratik kurallarını öğretmektir. Bunlar, İslâm'dan önceki İran cemiyetinde yüksek sınıfların yaşama anlayışı, dinî-ahlâkî ve siyasî fikirlerini ifade etmektedir. *Kelîle ve Dimne* önsözünde¹² İbn Mukaffa', bu eserin Padişahlara idare sanatında gerekli bir kılavuz olduğunu ve Anuşîrevân'ın memleket işlerini ona göre düzenlediğini ileri sürer.

an Exposition of his Social Ideal and Political Theory, Calcutta 1927). Materyalist bir ahlâka dayanan bu esere göre insanın kılavuzu akıldır ve insan kendi saadetini bulmak için başkalarının saadetine saygı göstermelidir. Davranışlarımız geçmişteki örneklerle dayanmalıdır. Aşağı halk kitleleri ekonomik bakımdan devletin temelidir. Devletin temel öğeleri yedidir: hükümdür, kendisine yol gösteren vüzerâ, tebaası, kaleler, savunma ve saldırı kuvvetleri, hazine ve müttefikler. Hükümdar, tebaaya çocukları gibi muamele etmelidir. O, her türlü otoriteyi temsil eder. Bu otorite, bu dünyayı idare eden *kanun*'dan çıkar. Hükümdar kanunu yerine getirmekle yükümlüdür. Kanuna dayanarak kötüler cezalandırılır. Adâlet hükümdarın birinci ödevidir. Adâleti yerine getirirken kendi sevgi ve nefretine bağımlı olmamalıdır. Tarafsızlık adaletin ilk temel kuralıdır. Adâletle idarede ikinci öge akla tâbi olmaktır. Adâleti yerine getirmekte en önemli yol hükümdarın bizzat davayı dinleyip hüküm vermesidir. Hükümdarın vazifeleri, zulüm ve saldırganları önleyerek tebaanın hayatını ve malını korumak, adâleti tarafsızlıkla yerine getirmek, ziraat ve sanayin gelişmesine önayak olmak ve halkı zenginleştirmektir. Genel olarak eski Hind'de devlet nazariyesi için B. Prasad, *Theory of Government in Ancient India (Post-Vedic)*, Allahabad 1927.

11 Şimdi mükemmel bir ilmi yayını Moctebâ Minovi yapmıştır: *Tarcuma-i Kalîla wa Dimna*, Tahran 1343.

12 Age., 29.

Eski Hint-İran nasihatnâme ve siyâsetnâmelerinde devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden, otoritesinden başka bir şey değildir. Siyaset ise, hükümdarın bu otoritesini koruma ve kuvvetlendirme ve bunun araçları olan askeri ve parayı halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmadan sağlama yoludur. Halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu otoriteyi tehlikeye düşüren, fakirliğe yol açan bir durumdur. Hükümdar bundan olabildiği kadar kaçınmalıdır. Bu da ancak âdil olmakla mümkündür. Bu eserde *adâlet* esas itibarıyla, halkın üzerinden zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebaanın can ve malını güvence altında bulundurmak şeklinde anlaşılır. Özetle, egemenlik, adâlete sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak meydana çıkar. Başka deyimle, iyi bir siyaset hükümdarın kişisel moral niteliklerine gelir dayanır. Hükümdar; insafı, yumuşak ve af edici karakterde ise âdil bir hükümet kurmak mümkündür. Onun içindir ki, siyaset ahlâktan ayrılmaz; siyâsetnâmeler aynı zamanda bir ahlâk kitabı, bir ahlâki öğütler dergisi niteliğindedir.

İslâm tarihçisi Taberî'nin Sâsânî kaynaklarından aktardığı şu rivayet, eski İran devlet anlayışını iyi yansıtır: Kısra Pervîz, hazinesinde büyük meblağlar toplamıştı. Hazineye mal toplamak için şiddet gösterilmesine müsaade ediyordu. Bunun sonucunda (yani para hazinede toplanıp dolaşımdan kalktığı için) fiyatlar çığırından çıktı ve geçim zorlaştı. Halk Kısra ve devleti aleyhine döndü. Kendisi tahttan indirilip suçlandırılırken zulümleri arasında özellikle vergi toplarken şiddet kullandığı, halkın elindeki malları toplayarak geçimlerini güçleştirdiği ileri sürüldü. Buna karşı Kısra şu yanıtı vermiştir: “Tanrıdan sonra hükümdarları ayakta tutan ve kuvvetlendiren şey para ve askerdir. Ordu ve silâh ancak büyük paralar sayesinde elde edilir. Lâzım olan mal ancak ciddi çaba göstermek ve vergi toplama esnasında kuvvet kullanmakla toplanabilir. Hazinede para toplama işine ilk defa biz başlamış değiliz... Bu mal ve hazineler hükümdarlığın ve memleketin temelidir. Düşmana karşı senin kuvvetindir.”¹³

13 Taberî, *Târih al-umam va'l-mülûk*, ter. A. Temir-Z. Kadiri, III, Ankara 1965, 1238-49.

Burada bir taraftan hâkimiyeti tutmak için askere ve bunun için de paraya ve hazineye ihtiyaç olduğu düşüncesi, diğer taraftan hazine yığmanın halka zulüm yapılmasına yol açtığı ve büyük miktarda altın ve gümüşü hükümdarın hazinesinde tutmanın halkın geçimini güçleştirdiği düşüncesi, iki zıt siyaset olarak karşı karşıya konmuştur. Bu çatışma, daha derin bir görüşü yansıtan şu düşünce ile giderilmiştir: Canı ve malı huzur içinde olmayan raiyyet, mal üretip zenginleşemez ve fakir olan raiyyetin vergi verme kabiliyeti de azalır. O halde hazineyi doldurmak için hükümdarın reâyâyı yumuşak ve âdil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerekir.

Kelile ve Dimne'ye göre¹⁴ “raiyyetin güvenliği Padişaha ve memleket işinin düzende olması dindarlığa, akıl ve sebata ve adle bağlıdır”. Hükümdar adâlet, acıma ve şefkat ile ve kötülere karşı otoritesini gösterme ve cezalandırma suretiyle mutluluğa ve dünyayı hükmü altına almayı başarır.¹⁵ Eski Hint-İran geleneğini yansıtan geç bir eserde, *Kâbüsnâme*'de¹⁶ (yazılışı 1082) aynı görüşü şu şekilde formüllendirilmiş buluruz: “Şunu bil ki, hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altın da bayındırlıkla ele geçer, bayındırlık ise adl ve insafla yayılabilir. Onun için adl ü insâftan gâfil olma”. *Adâlet dairesi* denilen bu formül *Kutadgu Bilig*'de daha açık ifade olunmuştur (b. 2057-59): “Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyâç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir. *Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır*;¹⁷ Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar”.

14 Minovi, 319.

15 Age., 27.

16 *The Nasihatnâme known as Qâbüs-nâme of Kai Kâ'us b. Iskandar*, haz. R. Levy, London 1951, 125. Tipik bir *pendname* olan bu kitabın II. Murad için Mercimek Ahmed tarafından yapılan tercümesi (yayınlayan O. Ş. Gökyay, İstanbul 1944), 337.

17 Mısra şöyledir: *budun baylıkınga törü tüz kodun*.

Yusuf Hâs Hâcib'in eserinde bu siyaset görüşü hâkimdir. Çeşitli yerlerde bu fikre döner ve başka başka biçimlerde açıklamaya çalışır. Meselâ "Halk zenginleşti ve memleket nizama girdi; halk hükümdara dualar etti. Halk kurtuldu ve zahmet denilen şey ortadan kalktı. Kuzu ile kurt birlikte yaşamaya başladı...Bir müddet böyle huzur ve âsâyiş içinde geçti, halkın ve memleketin her işi yoluna girdi. Memlekette yeni şehir ve kasabalar çoğaldı. Hükümdarın hazinesi altın ve gümüş ile doldu. Hükümdar rahat etti ve huzura kavuştu; şöhreti ve nüfuzu dünyaya yayıldı" (b. 1039-1044). "Ey hâkim! memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer, zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur. Zâlim, zulmü ile birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür" (b. 2033-2035). Başka bir yerde (b. 5152) hükümdarın "hazinesi, maiyeti ve askeri vardı, bunlara dayanarak her istediğini buldu".

Kutadgu Bilig'de bu anlayışı yansıtan daha birçok misâller bulmak mümkündür (bak. b. 894-895, b. 5540, b. 4559-5463, b. 1924-1928). Yusuf, bu anlayış içerisinde devlet idaresinde adâlete baş rolü tanıdığı için eserde Hükümdar Kün-Togdı, adâleti temsil etmektedir (b. 68). "Beyliğin temeli adâlet yoludur" (*bu beglik köki ol könilik yolu*) (b. 821). Diğer prensipler sırasıyla şunlardır, "devlet", "hired" (akıl) ve "kanaat". Devlet, vezir Ay-toldı'dır. Akıl ise onun oğlu Ögdülmiş'dir. "Kanaat" vezirin akrabasından Ogdurmış tarafından temsil edilir (kayda değer ki, metinde, *devlet, raiyyet* kelimeleri Farsçada kullanılan şekilleriyle Arapça kelimelerdir).

Adâleti temsil eden hükümdarın vazifeleri şunlardır (b. 5540-5550, b. 5574- 5584):

1. *Para ayarını temiz tutmalı,*
2. *Halkı âdil kanunlarla idare etmeli ve kuvvetlinin zayıfı hükmü altına almasına meydan vermemeli,*
3. *Haydutları ortadan kaldırmalı,*
4. *Yolları açık ve emin tutmalı,*
5. *Herkese mertebesine göre muamele etmeli.*

Yine Sâsânî geleneğini yansıtan ve Ardaşîr b. Bâbek çağına atfolunan bir risâlede de hükümdarın görevleri: *Adl* göstererek raiyyetin durumunun iyiye götürülmesi, yolların emniyeti, raiyyetin evinin barkının korunması ve zalimlerin elinin ondan uzaklaştırılması¹⁸ şeklinde sıralanır.¹⁹ Çoğunlukla Eski İran devlet geleneklerini yansıtan Nizâm'ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde (ilk üç fasıl) hükümdarın vazifeleri; âsileri cezalandırıp itaat altına sokmak, her hizmet sahibini kendi yeterliliğine göre yerine ve mertebesine getirmek, adâlet ile reâyânın huzurunu sağlamak, kanallar, köprüler yaparak, yeni köyler ve şehirler kurarak memleketi kalkındırmaktır. Hükümdarın başta gelen vazifesi, haftanın belli günlerinde bizzat reâyânın şikâyetlerini dinleyip doğrudan doğruya adâleti yerine getirmektir. Herkese derecesine göre muâmele etmek, “herkesi kendi menziletine koymak”, sınıflar düzenini muhafaza etmekle ilgili olup bu çeşit nasihatnâmelerde daima zikrolunur.

Müslüman fakihların *Siyâsetu's-şer'iyye*'lerinde halife veya sultanın ödevleri, aynı kaynaktan gelen fikirler çerçevesinde aşağı yukarı aynı biçimde anlatılır. Ancak Şeriat'ın korunması ve Şeriat hükümlerinin yerine getirilmesi doğal olarak bunların başına ilâve olunur.²⁰ Devletin esas idarî fonksiyonları da *asker*, *hazine* ve *adâlet* temellerine dayanan devlet anlayışına paraleldir. Yani hükümdara başlıca üç nevi memur lâzımdır. 1. Kılıç kullanan yiğit kimseler (*asker*), 2. İstişare ile memleket işlerini düzene koyan hakim ve bilgili devlet adamı (*vezir*), 3. Devlet gelirlerini ve giderlerini tutan ve hazineyi dolduran zeki ve becerili kâtipler (*bürokrasi*).²¹

18 Arapça, yazılan *Nasihatu's-selâtin* mahiyetindeki kitaplarda yahut *Siyâsetu's-şer'iyye*'lerde bu formül “zâlimin elini zulm yapmaktan kesme” şeklinde ifade olunur:

19 *Resâ'ulu'l-Bulagâ*, yay. M. Kurd Ali, 3. baskı. Kahire 1964, 383.

20 Halifenin vazifeleri: Şeriat'ın tatbiki ile beraber adâleti yerine getirme, genel barışı ve güvenliliği koruma, bu amaçla ceza müeyyidelerini kullanma, İslâm ülkesini savunma, Şeriatçe tayin edilmiş gelirleri toplama, maaşları ödeme, devlet hizmetlerine ehil kimseleri tayin etme ve onların işlerini sürekli kontrol etme.

21 *Kutadgu Bilig*, beyit 5910-5914. XI-XIII. yüzyıllarda İran'da idare için şimdi şu esere bakılmalıdır: H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Horezmshabs* (1038- 1231), Wiesbaden 1964.

Hükümdarın mutlak hâkimiyetine dayanan bu patrimoniyal devlet sisteminde, otorite sahibinin halka adâleti, kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü ve yolsuzluklarını önleme anlamında anlaşılan 'adl, hükümdarın en önemli görevi sayılır. Sâsânîlerde ve daha sonra İslâm devletlerinde büyük divan tertibi ve hükümdarın bizzat tebaanın şikâyetlerini dinleyerek hüküm vermesi bu asli görevin yerine getirilmesi içindir.²² *Mezâlim Divânı*, *Dâru'l-'adl* veya *Divân-i 'Alî* adıyla anılan bu divana herkes gelip şikâyet sunabilirdi.

Sâsânîlerde her ayın ilk haftasında raiyyetten herhangi bir kimse divana gelmek ve doğrudan doğruya hükümdara şikâyetini bildirmek hakkına sahipti.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de²³ bu âdetin gerçek gayesini açıklar. Padişahlar haftada iki gün mutlaka doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini (*mezâlim*) dinlerler ve hakkı yerine getirirler. Böylece, memleketin her yerinde zâlimler şikâyet korkusuyla kötülük yapmaktan çekinirler. Şikâyetler, genellikle Pâdişâh adına otorite icra edenlerin yolsuzluklarına karşıdır. Hatta, doğrudan doğruya Padişahın bir emri, bir kanun veya nizam aleyhinde de şikâyetle bulunulabilir. Hükümdarın hükmü süratle verilmeli, son ve kesin olmalıdır. Şikâyet dinleme, hükümdarın her şeyin üstünde olan mutlak otoritesini göstermeye araç olur. Böylece yüksek divan, hükümdarın adâlet ve hâkimiyetinin en yüksek derecede ortaya çıktığı bir yerdir ve Doğu devletinin niteliğini en belirli şekilde ortaya koyan bir kurumdur. Bütün İslâm devletlerinde, Sâsânîlerde olduğu gibi, bu müesseseye birinci derecede önem verilmiştir.²⁴ *Kutadgu Bilig*'de adâlet, geleneksel İran-İslâm devletlerinde olduğu şekliyle ve aynı önemle belirtilir (özellikle Kün-Togdi'nın adaletin ne olduğu hakkında XVIII. fasıl, beyit 792-822). Beg der ki: Taht üç ayak üzerindedir, hiçbir tarafa

22 Christensen, 298.

23 *Siyar al-Mulûk (Siyâset-nâme)*, yay. H. Darke, Tahran 1962, 19.

24 Bu kurum hakkında bkz. E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2. baskı, Leiden 1960, 83-86, 433 vd.

eğilmez. “Hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır”. “Ben işleri doğruluk (könilik)²⁵ ile hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam, ben işleri bıçak gibi keser atarım, hak arayan kimsenin işini uzatmam”. Zulme uğrayarak kapıma gelen ve adâleti bulan kimse benden tatlı tatlı ayrılır. Benim sertliğim zalimler içindir. Kanun karşısında herkes eşittir, (b. 812: *törü bulsa min-din kapugka kelip*; burada *kapa* Osmanlılarda kullanıldığı gibi, hükümdarın hükümet işlerine başkanlık ettiği yer, yani divandır).

Hükümdarın sahip olması gereken kişisel vasıflar, bütün nasihatnâmelerde en önemli bir konudur. Zira, yukarıda açıkladığımız gibi, siyaset ahlâka dayanır. Her şeyden önce hükümdar idarede, akla ve bilgiye dayanmalıdır: *bilig birle begler budun başladı: ukuş birle il kün işin işledi* (b. 1952)

Akıl ve bilginin gerekliliği Kutadgu Bilig’de uzun parçalar halinde sık sık tekrarlanır (meselâ 1948-1973). Akıl ve bilgi ile hareket eden iki dünyada da kutlu olur (b. 1973).

Gördük ki, Hint-İran geleneğinde de akıl ve bilgi üzerinde önemle durulur. *Kelile ve Dimne*’ye göre,²⁶ akıl saadetin temel direğidir ve gayeye erişme için bir anahtardır. *Kabûsnâme* (tercüme, 349) bu fikri şöyle ifade eder: “Her işin evvelinde aklınla, bilünle danış, andan ol işi it. Zira Padişahın vezir ve vüzerası akıl ve bilüdür”.

Kutadgu Bilig’in bu bahiste İran geleneğini izlediğini, şu beyitler de gösterebilir: “İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür. Her ikisi ile insan itibar görür. Buna inanmazsan Nûşîn-Revân (Anûşîrevân)a bak” (b. 289-290).

Kutadgu Bilig’de idare edenin başta gelen vasıflarından biri *hilm*’dir, tebaasına karşı yumuşak ve bağışlayıcı olmasıdır. “Kim halka hâkim olursa onun tabiatı yumuşak, tavır ve hareketi asilâne (tüzün) olmalıdır... Onun dili ve sözü tatlı olmalı, kendisi

25 R. Arat, *könilik* kelimesini *doğruluk* diye çevirir. İkinci anlamı *adâlet*’tir ve yerine göre *adâlet* şeklinde çevrilmesi doğru olur. Beyit 821: *Beyliğin temeli doğruluk üzerinde kurulmuştur* yerine, *Beyliğin temeli adâlet (könilik) üzerine kurulmuştur*, diye çevirmelidir. Eski ve Orta Çağ devletinin bu temel prensibi Batı’da, *Iustitia Regnorum Fundamentum* şeklinde ifade edilmiştir.

26 *Kelile ve Dimne*, 408.

alçak-gönüllülük göstermelidir". Hükümdar, adâlet, kanun ve cezalandırmayı temsil ettiği için hislerine bağımlı değildir. Fakat idare başında olan vezir mutlaka yumuşak ve tatlı sözlü olmalıdır (b. 546-552). *Kelile ve Dimne*'ye göre²⁷ hükümdara gerekli huylar, *hilm* (yumuşaklık), *sahâvet* (eli açık olma) ve *şecâat* olup en önemlisi *hilm*'dir. *Hilm* padişahın şahsını "mehîb ve mükerrem" kılar, asker ve raiyyet kendisinden hoşnut olurlar, kendisine şükrederler, "mülk ve devlet" sarsılmaz. Buna karşı, bir tek kötü hareket ile cihan harap olur, halka kırgınlık ve nefret gelir. *Hilm*, akıl ve deneyim sahiplerine danışmakla edinilir. *Hilm* ile askeri ve raiyyeti kendisine bağlamış olan hükümdarın memleketini düşman istilâ edemez.

Hükümdarın raiyyete karşı vazifelerinden biri de herkese kendi derecesine göre "mürüvvet" göstermektedir.²⁸

Genellikle, *Kutadgu Bilig* ile Hint-İran geleneğinde padişahın sahip olması gereken öbür "hasletler" listesi birbirine çok yakındır.

Kutadgu Bilig diyor ki: "Bey tok gözlü, hayâ sahibi ve yumuşak tabiatlı olmalı" (b. 2000), "beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı" (b. 2010), "beye cömertlik ve alçak gönüllülük lâzımdır" (b. 2049). *Kabûsnâme* (357-364) beyin hasletlerini şöyle sıralar: 'adl, kerem, heybet gösterme, nâ meşru işlerden sakınma, aceleciliği terk etme, her işin kolayını gözetme, gerçek söyleme, sözüne sadık olma.

Nizâmü'l-Mülk'de hükümdar için gerekli vasıflar (hasletler) şöyle sıralanır: "hayâ ve hüsnü'l hulk ve hilm ve 'af ve tevâzu' ve sahâvet ve sıdk ve sabr ve şükr ve rahmet ve 'ilm ve 'akl ve 'adl".

27 *Age.*, 347-50.

28 *Age.*, 8. Fâtih devrinde Vezirâzam Mahmud Paşa'nın on iki yıl yanında *sırkâtibi* olan müverrih Tursun Bey, devlet ve siyaset hakkında tarihinin başına koyduğu mukaddimede klâsik Hind-İran devlet geleneğini tekrarlar. Ona göre, hükümdarın haiz olması gereken dört fazilet '*adl, hilm, sehâ*' ve *hikmet*'tir. *Hilmin* ehemmiyetinden bahsederken "mürüvvet Şer'i'atı yener" diye bir atasözü de nakleder (*Tarih-i Abu'l-Feth*, 20).

Yine ona göre, beylere yakışmayan huylar şunlardır: “hıkd u hased ve kibr u gazab ve şehvet ve hırs ve emel ve lucac ve durug ve bahl ve hûy-i bad ve zulm ve hodgâmî ve şitâb-zedeği ve nâ-sepâsî ve sebük-sârî”.

Kutadgu Bilig'de aynı huyları kötüler (b. 2010-2078). İhmalkârlık, zulm, yalancılık, korkaklık, hasislik, inatçılık, kibirli ve mağrur olmak, acelecilik, hiddet hükümdarda olmaması gereken şeylerdir.

Sonuç, *Kutadgu Bilig*'de devlet anlayışının, siyaset ve ahlâk kurallarının geniş ölçüde Hint-İran kaynaklarına dayandığına kuşku yoktur. Bu kavramlar bütün müslüman milletlerin ortak kültür mirası haline gelmişti. Yusuf Hâs Hâcib'in X-XI. yüzyılda Doğu İran'da ve Maverâünnehir'de kuvvetle canlanmış olan eski İran geleneklerini ve buna dair eserleri tanımış olması doğaldır. Merkezleri Balasagun ve Kaşgar bölgesinde X. yüzyıl ortalarında İslâmiyeti kabul etmiş olan Karahanlılar, bu asrın sonlarında kuvvetli İran ananelerini yaşatan Müslüman Sâ mânilerden Maverâünnehr bölgesini zabtetteler (kendilerini eski İran *Sâsânî* sülâlesine bağlayan *Sâ mânî*'lerin²⁹ himayesinde Rûdegî, *Kelile ve Dimne*'yi nazmen Farsçaya çevirmişti).

Karahanlılar, İslâm kültür dairesine girmiş olmakla beraber menşede doğularındaki yüksek Uygur kültürüne de bağlı idiler.

Kutadgu Bilig'de adetleri sayılı İslâmî-İranî terimler hariç, bu soyut konuyu işlemek için kullanılan dil tamamıyla Türkçedir. R. R. Arat'ın belirttiği gibi, bu yüksek Türkçe kuşkusuz Uygur sahasında işlenmiş Türkçe idi. Yusuf'un, aynı zamanda Uygurların Burkancılık (Budizm) kültür ve felsefesine yabancı olmadığını gösteren izler vardır.³⁰ Onun, Sanskritçeden Türkçeye çevrilmiş eserleri, bu arada siyaset kitaplarını görmüş olması uzak bir olasılık değildir. Hint siyaset görüşleri, İran yoluyla olduğu gibi, Uygur yoluyla da alınmış olabilir.

29 Barthold, 75. *Karahanlılar* için şimdi bkz. O. Pritsak, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, 251-73.

30 Arat, *Kutadgu Bilig*, I. *Metin*, Giriş, XXII; Arsal, 94.

Kutadgu Bilig’de Türk Devlet Geleneği

Yusuf bir taraftan Anûşîrevân’ı örnek gösterirken, öbür taraftan da bir takım Türk uluslarının adlarını anarak onların gelenek ve inançlarını aktarmaktadır.³¹ Ayrıca, birçok Türk atasözleriyle düşüncelerini destekler. Türk devlet geleneğini her şeyin üstünde tuttuğunu şu sözleri ortaya koyar (b. 276):

*körü barsa emdi bu türk begleri
ajun beglerinde bular yigleri*

İran devlet geleneğinde, her şeyin üstünde hükümdarın mutlak otoritesi vardır. Hatta bu otorite kanun üzerindedir. Bu sınırsız otoriteyi yalnız adâlet düşüncesi sınırlar. *Pendnâmelerin* çoğunda adâletin de yine hükümdarın çıkarını göz önünde tutan pragmatik bir gayeye hizmet ettiğini gösterdik (adâlet olmazsa huzursuzluk ve kargaşalık doğar, halk fakirleşir, hükümdarın gelir kaynakları kurur).³² Adâletin yerine getirilmesi, tamamıyla hükümdarın bir bağışlama hakkıdır. Onun mutlak otoritesini sınırlayan objektif kurallar şeklinde maddeleşmemiştir. Adâlet, büyük divanda hükümdarın bir lütuf ve ihsanı şeklinde ortaya çıkar. *Pendnâmeleri* yazarlar, adâletin garantisi olarak hükümdarın âdil olması, insaf ve hilm sahibi bulunması gibi moral prensiplere dayanmaktan başka yol bulamamışlardır.

Kutadgu Bilig’de İranî devlet ve hâkimiyet anlayışı yanında kuvvetle belirtilen bir nokta, hâkimiyetin *tör*üden (kanun ve nizam) ayrılmaması, hatta hâkimiyetin bizzat *tör*ü ve *kur’dan* ibaret olduğu görüşüdür.

“Bu Kün-Togdu dediğim doğrudan doğruya kanundur” (*bu Kün-Togdu tigli törü ol köni*) (b. 355)

“Beylik kanun ile ayakta durur” (Törü birle beglik turur ol örü) (b. 5285).

31 *Kutadgu Bilig*, XXVII.

32 Eski İran’da adâleti yerine getirmenin Tanrıya karşı bir ödev olduğu hakkında bkz. Al-Câhiz’e atfolunan *Ar-tâc fi ahlâkîl-mülûk*, Beyrut 1955, 268-270.

Yusuf, hükümdara “Ey aziz kut, ey iyi törü” diye hitap eder (b. 939).

“Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir: biri ihtiyatlılık biri kanun; bunlar esastır” (*biri saklık ol bir törü il köki*) (b. 2015).

“Hangi bey memlekette âdil³³ kanun koydu ise o, memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır”.

“Bey mülkünü ve halkını kanun yolu ile nizam altında bulundurur” (*törü birle tüzse ili budnını*) (b. 286).

Âdil kanunlar koyma ve onları tarafsızlıkla uygulama yoluyla-
dır ki, bir hükümdar uzun süre egemenliğini koruyabilir (b. 2033).

Türk devlet geleneğinde *törü*, “Tanrı’dan gelen hâkimiyet” (*kut*) *tan* ayrılmaz. Bir Kagan, özellikle devlet kurucu Türk kağanı, mutlaka bir *törü* koymalıdır. Yazıcızâde *Selçuknâme*’de Oğuz Han’ın “vasiyyet edip *türe* koyduğunu” anlatır. Orhon âbidelerine göre, *Kök Türk* devletinin kurucusu Bumin Kağan tahta oturunca “Türk milletinin ülkesini, törüsünü edivermiş, tanzim edivermiş”, ondan sonra dört tarafa hâkimiyetini yaymış ve imparatorluğu kurmuştur (H. N. Orkun neşri, *Eski Türk Yazıtları*, I, Ankara 1936, D. I, D. II). Bir ara çökmüş olan devlet yeniden bağımsızlık mücadelesine girdiği zaman, Elteriş Kağan “Türk türesi bozulmuş olan milleti ecdadının türesince vücuda getirmiş, harekete getirmiş” (budunıg türk törüsün içgimiş, budunıg eçüm apam törüsünce yaratmış, başgurmuş” (I D 13, II D 12, I D 14).

Bilge Kağan devletin gücünü anlatırken “böyle kazanılmış, tanzim edilmiş ülkemiz, törümüz var idi” (I D 22) der. Kitabede şu ünlü parçada “Yukarıda Tanrı basmasa aşağıda yer delinmese, Türk milleti ülkeni *törünü* kim bozar” denmektedir (I D 22). *Törü*’nün temel kuralları, Orta Asya toplumunda sosyal siyasî düzende hâkim örfî hukuktur, *yosun*’dur. Fakat *yosun*, kurucu Kağan’ın iradesi ile *törü* halini alır. Kağan, kendi emirlerini ona ekler ve *ili* yeni düzenine koyar. *Törü*, hükümdarı bağlayan objektif

33 *Köni* kelimesini biz burada *âdil* diye aldık.

hukuk kurallarının tümüdür. Türk devlet geleneğinde *törü*'nün o kadar önemli bir yer tutması, onun kabileler arasında çok titiz bir şekilde gözetilen örfî hukuka dayanmasından ileri gelmiş olmalıdır. Büyük Selçuklu hükümdarlarının İran'a hâkim olduktan sonra İran kistrâları tipinde bir hükümdar anlayışını benimsemeleri ve Oğuz kabilelerinin taassupla bağlı oldukları *törü*'ye aykırı hareket etmeleri, bu kabilelerle Selçuk hükümdarları arasındaki anlaşmazlıkların gerçek sebeplerinden biri ve başlıcası olabilir.

Cengiz Han Yasası, temelde Türk devletlerindeki *törü*'den başka bir şey değildir ve Yasa hakkında bildiklerimizi *törü* üzerine genişletebiliriz.³⁴

Törü'nün devlet içindeki üstün yerini Yusuf şu beyitte kuvvetle belirtir:

“Beylik iyi bir şeydir. Fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lâzımdır” (*idi edgü beglik takı edgürek: törü ol anı tüz yoritgu kerek*) (b. 454).

Devlet kurucu belli başlı Türk hükümdarlarının bir kanunnâme çıkarmış olması bir rastlantı değildir. Eski Türk geleneklerini kuvvetle yansıtan eski Osmanlı rivâyetlerine göre, Osman Gazi bağımsızlığını ilân ettikten sonra kanunlar koymuştur.³⁵ Osmanlı imparatorluğunun gerçek kurucusu Fâtih Sultan Mehmed biri reâyâ için, diğeri devlet teşkilâtı için iki kanunnâme çıkarmıştır. Nihayet, imparatorluğu bir cihan imparatorluğu durumuna getiren Kanunî Süleyman bir kanunnâme yaymıştır. Bu kanunnâmeler, sırf sultanın iradesine dayanan kanunlar mecmuası, yasadır ve Şerî'atle bir ilgisi yoktur; başka deyimle, ancak Türk devlet geleneğinin bir uzantısı sayılmalıdır.

Kutadgu Bilig'de bu köklü Türk devlet anlayışı, İran devlet anlayışındaki *adâlet* kavramını hayli değiştirmiştir: *Adâlet*, hükümdarın bir bağışlama fiili değil, *törü*'nün doğru ve tarafsız bir şekilde uygulanmasıdır.

34 Bu mesele hakkında bkz. H. İncelik, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, *SBF Dergisi*, XIII-2, 102-107; Arsal, 287-291.

35 Âşık Paşazade (Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1949, 103-104): “Bu bâb Osmân Gâzi'nin kanuni ahkâmın bildürür”.

Kutadgu Bilig'de Türk devlet geleneğini yansıtan ikinci esas, halka karşı hükümdarın ödevleri sayılırken ortaya çıkar. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Yusuf, İran devlet geleneğini izlediği yerlerde mal ve hazine toplamanın önemi üzerinde durur: Hazine egemenliğin temelidir, (özellikle b. 545-5464). Bunu söyleyen Beg'e karşı Ögdülmiş şunları söyler:

“Hazinesini aç ve servet dağıt. Adamlarını sevindir, onlar senin her arzunu yerine getirirler... Adamların çok ve kalabalık olsun, asker çok olunca gaza yapar hazineni doldurursun” (b. 5479-90). “Beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır... Etrafına üşüşerek asker toplanır ve ordu olur, asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur. Cömert ol, bağışla, yedir içir... Dünya hâkimi bey niçin hazine toplar, asker nerede ise orada hazır hazine alır” (b. 2050-56).

Ulug-kent beyi der ki “halk mutlu olmalıdır, halkın mutlu olması için karnının doyması lâzımdır” (b. 5353-55). Zira “Kara budunun kaygısı hep karnıdır... Onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme” (b. 4330, 4327).

Orhon âbidelerinde hükümdarın esas ödevi halkı, *kara-budunu* doyurmak ve giydirmek, onu zengin etmektir. Tahta çıkmış yeni kağanların en büyük başarısı olarak daima bu nokta belirtilir. Bilge Kağan diyor ki: “Kağan olup yoksul fakir budunu hep bir araya getirdim, fakir budunu zengin yaptım, az kavmi çok kıldım” (H. N. Orkun neşri, I C 10). “Amcam Hakan (tahta) oturarak Türk milletini yüce etti, doğrulttu. Fakiri zengin kıldı, azı çok eyledi” (I D, 16, 17). “Ölecek olan milleti diriltip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin yaptım, az kavmi çok kıldım” (I D 29).

Bu, kuşkusuz bozkırlarda kabile hayatına bağlı bir kurum olarak doğmuştur. Beyin görevi gerçek anlamda halkın karnını doyurma imkânlarını yaratmaktır. Farsçaya *hân-i yagmâ* olarak geçen *toy*, Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde dikkatle uygulanan vazgeçilmez bir kurumdur. Tabiatıyla İran devlet anlayışının galebe çaldığı yerlerde ve çağlarda *toy* daha ziyade sembolik bir anlam taşımaya başlamıştır. Fakat Orta Asya'da önemini daima

korumuş görünmektedir. Bu kurumun anlamını en iyi anlatan tasvirlerden birini Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme'sinde*³⁶ buluruz: “Padişahlar, sabahleyin hizmete gelen kimseler yiyecek bir şey bulsunlar diye (sarayda) zengin sofralar kurdurmak hususunda daima ihtimam göstermişlerdir. Eğer ileri gelen kimselerde hemen yemeğe oturma isteği yoksa yemeklerini zamanı gelince yemelerine mâni yoktur. Fakat sabahları muhakkak bu sofralar kurulur. Sultan Tuğrul güzel sofralar kurulması ve çeşit çeşit yiyecek konması hususunda olağanüstü dikkat ederdi. Ata binip seyre ve ava gittiği zaman gerektiği şekilde yiyecek hazırlanırdı ve kırdaki sofralar kurulduğu zaman o kadar yiyecek karşısında bütün büyükler ve emirler hayret içinde kalırlardı. Türkistan Hanları, hizmetliler yanında ve mutfakta bol yiyecek bulunmasını tamamıyla devlet düzenine ait bir iş olarak kabul ederlerdi. Semerkand'da, Uz-kend'e gittiğimiz zaman bazı gevezelerin dilinden şunu işittik ki, Cikili (Çigil)ler ve Maverâünnehir'liler daima derlermiş ki: Biz sultanın gelişinden ayrılışına kadar sofrasında bir lokma ekmeğini yemedik”.

Bu âdeti, 1330'larda İbn Battuta Kastamonu beyliğinde şöyle anlatmıştır: “Her gün ikindi namazından sonra sultanın kabul resminde bulunması âdettir. O zaman yemek getirilir, kapılar açılır, şehirli göçebe yabancı misafir kim olursa yemeğe oturmaktan men edilmez”. Âşık Paşazâde'ye göre, Osmanlı sarayında “ikindi vakti nöbet ururlar ki, halk gelip yemek yiyeler”.³⁷ 1664 de Kırım askeri Orduy-i Humâyûn'a gelince “ta'âm döşenüp ni'metin hod kesreti vasfa gelmez, Tatar askeri yagmâ edüp orduy-i Hümâyûn halkına bile bezi olundu”.³⁸

36 H. Darke neşri 162; İngilizce tercümesi Nizâm'ül-Mülk, *The Book of Government or Rules for Kings*, trans. H. Darke, London 1960, 127-28.

37 1453'te İstanbul fethinden sonra büyük *toy* (hân-i yagmâ) için bak. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, X, 60-62.

38 Fındıklı Mehmet, *Silâhdâr Tarihi*, I, yayınlayan, A. Refik, İstanbul 1928, 271. Bir kamu müessesesi olarak Türk devletlerindeki bu âdet hakkında bak. F. Köprülü, “Ortaçağ Türk Hukuki Müesseseleri, İslâm Âmm Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmm Hukuku Yok mudur?”, *II. Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, 1943, 383-418.

Karahanlılar devletinde olduğu gibi şehir hayatını esas alan bir devlet düzeninde *Kutadgu Bilig* bu müesseseye daha geniş bir mâna vermek mecburiyetinde idi. Gerçekten Yusuf, halkı *zengin, orta halli ve fakir* olarak üçe ayırır. Hükümdar “her şeyden evvel fukarayı gözetmelidir”, zenginlerin yükü orta hallilere yüklenmelidir; o zaman durumları, sarsılır, fakirleşirler. Öyle hareket etmelidir ki, fakirler orta halli, orta halliler zengin olsunlar (b. 5560-67).³⁹ Böylece Yusuf, Hint-İran geleneğinde halkın zenginliğini hazinenin zenginliği şeklinde anlayan ve halkın refahına hizmet etmek lâzım geldiğini savunan fikirle Türk devlet geleneğini uzlaştırmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lugâti't-Türk*'ü ile birlikte *Kutadgu Bilig*, İslâm kültür dairesine girmiş olan Türk topluluklarında ve devletlerinde Orta Asya Türk kültürünün nasıl ve ne dereceye kadar devam ettiği meselesini araştırırken başvuracağımız en zengin hazinedir. Yukarıda sadece devlet anlayışı üzerinde durduk. Bu kaynak üzerinde kamu müesseseleri, medenî-siyasî terimler, âdet ve telâkkiler üzerinde yapılacak mukayeseli incelemelerin, Osmanlılara kadar Orta Asya Türk kültürünün devamlılığı meselesi hakkında bizi büyük ölçüde aydınlatacağına şüphe yoktur. Rahmeti Arat, bu kaynağı ilmî bir şekilde ortaya koymakla Türk antikitesinin büyük bir hazinesini önümüze açmış bulunmaktadır.

39 Bu nokta, İ. Kafesoğlu tarafından iyi belirtilmiştir: “Selçuklular”, *İA*, 105, 390.

II

OTMAN BABA VE FÂTİH SULTAN MEHMED

Velâyetnâme-i Sultan Otman, başka adlarıyla *Velâyetnâme-i Şâhi* veya *Velâyetnâme-i Sultan Baba*, Fâtih döneminde yaşamış abdalardan Otman Baba'nın yaşamını ve kerâmetlerini anlatan bir *menâkıbnâme* olup 1483'te Otman Baba'nın dervişlerinden Küçük Abdal tarafından yazılmıştır.¹ *Küçük Abdal* adını bizzat Otman Baba'nın vermiş olduğunu belirten dervişimiz, bu *menâkıbnâme*yi yazmak için onun yaşamına ait ayrıntıları dikkatle toplamış, onun kullandığı sözleri aynen aktarmıştır. Eser, Baba'nın yaşamını, abdalizmin temel inançlarını ve genellikle Rum abdal-ları tarihini aydınlatan temel kaynaklardan biridir. Aynı zamanda Fâtih'in aşırı Râfîzî gruplara karşı tutumunu gösteren güvenilir tarihî bir kaynak niteliğini de taşımaktadır.

Bu *menâkıbnâme*, basmakalıp kerâmet hikâyelerini tekrar eden öteki *menâkıbnâmeler*den farklı olarak, Otman Baba'nın gerçek yaşamını anlatan, bu nedenle de dönemin dinî-sosyal hayatına ışık tutan önemli çağdaş kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu niteliği dolayısıyla Otman Baba *menâkıbnâmesi*, Eflâkî'nin

1 Yazar, Otman Baba'nın bizzat kendisinin, bazı abdallarından kerâmetlerini yazıya dökmelerini istediğini belirtir. Bu iş, Küçük Abdal'a verilmiştir. Kullandığımız yazma nüsha, başlangıçta, Kırşehir'deki Hacı Bektaş Kütüphanesi'nde bir vakıf eserdî. Ağustos 1759'da tamamlanan bu nüsha, Şeyh Ömer b. Derviş tarafından kopyalanan nüshadır. Şu anda Ankara Genel Kütüphanesi (no. 643)'nde bulunmaktadır. Biz Milli Kütüphane (Ankara, mikrofilm no. A22)'de muhafaza edilen fotokopiyi kullandık. Terim ve adlarda Arapça ayn harfî ve hemze ' işaretleriyle gösterilmiştir. Tüm Farsça izafetler (i) ile verilmiştir.

Menâkıbu'l-Ârifin veya *Menâkıb-i Gülşeni* gibi tarihî bir kaynak niteliği taşımakta olup folklorik nitelikteki öteki menâkıbnâmeler (meselâ *Saltuknâme*) çeşidinden farklıdır.² Tabîî, bu menâkıbnâmede de dervişler hakkında alışılmış basmakalıp olağanüstü kerâmet hikâyeleri vardır; bunlar bir yana bırakılır ve eser tenkitli bir biçimde kullanılırsa, onun değerli bir tarih kaynağı olduğu ortaya çıkar. Birçok yönden önemli olan bu kaynaktan burada, sadece Otman Baba'nın Fâtih'le ilişkisi olan olaylar ele alınacaktır.

Menâkıbnâme'nin yazarı Küçük Abdal, dikkatli bir gözlemci olduğu kadar, Baba'nın davranış ve sözlerini yorumlamak bakımından önemli olan sûfî inanç ve düşünceleri hakkıyla kavramış, iyi tahsil görmüş aydın bir kişidir ve herhâlde bu nedenle Otman Baba tarafından menâkıbını yazmakla görevlendirilmiştir. Küçük Abdal, esere yazdığı giriş bölümünde şöyle der. “Âgâh olun kim tarih-i nebevînin sekiz yüz otuz üç yılından sonra Rum Vilâyeti'nde bir *kutbu'l-aktâb* zâhir oldu ve da'vâsı bu idi kim Muhammed ve İsa ve Musa benim der idi ve evliyâ'ullâh içinde ana Hüsâmşâh derlerdi. İsm-i zâhiri 'avâm içinde Otman Baba derler idi ve kendüzü Oğuz dilin söyler idi... Kendünün nutku dahi abdallarına eyle idi kim, benim sırrıma sultanlar dahi ermez; sen kaçan erersiz, der idi ve ben yerden göğe demür direğin... kimse anun hâlimden haberdâr değil idi; zirâ zâhiri gâyet vîrân ve bî-nişân idi”.

Giriş bölümünde, Otman Baba'nın davranışlarını açıklayan abdalizmin temel inançları özetlenmektedir. *Velâyetnâme*, Baba'nın sözlerini ağızından çıktığı gibi aktarır, böylece onun açıkça Azerî Türkçesiyle konuştuğu söylenebilir. Küçük Abdal'a göre, Otman Baba'yı öteki velîlerden ayıran şey, onun *Hakk-ı İlâhî*'yi kendi nefsinde bulmuş olması nedeniyle, bütün peygamberleri, Âdem, Musa, İsa ve Muhammed'i aynı zamanda kendi

2 Şams al-Din Ahmad al-Aflâkî, *Manâkıb al-Ârifin*, yay. T. Yazıcı, 2 cilt; (Ankara: Türk Tarih Kurumu [TTK], 1959); Muhyi-i Gülşeni, *Manâkıb-i İbrahim Gülşeni*, yay. T. Yazıcı (Ankara: TTK, 1982); Ebu'l Hayr Rûmî, *Saltuknâme*, yay. Fahir İz, Sources of Oriental Languages and Literatures, no. 4 (Cambridge: 1974-84).

nefsinde toplamış olmasıdır. O, bu inancı sık sık dile getirir. Ben “Muhammed, İsâ, Musâ ve Âdem'im.” der. O, Peygamber'in *sırrı*'dır. “Bu zaman, devr-i velâyettir”. *Velâyet*, Hz. Ali ve nesline verilmiştir. Hz. Muhammed “halkı zulmetten ve şirketten halâs etti; pes nübüvvet velâyete değdi, râ kim cihânı sırrla ve nizâm-i 'adl üzere saklaya... nübüvvet velâyete ısmarlanmıştır... Bu zamanda (bir kimse) velâyete ve velâyet sahibine inkâr eylese, Hakk subhâne ve ta'âlâya inkâr etmiş olur”.

Otman Baba, velâyete ermiştir, aynı zamanda, *kutbu'l-aktâb*'dır. Öbür velilerden ayrılığı, Tanrı müşahedesi, *cezbe* onda sürekli. Kâinât, kutb burcunda oturan kutbu'l-aktâb ekseninde döner, o bu dünyada olacak her şeye bilgi sahibidir ve olayları yönlendirir: “Kutb olanın makamı oldur ki, kaçan kim evliyâ'ullâh Resûl hazretinin mubârek ruhundan Zat'a (Tanrı'ya) müşâhede olurlar... Eğerçi mecmû'u şeyde tasarrufu geçer; ammâ sûret-i beşeriyyesinde dîvâne-şekldir; kimse ile musâhib olmaz ve kutbu'l-aktâbdır... İki cihanın sırrı ve serveridir; sâhib-i kudret ve sâhib-i tasarruf-i eşyâdır”. Dünya işlerine bakanlar, sultanlar onu tanımak ve yapacağı işlerde ona danışmak zorundadır. *Kutbiyya* inancı özellikle *abdalizm* ve *kalenderilik*'te temel inançlardandır.

Otman Baba, sûfî doktrininde insanları *Hakk'a* götürmek için, izlenen dört yoldan, *mahâfa*, *heybe*, korku yolunu seçmiştir: Onun simgesi olarak da daima elinde bir *kütük* taşır; üç öteki tarîk, *mahâba*, muhabbet, sevgi ve *ma'rifa*, Tanrı müşâhede, *gnosîs*'dir. O kendi tarîkinde *mahâfa*'ya öncelik tanımıştır. Dolaşısıyla *Otman Baba*'yı; Baba İlyas, Şeyh Bedreddîn, Şâh İsmail gibi *Hakk'ı* bu dünyaya egemen kılmak, evrensel adaleti kurmak için, cihatçı, “savaşkan” (*militant*) mehdîlik iddiasında olan şeyhler arasına koymak gerekir. Hz. Ali'nin velâyeti, “bi's-Seyf”tir, *Zülfikâr* kılıcı bunun sembolüdür (Osmanlı padişahları, kapudân-i deryânın bayrağına *Zülfikâr*'ı resmederlerdi). Otman'ın tarîki aktif cihad olduğundan Fâtih'in kendisine karşı sert önlemler aldığını göreceğiz.

'Abd al-Rahmân Câmî,³ *velâye* ve *velî*'yi tartışırken *ashâbu'l-velâye* veya *ashâbu's-sırr* arasında süreksiz Allah'ı "müşâhede" ettikleri söylenen bir "mezcûblar" grubunu ayırt eder. Bunun gibiler, sonsuz *cezbe* (extase) hâlinde olup bu dünya işlerinden ve bağlantılarından tümüyle kurtulmuşlardır. Belgelerde onlar *meczûb* diye anılırlar (Uzun Hasan'ın şeyhi, Abdurrahmân-i Şâmî, bir soyurgalde, *kıdvatü'l-meczûbîn* diye anılmıştır). Cezbe hâleti, *sûfiyya* tarikindeki inanca göre, velilikte en yüce aşama ve en yüksek makamdır. Onlar, Tanrı'yla yekvücut olmuş erenlerdir. Küçük Abdal'a göre, Otman "burc-i velâyette" oturur. *Nübüvvet-sırrı* her yerde, her zaman ve her an onlarda açığa çıkar. Onlar, kâinatın *kutbu*, eksenî derecesindedirler, bu sıfatla kâinatta her şeyi kontrolleri altında tutarlar. Yağmur onların berekâtiyle yağar, sultan onların isteğiyle tahtında oturur, felekler semâda onların irâdesiyle devreder. Onlar halka görünmezler, halk onları bilemez. İbn al-Arabî'de, *kutbu'l-aktâb*'a kadar kademelenmiş hiyerarşi ayrıntılarıyla anlatılmıştır:⁴ En alt kademede 300 *ahyâr* yer almakta olup bunlar *hall u'akd* gücüne, yani "dünya işlerini çözmek ve bağlamak" yetkisine sahiptirler, *Ahyâr*'ın kırkı *abdâl* düzeyindedir. Abdallardan yedisi *budalâ*, bunların da dördü *avtâd* mevkiindedirler. Dört *avtâd*'dan üçü *nukabâ* (nakibler), biri *kutb*'dur. Yedi *budalâ* birbirini tanır ve ötekileriyle uyum içinde hareket eder. Yedi abdalın her biri, Allah tarafından dünyanın yedi ikliminden birinin işleriyle görevlendirilmiştir ve dört *avtâd*, dört ciheti korur.

Üç yüz *ahyâr*'ın *kutbiyye* makamına erişmek için, bir *mürşid*'e ihtiyacı yoktur. Her çağda bir *kutb*, öbür adıyla *gavs* olup

3 'Abd al-Rahman b. Ahmad al-Câmî, *Nafahât al-Uns min Hazarât al-Kuds*, ed. Mahdi Tawhidipur (Tehran: Sa'di, 1957), 9-15; Şeyh Mahmûd Lâmi'i, Nefehât tercümesinde (*Tercüme-i Nafahât al-Uns*, İstanbul, 1270/1853), Câmî'nin Kalenderiler hakkında verdiği bilgileri genişletmiştir, bkz. T. Yazıcı, "Kalandariyya," *Encyclopaedia of Islam*, (2. baskı, IV, 473-74); A. Y. Ocak, *Kalenderiler*, Ankara 1992.

4 Câmî, *Nafahât*, 20; O, İbn al-Arabî'yi (*al-Futûhât al-Makkiyya*, bölüm 31) özetlemektedir. *Nefahatu'l Uns*, *Evliyâ Menkıbeleri*, tercüme ve şerh: Lâmi'i Çelebi, yay. haz. S. Uludağ ve M. Kara, İstanbul 2001: "Ricâlü'l-Gayb".

kendisi halkı *Hakk'a* çağırarak için Peygamber'in halefidir. Abdallar bir yerde durmazlar, sürekli bir yerden bir yere giderler, her türlü dünya bağılıklarından, yani yerleşmekten, aileden, ev sahibi olmaktan vazgeçmişlerdir. Mezarları belli değildir. Bütün bunlar tarihen bildiğimiz abdalların neden belli bir tarikatı veya *türbesi* olmadığını açıklar. Halk tarafından bilinmediklerinden bazıları, onları dış hâllerine bakarak, deli veya meczûb sanar, kötü muâmelelerde bulunurlar. İbn al'Arabi/Câmî'nin *abdallar* hakkında anlatıkları, Otman Baba üzerinde *Velâyetnâme*'de verilen bilgilere uyar.

Velâyetnâme'de Otman Baba, bu ve öteki dünyayı kontrolü altında tutan (*tasarruf-i dû cihân*) bir *kutbu'l-aktâb* olarak tanıtılır. Her çağda evrenin on iki yönünde on iki *kutb* vardır. Otman Baba *Rûm* (Anadolu)'da bu makama ermeden önce *kutbu'l-aktâb* olanlar, Hacı Bektaş (Bektaş), ondan sonraki çağda Şeyh Şucâ'dır. *Kutbu'l-aktâb*, kâinatın merkezi ve eksenidir; bu dünyada olup biten her şey onların bilgisi ve çabası dairesinde cereyan eder. O, pek seyrek olarak aynı zamanda bu dünyanın kontrolünü üzerine alır. İki imâm Abdu'l-Rabb ve Abdu'l-Melik, *kutb*'un biri bir yanında öbürü öteki yanında yer alırlar. Gerçekte Otman Baba'nın iki abdalından Deli Umur ve Kaymal daima yanındaydılar. *Kutb*, melekût âlemini ve bu dünyayı onlar aracılığıyla gözetir.

Velâyetnâme'de Otman Baba'ya ait *kerâmedleri* izleyip anlayabilmek için, sûfiyyede yaygın bazı temel kavram ve gelenekleri anımsamak gerekir. Bunlardan biri, kutbiyye ile yakın ilişkisi olan *al-insanu'l-kâmil* kavramıdır.⁵ *Al-zâhir*, dış makrokozmos, tüm bireysel varlıkları kapsar. Öbür yandan bu dünya ve öbür dünya diye ayırdığımız varlığın ikiliği de ancak görünüştedir. *Zât*'ı gören kimse için, bütün varlık tektir. Yaratılmışların ve eşyanın birliği temel gerçektir. "Bu dünyada bütün varlıklar arasında yalnız insandır ki, var olan her şeyi gerçekten içeren bir vizyon sahibidir... Dünyada ortaya çıkan ve çıkabilecek her türlü mümkünât, temelde insanın zihninde saklıdır." İnsanda maneviyâtın kutuplaşması, en yüksek

5 T. Burckhardt, *An Introduction to Sufi Doctrine*, çev. D.M. Matheson (Lahore: M. Ashraf, 1963), 89-95.

noktasına erişmiştir. Bütün varlığı kapsayan anlam, kavrayış, yalnız ve yalnız bu dünyadaki bedenî varlığında yansıyan, ebedî gerçekleri hakkıyla idrak eden seçkin bir insanda, İnsan-i Kâmil'de tecelli eder, ortaya çıkar. İnsanlar arasında, onlar Peygamberler ve *kutb*'lardır; bu birliği, yani insanüstü kimliği gerçekleştirdiklerinden onlar, İnsân-i Kâmil, yani mükemmel, evrensel insandır. İnsan-i Kâmil, *al-anmû-zecu'l-farîd*'dir, yani tüm tanrısal sıfat ve ilişkileri (nasâb) nefsinde toplamıştır.⁶

İslâm'da derviş tipleriyle ilgilenmiş olan Alman sosyoloğu Max Weber,⁷ Otman Baba tipindeki *mezcûb* dervişleri, Tanrı'yı müşâhede eden ermiş (*contemplative*) mistikler arasına koyar ve der ki, "bu gibi derviş, duygularımıza hitap eden her çeşit empirik gözlemlerin ötesinde kâinatın esas zâtî (Tanrısal) anlamını, vahdeti gözlemlediğini iddia eder; o, günlük dünya yaşamının her türlü baskısına karşı, kendine Tanrı'nın bağışladığı hâleti, sürekli bir yaşam hâline getirmeye çabalar."⁸ Tanrı'nın aracısı olduğuna inanır. Ona göre *cezbe*, *keşif* hâli, "Tanrı'nın gerçek maksadını temsil etmiş olmanın bilincini en belirgin biçimde" ifade eder. Onun mücadelecî etkinliği şu inançtan ileri gelir: "Kendisi, kâinatın küllî görünüşü içinde merkezî bir duruma gelmiş ve *dünya üzerinde bütünleştirici* bir etki yapmış olan mistik hakikatlere ermiştir." Bu tip derviş, Weber'in "mystagogue", "devrimci mistik" dediği bir derviş tipidir. *Velâyetnâme*'de sadakatle çizilen Otman Baba, tam da böyle bir derviş tipini, sürekli *cezbe* hâlinde bir *mezcûb abdal*'ı canlandırmaktadır. Tırnavi (Trnovo) kadısı, Otman Baba'dan bir abdalı tarif etmesini istediği zaman, kendisi şöyle yanıt verir: "Abdal, Allah dışında her şeyden vazgeçmiş kişidir" ("Abdal oldur kim mecmû'-i mâsiv' Allâh'dan geçüb 'aşk-i Hakk visâlinde kararı ola ki, gayre vücûd

6 Burckhardt, 94; yine bkz. A. Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975), Index: "Perfect Man".

7 Max Weber, *Economy and Society*, ed. G. Roth and C. Wittich (Berkeley: University of California Press, 1978), I, 541-49.

8 Weber, 548.

kalmaya, dahi kendüyü ve mecmu'-i eşyâyı hatt-i ilâhî ve sun'-i pâdişâhî bilüb gayrı idrâki hakktan ba'id ola ve sıfâtı taklîdden zâyil olub 'ayn'al-yakîne ere").

Başka bir yerde, Otman Baba'nın Edirne'de ulemâyı yanıtlayan abdalları, Baba'yı tarif ederken şöyle derler: "Ol kân-i velâyet ve kutbu'l-aktâb-i cihân ve server-i âfâk ve mürşid-i bârgâhdır". Otman, söz alıp kendini şu devrimci sözlerle tanımlar (86a): "Ulu begleri ve ulu şeyh u meşâyihleri yudup ol ulu sarayları Hakk emri birle ıssuz koyan benim ve dahi mecmû'-i şeyhlerin sofrasın cem' eyledim ve bir kaziğa asub hükmlerin kal'eyledim ki ben kendi soframı yapsam ve nisâr etsem gerekdir". Yanındaki abdallar: "Biz ol Şâh-i velâyet ve kutbu'al-aktâb-i temâmetün leşkeri ve kullarıyuz ve yedileri ve üç[yüz]leriyüz ki *Abdâlân-i Rûm* olub".

Otman Baba'nın yaşamını anlatan, sözlerini aktaran *Velâyet-nâme*, bize, onun kişiliğinde bir abdalın ne olduğunu, inançlarını, yaşam tarzını en ayrıntılı ve doğru biçimde anlatır. Barak Baba, Abdal Mûsa, Abdal Yûnus, Geyikli Baba, Kaygusuz Abdal, Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan) gibi ünlü abdalların yaşam ve inançlarını bu portrede en canlı biçimde yansıtılmış buluruz.

Küçük Abdal, Menâkıbnâme'de, Otman Baba'nın müridlerini *Abdâlân-i Rûm* diye adlandırır. Kendisi, Vefâiyye'den bir derviş olan Âşık Paşazâde'nin tarihinde (yazılışı 1474) *Abdâlân-i Rûm*'u, Anadolu toplumunda *müsafirîn*, yani göç edip gelenler arasında, *Ahîler*, *Gâziyân* ve *Bâcıyân* ile birlikte belli bir grup olarak anar. Onların çoğunlukla *Horasan Erenleri* veya Azerbaycan'dan göç eden gruplar arasında anılmaları dikkate değer. Genellikle *Abdâlân-i Rûm*, Türkmen/Yörükler arasında Orta Asya Şamanları gibi, din ve toplum hayatını yöneten kutsal kişiler gibi yorumlanmıştır. Gerçekte, XIV.-XV. yüzyıllarda köylerde yerleşik hayata, şehir hayatına geçmiş ve medrese ve *fakıların* nüfuzu altında Sünniliği ve yaşam tarzını benimsemiş Türk nüfusu karşısında onlar, Türkmen *müsafirîn*, göçebe Yörükler'in kültürünü, toplum değerlerini ve yaşam tarzını temsil etmekteydiler. Abdalların beyler tarafından kutsal kişiler olarak onurlandırıldıkları beylik

döneminden sonra *abdallar*, resmen tanınmış toplumdan dışlanmış (*segmented*) duruma düştüler. Medrese, devlet ve şehirliye karşı şiddetli bir çatışma ve siyasî otoriteye meydan okuma durumuna geldiler. Menâkıbnâme’de bu karşıtlığı sert biçimde ifade edilmiş buluyoruz. *Bektaşîlik* ve *vefâiyye* dervişleri gibi, siyasî otoriteye ita-atkâr, devletten vakıf alan, zâviye kuran dervişlerden farklı olarak, abdallar devlete karşı açıkça cephe aldılar. Konya Selçuk Sultanlığı ve İran’da hâkim bürokratik merkezîyetçi devletin prototipi, daha Osman Gâzi’nin (1302-1324) son yıllarında gerçekleşmiş görünmektedir. Son zamanlarda ortaya çıkan belgelerin kesinlikle ortaya koyduğu gibi, merkezde divanda İran kaynaklı bürokratik yöntemler gelmiş; köylerde, Osman Gâzi’den dirlik/vakıf alan Sünnî *fakîh* (*fakı*)ler, abdalların yerini almıştır. O zaman Yörük yaşam tarzı ve “abdalizm”in inanç ve değer sistemi, Doğu-Rumeli *Uc* gâzî beyleri (Mihaloğulları gibi) yanına sığınmıştır. *Velâyetnâme*’de Otman Baba bu *Uc* beylerinin saydığı ve koruduğu kutsal kişidir. Fâtih’in son derece bürokratik merkezîyetçi devletinde abdallara yer yoktur; aşağıda görüleceği üzere, *Velâyetnâme*’ye bu aykırılık ve çatışma en keskin biçimde yansımıştır. Otman Baba’nın yaşamı, dışlanmış Yörük toplumu ile yerleşik Sünnî toplum ve İranî bürokratik devlet sistemi arasındaki çatışmanın dramatik bir hikâyesidir.

Temel inançlarıyla ilişkili etkinlikleri ve toplumda bağlı oldukları kişi ve gruplar göz önüne alındığı zaman, abdal aktivizmi ve bu aktivizmin siyasî-toplumsal niteliği açıkça görülür. Onların en önemli inanç ve etkinliği, baskı altında ezilen çaresiz “garîb miskînlerin”, evini yurdunu bırakıp şurda burda gezen işsiz güçsüz çaresiz *miskîn*’lerin yardımına koşmaktır. Otman Baba, “bu dünya malı için” zulüm yapanlara karşı olduğunu ilân eder.

Velâyetnâme’de, Baba’nın, tarlasında çalışan çaresiz köylülere, küffara karşı savaşılan gâzilere nasıl yardıma gittiğini gösteren hikâyelere sık sık rastlarız. O, çaresiz kişiye tam zamanında yardıma yetişen Hızır-İlyas gibidir ve Baba ile Hızır-İlyas arasında yakın işbirliği vardır. Öbür yandan, bu dünyada “adaleti” geri getirmek için, Baba’nın mücadelecî, militan karakteri tüm

menâkıbnâme'ye sızmıştır. *Velâyetnâme*'de Otman Baba, en çok *kân-i Velâyet* (Velâyetin Medeni, kaynağı), özü diye, anılır. Keza Sırr-i Hakk, Tanrı'nın gizli (gerçeği), *Zât-i bî-misâl*, Tanrı'nın eşi olmayan Zâtı, *Maksûd-i İnsân*, İnsanın erişmek istediği son aşama, *Kutb-i Âlem*, veya *Kutb'ul-Aktâb*, *kutblar kutbu*, kâinatın eksenini sıfatları ile anılır. Tüm kâinatta mutlak egemenliğini belirtmek üzere onun için hükümdarlara özgü unvanlar, *sultan*, *şâh*, *padişâh* unvanları kullanılır.

Fâtih Sultan Mehmed, eşi görülmemiş başarılarıyla İslâm tarihinde gelip geçmiş padişahların en güçlülerinden biri olduğundan ve kendi imparatorluk ve fetih plânları uğruna uyruklarına, özellikle de Yörüklerle ağır yükümlülük ve baskılar yaptığından Otman Baba, *Kutb-i Âlem* olarak onun karşısına çıkmayı ödev bilmiştir. *Velâyetname*'deki menkıbeleri, *kutbiyye* ve *al-İnsânü'l-Kâmil* doktrinine göre yaptığı etkinliklerin hikâyesidir. O, kâinatın eksenini *kutbu'l-aktâb* olarak yalnız *melekût* âleminde değil, devrinin siyasî-sosyal yaşam ve olayları üzerinde de kontrol kurma iddiasındadır. *Abdal* savaçılığı Baba'nın, Osmanlı toplumunda dışlanmış öteki gruplarla, *Uc gâzileri* ve *Yörükler*'le bağlantısını açıklar. Akıncı-Gâzilerin büyük bölümü, yine Yörüklerdendir veya Anadolu'dan gazâ ve dirlik için, hudut boy-larına gelen, ilkin akıncılıkla gazâyâ başlayan *garîb*'lerdir. Bütün gelirleri, akınlarda edindikleri "doyum", yani ganimetten ibarettir. Bir kalede *gönüllü* ve '*azeb* oldukları zaman küçük bir ulûfe veya küçük bir tımarla geçinmek zorundadırlar. Onlar, saltanat muddeîleri veya Şeyh Bedreddîn gibi haksız düzene karşı çıkan-ların yanına koşmakta tereddüt etmezler.⁹ Otman Baba, işte aynı uc bölgesinde dışlanmış halk arasında kutsal bir kişi sayılmakta, benimsenmektedir. Türkmen-Yörükler, Osmanlı sultanlarının merkezîyetçi-bürokratik ezici rejimine karşıdır.¹⁰ Onlar, bir

9 Şeyh Badr al-Din (Bedreddin) hakkında aşağıdaki 18. nota bkz.

10 Bkz. H. İnalçık, "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role," *Oriental Carpet and Textile Studies II: Carpets of the Mediterranean Countries, 1400-1600*, ed. R. Pinner ve W. D. Denny (London: *HALI Magazine*, 1986), 39-65.

dinî-Rafîzî veya siyasî isyancı ortaya çıktığında, hemen onun etrafında toplanmaktadırlar. Deli-Orman, Dobruca-Varna arası, XV. yüzyıl ilk yarısında klâsik bir isyan bölgesi olmuştur. Merkezî bürokrasi, temel vergi kaynağı olan köylü reâyâyı korumak, köylüyü dağ-geçitlerini koruma görevi (derbendcilik), kale veya köprü inşası, madencilik gibi işlere sürmekten kaçındığı için, bunun gibi işlerde hazır emek-havuzu gibi gördüğü Yörükler'i kullanmakta, aynı zamanda onları sıkı bir düzende askerî "ocaklar" olarak örgütlemektedir.¹¹ Yörükler'e bazı vergilerden bağışıklık, yeteri bir ödün değildir. Yörükler, sıkı ceza yönetmelikleri altında bir çeşit tutsak gibi hizmete koşullurlar; bu hizmetler Türkmenler'in temel göçebe ekonomisi ve hayat tarzıyla da asla bağdaşmamaktadır. Özetle bunlar, merkeziyetçi imparatorluğun her fırsatta isyana hazır, dışlanmış toplumunu oluşturmaktadır. Fâtih'in gittikçe bürokratlaşmış merkeziyetçi idaresine karşı derin düşmanlık, bu Türkmen-Yörükleri Anadolu'da olsun, Rumeli'de olsun her çeşit köktenci dinî-sosyal propagandaya açık tutmaktadır.¹² Unutmayalım ki, Anadolu'da yüksek yaylaların yer aldığı Toros, Batı ve Kuzey Anadolu dağlık bölgelerinde olduğu gibi Rumeli'de de Doğu-Balkan, Deli-Orman yaylalarında ve Dobruca kırsal bölgesinde Türkmen-Yörükler bu dönemlerde yoğun bir nüfusa sahiptiler. Onlar devletçe benimsenen düzenin simgesi olan her şeye, sultana ve adamlarına karşı her çeşit köktenci dinî-sosyal harekete katılmaya hazırdılar. Menşede fakir çoban oldukları *Velâyetnâme*'nin ifadesinden anlaşılan Baba'nın Abdalları, veliye gönülden inanıp katılmakta; ondan, Fâtih gibi güçlü bir sultana ve onun temsil ettiği her şeye meydan okuyan insanüstü güce sahip kutsal bir önder yaratmaktadırlar.

Baba'ya destek verenler yalnız Yörükler değildir. Âşık Paşazâde'nin abdallarla yanyana andığı Gâziyân vardır;¹³ o gâziler ki, Uc'larda Tanrı'nın emrini yaymak, "doyum" kazanmak için

11 İnalçık, 53-54.

12 İnalçık, 44-47.

13 Bkz. *Osmanlı Tarihleri*, ed. Atsız (İstanbul: Türkiye Yay., 1947), 237-238.

canlarını adamışlardır. Uc gâzilerinin önderleri Baba'nın koruyucusudur. Aslında dışlanmış aynı sosyal gruptan gelen Abdâlân ve Gâzîyân, cihât yolunda birleşirler; biri kutsal velinin tarikinde Tanrı'ya ermek için, öteki Tanrı'nın sözünü dünyada egemen kılmak için, *mücâhede* hâlinededir.¹⁴ Âşık Paşa (ölümü 1332), *Garibnâme*'de¹⁵ *alpler* (gâziler) ile *alp-eren*'leri birlikte ele alır; *Alper* olmanın dokuz şartını yazdıktan sonra Alp-eren, din alpi olmanın, velâyetin şartlarını sayar: İlk şart, *veli* olmaktır; kalan sekiz şart *riyâzet* (nefsini yenme), *kifâyet* (nefsine hâkim olma), ışk (nefsi yenmek için yürekte çaba), *tevekkül* (Tanrı'ya güven), şeriat, *ilim*, *himmet* (özveri), *doğru yâr* (arkadaş). Hepsinin temeli ışk'dır, âşık olmaktır: "İy Hudâyâ! Işk'tan ayırma bizi".

Uc savaşlarında alpler ile alp-erenlerin neden yan yana savaş-tıklarını anlıyoruz. Osmanlı fetihlerinde abdallar "tahta kılıçla-rıyla" gâzîlerin yanında savaşmışlardır. Genelde derviş vergiler-den bağışıklıdır, yiyeceğini vakıfla kurulmuş bir zâviyeden veya halkın verdiği sadakadan sağlar. Genişleyen ailenin toprak yeter-sizliğinden yahut da başka bir nedenle babasının ocağını bırakıp ayrılmak zorunda kalan bir köylü için geçimini sağlamak, ancak

14 Abdalların erken Osmanlı tarihindeki rolleri hakkında bkz. M. F. Köprülü, "Abdal," *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, I. (İstanbul, 1935), 23-56; I. Mélikoff, "Les babas Turcomans contemporains de Mevlânâ," *Uluslararası Mevlânâ Semineri* (Ankara, 1973), 268-74; Çelebi Elvan, *Manâkibu'l-Kudsiyye fi Menâsibu'l-Ünsiyye*, ed. İ. E. Erünsal ve A. Y. Ocak (İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1984); A. Y. Ocak, "Kalenderiler ve Bektaşilik," *Doğumunun 100. Yıldönümünde Atatürk'e Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1981); Hatib-i Fârisî, *Menâkib-i Camâl al-Din-i Sâvî*, ed. T. Yazıcı (Ankara: TTK, 1972); A. Y. Ocak, "Quelques remarques sur le role des derviches kalenderis dans les mouvements populaires et les ottomans," *The Journal of Ottoman Studies*, 3 (1982), 69-80; C. Imber, "The Wandering Dervishes," *Mashriq, Proceedings of the Eastern Mediterranean Seminar* (University of Manchester, 1977-78), 36-50.

15 *Garibnâme*, Tıpkıbasım metin yay. Kemal Yavuz, I-II, (Ankara: Türk Dil Kurumu, İstanbul 2000); Âşık Paşa hakkında basılmamış Mezuniyet Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi: Ayşe Gürol, "Âşık Paşa ve Garibnâmesi," 1991.

şu yollarla olasıdır: Ya bir tarım işçisi olarak başka birinin çiftinde ırgat olarak çalışır; ya bir kasaba medresesinde *sühbe* (sofa) olur veya Rumeli'ye gidip *Uç'da* gâzî/akıncı veya bir kalede *gönüllü* olarak tımar veya ulufe ümit eder; yahut da dünyaya sırtını çevirip derviş olur. Bütün bu durumlarda “garib”, dağda kırdı dolaşıp devletin vergi defterleri dışında kalır. Fakat kırdı bayırda gezenler için, yaşam güç olduğu kadar tehlikelidir de. Otman Baba, müritsiz yalnız başına kırlarda dolaştığı yıllarda birkaç kez kaçak esir sanılmış ve tutuklanmıştır.

Otman Baba'nın abdallarının çoğu, Doğu-Balkan dağları veya Dobruca Yörükleri'nden fakir çobanlardır. Bu bölgeler, bugünkü Bulgaristan Türkleri'nin ataları olan Yörük/Türkmenler tarafından daha XIV. yüzyılda yoğun bir göç sonucu iskân edilmiş olup geçim yolları koyun sürüleri beslemek, şehirlere veya tüccara büyük ölçüde yün, deri, peynir sağlamak veya yünden abakebe yapıp satmaktan ibarettir. Baba'nın sık sık ziyaret ettiği Yanbolu Kasabası, zamanla önemli bir aba üretim merkezi hâline gelmiştir. Ucuz ve sağlam bir halk giysisi olan Yanbolu Abası'na ülkenin her yanında tereke defterlerinde rastlamaktayız.¹⁶ Kayda değer bir nokta, Otman Baba'nın Edirne'ye geldiği zaman, şehre kasaplık koyun getiren bir Yörügün yanına gelip onun *abdalı*, müridi olmasıdır. Edirne kasaplarının koyunları bacaklarından asıp sergilemesine kızan Baba, koyunları alıp yola çamur içine fırlatmış. Kasaplar onu kadı huzuruna çıkarmışlarsa da sonunda Baba'ya karşı bir şey yapamamışlardır. Baba'nın etrafında iki-üç yüz müridi vardı. Baba'nın müridleri, çoğunlukla, Vize'den Tuna ağzına kadar uzayan Doğu-Balkan Yörükleri arasından çıkmış görünmektedir.¹⁷ Şunu da eklemek gerekir ki, Yörükler bu bölgenin düzlüklerinde tarıma elverişli kesimlerde zamanla yerleşik hayata geçmişler, yerli Bulgar köylerine bakarak basit, fakir

16 İnalçık, “The Yürüks,” 51-56.

17 T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1957); İnalçık, “The Yürüks,” 64, n. 86; abdal/Yörük kimliği için, bkz. Köprülü, “Abdal,” 38-53.

köylerde yaşamaya başlamışlardır (bkz. Silistre Mufasssal Tahrir Defterleri). Tahrir defterlerinde Anadolu Türkmen aslından halkın kurduğu bu çeşit köyler; bu karakteriyle yerli Hristiyan köylerinden kolayca ayırt edilebilmektedir.¹⁸

Dobruca ve Deli-Orman Yörükleri, aynı zamanda bir geçim olanağı olarak, Mihaloğlu Ali Bey gibi ünlü Tuna *Uc* beylerinin yanında gâzî/akıncı olarak hizmet etmekteydiler. *Velâyetnâme*'de Ali Bey, Otman Baba'yı bir veli olarak ululayan ve onu himâye eden bir gâzî bey olarak görünmektedir. Bilindiği üzere, Ali Bey gibi güçlü *Uc* beyleri, babadan oğula beylik ve bayrak sahibi hanedanlar oluşturmuştur. Bir *yurtluk* (*apanaj*) niteliğindeki sancaklarında merkezin kontrolünden oldukça bağımsız bir durumdaydılar ve genellikle merkeze karşı gelişen hareketleri desteklemekteydiler. Fâtih, merkeziyetçi bürokratik imparatorluğunu kurarken karizmatik kişiliğiyle *Uç* beylerinin bağımsız durumunu büyük ölçüde kısıtlayabilmiş; onların I. Mehmed ve II. Murad dönemlerinde devletin genel siyasetinde oynadıkları kesin role son vermiştir. Herhâlde, merkezin kontrolünden kaçmaya çalışan *Uc* beyleriyle Otman Baba arasında geleneksel bir anlaşma ve dayanışma anlaşılır bir şeydir. Herhâlde bölge böylece, merkeze karşı ayaklanmaların değişmez odak noktası olmuştur. Evvelce Şeyh Bedreddîn'in bu bölgede, "dünyayı adalete kavuşturmak" iddiasıyla bir Mehdî sıfatıyla *Uc* beylerine, Yörükler'e ve fakir *Uc* sipahilerine dayanarak çıkardığı isyan, devleti temelinden sarsmış, onun idamından (1416) sonra *Bedreddinliler*, bölgedeki abdallar ve ılık'lar arasında yüzyıllarca varlıklarını korumuşlardır.¹⁹ Keza

18 Bu bölgedeki yerleşim süreci ve özellikleri konusunda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen XVI. yüzyıla ait Osmanlı *tahrir defterleri* (özellikle 1530 tarihli Tapu no. 166, 775, 625, 439, 416) kapsamlı materyal sunmaktadır; Yörük köyleri, Bulgar köyleriyle karşılaştırıldığında dikkati çekecek derecede küçüktür. Bu defterlerden Anadolu'ya ait olanları yayımlanmıştır: *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, I-III, Ankara 1993-95.

19 Kendini "Melik Mehdî" olarak ilân eden Şeyh Bedreddin, "Süfi" takipçileri ile Ağaç-Denizi (Deli-Orman)'nde bulunmuş ve Zagra Ovası'nı faaliyetleri için karargâh edinmiştir. Osmanlı'nın Bedreddin hakkındaki izahları için,

anımsanacak bir nokta da, Şeyh Bedreddin yandaşlarıyla Saruhan-İzmir bölgesi Türkmenleri arasındaki yakın ilişkidir. Biliyoruz ki, Balkanlar'a XIV. yüzyılda akıp gelen Türkmenler, başlıca Saruhan-İzmir bölgesinden göç ediyorlardı; onların izledikleri geleneksel yol, Anadolu'da Karesi üzerinden Trakya'da Istranca Dağları yaylalarından Doğu-Balkanlar'a ulaşmaktaydı. Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) Rumeli'ye sürdüğü Saruhan Yörükleri, güçlü *Uç* bölgelerine vücut vermiş, aynı zamanda Balkanlar'ın verimli yaylakları ve bol ganimet imkânları nedeniyle, Batı Anadolu'dan Rumeli'ye kendiliğinden kuvvetli bir göç akımı başlatmıştır. T. Gökbilgin'in Rumeli Yörük listeleri ve Ö. L. Barkan'ın tahrir defterlerine göre çizdiği Türk-Hristiyan nüfusu gösteren haritası,²⁰ Doğu-Balkanlara göçlerin yoğunluğu hakkında açık bir fikir vermektedir. Otman Baba'nın gezip dolaştığı bölgeler hep bu yoğun Yörük bölgeleridir.

Velâyetnâme'ye göre, Otman Baba, ilk kez Azerbaycan'da ortaya çıkar, oradan Batı Anadolu'ya geçer ve sonunda Doğu-Balkan'a

orijinal kaynak bizlere en az tahrif edilmiş şekilde Anonim Kronikler yoluyla ulaşmaktadır: *Tawârih-i Âl-i 'Othmân*, ed. F. Giese (Breslau, 1922), 53-54. Bu geleneğin değişik versiyonlarında, Bedreddin'in yandaşları abdalları aşağılamak için kullanılan *torlak* veya ısk gibi isimlerle anılmaktaydı. Aynı kaynaklarda, Bedreddin'in adamları arasında tımar elde etmek için çabalayan *Uç* akıncılarına da değinilmektedir. Bedreddin hakkında bkz. A. Gölpınarlı ve I. Sungurbey, *Samavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul: Eti, 1966); H.J. Kissling, "Badr al-Din," *Encyclopaedia of Islam* (2. baskı), I, 869; şüphesiz, I. Mehmed (1413-1421) tarafından merkezi yönetimin yeniden tesisinden sonra, Bedreddin, Kalenderiliği benimsemiş ve merkezi güç ile *Uç*'lar arasında mücadelenin şiddetlendiği dönemde abdal aktivizminin en önemli liderlerinden birisi olmuştur; Şeyh Bedreddin üzerine etraflı bir çalışma için, bkz. N. Filipović, *Princ Musa i Şejh Bedreddin* (Sarajevo, 1971); I. Mélikoff, *Sur les traces du sufisme turc, recherches sur l'islam populaire en Anatolie*, İstanbul 1992; özellikle A. Y. Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, (İstanbul: Tarih Vakfı, 1998), 136-202.

- 20 İnalçık, "The Yürüks," 44-45; İnalçık, "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century," *Revue d'Histoire Maghrébine*, no. 31-32 (Tunis, 1983), 270; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI (1949-1950), 524-569.

Yörükler arasına geçerek orada karar kılar. Onun etkinlik merkezi, Doğu-Balkan'da Misivri, Zagra, Dobruca'da Baba-Saltuk'un şehri Babadağ'dır. Bu bölgede Tanrıdağı Yörükleri'nin merkezi olarak bilinen Tanrıdağı, onun dolaştığı merkezî bölgedir. Sonunda, tarikatı ve tekkesi de bu bölgede kurulmuştur. Özetle diyeceğiz ki, Otman Baba'nın Doğu-Balkan Yörükleri'yle olan yakın ilişkisi, toplumsal ve dinî bakımdan onun hangi çevrenin insanı olduğunu açıklar.

Genellikle sanılır ki, Doğulu hükümdar mutlak bir otorite sahibidir, uyruk olan halk kendisine kayıtsız şartsız mutlak bir itaatle bağlıdır. Fakat doğuda Hindistan, Orta-Asya ve İran'dan Osmanlı Devleti'ne kadar yaygın olup hükümdara egemenliğini nasıl koruyacağı hakkında öğüt veren, denenmiş kurallar öneren *nasihatnâme* edebiyatında açıkça belirtilmiştir ki, idare edilen halkın gerçekten desteğini kazanmamış bir hükümdar veya hanedanın saltanatı uzun sürmez, tahtı her an devrilme tehlikesi altındadır.²¹ Doğu tarihi üzerindeki eserler, vakâyinâmeler, çoğunlukla hanedan tarihleri olduğundan her şeyin hükümdarın istediği gibi olup bittiğini iddia eder, halk arasındaki akımlar, toplumsal hareketler, direniş ve isyanlar hakkında çok az bilgi verir.²² Osmanlı'da halkın duygu ve tepkilerini, yalnız adını gizlemiş yazarlarca halk için yazılmış anonim *Tevârih-i Âl-i Osmân*'dan birazcık öğrenebilmekteyiz. Dahası, onlardaki bu kayıtlar da, zamanla yeni kopyalarında çıkarılmıştır. Anonimlerde Otman Baba ve ışık'larla ilgili tepkilerin ifade edildiğini aşağıda göreceğiz. Halkın veya dışlanmış (*segmented*) grupların hükümdara ve devlete karşı direniş ve tepkileri, bazen halk destanlarında, halkın sözcüleri olan halk şâirlerince dile getirilmiştir. *Velâyetnâme* gibi Rafizî tarikat şeyhlerine ait menâkıbnâmeler, bunun gibi

21 Bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler," *Belgeler*, 2 (Ankara, 1967), 49-63.

22 S. Faroqhi, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar*, ed. O. Okyar ve Ü. Nalbandoğlu (Ankara, 1975), 225; Faroqhi, *Bektaschi-Orden in Anatolien* (Vienna: WZKM, 1981), 49-75.

halk tepkilerini yansıtan en önemli kaynaklarımız arasındadır.²³ Aşağıda görüleceği üzere Otman Baba gibi devlete karşı çıkan dervişler, halk direniş ve tepkilerini korkusuz temsil etme cesaretini gösterdikleri için, hükümdarlar özellikle onlardan çekinirler. Onlar, yalnız halk tepkilerini yansıtmakla kalmaz, yaşadıkları toplumda ortaçağ iletişim koşulları içinde kamuoyunu oluşturmakta son derece etkindirler.

Geleneksel toplumda halk üzerinde bu nüfuzları dolayısıyla hükümdarlar, onlara yaranmaya, onları cami hatipleri yaparak, şeyhlere vakıflar verip zâviyeler kurarak yandaş yapmaya çalışırlar.

Osman Gâzî'den beri Osmanlı hükümdarlarının bu yolla, dervişleri kendi patrimoniyal devlet sistemiyle bütünleştirmeye çabladıklarını biliyoruz. Dervişler, hanedanın halk gözünde otorite ve egemenliğini meşrûlaştıran en etkin araçlardır; onlar hükümdar egemenliğine Tanrısal desteği, *te'yîd-i ilâhî*'yi sağlayan kutsal kişilerdir. Araştırmalar göstermiştir ki, gerçekte bir Bâbâiyye/Vefâiyye halifesi olan Şeyh Edebalî'nin, Osman Gâzî'ye ve ailesine sağladığı Tanrısal *te'yîd* (*sanction*), hanedanın kurulmasında en önemli faktör olarak anılmıştır; bunun halk rivâyetinde aldığı folklorik ifade biçimi (rüya hikâyesi), bu ilişkinin gerçek tarihi olgu niteliğini gidermez. Din adamlarının, özellikle dervişlerin hükümdarın egemenliğini halk önünde meşrûlaştıran bu hayatî fonksiyonunu, Osmanlı tarihinde son dönemlere kadar izleyebilmekteyiz (padişahın Eyüp'te devrin ünlü şeyhinden kılıç kuşanması, *taklîd-i seyy*

23 1444 yılında, II. Mehmed'in ilk sultanlığı esnasında, Osmanlı tahtına hak iddia eden Süleyman Çelebi oğlu Orhan, Uc akıncıları ve Deli Orman'daki Râfızilerden destek gördü: bkz. H. İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara: TTK, 1954), 37-38; H. İnalçık ve M. Oğuz, *Gazavât-i Sultan Murad b. Mehmed Han* (Ankara: TTK, 1978), 37-39; Deli-Orman ve Dobruca, Osmanlı İmparatorluğu'nda Râfizi hareketlerin ve isyanların klâsik sahaları hâline geldi; en son şiddetli ayaklanma 1555'te meydana geldi. Bu yılda kendisinin, daha önce idam edilmiş olan Şehzâde Mustafa olduğunu iddia eden bir maceracı, çoğunlukla hâlimden memnun olmayan akıncılar, sipâhiler ve râfızilerden oluşan bir isyan ordusu teşkil etmeyi başardı: bkz. Ş. Turan, *Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası* (Ankara: TTK, 1961), 37-44.

merasimi). Yüzlerce derviş zâviyesi kuran meşâyih, Sultan tarafından verilen beratlarla, daima gelen-giden (“âyende ve revende”) yolcuları barındırmaları ve Sultan’a duada bulunmaları koşulu konmuştur. Sonraları devlet hazinesinden önemli bir paranın, Sultan’a devletin devamı için dua eden yüzlerce *du’â-gûyân* takımına ayrılmasının, aslında, halkın hükümdara bağlılığını sağlama amacına hizmet ettiği açıktır. Belirtmek gerekir ki, bu *du’â-gûyân* ve cami hatipleri arasında birçok tarikat şeyhi bulunmaktadır. Hükümdarı destekleyen, para ve vakıf kabul eden bunun gibi işbirlikçi (*conformist*) şeyh ve dervişlere karşı Otman Baba, ateş püskürür: “Bu meşâyih deyü bilinenler evliyâyüz deyüb halka yalan yanlış çürük ma’rifet satarlar ve dünyâlar cem’ edüb irşad ve mürîd bizimdir diyüb şermsâr-i Hakk olurlar” (7b).

Baba’nın ikiyüzlü yalancılar olarak suçladığı böyleleri arasında *ulemâ*, *sûfîler*, *dânişmendler* ve vakıf ve zâviye yöneten *meşâyih* sayılmıştır. Bu yüzden, ulemâ, kadılar ve medrese öğrencisi dânişmendler Otman Baba ve abdallarının baş düşmanındırlar ve onlara karşı hükümet sorumlularından en sert önlemlerin alınmasını isterler. *Velâyetnâme*’ye göre *meşâyih*, tarikat şeyhleri olup devletten ve varlıklı kişilerden vakıf sağlayarak bir zâviye inşa ve tesis ederler, vakıfları *evlâdiyelik* yaparak çocukları için de rahat bir yaşamı güvence altına alırlar. Bu şeyhlerden birçoğu gerçekten zengin denecek düzeyde varlıklıdırlar. Arşiv kayıtlarından öğreniyoruz ki, şeyhler idaresinde birçok zâviye, vergiden bağımsız olarak mîrî topraklardan önemli bir bölümünü ellerinde tutmaktadırlar. Fâtih, birçok zâviyenin vakıflarına el koyarken, kuşkusuz halk arasında böyle konformist şeyhlere karşı beslenen olumsuz duygulardan cesaret almıştır. Yine Fâtih, bazı zâviyelerin sultanın otoritesine karşı halkı kışkırtan aşırı eğilimli tarikatların elinde olduğunu da biliyordu. Aşağıda, Fâtih’in genellikle rafîzî tarikatlara karşı olumsuz duygular beslediğini göreceğiz. Bununla beraber, ilk dönemlerde ölü (mevât) topraklardan, bataklık ve ormandan tarla açarak veya “kâfirini kovup” ele geçirdikleri araziye işleten, böylece bölgeyi “şenlendiren”, gâzilerle işbirliği yapan (Barkan’ın

“kolonizatör” sıfatını verdiği) dervişlerin varlığını da biliyoruz. Fet-hedilen her çeşit arazi prensip olarak *mîrî*, yani devletin rakabesi altında olduğundan, bunun gibi yeniden açılan, “şenlendirilen” toprakların vakfa çevrilmesi için de Sultan’ın *temlîknâme* vermesi, mülke çevirmesi bir kuraldır. Sonuçta, bunun gibi topraklar için de yine Sultan’a, devlete bağlılık gereği ortaya çıkar. Bu nedenle, Otman Baba ve abdalları, devlete bağımlılıktan kaçıp, her çeşit bağış reddetmektedirler, ancak *Velâyetnâme*’nin verdiği bilgiler gösteriyor ki, sonunda Otman Babada belli bir *tarîk*, *tâc* ve *zâviye* kabul ederek tarikat kurucuları arasına katılmıştır. Bir gelir kaynağı olmadan Baba, hayır işlerini nasıl yerine getirir, abdallarının yiyecek içeceğini nasıl sağladı, sorusu ortaya çıkar. Kendisinin yalnızken, dağda yabancı meyve ve otları yiyerek yaşadığı *Velâyetnâme*’de belirtilir. Dağda bir köprü yapımına giriştiği zaman halkı yardıma çağırıldığını, tarlasında çalışan bir köylünün yanına gidip bir ırgat gibi çalıştığını *Velâyetnâme* kaydetmiştir. Sonraları, etrafına abdallar toplandığı zaman da, halkın kendiliğinden verdiği sadaka ile geçinmişlerdir. Sadakanın kesinlikle istenmeden, kendiliğinden verilmesi noktasında Baba, çok duyarlıydı. *Velâyetnâme*’de, kendisine armağan vermek isteyenleri şiddetle reddettiği birçok kez anlatılmıştır. Sultan’ın tam bir alçakgönüllülükle sunduğu yardımları ve kendisi için bir *zâviye* inşası önerisini geri çevirmiştir. Beyler verir, fakat ezer: “Görmez misin ki, bir dünya beyinin eğer bir kimse nân u nemekin yese ve bir nev’ ile hükmüne kâyil olmasa pâdişâha ‘âsî oldu deyü anı habs veya helâk ederler” (5b). Bazen bir lûtf ve *muruvva* (mürvet) olarak hediye kabul ettiği olmuştaki da, bunu hemen muhtaç kişilere ve abdallarına dağıtmıştır. Baba, yalnız “küffar memleketinden”, akından dönen gâzilerden *nezr* kabul ederdi. Mutlak *fakr*, bu dünyada her çeşit “mal u menalden mutlak tecerrüd”, abdallık ve Kalenderîliğin temel prensiplerindendir. *Velâyetnâme*’ye göre, Otman Baba, *fakr* prensibine sadık kalmak, “riyâkâr meşâyih”in yolunda gitmemekte titiz davranmış görünmektedir.

Velâyetnâme'nin verdiği bilgilere bakılırsa, Otman Baba, İstanbul Fâtihî'nin sultanlık otoritesini tanımamazlık ve ona karşı-çıkma durumuna gelmemiştir. Fakat *Velâyetnâme*'ye göre Otman Baba, devrinde kâinatın eksenî *kutb*, bu ve öteki dünyada olacak şeyleri belirleyen tek güç olduğundan, Fâtih'in tüm zaferlerinden sorumlu sayılmıştır. Fâtih, tabîî böyle bir iddiaya yabancıdır. Biliyoruz ki, İstanbul Fâtihî, Mısır Memlûk sultanına yazdığı fetihnâme, devrinin en ileri gâzî sultanı olduğunu yazmış, sonraları İslâm'ın "gazâ kılıcının" kendi elinde olduğunu ilân etmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Akşemseddin, fethin evliyanın eseri olduğunu söylediği zaman Fâtih, bu şehir kılıcıyla alınmıştır, yanıtını vermiştir. Fakat devrin başka hükümdarları onun gibi düşünmüyorlardı. Uzun Hasan, "Kıdvetü'l-meczûbîn" Abdurrahman Şâmî'ye verdiği temliknâme, bütün başarılarında kendisine borçlu olduğunu belirtmiştir.

Otman Baba, *Uc* gâzîlerinin manevî kılavuzu sıfatıyla ileri çıkarak gâzî Sultan'a, benim bilgim dışında ve benim desteğim olmadan hiçbir şey başaramazsın, demektedir.

Yukarıda belirttik ki, *Velâyetnâme*, Baba'nın yaşamını ve kerâmetlerini, Fâtih'in seferleriyle sıkı ilişki içinde anlatmaktadır. *Velâyetname*'nin, Fâtih'in etkinliklerini ve dönemin önemli olaylarını anlatırken, bunları oldukça doğru bir kronolojide vermesi kayda değer. Aşağıda, *Velâyetnâme*'ye göre, Fâtih'le Otman Baba arasındaki ilişkileri özetlemeye çalışacağız.

Bir gün Baba, Silivri-Kapı'da oturuyordu, Fâtih'in Mahmud Paşa ile yapacağı seferi konuşurken, Macarlar'dan Belgrad Kalesi'ni almak niyetinde olduğunu işitti. Baba doğrularak Sultan'ı bu seferi yapmaması için uyardı ve dedi ki, "çanlarına od tıklarlar, kaçarsın". Sultan bu söz üzerine hiddete geldi, kılıcını çekip yürüdü. Mahmud Paşa ileri atılıp "hay sultanım neylersin, zinhâr ve zinhâr sakın sen tasavvur ettiğin kimse değildir, gâfil olma ki bu kimse sâhib-i velâyettir" dedi.

Bu uyarıya aldırmayan Sultan, Belgrad Seferi'ni yaptı (1456) ve her şey Baba'nın dediği gibi çıktı. Başka bir defa Baba, Sultan

şehirde dolaşırken Sultan'ın önüne çıktı ve doğrudan şu soruyu sordu: "Tiz cevâb ver ki, sultan sen misin, yohsa ben miyim". Fâtih onu tanıdı ve atından inip elini öptü; dedi ki "pâdişâh sensin ve sırr-i hudâsın ve ben senin kemîne kemterünüm babacığım, dedi".

Ondan sonra Sultan'la derviş arasında gizli konuşmalar (*mer-mû-zât*) oldu. Onun ardından Sultan solaklarından biriyle Baba'ya altın gönderince çok kızdı ve solağı kovdu (Metin: 19b-20b).

Menâkıbnâme'ye göre, Belgrad Seferi'nden sonra Fâtih, Otman Baba'nın velâyet gücüne tam bir inanç gösterdi ve başarılı seferler yaptı.

Velâyetnâme'de en dramatik hikâye, Baba'nın kendisini Fâtih'e bir müşid ve rehber olarak kabul ettirmesi üzerinedir. Olay, 1474 yılının sonuna doğru cereyan etmiş olmalıdır. O tarihte Otman Baba "iki-üçyüz" abdalı ile birlikte Edirne'dedir. Kılık kıyafetleri ve davranışları şehir halkını hayretler içinde bırakmaktadır. Halk koşuşup bu garip görünüşlü dervişleri ve başlarındaki heybetli koca adamı görmeye gelmektedir. Otman Baba, elindeki kütüğü savurup onları uzaklaştırır.

Şehir halkı aralarında tartışmaya girip fakir, alçakgönüllü kimseler, Otman Baba ve dervişlerine korku ve saygı ile bakıyor; yukarı sınıftan seçkin kişiler, özellikle ulemâ ve dânişmendler şiddetli düşmanlıklarını gizlemiyorlar; idare adamları kadı ve subaşı ise bir an önce kurtulmak için, onları şehirden dışarı atmaya çalışıyorlardı. Otman Baba'nın ulemâya ters düşen râfîzî inançlarını halka açıklaması, ulemâyı dehşete düşürüyordu. Ulemâ, bu sözleri söyleyen birinin kesinlikle kâfir durumuna düştüğünü ilân ettiler. Bunun üzerine şehrin kadısı Otman Baba ve dervişlerinden, hapse atma tehdidiyle, bir an önce şehri bırakıp gitmelerini istedi; yoksa Sultan'a durumu arz edeceğini kendilerine bildirdi.

Otman Baba dervişleriyle birlikte Doğu-Balkan'da özyurtları doğrultusunda yola çıktı ise de, sonra fikrini değiştirip Kırk-Kilise (Kırklareli)den tekrar Edirne'ye geldi. Bunun nedeni, *Velâyetnâme*'ye göre, Baba yolda İstanbul tarafına bir "nazar" atmış ve "Hasan Hüseyin Şehri" dediği İstanbul'a gitmek için yukarıdan

emir almıştı. Kaynağımız, az ileride bunun gerçek nedenini açıklamaktadır. Çünkü Sultan, Baba'nın ve yanındaki abdalların tutuklu olarak İstanbul'a gönderilmesini emretmişti. Buna karşı abdalların nasıl bir tepki gösterdiğini, sözde birisinin gördüğü şu rüya açıklamaktadır: *Velâyetnâme*'ye göre derviş rüyasında, Hz. Ali görünüşünde, elinde bir kılıç başında kızıl-börk bir adamın semadan inerek Otman Baba'ya şunları söylediğini görmüş: "Ey iki cihanın sırrı ve serveri! Gel mürüvvet kerem eyle, bize destûr ver ki şol munafıkları kiralım". Bu abdalların isyan parolasıydı. Baba onlara sabır tavsiye eder (85b).

İsyan ve dirence çağırın bu sözler, bize Şeyh Bedreddîn, Şâh İsmâil ve Pîr Sultan Abdal gibilerin arkasında giden Alevî-Râfîzî dervişlerin, Osmanlı Devleti'ne karşı ne duyup düşündüklerini açıklar. 1511'de Osmanlı Devleti şehzâde kavgaları sonucu bir iç kargaşaya düştüğü zaman, Teke'de Şâh-Kulu, Türkmen dervişlerinin acımasız kin ve gazabını anlatır.²⁴ Bu noktada Baba, Sultan'ı bile karşısına almaktan çekinmez. Sultan'ın gönderdiği kul, onu tutuklu olarak bir araba içinde İstanbul'a götürme emrini bildirince Baba "heybet ve celâli" içinde kütüğünü havada salıyarak "kimdir o Mehmed dedüğün" diye karşı geldi (89).

Böylece abdallarının korkusunu dağıtır ve onların başına geçip İstanbul'a yönelir. *Velâyetnâme*'den öğrendiğimize göre, bu yolculuk onun nâm ve şanının yükselmesine yardım eder. Meselâ, Babeskisi kasabasına geldiklerinde halk ona karşı çıkıp ellerini öpmek için koşuşurlar, onun için, kurbanlar keserler. Hattâ, onu tutuklu olarak götüren Padişah kulu, herhâlde bir yeniçeri yasakçı, kendi börkünün Hacı Bekdaştan geldiğini söyler ve Baba'ya sempatisini açıklar. Grup Küçük-Çekmece'ye gelip de uzakta İstanbul görününce, Baba ayağa kalkıp abdallarına şöyle hitap eder: "Durun oğlanlar ki, Hisar'ı alalum ve hasûd leşkerin kiralım ve münkirlerin bağrın keselüm". Abdalların yorumuna göre, Sultan Mehmed ve İstanbul'da yaşamakta olan Müslümanlar şehri, ancak "zâhir"de

24 Bkz. Çağatay Uluçay, "Yavuz Selim Nasıl Padişah Oldu?," *Tarih Dergisi* VI (1954), 61-74; VII (1955), 117.

Müslüman yapmışlardır; şimdi ise *Velâyet* çağıdır ve şehir onun kerâmetine sahne olacaktır. İstanbul halkı, velâyeti inkâr ettikleri için Müslüman sayılmaz (94-95).

Baba ve abdalları İstanbul'a girince kalabalık halk kitleleri onları seyre çıktılar. Bazıları onları tuhaf ve garip buldularsa da, bazıları çok etkilenerek kutsal kişiler olarak karşıladılar. İdare başındakiler onları Atmeydanı'nda kazığa oturtmak, çengele takmak için, hazırlık yapmışlardı; *Velâyetnâme*'ye göre, onlar Sultan'ın Otman Baba hakkında maksadını değiştirdiğinin farkında değildiler. Fâtih'e son emrini almak üzere gittiklerinde hayretle gördüler ki, Sultan ilk kararını değiştirmiş, Baba'nın ve abdalların Silivri-Kapı'da Kılıç-Manastırı'nda yerleştirilmelerini emretmiştir. Abdallar, bunun Otman Baba'nın bir kerâmeti sonucu olduğuna inandılar. Fakat bu değişikliğin nedenini anlamak güç değildir. Fâtih, böyle bir soykırımın ülkede halk arasında doğuracağı tepkiyi son anda, belki vezirlerin uyarısı üzerine, anlamış olmalıdır. Fâtih'in, bir sefer kararına karşı duran ikiyüz yeniçeriye toptan acımasızca idam ettiği hatırlardadır.

Kayda değer ki, ulemâ, siyasî sonuçlarıyla fazlaca kaygılanmayıp onların vücutlarıyla beraber râfîzî düşüncelerinin yeryüzünden kaldırılmasıyla ilgiliydiler ve *Velâyetnâme*'ye göre, idamların yerine getirilmesini istemekte idiler.

Manastır bir asker takımı tarafından çevrilmiş olup abdallar ölüm tehdidini her an duymaktaydılar. Bu durumda Otman Baba, hiddetle elindeki kütüğü yere vurarak şöyle bağırdı: "Bre çirkin... koca ki, kiminle urgan çekişürsün ki, uş sarayını başına yıkub kendüzümü sana bildireyim ki, bana Kütüğü Büyük Âhir Zaman Kocası derler" ve kütükle yere birkaç kez vurdu. Abdallar sakinleşti. O gece İstanbul'da büyük bir fırtına koptu; Sultan, sarayında bir köşeden bir köşeye koşmaya başlamıştı. Ertesi gün Dîvan-ı Hümâyûn'u topladı ve bu görülmemiş olayın anlamını sordu. *Velâyetnâme*'ye göre dediler ki: "Ol kişinin mecmu'-i 'âlem ve yirmi dört bin mürsel peygamberce kuvveti vardır ve nübüvvet ile velâyet burcunda oturur, seni tac u tahtınla yere salıb helâk" eder.

Bununla beraber ulemâ, Müslüman halk arasında tefrika çıkarmamaya yeltenenler, abdallardan hiç olmazsa bazılarının idam edilmesi gereği üzerinde durdular. *Velâyetnâme*'yi okurken o zaman İstanbul'da halk arasında son derece gergin bir havanın esmekte olduğunu hissetmekteyiz. Vezîriâzam Mahmud Paşa'nın idamından az zaman geçmişti, herkes onun haksız yere idam edildiğini düşünüyordu. Son derece otokratik Sultan'a karşı kamuoyu, Mahmud'u bir şehit mertebesine çıkaracak, sonraları bu sevgi, onun adına yazılmış bir *menâkıbnâme*'de kendisini ölüm-süzleştirecektir. Mahmud'un, Otman Baba'yı koruduğu hakkında Silivri-Kapı hikâyesini de burada anımsamalıyız. Nihâyet Fâtih, Vezîriâzam Sinan Paşa'yı, kadıasker ve kalabalık bir maiyetle manastıra gönderdi. Abdallarının ortasında koca derviş hepsine karşı "heybet ve celâlini" göstermekten geri kalmadı ve abdalla-riyla beraber şehri terk etti.

Venedikli ressam Gentile Bellini, 1480-1481 yıllarında İstanbul'daydı ve padişahın yakınlığını kazanmıştı. Bir gün Sultan ondan bir dervişin portresini yapmasını istedi. O zaman Kon-ya'dan şehzâde Mustafa'nın ölümü üzerine İstanbul sarayına getirilen ve sonraları İtalya'ya kaçarak anılarını yazan Gian-Maria Angiolello'nın anlattığına göre,²⁵ Sultan o dervişten hoşlanmı-yordu, onun Çarşı'da fetihlerini anlatıp övmesini yasaklamıştı. Resim bittiği zaman Sultan, Bellini'nin bu derviş hakkındaki fik-rini sordu. Israrı üzerine Bellini, gerçek fikrini ifade ile dedi ki, "bu bir divâne olmalı". Sultan ekledi, "ben böyle bir deli tarafın-dan methedilmek istemem". Bellini yanıt verdi, "Öyleyse neden onu başşeyhiniz yapmıyorsunuz?". Bunun üzerine Sultan, Belli-ni'nin dediğini yerine getirdi. Bu ilginç görüşmeden şu sonucu çıkarmak mümkün görünür: Fâtih dervişlere samimi olarak saygı duyduğu için değil, herhâlde pratik siyasî düşüncelerle iltifatta bulunmuştur. Genç Fâtih'in Akşemseddin'le olan ilişkilerini de burada anımsamak yararlıdır. İstanbul'un fethinde evliyânın

25 Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, ed. I. Ursu (Bucharest: Academiei Romane, 1910), 120.

rolünü belirten şeyhe karşı Fâtih, onun fazlasıyla öne çıkmasına izin vermemiş ve sonunda Ak Şeyh, vatanı Göynük'e gidip inzivâya çekilmiştir. Bellini'nin resmini çizdiği derviş herhâlde bizim Otman Baba olamaz; çünkü *Velâyetnâme*'ye göre, Otman 8 Recep 883/5 Ekim 1478'de ölmüştür.

Otman Baba'nın arkada bıraktıklarını, onun ölümüyle sona eren *Velâyetnâme*'den değil, bir halk tarihi olan anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'dan öğreniyoruz. 1492'de Manastır civarında II. Bayezid'in hayatına karşı yapılan suikast, abdallar-ışıklar ile yakın ilişkisi olan bir derviş tarafından gerçekleştirilmiştir. Anonim olayı şöyle anlatır: "Fedâyî, nemed-pûş kulağı mengüşlü boynu tavklu Haydari şeklinde Pâdişâh'a kastetmek istedi; hemândem Mehdî benim deyu nemedi eğininden atub yalın kılıc elinde Pâdişâh üzerine yürüdü".²⁶

İki yıl sonra Roma'da Papa tarafından, Osmanlı ülkesinde Sultan Cem'in taraftarlarına güvenerek, yapılan Haçlı seferi hazırlıkları ve nihâyet Fransız Kırallı VIII. Charles'ın aynı amaçla İtalya'yı istilâsı, Osmanlı ülkesinde büyük kaygı uyandırmıştı. Bunun üzerine II. Bayezid, Edirne kadısına gönderdiği bir fermanla Rume-
li'de Filibe ve Zagra doğusundaki bölgede ne kadar abdal, derviş ve ışık varsa, toplanmasını, soruşturma ve muhakemeden sonra küfür niteliğinde sözler söyleyenlerin cezalandırılmasını emretti. Emir gereğince Edirne kadısı soruşturma yaptıktan sonra bir meczûb olan "Osman Dede"nin adamlarından bazılarını tutuklayıp işkence ile idam etti. Kırk elli kişilik başka bir derviş grubu işkenceye konu ve onlardan şeriata göre suçlu bulunan iki derviş

26 *Tawârikh-i Âl-i Othmân*, ed. F. Giese, 126; bu anonim tarihin Bibliothèque Nationale, Paris (MS Suppl. No. 1047, varak 103-104)'de bulunan daha kapsamlı bir nüshası şu kronolojiyi vermektedir: Sultan, *ulubayram*'ı Depe-Delen'de kutladı (Temmuz 26-28), sonra *birkaç gün* kalacağı Manastır'a doğru hareket etti; daha sonra Edirne'ye dönmek üzere kasabayı terk etti. Saldırı, Sultan'ın Manastır'ı terk ettiği gün, Manastır yakınındaki bir çayı geçerken meydana geldi. Sultan, 11 Dhu'l-kada 987/4 Eylül 1492'de Edirne'de idi; H. J. Kissling, *Sultan Bajezid's II Beziehungen zu Markgraf Francesco II von Gonzaga* (Munich: Max Hueber, 1965), 12, şöyle demektedir: "Bayezid 28 Ocak 1495'te başlayan Ramazan ayı boyunca Tepedelen'de kaldı".

asılarak idam edildi. Kalanları Anadolu'ya sürüldü. Fakat halk arasında bunlar yine de ermiş, kutsal kişiler olarak anılıyordu.²⁷

Yine anonimlerde, bunun gibi dervişlerin sade düşünceli halk arasında ne derece derin bir inanç ve saygı gördüğüne dair şu olayı bulmaktayız: Bir derviş mucize gösterip İstanbul'da Davutpaşa kapısından denizin öbür tarafına abası üzerine oturup geçmiş. Anonim bu olayı, okuyucuları için, dervişlerin kutsallığına bir kanıt gibi nakleder.

Doğu-Balkanlar'daki abdallar, bütün baskı ve temizlemelere rağmen orada yüzyıllarca yaşadılar. Şâh İsmail'in halife ve dâileri, II. Bayezid'in son kargaşa yıllarında burada, bu dervişler arasında yandaşlar bulacaktır. XIX. yüzyıl sonlarında Trakya Yörükleri arasında *Bedreddinli* adı altında bir grup Otman Baba'yı gökte bulut gibi gezen, "yağmur yağdıran" bir veli olarak benimsemişlerdir. O, zamanla halk inancında Hızır'ın kerâmetleriyle anılır olmuştur.²⁸

Kutb'ların halk üzerinde büyük nüfuz ve etkisini gören padişahlar, *kutbiyye* teorisini benimsemeyi bir siyaset gereği gibi görmeye, *velilik*, *kutbluk* iddiasında bulunmaya başladılar. Bu padişahlardan ilki I. Murad'dır. Bu padişaha ait rivâyetlerde, kendisinin gaipten haber aldığı, rüyasında peygamberle buluştuğu ve fetihlerinde mucize ve kerâmetler gösterdiği ileri sürülür. *Gâzi Hüdâvendigâr* unvanı, Balkan fâtihi olarak onun gâzi sıfatını öne çıkarır, *hüdâvendigâr* unvanı ise Farsça'da "imparator" karşılığı bir unvandır. Bu sıfat, Fâtihi Sultan Mehmed ile kesin bir anlam kazanır. Fâtihi döneminde Ramazan 881 (Aralık 1476)'de yazılan

27 Sürgün, 2 Ekim 1494'te başlayan Hicri 900 yılında gerçekleşti; krş. Kissling, 39, not 87. *Tawârikh*'de bu olay, 28 Ocak 1495'te başlayan Cemaziyülevvel ayında meydana gelen dervişin mucizesi olayından önce anlatılır. Cem Sultan, 29 Cemaziyülevvel 900/25 Şubat 1495'te öldü.

28 Sonraları Otman Baba'nın dervişleri *Bedreddini* diye biliniyordu ve Kırklareli'nde 1894 yılında bile onlara rastlamak mümkündü; bkz. V.L. Salcı, "Trakya'da Türk Kabileleri, I: Amuca Kabilesi," *Türk Amacı*, 1/7 (Ocak 1943), 311-15 (A. Gölpınarlı ve I. Sungurbey, *Samavna Kadısı*, XXVI-XXX'de tekrar yayımlandı); 1894'te bunların öncülerinden bazıları Libya'ya sürüldü. Salcı, onların Otman Baba'nın "Yağmur İlâhı" olduğuna ve bir bulut gibi uçtuğuna inandıklarını bildiriyor. Otman, Hızır'a atfedilen işlevleri üzerine almıştır.

Karaman Evkaf Defteri'nde "devrânın *kutb*'ları etrafında gökler deveran ettikçe" ("mâ dâratu'l-aflâk 'alâ aktâbu'l-devrân") deyi-miyle bir bakıma *kutbiyye* teorisine gönderme yapılmıştır.²⁹ Cem yandaşlarının ve ışıkların hedefi olan II. Bayezid (1481-1512) açıkça *velâyet* ve *kutbiyyet* atfedilen bir padişah olarak görünür.

Midilli seferi (Ekim 1501) üzerinde bir *gazânâme* yazan Fir-devsî-i Rûmî, esere Padişah'a atfen *kutbnâme* adını koymuş³⁰ ve II. Bayezid'i *velî* ve veliler gibi mucizeler yaratan bir *kutb-i aktâb* olarak anmıştır:

*Kutbu'l-aktâbı kılam sana beyân
İşbu asrın kutbu kimdir şerh edem*

...

*Bu zamanın kutbunu anla cedîd
Şâh Sultan Âl-i Osmân Bâyezîd
Kub-i 'âlem padişâhdır bi-gümân*

...

*Kutbu'l-aktâb olmasa Şeh Bâyezîd
Düşmenân görmez idi kahr-i şedîd
Kutb şâh emrinde olmasaydı bâd
Kavm-i Efreng olmaz idi tünd-bâd*

...

*Kutbu'l-aktâb olmasaydı şehriyâr
Dilgenice dönmez idi rûzgâr*

...

*Kutbu'l-aktâb olalı şeh Bâyezîd
Bahr u berde hark u gark oldu yezîd*

29 *Karaman Eyaleti Evkaf Defteri*, yay. F. N. Uzluk, Ankara 1958, Metin: 3.

30 *Kutbnâme*, yayımlayanlar İ. Olgun ve İ. Parmaksızoğlu, Ankara: TTK 1980, 29-33; A. Y. Ocak, "Idéologie officielle et reaction populaire," *Soliman Le Magnifique et son temps, Actes de Colloque de Paris*, 2-10 Mars 1990, 185-192; bkz. B. Flemming, "Sâhibkırân und Mahdî: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrhundert der Regierung Süleymâns," *Between Danube and Damascus*, yay. G. Kara, Budapest 1987, 43-59.

III

OSMANLILAR'DA SALTANAT VERÂSETİ USÛLÜ VE TÛRK HÂKİMİYET TELÂKKİSİYLE İLGİSİ

Osmanlı padişahlarının soy kütüğüne bir göz atarsak, I. Ahmed (1603-1617)'in ölümüne kadar tahtın daima babadan oğula geçmiş olduğunu, ondan sonra kardeşlerin de tahta çıkmaya başladığını görürüz. Bu durumu, *Hammer*,¹ şöyle açıklamaya çalışmıştır: Osmanlılarda, aslında Cengiz Han'dan kalmış *ekberîyyet* kaidesi hâkimdi, yani taht, büyük oğula, sonra ölen sultanın akrabasından en yaşlısına ait oluyordu. Fakat kardeş öldürme âdetinin bir neticesi olarak bu kaide kardeşler için tatbik sahası bulamamış ve ilk defa 1617'de, ölen Sultanın kardeşi hayatta bulunduğundan uygulanabilmiştir. *Giese*² bu görüşü red ederek Osmanlılarda *saltanat verasetini düzenleyen herhangi bir kanun veya kaide olmadığını* ileri sürdü. Daha önce Radloff³ Türk kavimlerinden hiç birinde muayyen bir saltanat veraseti kanunu olmadığına dair misaller vermişti. Son defa *F. Laszlo*⁴ meseleyi daha geniş bir açıdan ele alarak kesin bir şekilde ifade etmiştir ki, Türklerde “bütün hanedan âzası hâkimiyet hakkına maliktir, ne *primogenitura* ve ne de *senioratus* şeklinde bir veraset tarzı yoktur”.

- 1 *Hist. de l'empire ottoman*, terc. J.J. Hellert, c. VIII, Paris, 1837, 237-38. Kırım hanlarında en yaşlı tahta gelirdi (*Es-seb'üs-seyyâr*, 262).
- 2 Fr. Giese, “Das Seniorat im Osmanischen Herrscherhause,” *MOG*, II (1925), 248-256.
- 3 Kudatku Bilik mukaddimesinde, LII, Giese tarafından zikredilen.
- 4 “Kağan ve Ailesi,” *Körösi Czoma Archivum*, III, 1 (1940), 1-39'dan tercüme, Baştav, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1944), 42.

Bununla beraber son zamanlarda, Türk devletlerinde hükümdarlığın intikalinde *senioratus*'un yani, hanedan içerisinde yaşça en büyük olanın tahta geçmesi kaidesinin hâkim olduğunu söyleyenler olduğu gibi, *primogenitura*, yani ancak büyük oğulun tevarüs hakkının tanındığını iddia edenler de vardır. Z. V. Togan'a⁵ göre "memlekette büyük hakanlık rütbesi biraderler arasında yaşlı olana geçtiğinden onun bulunduğu ülke memleketin merkezi oluyordu. Bu husus, Kök Türklerin halefleri olan Karahanlılar'da da böyle idi". Yine o, başka bir yerde derki:⁶ "Karahanlılar'da Hakanlık hakkı, eski Türk ananelerine göre, sülâlenin hâkim şubesi içinde yaşı en büyük olan prenslere aitti." *Osman Turan* Anadolu Selçuklularında tahtın büyük oğula ait olduğunu belirtir. İ. Kafesoğlu da⁸ Cend vilâyetine umumiyetle tahta namzed olan büyük evlâdın tâyin edildiği fikrindedir. Burada hemen kayd edelim ki, Harezmsahlr devletinde bir serhad vilâyeti olan Cend'in büyük oğula yurdruk verilmesi başka bir durumla ilgili olup aşağıda açıklanacaktır.

Kök-Türk hükümdarı *Bilge Kagan*'ın kitabesinde (734) şu ifade, Türklerde taht veraseti meselesinde en eski vesikalardan biri olarak münakaşa konusu olmuştur: "*Kagan uçdukta özüm sekiz yaşda kaltım, ol törüde üze eçim kagan olurtı.*" Burada törü kaganların koyduğu kanun manasında alınırsa, verasetin bir kanunla tanzim edilmiş olduğu düşünülebilir. Fakat Giese'ye göre⁹ bu metinden kesin bir neticeye varmak mümkün değildir. H. N. Orkun¹¹ yukardaki parçayı bugünkü Türkçeye şu şekilde çevirir: "*Babam hakan öldüğünde kendim sekiz yaşında kaldım, türe mucebince amcam hakan oldu.*" Aynı kitabenin verasete ait diğer kısımlarını da göz önünde tutmalıdır. Bilge Kagan, amcası

5 *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, 42.

6 Aynı eser, 57.

7 "Kılıç Arslan II," *İslâm Ansiklopedisi*, c. 63, 688 ve c. 62, 632.

8 *Harezmsahlr Tarihi*, Ankara, 84, 92.

9 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, 37, I D 16.

10 Mez. makale, 250.

11 Bkz. not 9.

öldükten sonra, kendisi için şöyle söyler: “Tanrı irade ettiği için ve kendi talim olduğu için Hakan mevkiine oturdum.”¹² Burada yalnız Tanrı’nın iradesi anılmıştır. Şu ibâre de dikkate değer: “İnsanoğulları üzerine ecdâdım Bumin Hakan, İstemi Hakan oturmuş, ondan sonra küçük kardeşleri Hakan olmuş, oğulları Hakan olmuş.”¹³ Burada ancak tarihi bir durum nakl edilmiş olabilir. Kök-Türklerde hanlığın Tanrı’ya bırakılmış bir tali işi olduğunu bir Çin kaynağı, *Chou-Shu*’daki şu rivayet¹⁴ anlatmaktadır: “Kardeşlerden birisini baş yapmak istediler ve hepsi birlikte büyük bir ağacın altına giderek aralarında şu şekilde anlaştılar: Ağaca doğru en yükseğe kim atarsa o, başbuğluğu ele geçirecekti. *A-shih-na*’nın oğlu en genç olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi ve hepsi birlikte onu reis intihap ettiler.”

Türk-İslam devletlerinde oğulların ve kardeşlerin aynı derecede tahta geçme hakkına sahip olduklarını gösteren misaller çoktur. Umumî bir fikir edinmek için Halil Edhem Eldem’in¹⁵ ve E. De Zambaur’ın¹⁶ yayınlamış oldukları jenealojilere bir göz atmak yetiştir, oradaki misaller bir ekberiyyet kaidesinin varlığını ispata yetmemektedir. M. A. Köymen’e göre, Selçuklu tarihinin başlangıcında *Yabgu* unvanıyla reisliği “ailenin hayatta en büyük uzvu” almakta idi. Bununla beraber Serahs zaferinden sonra Tuğrul, kardeşi Çağrı Bey ve amcası *Arslan Yabgu*’ya tercih olunarak yeni kurulan devletin başına getirilmiştir. Ondandır büyük sultanlık kardeşi *Çağrı Bey* soyuna intikal etmiştir ve Arslan Yabgu’nun ahfadı büyük Selçuklu tahtı üzerinde hak iddiasından vazgeçmişlerdir.¹⁷ Çağrı Bey’in büyük oğlu olan Kavurd, evvelâ kardeşi

12 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 26-27, I C 9.

13 “İnisi kagan bolmış erinç, oğlu kagan bolmış erinç” (H. N. Orkun, 30, I D 4-5).

14 B. Ögel, “Doğu Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar,” *Belleten*, 81 (1957), 87.

15 H. Edhem (Eldem), *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927. O, bu eseri S. L. Poole’un eserini mühim ilâvelerle tercüme etmek suretiyle meydana getirmiştir.

16 *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l’histoire de l’Islam*, Hanovre 1927.

17 “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Kuruluşu,” *DTICFD*, c. XV, sy. 1-3, 120, 178 vd., sy. 4, 99-100.

Alp Aslan sonra yeğeni Melikşâh'a karşı taht üzerinde hak iddiasında bulunmuştur. *Harezmsâhlarda* da tahta verâseti tâyin eden bir kanun veya teâmül mevcut görünmemektedir. Harezmsâh Alâeddin Muhammed (1200-1220), büyük oğlu Celâleddin'i ve ikinci oğlu Rükneddin'i atlayarak küçük oğlu Kutbeddin'i veliaht yapmış, fakat sonra, 1220'de, Moğollar önünden kaçarken onun yerine daha kabiliyetli gördüğü Celâleddin'i halef tâyin etmişti.¹⁸ *Anadolu Selçuklularında* Sultan, küçük büyük ayırd etmeksizin oğullarından birini veliaht seçer, merkezde hüküm süren sultana tâbi olmak şartıyla diğer oğullar *melik* sıfatıyla ülkenin muhtelif mıntıkalarının idaresine tâyin olunurlardı. Sultanın vefatı üzerine veliahtlık, kardeşleri taht üzerinde hak iddiasından alıkoymazdı. II. İzzeddin Kılıç Arslan ölmeden en küçük oğlu Gıyâseddin Keyhusrev'i veliaht tâyin etti. Onun kardeşlerine tercih edilmesinde şahsi meziyetlerinden başka bir sebep gösterilmemiştir. Fakat kardeşleri onu "kıskandıklarından" bu tâyini kabul etmeyerek büyük kardeşleri Rükneddin Süleyman etrafında toplandılar, isyan bayrağını kaldırdılar. O, babalarının ölümü üzerine (1192) Konya'yı kuşattı ve tahtı kardeşinin elinden aldı.¹⁹ Rükneddin'in ölümünde de (1204) başlangıçta oğlu III. Kılıç Arslan sultan ilân edildiyse de, amcası Gıyâseddin Keyhusrev uçlardaki beylerin yardımıyla tahtı ele geçirdi.²⁰ Onun ölümünde (1211) en büyük oğlu I. İzzeddin Keykâvus tahta çıktı, fakat kardeşi Alâeddin Keykubâd bunu tanımadı ve silâha sarıldı.²¹ I. İzzeddin Keykâvus'un vefatında (1220) kimin tahta geçirileceği meselesi ortaya çıktı. Onun kardeşi Tuğrulşâh, ortanca oğlu Alâeddin Keykubâd ve küçük oğlu Key Ferîdun arasında bir müddet karara varılamadı, sonra Alâeddin üzerinde karar kılındı.²²

18 İ. Kafesoğlu, 283.

19 İbn Bibi, *el-evâmirü'l-alâiyye*..., N. Lugal ve A. S. Erzi neşri c. I, Ankara 1957, 30-50. O Turan, "Keyhusrev I," *İA*, c. 62.

20 İbn Bibi, 109vd.

21 İbn Bibi, 159-163, O. Turan, "Keykubâd I," *İA*, c. 63.

22 İbn Bibi, 273-278.

Moğollarda hanlık veraseti usulünün incelenmesi konumuz için lüzumludur; zira onlar, yalnız Orta-Asya'daki eski Türk imparatorluklarının anelerini saf bir şekilde devam ettirmekle kalmamışlar, aynı zamanda Anadolu'da ve bütün Yakındoğu'da kamu müesseseleri bakımından üstün bir tesir icra etmişlerdir.²³

Moğollarda hanlığın intikalinde muayyen hükümler yoktu.²⁴ Menşei ve durumu itibariyle eşit olan zevcelerden (*hatunlardan*) olan oğulların hepsi taht üzerinde aynı derecede hak sahibi idiler. Ancak 1282'de Teküdar Ahmed, yeğeni Argun'a karşı, hükümdarın en yaşlı oğlunun diğerlerinden ziyade hakkı olduğunu ileri sürmüştü. Fakat Ahmed, kendisi Müslüman olmuş, ananeden ayrılmış, Müslüman muhitinin kuvvetle tesiri altında bulunmuştu. Han bir veliaht seçmiş olsa dahi bu, ölümünden sonra başka bir prensin hanlığa gelmesine mani sayılmazdı,²⁵ Ögedey'i (Ogodai) seçen Kurultay Cengiz Han (Çinggis Ka'an)'ın vasiyetine tâbi oldular. Fakat seçimden sonra Ögedey'in ağabeyisi Çağatay (ça'adai)'a söylediği şu sözler dikkate değer:²⁶ "Babam Çinggis Ka'an tarafından hazırlanmış olan tahta oturdum, sonra benim arkamdan, *hangi meziyetine dayanarak tahta çıktı* diye söylenenler olmaz mı? Eğer ağabeyim muvafık bulursa babamız tarafından başlanıp da bitirilmemiş olan Kitan'lı Altan Han'a karşı harbe girmek istiyorum diye haber yolladı." Burada şahsî meziyetin ve başarının kardeşler arasında hanlık için bir mesned sayıldığı açıkça görülür. Veli-aht olmak, kurultaya vaktinde yetişerek takaddüm etmek ve en mühimi, şahsi münasebetler sayesinde ve pazarlıkla nüfuzlu kabile beylerinin desteklemesini sağlamak tahtı temin eden

23 Bkz. F. Köprülü, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mec. (THİM)* I, 184 ve II. *Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, İstanbul 1943, 412-4; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 330.

24 B. Spuler, *İran Moğolları*, Türkçe terc., C. Köprülü, Ankara 1956, 280-283.

25 Spuler, *mez. eser*, 274, 276.

26 *Moğolların Gizli Tarihi*, A. Temir terc., Ankara 1948, 192.

başlıca vasıtalarıdır. Osmanlılarda saltanat verâsetini düzenleyen bir kanun ve kaide olmadığını daha 15. asırda yabancı müşahitler tespit etmişlerdir. *Dukas*²⁷ aynen der ki: “Beylik, babadan oğula veya kardeşten kardeşe, kime intikal ederse, *elhâsıl tâlih kime yardım ederse*, kullar bu yeni beye sadıkâne bağlanırlar.” 1470-1481 yıllarında Osmanlı sarayında kalmış olan *J-M. Angiolello*²⁸ yeni sultanın tâyinini şöyle anlatır: “Saray erkânı ve kapıkulunun büyük bir kısmı tahta nâmzed şehzadelerden, *büyük veya küçük olmalarını göz önünde tutmaksızın*, yalnız onlardan hangisi daha önce İstanbul’a erişir ise, onu kolaylıkla Sultan tanırlar; zira kim evvelâ hazineyi elde ederse o duruma hâkim olabiliyordu”. Eserini 1510 tarihine doğru yazmış olan *Spandouyn* (Spandugino) da,²⁹ Bayezid-Cem mücadelesini söz konusu ederken, ikisinin de saltanata aynı derecede namzet sayıldığını belirtir.

Netice olarak diyebiliriz ki, en eski devirlerden beri Türk devletlerinde tahtı hanedanın muayyen azasına inhisar ettiren bir gelenek yerleşmemiştir. Zaman zaman bazı temayüllerin meydana çıktığı doğrudur (veliaht tâyini, büyük oğulların veya küçüklerin tercihi gibi). Fakat esas daima tahtın *ilâhî takdire* açık tutulmasıdır. Bu telakki karşısında bütün diğer âdet ve teâmüller hükümsüz kalmıştır. Hanedandan biri, şu veya bu suretle filen tahtı ele geçirdi mi, artık onun meşruiyeti *nazari ve hukuki* bakımdan bir mesele olmamaktadır. Asırların yenemediği bu esas davranış, Türklerde hâkimiyetin menşei ve mahiyeti hakkında eski dini inançlara dayanan kökleşmiş telakkilerle münasebettar görünmektedir ve bu davranış, Orta-Asya geleneklerine daha yakın olan Türk kavimlerinde daha kuvvetle tezahür etmektedir. Aşağıda bu hâkimiyet telakkisini, konumuzla ilgisi bakımından ele alacağız.

27 V. Mirmiroğlu terc. İstanbul 1956, 84.

28 *Historia Turchesea*, Ursu neşri. Bükreş 1911, terc. K. Neki, TTK'da basılmamış.

29 *Petit Traicté de l'origine des Turcz.* Ch. Schefer neşri, Paris 1896, 43.

Türklerde Hâkimiyetin ve Hükümdar Soyunun Menşei Telâkkisi

M. VII-IX. asırlarda *Kök-Türkler*, *Proto-Bulgarlar* ve *Uygurlardan* kalan kitabe ve vesikalarda³⁰ kaganların unvanları, yalnız hanlık hâkimiyetinin değil, kendilerinin de tanrısal menşeiini belirtir ve *kut* taşıdıklarını ifade eder. Bu unvanlarda, *Tengride Bulmuş* veya *Tengride Kut Bulmuş* yahut *Kutlug* daima rastlanan esaslı unsurlardır. Hanın Tanrı'dan indiği telakkisi, milâddan önceki asırlarda Orta-Asya göçebe imparatorluklarının ilk teşkilât örneğini vermiş olan *Hsiung-nu*'lara kadar takip edilebilmektedir. Orhon kitabelerinde Bilge Kagan ağzından nakl edilen şu ifade bilhassa dikkate değer: “*Tengri yarlıkadukın üçün (ö) züm kutım bar üçün kagan olurtım.*”³¹ Burada o, hanlığını Tanrının inâyetine ve şahsındaki *kut*'a dayandırmaktadır. 1240'da yazılmış olan Moğolların gizli tarihinde³² Cengiz Han da: “*Mengü Tanrı'nın verdiği güçle bütün ulusu idarem altında topladım.*” der. Keza “*Mengü Tengri küçündür*” (Ebedi Tanrı gücüyle) formülüne mühür ve vesikalarda, Moğol hanlarının unvanı olarak daima rastlanır.³³

Hâkimiyet anlayışında o kadar mühim rol oynar görünen *kut* nedir? Mahmud Kâşgarî,³⁴ bu kelimeye *uğur*, *devlet*, *baht*, *tali*, *saadet*, manalarını verir. Ziya Gökalp³⁵ *kut*'u iptidai cemiyyetlerdeki *mana*'ya benzetir, *kut* her şeye nüfuz eden ve kutsal

30 Kök-Türkler için bkz. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, c. I-IV, Proto-Bulgarlar için K. E. Menges, *Atlantic Elements in the Proto-Bulgaristan Inscriptions*, Byzantion no. 21 (1951), 85-118.

Uygurlar için A. Caferoğlu, “Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları”, THİM, I, 105-119.

31 H. N. Orkun, I, 26-27, I C 9. Osmanlı Padişahı IV Mehmed cülus fermanında Tanrı'nın inayetiyle, şahsında “olan kabiliyet ve istidâd-i şâmile-i gayr-i mütenâhiye” ile ve “ittifak-i ârâ-i vüzerâ ve ulemâ” ile tahta çıktığını ilân etmiştir.

32 A. Temir terc. 135-6.

33 Spuler, mez. eser, 296.

34 Bkz. *Divanü lügat-it-Türk*, B. Atalay terc., c. IV, Ankara 1943, 388, yazılış tarihi 1077'dir.

35 *Türk Medeniyeti Tarihi*, 33, 66, 72, 141, 159, 193, 199.

mahiyet kazandıran bir sihrî kuvvettir. Şamanizm'de *kut*, hayat unsuru, can manasına kullanılmaktadır. *Kut*, Türk ve Moğollarda umumiyetle semadan inen bir nur sütunu şeklinde tasavvur olunurdu. Han soyu bundan meydana gelmiştir. *Kut* taşıyan kagan mukaddestir. Hazarlarda Hakan, *kam* (şaman) ailesi gibi mukaddesti, halka yüzünü göstermezdi.³⁶

Temuçin'in, *Çinggis Ka'an* (Cengiz Han) unvanıyla Orta-Asya göçebe imparatorluğunu üzerine aldığı tasdik eden dinî-siyasî toplantıda şaman Kököçü, onun Gök Tanrı tarafından Han gönderildiğini ilân etti.³⁷ Cengiz Han ve oğulları yeryüzü hâkimiyetinin kendilerine verildiğine inanmışlardı. *Çinggis kagan* unvanı, *cihanşümul imparator* manasına geliyordu.³⁸

Cihanşümul hâkimiyeti ifade eden *ka'an* (kagan, hakan)³⁹ unvanını ancak tanrının göndermiş olduğu soy taşıyabilirdi.⁴⁰

36 Karşıla. Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, Exk. 100 a, 271 vd. Abdülkadir İnan, *Şamanizm*, Ankara 1954, 37, 176, Anadolu Selçuklularında Vezirler için "Ulug Kutlug İnanç Bilge" unvanı kullanılmakta idi (bkz. İbn Bibi, 16, 29). 13. asırda Kastamonu uc emiri Mahmud için yazılmış olan *Kavâidü'r-resâil ve ferâidü'l-fedâil* adlı inşa manüelinde (bkz. Süleymaniye Kütüph. Esad ef. Kitapları no. 3369) emirler için "Kutlug Bilge" unvanı kullanılmakta idi. Anadolu Selçuklularında "Kutlu" ile birlikte kullanılan "Ogurlu" unvanı yakın mana ifade eder görünmektedir. Hazarlarda umumî felâketler, hakanda *kut*'un, uğurun gittiğine haml olunarak kendisi idam olunurdu. Türk İslâm devletlerinde, bu arada Osmanlılarda, *kut* kelimesi eski şamanî manasını kaybederek İslâmî bir muhteva kazanmış, çok defa mübarek kelimesiyle değiştirilmiştir.

37 B. Y. Vladimircov, *Cengiz Han*, ter. H. A. Ediz, İstanbul 1950, 54.

38 Bkz. O. Turan, "Cengiz adı hakkında," *Belleten*, XIX.

39 Kagan, Ka'an, Kapkan, Han, Hakan unvanları ve bunların menşe, mâna ve şumülü hakkında henüz açık ve kesin neticelere varılamamıştır. Bkz. F. Lazslo, mez. makale; F. Altheim ve R. Stiehl, "Qagan und Verwandtes," *Südost-Forschungen*, Bd. XV (1956), 69-85. D. Sinor'un (JRAS 1954) "qapgan ve qavqan" ayrılığı hakkındaki teziyle ilgili olarak burada kayıt edelim ki, Şahruh'a yazdığı bir mektupta II. Murad "Khavqan" unvanını kullanmaktadır. (Sarı Abdullah ef. Münşeati, Süleymaniye Küt. Esad ef. No. 3333, 364). Keza bkz. A. Caferoğlu, mez. makale, 117-119.

40 Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reiseb.* Exk. 100a.

Hakanlar yetiştirmiş bütün Türk ve Moğol hanedanları kendilerini böyle bir soya bağlamakta, şecerelerini haklı veya haksız müşterek bir ataya götürmektedirler. Çin kaynaklarında *A-shih-na* oğulları diye gösterilen Kök-Türk han soyu,⁴¹ Kuzey Çin'de kurulmuş Hsiung-nu devletlerinde T'u-Ku'lar⁴² Moğollarda *Altan-urug*⁴³ Oğuz Türklerinde şecerelerini Oğuz Han'a bağlayan hanedanlar hepsi kendilerini müşterek bir ataya bağlarlar. Efsanevi Oğuz Han'ın *Hsiung-nu*'ların büyük *Shan-yu*'su Mete olduğu Deguignes'den beri Türk tarihi mütehasşisları tarafından büyük bir ihtimal olarak tekrarlanmaktadır.⁴⁴ Tuna Bulgar hanları, soy itibariyle *Hsiung-nu Shan-yu*'larına bağlandığı gibi.⁴⁵ Çin kaynaklarına göre Kök-Türkler (T'u-kiüe) de de Kagan ailesi Hsiung'nulardan sayılmakta idi.⁴⁶

Han soyunun kutsal, tanrısal bir menşei vardır. Hanlar, ekseriya Gökten inen bir ışıktan gebe kalmış bir prensesin çocuklarıdır. Uygurlarda, Hitaylarda, Moğollarda, Kırgızlarda bu inanış hâkimdir.⁴⁷ Moğolların gizli tarihine göre,⁴⁸ *Alan-ho*'a (Alangoa) gökten inen bir ışıktan hâmile kalmış, dünyaya getirdiği çocuklar "bütün insanların hanı" olmuşlardır.⁴⁹ Cengiz Han bu soydan sayılırdı. Başka bir inanışa göre, Han soyu Tanrının gönderdiği bir *kurtla* çiftleşen bir prens veya prensesten inmiştir. Kurt menşei efsanesi M.Ö. II. asırda *Wu-sun*'lara kadar çıkarılabilmektedir.⁵⁰

41 Chou-Shu'dan naklen B. Ögel, *Belleten*, 81 (1957), 87.

42 Bkz. Mustafa Köymen, "T'u-ku Kabilesi," *DTCFD*, c. III, sy. I, 56 ve O. Pritsak, mez. makale, 219-220.

43 Spuler, *Iran Mog.*, 280.

44 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 405.

45 Pritsak, *Ural-Altaische Jahrb.* Bd. 26: 3-4, 220.

46 Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe)*, Gött. Asiat. Forsch. Bd. 10, Wiesbaden 1958, 5.

47 B. Ögel, "Uygurların Menşe Efsanesi," *DTCFD*, c. VI, sy. 1-2, 20-22. 22

48 A. Temir terc. 8.

49 E. Herzfeld Alangoa, *Der Islam*, Bd. 6, heft 4, 322 vd). Meryem Ana efsanesiyle Alangoa efsanesi arasında münasebet nazariyesini (Östrup'un nazariyesi) reddeder ve daha ziyade İskender efsanesiyle bir ilgi bulur.

50 Ögel, mez. makale, 97. Kurt şeklinde tezahür eden Tanrı ile evlenen prenses motifi Kao-che'lerde görülür.

Kök-Türklerde, diğer Türk kavimlerinde ve Moğollarda bu kurt menşe efsanesini bulmaktayız.⁵¹

İlâhi nur veya kurttan türeme inancı Şamanizm'e bağlanmaktadır. Ziya Gökalp kurtun aslında bir totem olduğunu düşünmektedir. O takdirde bütün kabile veya kavmin atası sayılan totemin hâkim bir han ailesinin ceddi haline geçmesi nasıl olmuştur? Ziya Gökalp bu meseleye cevap vermeğe çalışmıştır. O, bunu içtimai-siyasi gelişmenin, yani boylardan il-devlet haline geçişin bir neticesi saymaktadır. Böylece totemi benimseyen hâkim bir aile sivrilmekte, *velâyet-i ümme* merkezileşmektedir.⁵² Cengiz Han'ın tuğu kabilesinin meleğini, *sülde*'yi barındırıyordu. O bu tuğ sayesinde dünyayı feth edeceğine inanıyordu. Bu telâkkinin kaynağı ne olursa olsun şu bir vakiydir ki, kaganlık ve kagan ailesi ilâhi menşeden ve mukaddes sayılmaktadır. Kullanılan unvanlar,⁵³ Kaganın cülûsunda yapılan merasim ve kagana atf olunan tabiat-üstü vasıflar⁵⁴ bunu açıkça göstermektedir. İşte hâkimiyetin menşei hakkında kökleri en eski dinî-sıhrî inançlara çıkan bu telâkki, hanların tahta çıkışında her türlü beşeri ter-tip ve kaideleri hükümsüz bırakmaktadır. Taht *Ashih-na*, Oğuz han oğullarına aittir. Tanrı böyle takdir etmiştir, fakat oğullar arasında kimin hanlık tahtına çıkacağını da yine Tanrı takdir eder. Tanrının iradesi, seçtiğine kuvvet ve başarı vermekle, başka deyimle *te'yid-i ilâhi* ile tezahür eder.

Bu esas telakkinin kuvvetle yaşadığı sahalarda *Nogay*, *Mamay*, *İdigu* (Edike) gibi çok kudretli beylerden hiçbiri *han* unvanı almağa cesaret edememiştir. *Timur*, bir cihan imparatorluğu

51 Köprülüzade M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1920, 56-75. B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, terc. Abdülkadir İnan Ankara 1914, 24. Kurt efsanesinin yaygınlığı için bkz. A. İnan, *Türkiyat*, M. II, 131.

52 *Türk Medeniyeti Tarihi*, 88, 193.

53 İmparator için Gök Tanrı oğlu unvanı Uzak Şark kültür çevresinde yaygındır. Türk ve Çin hâkimiyet telâkkileri, henüz laikiyle araştırılmamıştır. Çin'de devlet ve hâkimiyet telakkisi için bkz. O. Franke, *aus Kultur und Geschichte Chinas*, Pekin 1945, 271-312.

54 Z. V. Togan, *Ibn Fâdlan*, exk. 100 a.s. 273 vd.

kurduğu halde han unvanı alamamıştı. Fakat mezar kitabesinde Alangoa'nın ilâhi menşeden oğlu Budhunçar'ın soyuna çıkarıldığı gibi bir taraftan da peygamberin ailesine bağlanmaktadır.⁵⁵ Bu son nokta islâmî telâkkinin aynı derecede ehemmiyet kazandığını gösterir: İdigu'da kendisini soyca Halife Abu Bekir'e bağlıyordu.⁵⁶ İslamiyet'in yerleşmeğe başladığı Kıpçak bozkırlarında eski Türk ananesi ile muvazene kurabilecek bir nüfuz kaynağı ancak peygamber ve halifesi olabilirdi.

Osmanlılarda hâkimiyetin ve hanedanın menşesine dair muhtelif görüşler meydana çıkmıştır. Çeşitli tarihi rivâyetlerde ifadesini bulmuş olan bu görüşler, tabiatıyla muayyen muhitlerin, devirlerin ve hattâ politikaların damgasını taşımaktadır. Bu rivayetler efsanevi mahiyetlerine rağmen muayyen gelenekleri ve temayülleri ifade etmek bakımından önemlidir. Tespit edebildiğimize göre, en eski rivâyet XIV. asır sonlarına doğru teşekkül etmiş olup⁵⁷ Osman'a veya babası Ertuğrul'a, beyliğin Selçuk sultanları tarafından tevcih olunduğunu veya Osman'ın *son Selçuk sultanına halef seçildiğini iddia eder*. Bu rivâyet, *Yıldırım Bayezid* devrinde Osmanlı tarihi ilk defa bir bütün halinde düşünüldüğü ve terkip edildiği zaman meydana çıkmış olup o devirdeki Osmanlı iddialarının tesirini taşır. Yani bunda, bir taraftan Timur, öbür taraftan Mısır Memlûkleri karşısında Anadolu'da Osmanlı yayılışını meşru göstermek gayreti görülür. Esas itibarıyla bu görüş, islâmî *hilâfet* ve *velâyet* müessesesine dayanır. Otoritesini halifeden almış sayılan Selçuk sultanı bu otoriteyi emânet şeklinde uc beyi Osman'a veya Ertuğrul'a tevcih etmiştir. *Âlât-i mulûkiyye* denilen muayyen sembollerin (menşur, bayrak, kılıç, at, davul) bağışlanması

55 Herzfeld, mez. makale, 322.

56 Abdülgaffar, *Umdetü't-tevârih*, TOEM ilâvesi, 204; A. İnönü, "Orun ve Ülüş Meselesi," *THİM*, I, 125.

57 Ahmedî'ye ve Şükrullah'a kaynak olan bu rivâyet hakkında 1953 Temmuz'unda Londra Üniversitesi Şark ve Afrika Tetkikleri Mektebi'nde toplanan İslâm Tarihçiliği Konferansı'na sunduğum tebliğde tafsilât vermiştim. Bu konuda ayrı bir tetkik hazırlamaktayım.

suretiyle Osman, beylik otoritesini üzerine almıştır. Bu rivâyetin başka versiyonlarında Hulefâ-i Râşidîn'den Osman'ın kılıcının gönderildiği veya son Selçuk sultanının Osman'ı veliaht yaptığı iddia olunur. Bu rivâyet merkezde, sarayda ve ulema muhitlerinde doğmuş ve benimsenmiş olmalıdır. Yıldırım Bayezid'in aynı muhitlerin tesir ve ilhamıyla Anadolu'da hâkimiyet iddialarını meşrulaştırmak için Mısır'daki Abbasi halifesinden *Sultanu'r-Rum* unvanını istediğini biliyoruz.⁵⁸ Bu unvan, evvelce Selçuk sultanlarına verilen bir unvandır.⁵⁹ İşte menşeyini Osmanlı Devleti'nin o zamanki gelişme şartlarına irca edebileceğimiz bu İslâmî telâkki yanında daha sonraları kuvvet kazanmış görünen ikinci bir telâkkinin yer almış bulunduğunu görmekteyiz.

Bu ikinci telâkkiyi aksettiren rivâyet, II. Murad'ın ilk saltanat yıllarında meydana çıkmış olan tarihi terkiplerde görülür⁶⁰ ve âşikâr surette ananevi *Türk devlet telakkisine* bağlanır. Buna göre, *Osman Gazi*, *Oğuz Han*'ın büyük oğlu *Günhan*'ın oğlu *Kayı Han*'dan inmektedir. Osman'ın kabilesi Kayı kabilesidir ve o, bu kabilenin irsi reysidir. Osman'ın soyunu Oğuz Han'a çıkaran bir şecere de düzülmüştür.⁶¹ Türk geleneğini devrin temayüllerine uygun olarak Osmanlı, hattâ Anadolu Selçuk tarihine sokmuş olan *Yazıcı-zâde Ali*'de⁶² bu görüş en kuvvetli ifadesini bulmuştur. Ona göre "Kayı'dan Ertuğrul oğlu Osman Beği Uc'daki Türk beğleri derilüb kurultay edüb Oğuz türesin soruşub Han diktiler... Gün Han'ın vasiyeti Oğuz türesi mucebince hanlık ve pâdişahlık Kayı soyu var iken özge boy hanlarının soyuna hanlık ve pâdişahlık değmez." Bu telâkkinin Osmanlı hanedanı

58 İbn al-Furât'tan naklen P. Wittek, "Le Sultan de Rûm," *Annuaire de l'Institut... Orientale*, Brüksel, VI (1938).

59 Aynı yer.

60 Bkz. not 57.

61 Bu şecereler üzerinde en etraflı tetkiki P. Wittek'in kalemine borçluyuz: *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1936 ve keza bkz. F. Köprülü, *Belleten*, 28, 284-303.

62 *Tarih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan kt. No. 1390, 1391, eser hakkında bkz. A. S. Erzi, "İbn Bibi," *IA*, v.s., 715-7.

tarafından tutulduğunu ve benimsendiğini biliyoruz. O kadar ki, ilk defa olarak *II. Murad*, paraları üzerine *Kayı* boyunun damgasını bastırmağa başlamıştır.⁶³ Bu cereyan, *romantik bir hareket* olarak vasıflandırılmamalıdır. Esas gaye, Timur ve oğullarının iddia ve tehditleri karşısında Osmanlı hanedanının *durumunu kuvvetlendirmekten* ibaret görünmektedir ve bir dereceye kadar da Uc'larda Türkmen boyları arasında hâkim ananevi telakkiye bir dönüşü ifade etmektedir. Nihayet şunu da kayd etmek gerekir ki, Timur istilâsından sonra bütün Yakınoğu memleketlerinde göçebe devlet gelenekleri kuvvetle canlanmıştı.⁶⁴ 15. asır ilk yarısında Timur oğulları, Osmanlılar üzerinde üstünlük ve metbuluk iddia ediyorlardı. Cengiz Han oğullarının mümessili gibi hareket eden *Timur*, Osmanlıların bir *uc-beyi* sıfatıyla ancak Selçuk devletinin ananevi hudutları ötesinde Uc bölgesinde meşru bir hâkimiyet tanıyor ve İlhanlılar zamanında olduğu gibi Osmanlıların itaat ve inkıyatta bulunmalarını istiyordu.⁶⁵ Yıldırım Bayezid, bu iddialara *Suttanu'r-Rûm* sıfatıyla karşı koymak istedi, fakat rakibi tarafından ezildi. Bayezid'in oğulları ve bütün Anadolu beyleri Timur'un metbuluğunu tanıdılar. Timur'un oğlu Şahruh, bu durumu devam ettirmek istedi. Bu tarihlerde Osmanlı hanedanı, Doğu'da yazılmış eserlerde meçhul ve aşağı bir soydan gösterilmekte idi.⁶⁶ Ancak Karakoyunlu Cihanşâh gibi dost

63 Halil Edhem (Eldem), *Meskûkât-i Osmaniyye*, İstanbul 1334, 58, 68; F. Köprülü, "Osmanlıların Etnik Menşei," *Belleten*, sy. 28, 294; F. Sümer, "Kayı," *İA*, c. 69, 461-62.

64 Moğollardan sonra Timur darbesi, İslâm dünyasında derin bir tesir bırakmıştır. Buna benzer gelişmeler Mağrip'te ve İspanya'da görülmüştü. Devletlerin kuruluşunda kabile asabiyetine o derece mühim bir yer veren İbn Haldun'un fıkirlerinde bu gelişmelerin bir tesirini görmemeğe imkân yoktur. Yazıcı-zâde de diyor ki: "Eğer Arab ve eğer Acem ve eğer Türk her râyifenün yürüğünden (Padişahlar) huruç etmişlerdir... mecmû-i tevârihi mutâla'a kılanlar bu sırra muttali'dirler."

65 Bkz. M. Halil Yınanç, "Bayezid I.," *İA*, c.15.

66 Kadı Burhaneddin adına yazılan *Bezm u Rezm*'de (İstanbul 1928, 382) Osman oğlu "sade bir Moğol" sayılıyor. Moğol ile Türkü bu kaynağın aynı telakki ettiğine dair karşıla, 340. Timur'un resmi tarihi *Zafernâme*'ye göre de (N.

hükümdarlar Osmanlı padişahını Oğuz Han'a bağlayan şecereye bir değer veriyorlardı.⁶⁷ II. Murad, Şahruh'un metbûluk iddialarını reddetmek cesaretini gösteremiyordu.⁶⁸ 1436'da Şahruh Anadolu beylerine, bu arada II. Murad'a tâbiyetlerini göstermek üzere hilatlar göndererek giymelerini istediği zaman, Osmanlı Sultanı bu emri istemeyerek yerine getirmek mecburiyetini duymuştu. Fakat bunu nakl eden Arap kaynağı, Osmanlı sultanının bu işi resmen değil, hususî bir mecliste yaptığı ve ehemmiyet vermemiş olduğunu kaydeder.⁶⁹ Bu şartlar altında Oğuz Han ve Kayı ananesine Osmanlılarda bu devirde niçin o derece ehemmiyet verilmiş olduğu kendiliğinden anlaşılır. Osmanlı Sultanı böylece kendisini Doğu âlemine hâkim bulunan Türk ve Moğol hanedanları seviyesine çıkarmağa çalışıyor, başka bir ifade ile Türk-Moğol devlet ananesindeki meşruiyetçiliğe tâbi oluyordu. Diğer taraftan bu iddia, bilhassa *Osmanlı Uc'larındaki* Türkmen gazilerine ve *Anadolu'da Türkmen muhitlerine* hitap etmekte idi. Karakoyunlular ve Dulkadirîliler bu Osmanlı görüşünü benimsiyorlardı. Kayda değer ki, II. Bayezid devrinde Memlûklere karşı Ramazan oğulları meselesi ehemmiyet kazanınca, Osmanlı tarihçileri, onların mensup bulunduğu Türkmen kabilelerine de akrabalık iddiasında bulunacaklardır.⁷⁰ Osmanlı Kayı şeceresi Orta-Asya ananesine bağlı *Türkmen muhitlerinde* bir akis bulmakta idi.

Nihayet Rumeli'de *Osmanlı Uclar'*ında eski Osmanlı Uc ananesi ve Türk gelenekleri kuvvetle yaşamakta idi. Gerek Üsküp gerek Karinâbâd-Deliorman gerekse Serez-Tırhala uc bölgelerinde uc kuvvetlerinin büyük kısmını Anadolu'dan göçmüş

Lugal terc. Ankara 1949, 260) o Bayezid'e: "biz senin aslını neslini biliriz... haddinden büyük sözler söylüyorsun." diye yazmıştır.

67 Şükrullah, *Behcetü't-tevârih*, adsız neşri, İstanbul 1949, 51.

68 Murad'dan Şahruh'a mektup, Esad ef. Kitapları yazma No. 3333, 23 a-28a. Bundan başka Feridun Bey Münşeâtı'ndaki mektuplar (c. I, 150, 192). Keza bkz. Halil İncalcık, "Murad II," *İA*.

69 İbn 'İğribirdi, *an-nücûm' az-Zâhira*, Popper, neşri, c. VI-2, 734.

70 Oruc, Manisa Kütüp. Yazması başında.

Türkmen-Yörük grupları teşkil etmekte idi.⁷¹ Bunların bey-hükümdar ideali, saray muhiti haricinde yazılmış olup gazilere hitap eden anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* ve Âşık Paşa-zâde tarihinde kuvvetle aksettirilmiştir.⁷² Bunlarda ideal hükümdar, meselâ Hazarlarda olduğu gibi, mal ve hazine yığmaktan kaçınan, fakir fakat son derecede âdil bir hükümdar olarak tasvir olunur. Tıpkı Orhon kitabelerinde kayd edildiği gibi, onun kaygısı tebaasını giydiren doyurmaktır, keza Orta-Asya toylarına benzer umumî ziyafetler bu tarihlerde önemle kayd ve işaret edilmiştir. Onlarda Orta-Asya destanlarından birçok unsurları ihtiva eden menkıbelerden birisi, Osman'ın hâkimiyeti alışına ait olanı, konumuz bakımından bilhassa dikkati çeker, Osman rüyasında göbeğinden bir ağaç çıkarak bütün dünyayı kapladığını görmüş, sabah yanında misafir kaldığı şeyh bu rüyayı tabir ederek onun soyuna dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından bağışlandığını müjdelemiştir. Bu ilâhî âtîfetin sebebi, rivâyete göre, Osman'ın uykuya varmadan önce Kur'ân-ı Kerîm'e gösterdiği hürmettir. Bir gaziler muhiti için tamamıyla kabili izah olan bu islâmî motif yanında diğer unsurlar, yani Tanrı'nın muayyen bir remizle dünya hâkimiyeti bağışlaması, bu remizli haberi bir din ulusunun tefsiri, rüya ve ağaç gibi motifler tamamıyla Orta-Asya menşe efsanelerine irca olunabilir.⁷³ Filvaki F. Köprülü'nün gösterdiği gibi⁷⁴ bu menkıbe daha önce başka Türk-İslâm hanedanları için kullanılmıştır. Fakat bizim için ehemmiyetli olan nokta, Osmanlıların bunu benimsemiş olmalarıdır. İslâm dünyasında, bir İslâm camiası üzerinde hâkimiyet hakkının sultanlara *doğrudan doğruya Allah* tarafından bağışlandığı ve fiilen elde edilmiş otoritenin *te'yîd-i ilâhî*'yi tazammun ettiği görüşü, 13-15. asırlarda

71 Bkz. T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar*, İstanbul 1957; Ö. L. Balkan, *İktisat Fak. Mecmuası*, İstanbul, c. 15, harita.

72 Âşık Paşa-zâde, Giese neşri: s. 34-35; Anonim, Giese neşri, 31.

73 Bkz. Yukarıda not 51; ağaç motifi için bkz. B. Ögel, "Uygurların Menşe Efsanesi," s. 20; Z. Gökalp, mez. eser, 54, 69, 71, 94.

74 *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935, 23.

yerleşmiş ve böylece eski hilâfet görüşü, yani otoritenin Halife tarafından *delege* edildiği nazariyesi hükümden düşmüştü. Bizzat bu gelişmede Türk devlet geleneğinin tesiri de kabul edilmektedir.⁷⁵ Her hal ü kârda Osmanlı hanedanında hâkimiyetin menşei telâkkisinde Orta-Asya Türk geleneği devam etmiştir. Hükümdarlığın intikali meselesi ise, bu umumî telakkiye bağlı bir meseledir. Başka bir deyimle Osmanlılar hâkimiyetin bir soyda, hükümdar ailesinin bir uzvunda ve nihayet bir halk ve ülke üzerinde takarrürünü, beşerî kanun ve tertiplerin değil, Tanrı'nın tâyin ettiğine inanıyorlardı.

Orta-Asya Türk ve Moğollarında hanın bir *kurultay* (kurultay)'da seçilmesi muayyen bir verâset kaidesi olmadığını gösteren başka bir delil teşkil eder. Kök-Türklerde, İran Moğollarında ve Altun-Ordu'da ataları birkaç batın önce han olmuş kollardan inen prenslerin han ilân edildiğini görmekteyiz. Kurultaylar, hanedan azası ile büyük kumandan ve memurların ve tâbî prenslerin iştirak ettikleri toplantılardır ve hakiki bir seçim meclisi olmaktan uzaktır. Kurultay müessesesinin oldukça saf bir şekilde devam ettiği Kırım Hanlığında hakiki durumu ortaya koyan birçok tafsîlâta malik bulunuyoruz. Orada en kuvvetli ve müm-taz dört kabile reisi, *Karaçu beyleri* ve daha ziyade onların başı olan Şirin kabilesi beyi hanın tâyininde esas rolü oynamakta idi. Osmanlı Padişahının gönderdiği hanı bu kabileler tanımadıkları zaman umumiyetle silâha başvurlardı. İran Moğollarında ve Altun-Ordu'da durum aynı şekilde cereyan etmiş, yani umumiyetle kudretli bir beyin desteklediği prens hanlığa geçmiş ve kurultay filen eski şamanî geleneklere göre cereyan eden yarı dinî bir cülûs ve bîat merasimi olarak kalmıştır. Askeri kuvvetleri kendine tabi bulunduran beyler ve vezirler, umumiyetle kimin tahta geleceğini *filen* tâyin etmişlerdir. Kök-Türklerde böyle olmuştur (bkz. Lin Mau-Tsai, s. 44). Anadolu Selçuklularından

75 H. A. R. Gibb, "Constitutional Organization," *Law in the Middle East*, ed. Khadduri-Liebesny, Washington 1955, 21. Fakat o, eski İran tesirini de ilâve eder.

I. İzzeddin Keykâvus ölünce (1220) askerî kuvvetlerin başında bulunan en büyük ümerâ ile vezir, tuğrâi ve münşî-i hâs toplanıp kimi sultan yapacaklarını müzakere ettiler ve sonunda melikü'l-ümerâ Seyfeddin Ay-apa'nın dediği oldu (İbn Bîbî, s. 273-73). Osmanlılarda umumiyetle veziriazamlar bu işte birinci derecede rol oynamışlardır. Fakat ilk zamanlara indikçe uc-be-yinin de bu meselede merkez karşısında oldukça bağımsız bir duruma sahip olduğu ve tahtın sahibini tâyin ettiği görülmektedir (bilhassa Fetret devrinde ve I. Mehmed ve II. Murad zamanları da). Eski Osmanlı rivayetlerinde, bir taraftan Yazıcı-zâde'de diğer taraftan Neşri'de, Osman Gazi'nin bir kabile toplantısında bey seçildiği iddia olunur. Neşri'deki dikkate değer rivayet (s. 25) şudur: “*Göçer-evler bazı Osman'ı ve bazı Ertuğrul kardaşı Osman'ın ammisî Dünder'ı beğ kılmak istediler, amma kendi kabillesi Osman'ı vecih görüb el altından haber gönderüb halk ortasına gelicek Dünder halkın Osman'a meyl ü inkiyâdın görüb beğlikden vaz gelüb Osman'a bi'at etti.*” Buna karşı Âşık Paşa-zâde (s. 34) Orhan'ın ahilerden bir toplantı önünde beyliğe geçtiğini nakleder. I. Murad'ın ölümü üzerine “*beyler bir yere gelüb ittifak ettiler. Bayezid'i atası yerine revâ gördüler*” (Oruç, s. 26). I. Murad'ın ve II. Murad'ın tahta geçişlerinde babalarının vasiyeti kadar vezirlerin de büyük rolü olmuştur. Müteakip devirlere ait cülûs fermanlarında padişahlar Allah'ın inayeti ve “*ittifâk-i eshâb-i ârâ ve şûrâ ile*” tahta geçtiklerini belirtmeği âdet edinmişlerdir. Fakat artık bu devirde Türk-Moğol kurultay geleneği değil, tamamıyla islâmî bi'at müessesesi düşünülmektedir. Esasen gerek eski kurultaylarda gerekse Selçuklularda ve Osmanlılarda Sultanı tâyin için toplanan vezirlerden ve ümerâdan mürekkep meclislerde fiilen kuvvet ve menfaat hesapları rol oynamakla beraber, binnazariye Tanrı'nın iradesinin neticeyi tâyin ettiği esas kabul edilmektedir. Herhalde bu meclisler hiçbir şekilde Roma'da olduğu gibi halkın hâkimiyet haklarını imparatora intikal ettiren Senato'ya benzetilemez.

Tahta namzet kardeşler arasında analarının asil soydan olup olmaması bir fark yaratırdı. Kök-Türklerde Ta-lo-pien, anası asil olmadığı için kardeşi ölünce onun vasiyetine rağmen tahta seçilmemiş ve yeğeni An-lo kagan olmuştu (bkz. *Liu Mau-Tsai's*. 44-45, *Sui-schu*'dan naklen). Moğollarda şehzadelerin hukuku üzerinde analarının menşei rol oynardı (Spuler, İran Moğolları, s. 276-7). Osmanlılarda başlangıçta bu geleneğin devam ettiğini gösteren bazı işaretler vardır: Arap tarihçisi İbn Hacer (*Anbâ'ül-Gumr*, H. 799 senesi vekayiiinde) Savcı'nın (Ya'kub olacak) anası Hristiyan olduğu için tahta seçilmediğini kayd eder. 15. asır ilk yarısında Osmanlı sarayında mühim hizmetlerde kullanılan Şükrullah, tarihinde şehzadelerin cariyeden mi bey kızından mı olduğunu belirtir. Fakat 15. asırda dahi Osmanlıların artık buna ehemmiyet vermedikleri muhakkaktır. Eski Türk geleneklerine daha ziyade bağlı olan Katamanlılarda bu mesele hâlâ nazarı itibara alınmakta idi. Şunu da kayd etmeliyiz ki, Kök-Türklerde dahi bu âmil kesin bir rol oynamamıştır.

Hanedan ve Ülüş Sistemi

Türklerde hâkimiyet mefhumuna bağlı bir esas da, hâkimiyetin han ailesi içinde *muayyen bir şahsa değil, ailenin tümüne* ait olmasıdır. Step imparatorluklarının muayyen bir sistem dâhilinde bir kabileler konfederasyonu olarak teşkilâtlandırıldığını ve bu konfederasyonun muhtelif kademelerinde hâkimiyetin han ailesi arasında üleşildiğini müşahade ve tespit eden müdekkiklerden sonuncusu O. Pritsak'dır.⁷⁶ Hsiung-nu'larda, Kök-Türklerde, Cengiz Han'ın Moğol imparatorluğunda aynı esasları bulmaktayız. Bu sonuncusu hakkında nispeten geniş tafsilâta malik olduğumuzdan misâllerimizi ondan alacağız. Ülkenin han ailesinin müşterek malı ve mirası gibi telakki edilmesi ve hanedan âzası arasında taksimi şüphesiz göçebe kabile anlayışına ve teşkilâtına bağlanabilir. Cengiz Han'dan önce Moğol hukukuna göre, baba

76 UAJ, Bd. 26 (1954), sy. 3-4, 218 vd.

ve ananın mirası oğullar arasında taksim olunur ve küçük oğul babanın ev ve barkına tevarüs ederdi.⁷⁷ 1640 tarihli Oyrat kanununa göre de,⁷⁸ ata yurdunun vârisleri oğullardır, bunların içinde en küçüğü baba ocağının vârisidir. Babanın sağlığında evlenip ayrılan çocuklar miras hisselerini alırlar, ancak en küçük oğul daîma ocağa bağlı kalır. Cengiz Han Yasa'sına göre, mülkün taksiminde büyük küçükten çok alırdı. Bir birlik halinde kalan Han ailesi üyelerinden her birinin umumi gelir üzerinde hakkı vardı.⁷⁹ Feth edilen topraklar hükümdarın hâssa mülkü, *incü* sayılırdı. Bu topraklar hanedan üyeleri arasında taksim olunurdu. Muhtelif bölgelerde dağılık olarak bulunan *incü*'lerden başka bir de imparatorluğun muhtelif bölgeleri *yurt* olarak prenslerin idaresine veriliirdi.⁸⁰ Cengiz Han, daha sağlığında İrtiş nehrinden batıya Doğu-Avrupa'ya doğru uzayan ülkeleri, yani imparatorluğunun *Ulug yurttan* en uzak parçasını büyük oğlu Cuci'ye vermiş, bugünkü Türkistan ve Afganistan'ı ikinci oğlu Çagatay (Ça'adaî)'a, Cungarya'yı Ögedey'e tevcih etmiş ve Moğol imparatorluğunun çekirdek bölgesi Karakorum ve Moğolistan'da, *Ulug yurt*'ta küçük oğlu Tuluy (Tului)'u alıkoymuştu. Bu bölgeler, 13. asır sonlarına doğru fiilen bağımsız hanlıklar haline gelmiştir.

Burada kayda değer nokta, imparatorluğun hanedan âzası arasında *kabilevî hususi mülk kaidelerine* tâbi tutularak üleşilmesidir.

Oğuz Han menkıbesi, ülkenin oğullar arasında taksimi geleceğini açık bir şekilde aksettirir. Oğuznâmenin Uygur versiyonunda Batı'ya gönderilen kardeşler, Doğu'ya gönderilenlere tâbi sayılmışlardır.

Büyük Selçuklular daha siyâsî bir teşekkül olarak meydana çıkmadan Cend Uc'unda faaliyetinde iken (XI. asır başları) Selçuk'un oğullarının ve torunlarının muayyen bölgelerde faaliyette

77 C. Alinge, "Moğol Kanunları," terc. C. Üçok, *Ankara Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. XI (1954), 297-8.

78 Aynı yer.

79 B. Y. Vladimirtsov, *Moğollarda İctimai Teşkilât*, 86, not. 84.

80 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 278-79.

bulunduğunu görmekteyiz. Büyük oğul Mikâil o zaman Uc'ta gaza bölgesine gönderilmiştir.⁸¹ Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında ülkenin hanedan âzası arasında muayyen hâkimiyet sahalarına taksimi vazgeçilemez bir kaide olarak daima tatbik olunmuştur. Mikâil'in daha babasının sağlığında ölümü üzerine İsrâil Arslan ailenin başı olmuştu. Sonradan onun ahfadına batıdaki en uzak Uc bölgesi, Anadolu, yurtluk olarak bırakılmıştır. Anadolu Selçuklularından II. Kılıç Arslan'ın daha sağlığında (1195'lerde) ülkeyi oğulları arasında taksimi bilhassa zikre değer. Onlar, kendi bölgelerinde bağımsız hükümdarlar gibi hareket etmekte idiler.⁸² Z. V. Togan, ülkenin taksimini ülüş sistemine bağlamaktadır.⁸³ *Orun ve ülüş* sistemini kabile hukukunda inceleyen Abdülkadir İnan,⁸⁴ kabilenin yerleşmesinde obaların oğullar arasında muayyen bir sisteme göre tertiplendiğini, küçük oğlun atanın merkezdeki obasında kaldığını, ondan sonra büyük oğlun obası geldiğini göstermiştir.

1333-34'lerde Anadolu'da Türkmen beyliklerini ziyaret etmiş olan İbn Batûta, ülkenin oğullar arasında taksimi usulünü ehemmiyetle kayd etmiştir.⁸⁵ Anadolu beyliklerinde bu âdetin, sonradan kuvvetle İran tesirine tâbi olan Selçuklularda görüldüğünden daha esaslı bir şekilde tatbik olduğunu görmekteyiz.⁸⁶ Türk geleneklerinin kuvvetle yaşadığı *Uc* Türkmen devletlerinde bunun böyle olması da tabiidir. Bu beyliklerden biri olarak tarih sahnesine çıkmış olan Osmanlılarda bu sistemin tatbikine ait bazı dikkate değer kayıtları burada nakl edelim. Neşri'deki bir rivayete göre⁸⁷ Osman Gazi Bizans imparatorluk kuvvetlerine karşı kazandığı bir zaferden

81 M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu," *DTCFD*, c. XV, 1-3, 19.

82 O. Turan, *IA*, c. 63, 696.

83 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 201. 278.

84 "Orun ve Ülüş Meselesi," *THİM*, I, 127.

85 Şerif Paşa terc. I, 311-356.

86 Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941, 143-186. H. Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, 269-320.

87 Taeschner neşri, I, 32-34.

sonra hakikî bir siyasî teşekkülün hâkimi durumuna yükselmiş⁸⁸ ve devletini teşkilâtlandırmıştı. O zaman “*Karacahisar sancağını oğlu Orhan Gazi'ye verdi ve subaşılığını karındaşı Gündüz'e verdi... bir oğlu Alâeddin Paşayı kendü yanında kodu.*” Alâeddin Paşa bütün eski rivâyetlerde Osman'ın küçük oğludur. Onu yanında alıkoy-muştur, fakat büyük oğlu Orhan'a doğudaki Uc sancağını ver-miştir. Orhan sonra batıdaki Uc'a gelmiş ve Bursa'yı zapt etmiştir. Orhan beyliğe geçtikten sonra 1331'de “*Bursa'yı bir oğlu Murad Han Gazi'ye verüp adını Bey Sancağı koydu, Karacahisar'ı ammisi oğlu Gündüz'e verdi.*”⁸⁹ Orhan Akça-koca ölünce onun Uc böl-gesini büyük oğlu Süleyman'a tevcih etti.⁹⁰ “*İn-önü sancağını oğlu Murad Gazi'ye verdi kim ol kiçi oğludur.*”⁹¹ Süleyman İzmit ucunda fetihlere devam etti. Karesi beğliği alınınca Orhan “Ulu oğlu Süleyman Paşa'yı getirib Karesi-elini ona mansıp” verdi.⁹² Buradan Rumeli fethine girişen Süleyman, Gelibolu ucunun beyi olmuştur. I. Murad da büyük oğlu Bayezid'e yeni alınan Kütahya uc-sanca-ğını verdi, ikinci oğlu Ya'kub'a Karesi'yi tevcih etti. 1373'de bir sefere çıktığı zaman küçük oğlu Savcı'yı merkezde bıraktı.⁹³

Orhan oğlu Süleyman, Rumeli'de sancak beyi olan yegâne Osmanlı şehzadesidir. Onun bu uc'ta yaptığı mühim fütuhlarla devlet içinde eşsiz bir mevki ve kudret kazandığı o devre yakın kay-naklardan anlaşılmaktadır.⁹⁴ 1373'de Savcı'nın Rumeli'de isyana sebep olduğu da kaydedilmelidir. Şehzadelerin bundan sonra

88 Bu zafer Baphaeon'da Muzalon'a karşı kazanılmıştır. Neşri'de (s. 32) “İstiklâl-i Osman Gazi” başlığı altında anlatılan zaferle Pachymeres'in Baphaeon muha-rebesi aynı olmalıdır. Baphaeon mevkii Yalova ile İzmit arasında kâin olacaktır. Hammer'den beri bu yerin Koynu-hisarı olarak alınması neticesi olarak Osmanlıların Bursa ovasını istilâ etmelerine yol açan Koyun-hisarı muharebe-sine ait tafsîlât yanlış olarak Baphaeon muharebesine atf oluna gelmiştir.

89 Neşri, 46.

90 Neşri, 43.

91 Oruc, Fr. Babinger neşri, Hannover 1925, 15. Herhalde o zaman Halil ve İbrahim henüz doğmamışlardı.

92 Neşri, 47.

93 Sa'deddin, *Tâcu't-tevârih*, I, 100.

94 Bkz. Ahmedî, *İskendernâme*, N. S. Banarlı neşri, *Türkiyat Mec.* VI, 119-120.

daima Anadolu'daki eski beylik merkezlerine tâyin edildiğini görmekteyiz. I. Mehmed, II. Murad ve II. Mehmed büyük oğullarını, bu devirde şark işleri dolayısıyla fevkalâde bir ehemmiyet kazanan Amasya uc beyliğine tâyin etmişlerdir.

Hülâsa, Osmanlılarda *ülûş* sisteminin belli başlı hususiyetleriyle yaşadığına şüphe yoktur. En mühim uc bölgesinin büyük oğula tahsisi ve başlangıçta merkezî bölgenin, Bey-sancağının küçük oğula verildiği bilhassa kayda değer.

Veliahtlık Müessesesi

Gördük ki, kabilevî geleneklerin yaşadığı Orta-Asya feodal imparatorluklarında hâkimiyet ve hükümdar anlayışı bu hâkimiyetin intikali şeklini de tâyin etmiştir. Bununla beraber bir takım gelişmelerin ve *dış tesirlerin* bu esas geleneği tadile çalıştığını da görmekteyiz. Mutlak otoritesi kurulan Kagan, *türe*, *yasa* koyma salâhiyetini de kazanır, buna dayanarak hâkimiyeti doğrudan doğruya kendi oğullarına sağlamak yahut onlardan birini veliaht tâyin ederek kendisinden sonra tahta geçmesini temin etmek isteyebilirdi.

Veliaht tâyini, Orta-Asya Türk ve Moğol devletlerinde eski bir müessese olarak görünmektedir. Meselâ M. 759'da Uygur hükümdarının büyük oğlunu veliaht tâyin ettiğini biliyoruz.⁹⁵ Cengiz Han da üçüncü oğlu Ögedey (Ogodai)'ı veliaht yapmış ve diğer oğullarına bunu tasdik ettirmişti.⁹⁶ Cengiz Han ölünce, büyük cihangirin hatırasına son derece bağlı olan Moğollar, Kurultay'da Ögedey'i Hanlık tahtına oturtarak bu vasiyette riâyet ettiler. "Hassa kuvvetleriyle devletin merkez kısmı Ogodai emrine verildi".⁹⁷ Fakat yine biliyoruz ki, başka Moğol hanlarının tâyin ettikleri veliahtlar Kurultay tarafından her zaman hanlığa getirilmemiş, yerlerine başkaları seçilmiştir.⁹⁸ Anadolu Selçuklularında hükümdarın seçtiği veliaht çok defa kardeşleri tarafından tahttan uzaklaştırılmıştır. Şu dikkate

95 Ögel, *Belleten*, sy. 75, 351.

96 *Moğolların Gizli Tarihi*, A. Temir terc., 96.

97 Aynı eser, 191.

98 Spuler, *İran Moğolları*, 280-81.

değer misâl zikre değer: Sultan I. Mes'ud memleketi üç oğlu arasında taksim ettiği zaman büyük oğlu Kılıç Arslan'ı Konya Sultanı sıfatıyla diğerlerinin metbûu yaptı ve veliaht tâyin etti. Mes'ud emirlerin huzurunda onu tahta oturttu, başına saltanat tacını koydu ve bütün emirler onun önünde eğilerek bâat resmini yerine getirdiler. Babasının ölümünde Kılıç Arslan tahta çıktı. Fakat kardeşi Şâhinşâh bunu tanımadı.⁹⁹ Görülüyor ki, veliahtlık hattâ bâat, hükümdar öldükten sonra bağlayıcı hukuki mahiyetini kaybetmemektedir. Zira biliyoruz ki, hükümdarın ölümüyle birlikte kanunlar ve hukukî tasarruflar yeni hükümdar tasdik edinceye kadar hükümdardan düşmekte, hukukî mesnetten mahrum sayılmakta idi.¹⁰⁰ Hattâ bazen kardeşler, tahtın içlerinden birine veliahtlıkla tahsisine karşı gelirler, isyan çıkarırlardı.¹⁰¹ Onlar veliaht tâyinini kendi haklarına bir tecavüz telakki etmekte idiler, zira her biri kendini *Tanrı'nın inâyetiyle* tahta geçmeğe nâmzed saymakta idi. Eski Osmanlı rivâyetinden anlaşıldığına göre, Osman Orhan'ı bir nevi veliaht yapmıştır. "Hem eyidürdi kim, oğlum Orhan benim zamanımda şevket bulsun".¹⁰² Osman öldüğü zaman kardeşi Alâeddin ona "atam hal-i hayatında beğliği sana tefvîz kılmıştır." demiştir.¹⁰³ I. Murad ve I. Mehmet ölüm döşeginde büyük oğullarını veliaht seçmişler, onların tahta geçirilmesini vasiyet etmişlerdi.¹⁰⁴ II. Murad

99 O. Turan, *İA*, c. 63, 688.

100 Osmanlılarda yalnız memurların ve askerın beratları değil, aynı zamanda toprak tasarrufuna ait her türlü vesikalar yeni sultan tarafından yenilenmek icap ederdi. Bu sebepten her cülûsta memleketin yeniden tahriri prensip olarak kabul edilmişti. Böylece Sultanın iradesine bağlı bütün kanunlar tasdik edilmiş olurdu. Yabancı devletler eski muahedeleri yeni sultanla yenilemek mecburiyetinde idiler. Osmanlılarda hukuk mefhumu hakkında bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XIII (1958), sy 2, 106-7.

101 Anadolu Selçuklularından II. Kılıç Arslan'a karşı oğullarının isyan etmesi (İbn Bibi, 30 vd.), misal olarak hatırlanabilir.

102 Âşık Paşa-zâde.

103 Neşri, 43.

104 *Behcetü't-sevârih*, Th. Seif neşri, MOG I, 45; Karşıla Oruç, 45, Anonim, Giese neşri, 55; Neşri, 147. I. Murad için İbn Hacer, "Anbâ'ül-Gumr," terc. Şevkiye İnalcık, *TDCFD*, c. VI (1948), 350.

1444'de oğlu Mehmet lehine tahttan feragat edip iki sene sonra tekrar tahta geçince Mehmed veliaht sayılmıştı.¹⁰⁵ Fatih Mehmed ve onun halefleri, oğullarından biri lehine açıkça durum almağa cesaret edememişlerdir. Böyle bir temayül II. Bayezid'in ve Kanuni Süleyman'ın oğullarını babaları aleyhine harekete geçirmiştir.

Netice olarak, gerek Osmanlılarda gerekse onlardan önceki Türk devletlerinde veliahtlık, saltanatın intikalinde bir usul olarak yerleşmemiştir. Hanedanın hâkimiyete müstereken sahip bulunduğu ve hükümdarı Tanrı'nın seçtiği geleneği henüz çok kuvvetli idi.

Büyük Oğul ve Hanedanın Hâkim Kolu

Osmanlılarda ilk sultanların büyük oğullar olduğu, büyük oğlun veliaht seçildiği yukarıda işaret edilmişti. Bu bir tesadüf eseri midir, yoksa muayyen bir durumun veya geleneğin neticesi midir, şimdi bunu münakaşa edeceğiz. Ülüş sisteminde büyük oğlun imtiyazlı durumunu belirtmiştik. Kazak-Kırgızlarda babanın obasından sonra, büyük oğlun obası, ondan sonra büyük kardeşinin büyük oğlunun obası gelirdi.¹⁰⁶ Büyük oğlun mirasta en büyük hisseyi alması, ülkenin taksiminde en mühim uc bölgesine onun tâyin edilmesi keza hatırlanabilir. Nihayet Oğuznâme'de hanlığın meşru vârisi olarak, Oğuz Han'ın büyük oğlu Gün Han'ın büyük oğlu Kayı ve ahfâdı gösterilir.

Eski Osmanlı kaynaklarında¹⁰⁷ Osman'ın ölümünde Orhan ile küçük kardeşi arasında şu konuşma nakl olunur: "Alâeddin Paşa eyidür: Bu vilâyet hakkındur, buna bir çobanlık etmeğe Padişah gerek.... ve hem koyunlar dahi Pâdişahın şöleninün esbâbindandır. İmdi, bizüm mirâs edecek nemüz var kim kısmet edevüz, dedi. Orhan Gazi eyidür: gel imdi ol çoban sen ol, dedi.

105 Bkz. H. İncalcık, *Fatih Devri*, I. Ankara 1954, 106.

106 A. İnan, *Orun ve Ülüş Meselesi*, 127. Kırgızlarda hanın ölümünde büyük kardeşi, yoksa en büyük oğlu, o da yoksa biraderinin büyük oğlu tahta geçerdi.

107 Âşık Paşa-zâde, Giese neşri, 34.

Alâeddin Paşa eyidür: Kardaş, atamızun du'ası ve himmeti senin iledür, *anın için kim kendü zamanında askeri sana koşmuş idi, imdi çobanlık dahi senindür.*" (Neşrî'de fazla olarak şu ibâre vardır: "*Sen dururken bana ne iş düşermiş, hemen atam yerine sen ulu kardaşımın*").¹⁰⁸ Bu rivâyette şu noktalar dikkate değer: 1. Beylik, ülke bir aile mirası gibi nazarı itibare alınmakta olup her iki kardeş müsavi derecede hak sahibi sayılmaktadır. 2. Âşık Paşa-zâde versiyonunda Osman Gazi'nin Orhan'a ordu kumandanlığını vermiş olması, Neşrî versiyonunda ayrıca Orhan'ın büyük kardeş olması bir tercih sebebi sayılmaktadır.

Fetret devrindeki mücadeleler esnasında yaşça büyüklüğünü ileri sürerek diğer kardeşleri üzerinde üstünlük iddiasında bulunanlar olmuştur. Fakat aynı rivâyetlerde beyliğin kime ait olacağının Allah'ın elinde bir iş olduğu da belirtilmiştir.

Büyük şehzâdeye en mühim uc sancağının verilmesinin ilk devirde onlara imtiyazlı bir durum sağladığı bir hakikattir. Alâeddin'in Orhan'a verdiği cevapta da bu ifade edilmiştir. O zaman devletin en mühim kuvvetleri Uç'ta idi. Uc'a sahip olmakla en büyük kardeş, fiilen en kuvvetli durumda bulunuyordu ve askeri tecrübesi de kardeşlerinden kat kat üstün oluyordu. (Selçuklu hükümdarı Giyâseddin Keyhüsrev'in uc emirlerinin müzaheretıyla tahtı yeğeni Kılıç Arslan'ın elinden aldığı da burada hatırlanabilir.) Orhan'ın kardeşi kendisine itiraz edecek bir durumda değildi. I. Murad da babası öldüğü sırada uc kuvvetlerinin başında olduğundan kendisine karşı gelen kardeşlerini bertaraf etmeğe muvaffak olmuştu. I. Murad'ın büyük oğlu Bayezid daha babasının sağlığında büyük bir askeri nüfuz ve şöhret sağlamıştı. Kosova meydan muharebesinden önce toplanan harp meclisinde Murad ilk sözü ona vermişti. Bayezid herkes nazarında taht için tabii bir namzet sayılıyordu. Murad ölürken tahtı ona vasiyet etti. Hülâsa burada büyük oğul lehine *fili bir* durumdan bahsedebiliriz.

108 Neşrî, 43.

Türk devletlerinde ölen sultanın kardeşinin tahta gelmesi de geleneğe uygundu.¹⁰⁹ Bu suretle hanedan içinde babaları tahta geçmiş müteaddid kollar türemektedir. Öteden hükümdarların tahtı kendi oğullarına hasretmek için veliahtlık müessesesinden faydalanmağa çalıştıklarını görmüştük. Fakat bu tedbir çok defa başarısızlıkla neticelenmiştir. Büyük Selçuklularda ve bilhassa Altınordu Moğollarında hanedanın muhtelif kollarından inen prenslerin taht üzerinde hak iddiasıyla giriştikleri mücadeleler çok kanlı ve sürekli olmuştur.

Osmanlılarda Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonra Osmanlı tahtı için mücadeleler yalnız onun oğulları arasında değil, torunları arasında da devam etmiş, başka deyimle hanedan her biri beylik etmiş kardeşlerden inen kollara ayrılmıştır. Osmanlı tarihleri, *Sultan* unvanını yalnız Çelebi Mehmed için kullanarak diğerlerinin hükümdarlığını gizlemeğe çalışırlar. Fakat Süleyman ve Musa çağdaş Mısır Memlûk kaynakları tarafından Bayezid'in halefleri olarak kayd edilmişlerdir.¹¹⁰ I. Süleyman (1403-1411)'ın oğlu Orhan, amcası I. Mehmed'e karşı taht üzerinde hak iddia etmiş ve bir kısım Osmanlı beyleri tarafından da desteklenmiştir. Fakat neticede I. Ahmed (1603-1617)'e kadar Osmanlı tahtı babadan oğula geçmek suretiyle I. Mehmed'in ahfadı elinde kalmıştır. Gerçekte bunu sağlayan âmil, kardeşlerin idamı âdetinin Osmanlılarda yerleşmiş olmasıdır.

Kardeş İdamı Âdetinin Yerleşmesi

Kardeşlerin idamı âdeti, Osmanlılarda hâkimiyet mefhumunda meydana gelen esaslı değişiklikle yakından ilgilidir. Osmanlıların hâkimiyet anlayışında, Orta-Asya geleneklerine ne derece bağlı olduklarını yukarıda belirtmeğe çalıştık. Bununla beraber şu da bir vakiadır ki, bu telakkiler ve müesseseler çok defa aslî

109 Yukarıda (s. 70) Kök-Türkler'de bunu görmüştük. Diğer Türk devletleri için bkz. H. Edhem (Eldem), *Düvel-i İslâmiyye*, 218, 223, 226, 235, 241.

110 Al-Aynî, *İkdu'l-cumân*, H. 807, 813, 814 hâdiseleri.

mahiyetini gayb ederek birer sembolen ibaret kalmış yahut muhtelif tesirler altında gelişmiş ve değişmiştir. Osmanlı Devleti ileri tekâmül safhalarında gittikçe daha gayrı şahsî, daha mutlak ve bölünmez bir hükümdarlık otoritesi mefhumuna yükselmiş, buna muvazi olarak hâkimiyetin intikali konusunda tamamıyla farklı usûllere tâbî olmuştur. İlk mühim tekâmül, *uc-beyliğinden saltanata* geçişte olmuştur.

Orhan oğlu Süleyman Paşa, Uc beyliğini Rumeli'ye nakletmiş ve Trakya'da yaptığı geniş fütuhatla ikinci bir kuvvet olarak ortaya çıkmıştı. I. Murad Rumeli beylerbeyliğini sarayı kullarından lalası Şahin'e verdi ve en-ileri uclarda yarı feodal bir durum muhafaza eden Evrenuz Bey'i onun emri altına koydu. Yine I. Murad şahsına bağlı bir yeniçeri kuvveti teşkil ederek bunu uclar karşısında merkezi otoritesinin desteği haline getirdi 1373 Savcı hareketi her şeye rağmen uc kuvvetlerinin hâlâ ağır basmakta olduklarını gösterdi.¹¹¹ I. Murad zamanında başlayan merkezileşme hareketi Yıldırım Bayezid zamanında ziyadesiyle süratlenmiştir. Saray teşkilâtında, idare ve maliye usullerinde, kapı-kulu sisteminin genişleyip kuvvetlenmesinde kendini gösteren bu gelişme neticesinde Osmanlı beyi bir Uc-beyi (Arap kaynaklarında "*Sâhibu'l-Ucât*") olmaktan çıkarak merkezi ve mutlak otorite sahibi bir sultan haline gelmiştir. Onun Mısır'daki Abbasi halifesinden Sultanlık menşuru istediğini yukarıda kayd etmiştik. İbn Hacer¹¹² Bayezid'den önce Osmanlı hükümdarlarından hiçbirinin Sultan ve Melik unvanlarıyla anılmamış olduğunu kaydeder. Eski geleneğe bağlı olan Uc gazilerinin ve muhafazakâr muhitlerin bu gelişmeler karşısında gösterdiği tepki, anonim halk rivâyetlerinde kuvvetle kendini belli etmektedir.¹¹³ Timur,

111 Savcı meselesi üzerinde henüz iyi bir tetkik yapılmamıştır. Bu konuda Osmanlı rivayetiyle Bizans kaynakları esas noktalarda farklıdır. Chalkokondyles'e göre hâdiseler Rumeli'de cereyan etmiş ve oradaki beyler (uc beyleri) esas rolü oynamışlardır.

112 "Anbâ'ül-Gumr," terc. Ş. İnalçık, *DTCFD*, VI (1948), 192.

113 *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, Giese neşri, Breslau 1922, 31 vd.

Anadolu'da Orta Asya geleneğini iade etmiş, Osmanlı Devleti'ni Bayezid'in oğulları arasında yurtlara ayırmıştır. Çelebi Mehmed zamanında bütün Osmanlı ülkesinin bir Sultan'ın idaresinde tekrar birleşmesi, Osmanlı tarihinin tekrar tabii inkişaf yoluna avdet ettiğini göstermekte idi. Timur'un oğlu Şahruh, babasının kurmuş olduğu statükonun bu şekilde bozulmasını protesto eden mektubunda Osmanlı rejimiyle Orta-Asya geleneğini şu dikkate değer satırlarla karşılaştırmakta idi: "Osmanlı töresine göre kardeşlerinden her birini ortadan kaldırmışsın. Can kardeşleri arasında bu tarzı hareket Türe-i İlhânî'ye uygun düşmez." I. Mehmed buna meâlen şu şekilde cevap vermiştir: "Kardeşler hakkında öğütlerimiz baş üstüne! Lâkin Osmanlı Devleti'nin başlangıcından beri atalarımız müşkülli tecrübe ile çözmüşlerdir... İki padişah bir memlekette barınamaz. Hususiyle bizim etrafımızdaki düşmanlar daima fırsat beklerler." I. Mehmed devrinde, Osman Gazi'ye ait rivâyetlerde gördüğümüz gibi amcaların ve kardeşlerin, yurtluk almaları usûlü artık tamamıyla terk edilmiş bulunuyordu. Sancağa yalnız hükümdarın oğulları gönderiliyordu ve bu şehzâdenin yanında giden lalalar hakikatte o bölgede idareyi ellerinde tutmakta idiler. Bu lalalar (eski atabeğler) ekseriyetle Sultan'ın sarayından çıkmış kullardı. Şehzâdeler, ancak merkezden kendilerine tahsis edilen maaş (sâliyâne) ve timarlara tasarruf edebilirlerdi. Orhan oğlu Süleyman'ın Koca-eli Uc bölgesinde bol bol dağıttığı mülk ve evkafa benzer tevcihler sonraki devirlerde az rastlanmaktadır. Hülâsa bu şehzâdeler, durumları itibariyle diğer Türk devletlerinde gördüğümüz tekinlerden, şehzâdelerden hayli farklıdır. Bu bakımdan meselâ Selçuklulardan II. Kılıç Arslan'ın oğullarının kendi bölgelerinde merkezi divana danışmadan idarede bulundukları hatırlanabilir.¹¹⁴ II. Bayezid ve Kanunî Süleyman zamanlarında şehzâdelerin¹¹⁵ sancak beyliği geleneği o derece vahim tehlikeler ihdâs etmiştir ki, nihayet Osmanlı Padişahı'nın merkezi ve mutlak otoritesi adına bu eski

114 Feridun Bey, *Münşeat*, I, a. 151-152.

115 İbn Bibî, 31.

Türk ananesinde yeni değişiklikler yapılmış, evvelâ II. Selim ve III. Murad yalnız büyük oğullarını sancağa göndermişler ve III. Mehmed (1595-1603) bu usulü büsbütün ilga etmiştir. Osmanlılarda kardeşlerin idamı da eski Türk devlet ananesinden ayrılığın başka bir gösterisidir.

Kardeşlerin idamı âdetinden bahsederken burada, isyan etmiş, suç işlemiş kardeşlerin veya hanedan azasının idamını kast etmiyoruz, daha ziyade suçu sâbit olmadan, sırf taht için rakip teşkil eden hanedan üyelerinin idamını önceden kabul eden bir âdet veya kanunu düşünüyoruz.

Eski İran'da Arşaklarda, Kral hanedandan herhangi biri hükümdar seçilme hakkını haiz bulunduğu için, rakiplerini yok etmek düşüncesiyle kendi ailesi üyelerini idam ederdi.¹¹⁶ Fakat Orta-Asya Türk ve Moğol devletlerinde, hanedan üyelerinin idamı, ağır bir suç işlemedikleri müddetçe, doğru görülmezdi. İran Moğollarından Gazan'ın 1296'da hanedandan beş prensi astırması, onların bir komplo hazırlamalarından ileri gelmişti.¹¹⁷ Ancak 1282'de Teküdar Ahmed (1282-1284) kendinden sonra tahta Budist veya Hristiyan akrabasının gelmesini önlemek üzere onları toptan idam ettirmeği tasarlamıştı. Anadolu Selçuklularında da, Osmanlılarda gördüğümüz şekilde kardeş idamlarına rastlamaktayız. II. Kılıç Arslan tahta çıkınca (1155) kendisine rakip gördüğü ortanca kardeşini boğdurmuştu.¹¹⁸ II. Gıyâseddin Keyhüsrev de bir oğlu dünyaya gelince hapiste tuttuğu kardeşlerini idam ettirmiştir. Onlar, Türklerde eski bir geleneğe göre *ok kirişiyle idam edilmişlerdi*.¹¹⁹

116 A. Chirstensen, *L'Iran sous les Sassanides*, 24.

117 Spuler, *Iran Moğolları*, 107, 274. Olcaytu (Ölceytü) kardeşi Gazan Han'ın ölümü haberini alır almaz rakip saydığı amcaoğlu Alafrenk'i ve Horko'daki (Spuler, 119) öldürtmüştür.

118 O. Turan, "Kılıç Arslan II," İA, c. 63.

119 Hanedandan olanların kanı dökülmeden yay kirişi ile boğulması âdeti bir taraftan iptidai kavimlerdeki kan tabusu ile ilgilidir. Diğer taraftan F. Köprülü (*Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c. I, 1944, 1-9) Türk ve Moğollarda bu âdetin, "Hükümdarın mukaddes bir menşeden" geldiği ve kanının mukaddesliği inancına bağlı olduğunu ileri sürmektedir.

Eserini 1493 tarihine doğru yazmış olan Neşri, kardeş idamının Osmanlılarda “âdet-i kadîme” olduğunu işaret eder.¹²⁰ Eski bir rivâyete göre,¹²¹ Osman Gazi, bey olduğu zaman rakibi olan amcasına dokunmamış, fakat sonra kendisine itaatsizlik ettiği iddiasıyla öldürmüştür. Bununla beraber gerek Osman’ın gerekse oğlu Orhan’ın zamanlarında, kardeşlerin ve amcalarının ülkenin muhtelif yerlerinde yurtluk aldıkları kayd edilmiştir. Öyle görünüyor ki, I. Murad kendisine karşı ayaklanmış olan kardeşleri Halil ve İbrahim’i idam ettirdi.¹²² Murad saltanatını ele geçirmek için ayaklanmış olan kendi oğlu Savcı’yı da gözlerini çıkarmak suretiyle cezalandırdı.¹²³

Osmanlılarda sırf saltanata rakip olduğu düşüncesiyle kardeş katli, 1389’da I. Bayezid’in Kosova harp meydanında kardeşini idam ettirmesiyle görülür. Burada da bir takım hususi şartlar bu fiili haklı ve zaruri göstermekte idi. Ya’kub ordunun bir kısmına kumanda etmekte idi, Sırplarla harp neticelenmemişti. Diğer taraftan Bayezid’in tahta çıkarılmasında ve kardeşinin idamında esas rolü devlet büyükleri oynamış görünmektedirler.¹²⁴ Bayezid’den sonra oğulları arasında taht için uzun ve kanlı mücadeleler ve 1453’e kadar saltanat müddeilerinin çıkardıkları kargaşalıklar, devletin birliği ve selâmeti için kardeşlerin ortadan kaldırılmasının zaruri olduğu kanaatini yerleştirmiştir. Bu mücadeleler sırasında İsa, Süleyman, Musa ve nihayet Mustafa idam edilmek suretiyle ortadan kaldırılmışlar, fakat onların kaçıp kurtulmağa muvaffak olan oğulları Bizans’ta, Macaristan’da, Arnavutluk’da devletin emniyetini ciddî surette tehdit etmekte devam etmişlerdi.¹²⁵ Bu

120 Taeschner neşri, I,153.

121 Neşri, 25, 29.

122 Orhan Gazi’nin H. 749 Rebi’ülâhir sonları tarihli vakfiyesinde (*Arşiv Kılavuzu*, İstanbul 1938, Levha I) onun oğulları sırasıyla Süleyman, Murad, Halil, İbrahim’dirler. İ. H. Uzunçarşılı (*Belleten*, sy. 9, 105 ve sy. 68, 519) Murad’ın tahta çıkınca Halil ve İbrahim’i ortadan kaldırdığını düşünmektedir.

123 Bkz. yukarıda not 110.

124 Neşri, 83; Anonim, 27.

125 Bkz. Halil İncalcık, “Murad II,” 14.

suretle 1403-1453 devresi Osmanlı tarihinde neticeleri itibariyle fevkalâde ehemmiyetli bir devir olmuştur.

Bizans kaynaklarından (Dukas ve Chalkokondyles) anlaşıldığına göre, I. Mehmed ölmeden, çocuklarını bir iç harpten ve mukadder bir ölümden kurtarmak gayesiyle bir takım tedbirler almıştı: Mustafa Anadolu'da, büyük oğlu Murad Rumeli'de bey olacaklar, 8 yaşındaki oğlu Yusuf'la bir yaş küçüğü olan Mahmud Bizans'la yapılan anlaşma gereğince Bizans imparatorunun yanına verilecekti. Murad, bu çocukları Bizans'a teslim etmedi. Saltanata yararsız hale getirmek için gözlerini çıkarttı ve Tokat'ta hapsetti. Tahtta iyice yerleştiğini hissedince onları Bursa'ya geri getirtti ve iltifatla gönüllerini almağa çalıştı. Fakat onun oğlu II. Mehmed (Fâtih) tahta çıkar çıkmaz henüz bir sabi olan kardeşi Ahmed'i boğdurtdu.¹²⁶ Bu suretle ilk defa Fatih Mehmed, normal şartlar altında suçsuz olan kardeşini idam ettirmiş oluyordu. Kardeşlerin idamına cevaz veren maddeyi kanunnâmesine koyan da aynı Sultan'dır.¹²⁷ O zaman bu âdetin kanunlaştırılmasına içtimaî vicdan muhalif görünmemiştir. Chalkokondyles,¹²⁸ 1444 buhranı dolayısıyla, "Osmanlı ülkesinde halkın bir iç harpten ziyade korktuğu bir şey yoktur" diyordu. Dukas da "Türk hükümdarlarının tebeddülünde isyan çıkması âdet hükmüne girmiştir" diye yazıyordu.¹²⁹ Halk, devlet adamları ve ulema, devletin varlığını tehlikelere atan, iç harbe ve pek çok nüfus ve servet itlâfına yol açan kardeş mücadelelerini önleyecek bir tedbiri herhalde tasviple karşılıyorlardı. Fatih Kanunnâmesi'nin tertibi sırasında veziriâzam olan Karamânî

126 Onun kaçırıldığı, Hristiyan olduğu ve haclı seferi projelerinde Fâtih'e karşı kullanılmak istendiği hakkında bkz. Fr. Babinger, "Bajezid Osman" (Calixtus Ottomanus). *La Nouvelle Clio*, III (1951), No. 9-10, 349-388.

127 "Fatih Kanunnâmesi," *TOEM* ilâve, 27: "Ve her kimesneye evladımın saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-i âlem için katletmek münâsibdir, ekser ulemâ dahi tecvîz etmiştir, anınla âmil olalar."

128 s. 352.

129 Bonn tabı, 226.

Mehmed Paşa, tarihinde “Bayezid tarafından kardeşi Ya’kub’un idam ettirilmesini tasviple onun bekasında büyük kargaşalıklar çıkması ihtimali vardı.” diyor.¹³⁰ Küçük Mustafa’nın yakalanıp idam edilmesine sebep olan Şarâbdâr İlyas’a atf olunan şu sözler de dikkate değer: “*Eğerçi suretâ ben ihânet ettim, amma ma’nen isâbet kıldım. Eğer kosam bu ikisi oğraşp yürüyüb iklîmi harâba verirdi. Zarar-i âmdan zarar-i hâs yegdir, bu fiil aslında âdet-i kadimedir.*”¹³¹ Fatih kanunnâmesinde kardeş idamını câiz göstermek üzere ileri sürülen “*nizâm-i âlem*” maddesi bunun başka şekilde ifadesinden ibarettir.

Kardeşler arasında taht üzerinde rüçhâniyet tesis eden herhangi bir kaide olmadığı için *halk ve asker* kim gelirse ona itaat göstermekten imtina edemiyorlardı.¹³² İşte bunun içindir ki, saltanat müddetlerine karşı mücadelede en müessir silâh olarak onların Osmanlı soyundan olmadıkları, *düzme* oldukları ortaya atılmakta idi.

“Saltanatın sahibini Allah tâyin eder” inancı Osmanlılarda çok kuvvetli idi. Mehmed Çelebi, kardeşi Musa’ya karşı seferinde Edirne önüne geldiği zaman şehir halkı kendisine şöyle demişti: “Biz sana şehri ve hisâri vermeziz, inşallahulazîz birbirinizle buluşub bir yana olup devlet her kangınızın ise hisâr dahi anındır dediler, Sultan (Mehmed) bu haberi işidicek razı” oldu.¹³³ Savaş, hâkimiyette Tanrı hükmünü meydana çıkaran bir *ordal* olarak düşünülüyordu. Mehmed, Musa’yı mağlup ve idam etti. Osmanlı şehzâdelerinin acıklı akıbeti, daima iradeleri dışında ilâhî bir kanunun mukadder neticesi gibi tevekkülle karşılanmıştı. Baba oğul, II. Bayezid’le Selim, Kanunî Süleyman’la Mustafa bir harp için karşı karşıya geldikleri zaman kendi ihtiyarlarına değil, mücerret bir kuvvete, Tanrı’nın ve devletin iradesine tâbî oldukları inancında idiler.

130 M. H. Yinanç terc. *TOEM*, c. 14, 92.

131 Neşri, 153.

132 Neşri, 152.

133 Neşri, 138.

15. asırda Osmanlı Devleti'nde bilhassa tarihi şartların bir neticesi olarak mutlak, bölünmez bir hâkimiyet telakkisi yerleşmişti.¹³⁴ Devlet, artık hanedanın müşterek bir mirası gibi düşünülüyor, Padişah bir halife veya imparator gibi mutlak ve mücerret bir hâkimiyet hâmilî telakki ediliyordu. Devlet kudreti, müspet hukukun ve her türlü imtiyaz ve tasarrufların kaynağı ve mesnedi sayılan tek hâkimiyet süjesinde, hükümdarda toplanıyordu. Otorite mefhumuna, ülke ve nüfusun surları yanında ölçüsüz derecede üstün bir yer veren bu devlet-hükümdar telakkisinde, devlet mutlak ve bölünmez bir iradeye irca olunuyordu. Bu suretle kabile-devlet gelenekleri bertaraf edilerek Roma'daki inkişafa muvazi mutlak ve mücerret bir hâkimiyet mefhumuna çıkılmış oluyordu. Osmanlı tarihinin ilk asırlarını dolduran taht mücadeleleri, aslında ananevi telakki ile bu mütekâmil devlet ve hâkimiyet telakkisinin çarpışması şeklinde tefsir edilebilir. Erişilen yeni tekâmül safhasında eski devlet gelenekleri mana ve kuvvetini o derece gayb etmişti ki, şehzâdelerin sancağa gönderilmesi usulünün kaldırılması ve hattâ ekberiyet esasına göre bir saltanat veraseti usulünün yerleşmesi tabii bir şekilde kolayca gerçekleşebilmiştir.

134 Bunun için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Padişahı," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XIII, No. 4.

IV

SULTAN I. SÜLEYMÂN İDARESİNDE DEVLET VE İDEOLOJİ

Devlet Telakkisi

A. “Adalet,” Devletin Temeli

Devlet telakkisi hususunda ulemâ İslamî kavramlara vurgu yaparken, bürokratlar (*kuttâb*) Türk-İran geleneklerinde ısrar etmişlerdir. Hükümdarlığın Türk-İran hususiyeti öne çıkarılmak istenildiğinde, *kuttâb* tarafından, *Hudâvendigâr* ve *pâdişâh* unvanları (ikisi de Farsça büyük hükümdar ve imparator manasına gelir) ile beraber *hân ve hâkân* (Orta Asya imparatorluklarında imparator) unvanları kullanılmıştır.

Süleymân'ın Ortadoğu hükümdarının en kusursuz imgesini şahsında barındırdığına inanılmaktadır. Osmanlıların gözünde, Sâsânî İmparatoru I. Anûşirvân Hüsrev'i (531-579) gölgede bırakmış ve *Kur'ân*'daki en mükemmel hükümdar imgesi olan Süleymân'a denk seviyeye ulaşmıştır. Süleymân'ın methedilişinde, onun hükümdarlığının en belirgin hususiyeti olarak adalet ve hakkaniyet duygusuna vurgu yapılmıştır. Aslına bakılırsa, adalet ilkesinin vurgulanması sadece bir retorik meselesi değildir. Kadim Mezopotamya'dan beri, adaletin bir hükümdarın Ortadoğu'nun birbirini takip eden imparatorları için en tesirli ahlakî ve hakîmane davranış ilkesi olduğu kabul edilmiştir. Fakat bu gelenek içerisinde adalet telakkisinin sadece hakkaniyetin ahlaka dair kavramıyla sınırlandırılmayacak gayet belirli bir anlama sahip olduğuna dikkatler çekilmelidir.

İslam öncesi İran ve Ortadoğu siyaset sisteminin temel ilkesi olan istisnâ suretteki adalet¹ kavramı, İslam devleti sistemine Hali-feliğin hizmetindeki İranlı bürokratlar ve kalem erbabı tarafından takdim edilmiş gibi gözükmektedir.

Bu kavram açık olarak İslam öncesi Hint-İran nasihat edebiyatından neşet etmiştir. Taberî'deki Sâsânî Hükümdarı Pervîz hakkındaki meşhur hikâyede başarılı bir devlet idaresinin pragmatik özellikleri ele alınmıştır. Buradaki esas konu, vergi ödeyen çoğunluk arasında memnuniyetsizliğe sebep olmadan devlet gelirlerinin nasıl arttırılacağıdır. Mesele, kitlelerin memnuniyetsizliğinin göz ardı edilmesinin, iktidarın kaybedilmesine sebep olabileceğidir. Pervîz hikâyesi güçlü devlet yahut zorbalığın örneğini teşkil etmektedir. Bu hikâyeye, hükümdarın iktidarının Tanrı tarafından tasdik edildiğine göre, onu sağlamlaştırmak için, vergileri arttırmak da dâhil olmak üzere her yolu kullanmaya hakkı olduğunu ileri sürmektedir. Fakat yüzyılların tarihî tecrübesi sayesinde, tamamen güç kullanımına dayalı despot bir hükûmetin uzun süre devam etmeyeceği anlaşılmıştır. Hikâyede, bu tarz hükûmet, sadece iktidarın kaybedilmesine yol açabileceğinden değil, fakat baskıcı bir hükûmetin vergi ödeyenlerin üretim kabiliyetlerinin düşüşüne (ve bu yüzden hükûmet gelirlerindeki düşüşe) sebep olabileceğinden dolayı itibarını kaybetmiştir. Alternatif olarak, vergi ödeyenlerin hükümdarın iktidarının suiistimalinden korunmasının üretimi ve devlet gelirlerini ve netice itibarıyla hükümdarlık iktidarını arttıracak en iyi siyaset olarak tavsiye edilmiştir.

Bu suretle adalet, devlet sisteminde gayet belirli bir anlama sahipti. Tanımı Ortadoğu devletinin bütün yapısını anlamamız için çok ehemmiyetlidir. Adalet, bu sistemde yüksek bir mahkeme gibi işleyen *Divânu'l-Mezâlim* yahut Osmanlı *Divân-ı Humâyûnunun* daimî denetleme ve valilerin izlenmesi, *siyâset* kanunlarına göre emsal cezaların verilmesi, belli aralıklarla *adaletnâmelerin*

1 Bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973), 65-69; ayrıca, H. İnalcık, "Adâletnâmeler," *Belgeler* II (Ankara, 1965), 49-52.

yahut adalet tebliğlerinin ilan edilmesi ve *rik'a* ve *arz-ı mahzar* yahut kamu görevlilerinin güç istismarına karşı arzuhal hakları vasıtasıyla hükümdar adına gücü tatbik edenleri baskıcı hareketlerinin, zulmünün engellenmesi ve ortadan kaldırılması şeklinde tanımlanır. Bütün idare sistemi bu türden bir adalete dayalıdır. Bu sistemde adalet sadece hakkaniyet ve tarafsız yargıdan ibaret değil, aynı zamanda toplumsal hareketin de bir ilkesidir.

Bu sistemin içerisinde güç ve adalet bir ikilik olarak değil birbirlerine bağlı ilkeler olarak kabul edilmiştir. Güç adalet içindir ve adalet güç içindir. Gücün keyfi kullanımı adaletsizliktir. En yüksek gücün nihaî amacı adaleti tesis etmektir ve gücü sağlamlaştıran da adalettir. Bu suretle, batı edebiyatındaki “doğu despotizmi” [‘oriental despotism’] tabirinin Doğu’nun hakiki devlet sisteminin yanlış anlaşılmasından ortaya çıkan bir kavram olduğuna inanıyorum.

Mutlak iktidara sahip bir hükümdar, sistem için esas ehemmiyete sahiptir; zira adaletin bütün haricî tesirlerden bağımsız, mutlak özgürlük içinde karar veren ve hareket eden, hareketlerinde sadece Tanrı’nın önünde mesul olan kadir-i mutlak bir hükümdar sayesinde tatbik edilebileceğine inanılmıştır. Diğer bir deyişle, mutlak iktidarın zulüm görenler için nihaî teminat ve sığınak olduğu kabul edilmiştir. Hükümdar adaletsizliğe karşı daima gözünü açık tutmalı ve tebaasından doğrudan şikâyetler duymaya hazır olmalıdır. Hükümdarın bizzat başında bulunduğu ve tebaasının en mütevazı mensuplarına kapısı açık *Divân-ı Humâyûn* imparatorluğun en mühim müessesesidir.

Osmanlı sarayındaki *Adalet Kasrı* yahut *Cihân-nümâ* hükümdarın daimî gözetleyişini temsil etmiştir. Klasik Osmanlı hükümet sistemi daha fazla tahkik edildiğinde, adaletin tesisi veya korunmasında hükümdarın öncelikle alakadar olduğu toplumsal sınıfın çiftçi re’âyâ olduğu ortaya çıkmaktadır.

Çiftçiler kırsal bölgelerde tecrit edilmiş küçük topluluklar hâlinde yaşamış ve her türlü gasp ve şiddet eyleminin kurbanı olmuşlardır. Re’âyâ dar manasıyla kırsal bölgelerdeki aile çiftlik üniteleri manasına gelmektedir. Bunlar üretici sınıfın temelini ve kamu

gelirlerinin ana kaynağını teşkil etmişlerdir. Böylece Hammurabi ve I. Anûşirvân Hüsrev zamanlarından beri, adaleti sağlayan tedbirler çiftçilik, toprak mülkiyeti ve toprağın vergilendirilmesi ile ilgilidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün bir kanun ve düzenlemeler dizileri, çiftçileri *timar* sahibi vilayet askerleri ve mahallî yetki sahiplerinin gasplarına korumak için özellikle tasarlanmışlardır. Osmanlı devlet adamları için adalet evvela re'âyânın vilayetlerdeki güç istismarlarına karşı korunması manasına gelmiştir.

Adaletin Ortadoğu'daki hususî anlamının Ortadoğu devletini anlamak için esas ehemmiyete sahip olduğu kanaatindeyim. Yöntem itibariyle, nasihatnâmelerdeki daha çok sistemsiz bir suret arz eden sözleri ve hikâyeleri mukayeseli şekilde hükûmetin mevcut nizamı ve politikalarıyla birlikte ele almak lazımdır. Arşiv kaynakları sayesinde, Osmanlı Devleti'nin incelenmesi tipik bir Ortadoğu imparatorluğunun en ayrıntılı ve güvenilir şekilde tarifini gözler önüne sermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî hükûmetin adaletsizlikleri telafi etme kaygısı şu tedbir ve müesseselerde görülebilir.

Ulaşılabilirlik İlkesi

Osmanlı hükûmet sisteminde, toplumun en mütevazı mensupları dahi şikâyetlerini *Divân-ı Hûmayûn*'a götürme hakkına sahipti. Osmanlı arşivlerindeki *defter-i şikâyet*² olarak bilinen defter dizileri vilayetlerdeki idarecilere karşı sunulan yazılı şikâyetlerin yaygınlığını ortaya koymaktadır. Bu tür müracaatlar, kadı vasıtasıyla yapıldığında '*arz-ı mahzar* yahut arzuhâl olurdu ve sıklıkla Müslüman ve Gayrimüslim re'âyâdan birçok ferdin imzasını taşırdı. Şikâyetler vergi toplayanlara, mahallî askerlere veya hatta valilere yöneltilirdi. Padişah re'âyâyı haksızlıklara dikkatini çekmesi için yüreklendirirdi.

2 Böyle bir *Defter-i Şikâyet* H. G. Mayer tarafından neşredilmiştir: *Das Osmanische Register buch der Beschwerden* (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675, I, (Viyana, 1984).

Adil Bir Dönem Fikri

Tahta çıkan her padişah hükümdarlığının adil bir dönem olacağını dünyaya gösteren çarpıcı tedbirler ilan ederdi. Bu suretle, İran'da birçok hükümdar, hükümdarlık devirlerine *tamga* vergisini yürürlükten kaldırarak başlamışlardı.

Osmanlı imparatorları âdet olduğu üzere, düzenli aralıklarla *adaletnâmeler* ilan ederlerdi; bu *adaletnâmeler* vasıtasıyla hükûmet temsilcilerini vilayetlerde re'âyâdan mecburî yükümlülükler talep etmeye, haraç almaya, re'âyânın evinde kalmaya ve re'âyâyı beraberindeki kalabalık maiyetlerini doyurmaya zorlamaktan kaçınmaya karşı uyarırlardı. Bunlar padişahın ağır *siyâset* cezaları tehditleriyle mâni olmaya çalıştıkları en yaygın suiistimlerdi. Padişah mahallî kadıdan emrini halka duyurmasını ve her isteyene bir nüsha vermesini isterdi. Bu kamu temsilcilerinin bu tarz suiistimleri *siyâset* ismi verilen hususî bir yargılanmaya tâbiydi. Bu tür cürümler için hiçbir surette nakdî tazminat kabul edilmezdi ve *siyâset* cezaları oldukça ağırdı.

Hükümdarın Adaletsizlikleri Takip Edışı

Özellikle kamu temsilcilerinin adaletsiz davranışlarına mâni olmak için onların hareketlerini takip eden teferruatlı bir istihbarat ve casusluk teşkilatının tesis edildiğine inanılmıştır. Ayrıca, Osmanlı padişahlarının tebdil-i kıyafet çıktıkları gizli dolaşmaları da suiistimleri keşfetmek ve adaletsizlikleri telafi etmek gayesiyle tasarlanmıştır. Bütün bu Osmanlı âdetleri Nizâmu'l-mülk'ün *Siyâsetnâmesini* okuyanlara çok tanıdık gelecektir.³ Aslında gelenek *kuttâb* yani bürokratlar tarafından *kuttâb* için hazırlanmış, nasihatnâmeler, devlet maliyesi ve muhasebeye dair rehberler yahut *inşâ'* ve tarih kitapları gibi geniş bir literatür vasıtasıyla nakledilmiştir. Osmanlı edebiyatındaki ilk tercümelerin bu alanlardaki kitaplardan oluşması tesadüf değildir.

3 Yay. haz. H. Drake, (Tahran, 1962), 456.

Adaletin Sembolizmi ve İkonografisi

İktidar ve adaletin yıldızlara dair sembolizmi Mezopotamya uygarlıklarına kadar uzanmaktadır. Güneş ve aslanın veya güneş ve ayın birleşimleri hükümdarlık iktidarını ve adaleti sembolize ediyordu. Sasânî ve Selçuklu paralarında aynı amblemler vardır. Meşhur Türk nasihat kitabı *Kutadgu Bilig*'de⁴ doğan güneş Kün Togdı, hükümdardır ve adaleti temsil eder; veziri dolunay Ay Toldı, akı ve devletin ikbalini temsil eder. Hükümdarın en mühim vazifesi adaletsizlikleri ortadan kaldırmaktır. *Kutadgu Bilig* hükümdarın elindeki kılıcın derhâl alınan kararlar ve bunların icrasıyla adaleti tesis eden iktidarını sembolize ettiğini söyler. Güneş, ay, aslan ve adalet kılıcı Asya devletlerinin saltanat alametlerinde hep beraber veya münferit olarak bulunurlar.

Adaletin, gelirin, ordunun ve iktidarın bir daire şeklinde resmedilmesiyle bütün sistemin yahut her bir unsurun diğerlerine bağlılığının gösterilmesi kastedilmiştir. Bir dairede adalet yahut iktidardan hangi unsurun çıkış noktası olduğu açık değildir; bütün unsurlar mutlak surette birbirlerine bağlı olarak kabul edilir. Buna karşılık, kanundışı vergi toplamanın önüne geçmek hükümdar ve tebaasının merkezî meselesi olduğundan, bütün Ortadoğu'da hükümdarlığa ait vergi kitabelerinde ortaya konulduğu üzere halka adalet tedbirlerinin ilanında istisnâ derecede itina gösterilmiştir. İsfahan'daki Mescid-i Cum'a'nın duvarlarına kazınan fermanlar, Ankara Kalesi'nin kapısındaki İlhanî kitabesi bu örneklerden bazılarıdır.

Adalet ve hükümdarın iktidarı temaları tarih yazıcılığı, *inşâ'* literatürü ve saray şiirine de nüfuz etmiştir. Bu yapının adil bir hükümdar telakkisini toplumun en temel unsuru olarak kabul edenler için oldukça esaslı bir ehemmiyeti vardı. Devlet ve toplumun bu istisnâ görünümünün her tarafa yayılmış manasını idrak ettiğimiz anda sanat ve edebiyattaki bir dizi semiyotik semboller açık hâle gelecektir.

4 YüsufKhâşş Hâjib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes*, çev. R. Dankoff (Chicago: University of Chicago Press, 1983).

Netice itibariyle, zannedilenin aksine, nasihat literatürü kadim devirlerden beri Ortadoğu'da hüküm sürmüş bir hükûmet sisteminin ispatının sadece bir kısmını teşkil etmektedir. O olmadan Orta Çağ'ın Ortadoğu Devleti anlaşıp tanımlanamaz.

Süleymân'ın nasihatnâmeleri büyük alakayla okuduğu nakledilmiştir.⁵

1565 tarihli adaletnâmesinin⁶ girişinde “vilayetlerdeki idarecilerin, bilhassa vali ve kadıların tebaasına karşı yaptıkları adaletsizliklerin önüne geçme ve kendi adalet devrinde bütün tebaasının emniyet ve refah içerisinde bir hayat sürdürmelerini sağlama”ya azmettiğini ilan etmiştir. Adaletnâme en yaygın suiistimalleri, zorla evlendirmeleri ve yalancı şahitlikleri yasaklamıştır. Diğer adaletnâmelerde, yaygın adaletsizlikler vergi tahrirleriyle uyum içerisinde yapılmayan vergi toplamaları, yasadışı şekilde alınan rüsum ve hizmet bedelleri, köylülerden zorla para almak için yapılan sahte ithamlar yahut *cezaî* hareketleri tahkik etmek bahanesiyle büyük maiyetlerle beraber sık sık köyleri ziyaret etmek ve köylüleri kendilerini doyurmaya ve tazminat ödemeye mecbur etmek olarak kabul edilmişlerdir. Adaletnâmeler bu tür resmî gezintilerin sadece her üç ayda bir tekrar edilmelerini ve bedelleri ödenmediği sürece köylülerden hiçbir yiyecek alınmamasını emretmişlerdir. Adaletnâmeler mahallî idarecilerin köylülere yükledikleri angaryaları bilhassa menetmiştir. Burada bu tarz angaryalarla köylülerin topraklarını terk ettikleri ve böylece gelir kaynaklarının kaybolduğu beyanıyla malî kaygı vurgusu ifade edilmiştir.

Süleymân'ın tahta çıktıktan sonraki ilk icraatı, neredeyse hepsi bürokrat olan Osmanlı tarihçileri⁷ tarafından tasvir edildiği

5 *Kelile ve Dimne*'nin 'Âli bin Sâlih tarafında yapılmış tercümesi Süleymân tarafından cömert bir şekilde hediye edilmiştir: Peçevi, *Tarih* (İstanbul, 1281/1864), 60-61.

6 H. İnalcık, “Adâletnâmeler,” s. 99-104.

7 Matrakçı Nasûh'un eserleri için bkz. Hüseyin G. Yurdaydın, *Kanuni'nin Cülûsu ve İlk Seferleri* (Ankara, 1961); aynı yazar, *Matrakçı Nasûh* (Ankara, 1963); P. Kappert, *Geschichte Sultan Suleyman Kânûnis von Celâlzâde Muşşafâ genannt Koca Nişancı* (Wiesbaden: Franz Steiner, 1981); ayrıca J. Matuz, *Das*

üzere, Ortadoğu'nun adil hükümdar kavramıyla tam mutabakat içerisindeydi. Tahta çıkışından hemen sonra, babasının Mısır'dan zorla Osmanlı payitahtına getirdiği şahısları kalmak veya kendi memleketlerine dönmeleri için serbest bırakmıştır. Ayrıca, I. Selim 1515'te İran ipek ithalatına yasak koyduğunda İranlı veya Osmanlı ipek tacirlerinin el koyulan bütün mallarını sahiplerine iade edilmesini emretmiştir. Diğer adalet icraatını arasında halefleri zamanında zalimlik ve adaletsizlik suçları işleyen devlet görevlilerinin yargılanmadan idamı bulunmaktadır. Osmanlı donanmasının Gelibolu'daki kaptan-ı deryâsı "Kanlı Ca'fer" olarak bilinen Ca'fer Bey ve Osmanlı tebaasından Hristiyanları köleleştirip satmakla suçlanan Prizren Beyi tahkikat yapıp cürümleri sebebiyle idam edilmişlerdir. Ayrıca, saraydaki *silâhdâr*ların süvari birliğinin kumandanı, meclisleri basıp bazı vezir ve devlet görevlilerine saldırmaya cesaret ettikleri ispat edildiğinde vazifesinden azledilmiş ve beş adamı idam edilmiştir.

Bu icraatlar yeni padişahın kendi görevlilerinin güçlerini güçsüzlere karşı istismar etmelerine tahammül etmeyeceğini ve kendi adına yetki kullananlardan saygı ve itaat beklediğini göstermek niyetiyle yapılmıştır. Bütün bu icraat vurgulanarak onun adaletinin delilleri olarak zikredilmiştir. 1521 tarihinde kadılarına gönderdiği mahkeme bedellerine dair emri tatbikî mahiyeti itibarıyla mühim bir tedbirdir.

Süleymân'ın aşağıdaki politikaları da ihmal edilmesi daha sonralarda Osmanlı İmparatorluğu'nun bozulma ve gerilemesinin temel sebebi olarak gösterilen bilgece ve adil bir idarenin ilkeleri olarak zikredilmiştir. Tarihçi ve bürokrat Âlî⁸ memurların,

Kanzleiwesen Sulemans des Prächtigen, Freiburger Islamstudien Bd. 5, (Wiesbaden, 1974); aynı yazar, *Herrscherurkunden des Osmanen Sultans Süleyman des Prächtigen. Ein Chronologisches Verzeichnis*, Islamkundliche Materialien, Bd. I, (Freiburg, 1971); F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), Türkçe tercümesi, C. Üçok, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Ankara, 1982), 58-67 arasındaki numaralar.

8 Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtin*, yay. haz. ve çev., A. Tietze, *Mustafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, I (Vienna: Akademie, 1979), metin: 16. *Lâzima*: 50v-52 r.

kadılarının ve sancak beylerinin vazifelerinde uzun süre tutulduklarını gözlemlemiştir. Süleymân devrinde memurların önemsiz bir hata yüzünden azledilmediklerini ve şayet mühim bir kabahatten azledilmişlerse, bir daha hiçbir zaman yeniden göreve getirilmediklerine işaret etmiştir. Tarihçimiz bu suretle memurların devlete emniyet içinde ve adaletle hizmet ettiklerini beyan etmiştir.

Buna göre, uzun süreli memuriyetlerin başka bir faydası da memurların gerekli donanımlara sahip olmak suretiyle büyük bir gelir kalemi inşa ve tesis ederek rüşvet ve haraca müracaat etmelerinin sağlanmasıdır.

Süleymân askerlerin sefere giderken köylüleri taciz etmelerine ve mallarını yağmalamalarına mâni olunmasına büyük ehemmiyet vermiştir. Kaynaklarımızda Süleymân'ın emirlerini yerine getirmeyenlere karşı ne kadar sert davrandığıyla alakalı örnekler mevcuttur.⁹ Askerlere köylülerden aldıkları her şeyin bedellerini ödemeleri sürekli hatırlatılmaktaydı. Osmanlı lojistiğinin en iyi zamanlarından birini Süleymân devrinde yaşadığına inanılmaktadır.¹⁰ Sefer yolu üzerinde uygun yerlere buğday ve arpa stokları yapılmasının hazırlığı seferden bir sene önce başladı. Osmanlı bürokratları bu politikada tebaayı teşekkül eden halkların sadakatini temin etmenin temel unsuru olduğuna inanılan *istimâlet*, yani mahallî ahalinin sevgisini kazanmanın hikmetini görürlerdi. Ayrıca, askerlerinin itaatsiz davranışlarının köylülerin kaçmasına ve böylece devletin gelir kaynaklarının bozulmasına yol açacağına inanılırdı. Netice itibariyle, mahallî ahalinin yahut “adalet”in korunmasının ahlakî ve tatbikî sebeplerden bir zaruret olduğuna inanılırdı.

9 “Atların terkiye koyduklarıçün iki silâhdârın boynı uruldu”; “Buda Seferi Rûznâmesi,” Feridûn Bey'in *Münşe'âtı's-Selâsin*'inde, I. cilt (İstanbul, 1274/1857), 555.

10 Bkz. G. Veinstein, “Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent,” *Osmanistische Studien für Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Memoriam Vančo Boškov*, yay. haz. H. G. Majer (Wiesbaden: O. Harrasowitz, 1986), 177-185.

Adalet ve Kamuoyu

Genel kanaat Ortadoğu devletinde hükümdarın ortada gözük-meyerek, kamuoyunu önemsemediği ve sıradan halkın, şehir-dekilerin ve köylülerin kendi hakkında ne düşündüğünü umur-samadığıdır. Ancak doğu hükümdarı, kitlelerin gözündeki imgesine oldukça önem vermiştir; zira, çevresindeki potansiyel rakiplerinin taşrada yahut komşu diyarlarda kamuoyu nezdinde kendisine karşı herhangi bir ihtilafı çıkarmaya hazır olduğu gele-neksel manada yer bulmuş bir olguydu. Halkın arasında halka özgü memnuniyetsizlik sıklıkla hükümdarın ahlak yönünden zayıflığı yani dinî vazifelerini ihmal etmesi, şarap içmesi ve hep-sinden de önemlisi adaletsizliklere (*zulm*, *keyf*) ve yetkiyi kendi-sinden alanların tebaasına karşı icra ettikleri istismarlara mâni olmaktaki yetersizliğine dair dedikodular suretinde tezahür eder.

‘Âli bir hükümdarın iktidarını emniyet altına alması hususunda kendi hakkındaki kamuoyu kanaatinin can alıcı ehemmiyetini ortaya koymuştur.¹¹ Hükümdarlar için lazım olan meseleleri sayarken, birinci husus olarak şunlardan bah-setmiştir: “Bütün varlıkların Yaratıcısı tarafından kendi üzerine yüklenen zayıfların sevgilisi hâline gelmek için, bütün tebaanın gönlünün kazanmak gereklidir. Şayet hükümdarlar zühdane bir yaşam sürerlerse, tebaaları olan halklarla ilgilenirlerse; ahmak-ların birlikteliklerinden uzak durmak adına daima filozoflar ve hekimlerle vakit geçirip işbirliği yaparlarsa; tarihin öğrettikle-rini yani eski devirlerin hükümdarların hayat hikâyelerini tekrar tekrar tahkik ederlerse; şiddet göstermekten kaçınıp hakkaniyet ve adaleti amaç edinirlerse; soytarılar, harem ağaları, dilsizler ve saray mensupları, fitne ve fesatçılar devlet işlerine parmaklarını sokmazlarsa; ve idareleri altındaki zayıfları ve fakirleri her zaman cömertlik ve hudutsuz himayeleri sayesinde fakirlik ve zaruretin ateşinden korurlarsa, kalpleri kendilerine muhabbetle

11 A. Tietze, I, ii. *Lâzima*: 41 r, 3 derkenar; Ş. Turan'ın *Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu [TTK], 1961), 46'da atıf yapılan Venedik Baylosu D. Trevisano'nun *Relazione*'deki notuyla mukayese edin.

bağlayacaklar ve halkı beş vakit namazdan sonra iktidar ve şanlarının devamı için dua etmeye teşvik edeceklerdir.”

Aslına bakılırsa, idaresi altındaki bütün topraklarda hükümdara bağlılık her Cuma hutbeden sonra söylenen dualarda dile getirilmiştir. Müslüman bir hükümdar, ismi Cuma hutbesinden çıkarıldığı anda meşruiyetini kaybeder. Cuma namazları hükümdarın tavırlarının halk nezdindeki teyidinin hakiki yenilenişi olarak yorumlanmasa dahi, yine de kamuoyunun öneminin hatırlatılmasıdır. Osmanlı padişahı her surette vaizleri halkın rağbet gösterdiği *şeyh*ler arasından seçmiş ve onları hususî bir icazetnameyle tayin ederek bu hassas meselede bir çeşit kontrolü elinde tutmuştur. İstisnâ derecede cesur bir vaizin padişahın hareket ve politikalarını tenkit ettiği vakalar çok ender olarak görülmüştür. Meyhane ve kahvehaneler sadece padişah dinî yasaklara uymak istediğinden dolayı değil; bu mekânlar hükümet aleyhinde dedikodu merkezleri olduklarından dolayı kapatılmıştır.¹² Aslına bakılırsa, Kızılbaş-Türkmenler arasındaki şiddetli isyanlar kenara bırakıldığında dahi Süleymân devrinde tenkit ve huzursuzluklar dile getirilmiştir.

Devrin gözlemcileri, Süleymân'ın geleneğe mutabık davranış ve tavrıyla şahsiyetinde oldukça karizmatik sultan imgesini vücuda getirdiğini ifade etmişlerdir. Hükümdarın, bütün toplumsal zümrelerin hayatlarını kazanabilmelerinin ve fakir ve güçsüzlerin himaye edilmesinin sağlandığı, halkın adil ve affedici “babası” imgesini yaratması gayet ehemmiyetliydi.

Her Osmanlı sultanının hükümdarlığına kabiliyet ve talihini gösterdiğine inanılan büyük bir zafer yahut fetihle başlaması bir âdetti. Süleymân'ın, Fâtih Mehmed'in başarısız olduğu Belgrad ve Rodos'taki hükümdarlığının başlangıcındaki askerî başarıları ilahî desteğin (*te'yîd-i ilâhî*) bir işareti olarak yorumlanmış ve ona en başta ordu ve halk nezdinde eşi benzeri görülmemiş itibar kazandırmıştır.

12 A. Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591* (İstanbul, 1935), 141, 142; kahvehaneler İstanbul'da ilk defa 926/1519'da ortaya çıkmıştır. Bkz. Peçevi, *Târih*, I, 363-366.

B. Halîfelik Yani Evrensel İmparatorluk Telakkisi

Şeyhülislam Ebû's-Su'ûd'un İstanbul'daki camisinin (964/1557'de tamamlanmıştır)¹³ ana kapısındaki kitabede Sultan Süleymân için kullandığı söz ve unvanlar o ve çağdaşları tarafından benimsenen hususî devlet telakkisinin bir göstergesidir. Kitabe basitleştirilmiş bir tarzda şu şekilde ifade edilebilir: "Tanrı'nın bu kulu, Tanrı'nın gücüyle güçlenmiş ve dünyada O'nun vekili, *Kur'an*'ın emirleriyle ve onları bütün dünyada icra etmek için ayakta duran, bütün diyarların efendisi, Tanrı'nın bütün milletler üzerindeki gölgesi, Arap ve Fars memleketlerinin bütün sultanlarının sultanı, saltanat kanunlarını meydana getiren, Osmanlı hakanları arasında onuncu sultan, sultan oğlu sultan, Sultan Süleymân Hân..."

Buradaki vasıflar ve unvanlar iki farklı geleneğe, İslam ve Türk-İran geleneğine işaret etmektedir. Bir yandan Tanrı'nın emirleriyle ayakta durduğu için Tanrı'nın desteğine vurgu yapılırken, diğer taraftan saltanat kanunlarını yaydığından dolayı hakan olarak yüceltilmektedir. Kanun telakkisini ele aldığımızda bilahare bu noktaya geri döneceğiz. Süleymân imgesini Tanrı'nın vekili ve gölgesi ve O'nun emirlerini dünyada icra eden olarak vurgulayan ilk satırlar Süleymân'ın bir İslam Halifesi kabiliyetine dikkatleri çekmektedir. Abbasîlerin evrensel halîfelîği 1258'de ortadan kalktığından beri bütün Müslüman hükümdarlar aynı unvanı *şerî'a*-nın destekçisi ve icracısı olarak iddia ettiklerinden dolayı, aslında Süleymân'ın unvanlarında yeni hiçbir şey yoktur. Aynı husus onun dünyadaki Müslüman hükümdarlardan üstünlüğü vurgusu için de geçerlidir. Fakat Süleymân'ın vaziyetine eşsiz ve sadece ona mahsus olan onun bütün bunları sahip olduğu muazzam güç sayesinde hakikat hâline getirdiğine inanmasıdır. Bütün kitabedeki en çarpıcı nokta bir dünya imparatorluğu telakkisi, Tanrı'nın gölgesi olarak bütün milletlerin üzerindeki üstünlüğü iddiasıdır. Kitabenin yazıldığı 1557 senesinde Süleymân, Batı'da Habsburglar üzerindeki ve Doğu'da Safevîler üzerindeki zaferini kutlamıştı.

13 Zi'l-hicce 964 / Kasım 1557.

Bundan yirmi sene önce 1538'de,¹⁴ Bender'deki meşhur kitabe, bütün dünyayı kapsayan niyetini gururla şöyle beyan etmiştir: “Ben Tanrı'nın bir kuluyum ve bu dünyadaki efendiyim... Tanrı'nın erdemi ve Muhammed'in mucizeleri benim yoldaşlarımdır. Ben Süleymân'ım ve ismim İslam'ın mukaddes şehirlerinde okunur. Akdeniz'de Magrip'teki ve Hint Okyanusu'ndaki Frenklerin üzerine donanmalar gönderdim. Bağdad ve Irak'ın Şahıyım, Roma diyarlarının Sezarıyım ve Mısır'ın Sultanıyım. Macar Kralının ülkesini ve tacını aldım ve mütevazı kullarımdan birine bağışladım.”

Habsburg hükümdarları Ferdinand ve V. Charles'a gönderdiği mektuplarında dünyadaki hükümdarlara olan üstünlüğünü Tanrı'nın lütfu vasıtasıyla öne sürmüş, elkâbı arasına “Roma Sezarlarının ve Büyük İskender'in diyarlarının efendisi” unvanını eklemiştir. Kutsal Roma İmparatoru V. Charles için Sezar unvanını kullanmayı reddetmiştir.

Osmanlıların Doğu'da ve Batı'da Roma İmparatorluğu'nun mirasındaki hak iddiaları,¹⁵ Fâtih Mehmed'in İstanbul'un fethinden neşet etmiştir. O zamandan beri, Türkler arasında “Kızıl Elma” (Roma imparatorunun elindeki altın küre sebebiyle) olarak sembolize edilen Roma'nın fethi Osmanlı sultanlarının bir rüyası hâline gelmiştir. Süleymân 1537 tarihli Korfu seferinde aslında İtalya'yı alıp Roma'yı ele geçirmenin planlarını yapmıştır. Batı'yı fetih her zaman aklında olduğundan, Avrupa'daki birleşik Hristiyan Avrupa'sının başı olan Papa'ya ve İmparator'a karşı bütün ayrılıkçı hareketleri desteklemiştir. Süleymân'ın Hristiyanlığı bölmeyi amaçlayan bir politika olarak Fransa'ya ve bağımsızlık mücadelelerinde Protestan prenslere verdiği destek, Batı'daki millî monarşilerin yükselişine ve Almanya'da Protestanlığın tesisine bilfiil katkı sağlamıştır.¹⁶

14 M. Guboglu, *Paleografia şi diplomatica turco-osmana* (Bükreş, 1958), 133.

15 Süleymân'ın Roma'yı fetih planları için, bkz. E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, 1 (Paris, 1848), 320-24.

16 Bkz. S. Fisher-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521-1555*, (Cambridge, Massachusetts, 1959).

Süleymân'ın İslam dünyasındaki üstünlük iddialarıysa *Halîfe-i Rûy-i Zemîn* ve *Halîfe-i Müslimîn* unvanlarında ifade bulmuştur.¹⁷ Osmanlı sultanları İstanbul'un fethinden itibaren İslam dünyasında üstün bir mevki iddiasında olmuşlar ve Dört Halife ve Sahabe devrinden beri, başka hiçbir Müslüman hükümdarın, kâfirlere karşı İslam diyarını muhafaza ve genişletmekteki eşi benzeri görülmemiş başarıları sebebiyle Osmanlı sultanlarına üstünlük iddiasında bulunamayacağını ileri sürmüşlerdir. Bilhassa Hicaz'ın olmak üzere (1517), Arap memleketlerinin ele geçirilmesinden (1516-1540) sonra, Osmanlı sultanları Memluk sultanlarından İslam'daki en itibarlı unvanı, "Hâdimü'l-Haremeyni'-Şerîfeyn" (Mekke ve Medine) unvanını almışlardır. Osmanlılardan önce Memluk sultanları onu Müslim hükümdarlar arasındaki önceliklerini ortaya koymak için kullanmışlardır. Süleymân bu unvanı evrensel hilafet iddiasının temeli olarak bütün ciddiyetiyle almış ve Mukaddes Şehirlere giden hac yollarını dünyanın bütün Müslümanlarına açık tutmanın esas vazifesi olduğunu beyan etmiştir. Bu, Akdeniz'de, Hint Okyanusu'nda, Endonezya'da, Afrika'da ve Avrasya bozkırında (1520-1555 arasında Tunus, Cezayir ve Libya'da İspanyol *reconquistas*ının geri püskürtülmesi, 1538'deki Gucerat keşif seferi, Sumatra Sultanı'na teknik destek sözü verilmesi ve Kazan ve Astragan şehirlerini özgürleştirmek amacındaki ve daha sonra 1569'da gerçekleşen Moskovalılar üzerine seferin hazırlıkları) Avrupa'nın genişlemesiyle istila edilen ve tehdit gören Müslüman ülkeleri desteklemek için dünya çapında faal bir politikayı zorunlu kılıyordu. Moskovalıların genişlemesi neticesinde Orta Asya'daki Özbek hanlarının ve Süleymân'ı tebaalarının Mâverâünnehir'den Kırım'a giden hac ve ticaret yollarındaki özgürlük ve emniyetini yeniden tesis etmeye davet edişi bu dönemdedir.

17 P. M. Holt, A.K.S. Lambton ve B. Lewis tarafından yayına hazırlanan, *The Cambridge History of Islam*, I (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 320-323.

Süleymân evrensel hilafet yahut Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya hâkimiyeti fikrini saldırgan bir Avrupa'ya karşı, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceki sınır *gazâ* politikasının bir genişleyişi olarak dünya çapında bir mücadeleyi temel alarak meydana getirmiştir. Veziriazamı Lütfi Paşa (1539-1541), risalesinde¹⁸ hilafet hususunda, Süleymân'ın *gâzî* gücü ve dünyada İslâm'ı muhafaza etme temeli üzerinden evrensel hilafeti canlandırma kavramını desteklemiştir.

Fakat bütün bunları Osmanlıların diğer Müslüman hanedanlarla savaşıp topraklarını ele geçirme siyasetiyle ne şekilde bağdaştırmak lazımdır? İslâm ve Müslümanların koruyucusu imgeleriyle mutabık kalmak için Osmanlılar hanedanlar ve onların Müslüman tebaasını ustalıkla ayırt etmişler ve kavgalarının sadece zalimane bir idare icra edenlere (Memluklar) yahut Müslüman tebaasını cebren dalalete sürükleyenlere (İranlılar) karşı olduğunu iddia etmişlerdir. Süleymân da haleflerinin yolundan giderek, İran'a yapacağı seferden önce din otoritelerinin yazılı kanaatini (*fetvâ*) almıştır. *Şer'i* atın yeniden tesisinin ve *rıfz u ilhâd*ın ortadan kaldırılmasının Halifenin yani Süleymân'ın mecburiyeti olduğu beyan edilerek bütün harekâta hakiki bir *gazâ* fiili havası verilmiştir. Aslında Osmanlıların niyeti Safevîleri ortadan kaldırarak Kuzey İran'da ipek üretimi yapılan ve Osmanlı iktisadî ve maliyesi için hayatî ehemmiyete sahip vilayetlerde (Azerbaycan, Şirvan ve Gilan) kendi idarelerini kurmaktır.¹⁹ Dinî ideoloji ve pragmatik amaçlar burada da ayrılmaz surette iç içe geçmiştir.

Din ve Devlet

Süleymân eşi benzeri olmayan gücüyle İslâm birliğini dünya çapında yeniden tesise inanırken aynı zamanda kendi topraklarında *şer'i* atın mutlak hâkimiyetini sağlamasının da zorunlu bir

18 *A.g.e.*, 322.

19 "İharir" (H. İnalcık), *EP*, III, 213; J.-L. B.-Grammont, "Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518," *Turcica*, VIII/2 (Paris-Strasbourg, 1976), 237-53.

vazifesi olduğuna inanıyordu. Bu vazifesinde ilham ve destek kaynağı, meşhur bir *Kur'an* tefsiri yazan ve Şeyhülislam olarak çok uzun bir süre (1545-1574) bütün Osmanlı ulemâsının başında bulunan büyük Osmanlı âlimi Ebû's-Su'ûd'du. Süleymân onu ilerlemiş yaşında "bu dünya ve öteki dünyadaki kardeşim" diye anarak sırdaşı ve müşaviri yapmıştı.

Daha sonra göreceğimiz üzere, Ebû's-Su'ûd Osmanlı arazi ve vergi kanunlarını, aynı devirde Sultan'a has kanun ve bürokratikleşme hatırı sayılır surette değişmiş olmasına rağmen, onuncu yüzyılın büyük imamları tarafından ortaya konulan *şer'i'at* ilkelelerine göre nizama sokarak, yaptığı temel değişimlerden mesuldür.²⁰

Muhakkak ki bu yönelişten daha muhafazakâr, *şer'i'at* fikirli bir Osmanlı Devleti'nin başlangıcı olarak bahsedilebilir. Ebû's-Su'ûd'un faaliyetleri arasında, her köyde bir cami inşa edilmesi ve köylülerin orada namaz kılmaya mecbur tutulması, böylece dalalete sapmışların ortaya çıkarılması bulunmaktadır. *Şer'i'at* adı altında dalalete sapmış mezhepleri itham etmiştir ve Türkmenler daha da uzaklaştırılmıştır.

C. Hükümdarlık İktidarının Nakli

Osmanlı tarihinde Süleymân'ın babası I. Selim, çok yaşlı olduğu ve haricî tehditlere karşı ordunun idaresini üstlenemediği kabul edilen babası II. Bâyezîd'i (1481-1512) tahttan indirerek bir misal teşkil etmiştir. Benzer bir vaziyet 1553 senesine doğru, imparatorluğun doğu sınırı yeniden tehdit altındayken ortaya çıktı. Geleneksel Osmanlı toplumunda eski bir uygulamanın âdet oluşturduğunun ve bundan sonraki davranışlara meşruiyet kazandırdığının hatırlanması lazımdır. 1553'te Süleymân hasta ve yaşlı bir adamdı ve en büyük oğlu Mustafa kamuoyu nezdinde veliahdı olarak görülmekteydi. Bilhassa yeniçeriler ve ulemâ tarafından babasının liyakatli halefi olarak pek rağbet görmekteydi.

20 H. İncelik, "Suleyman the Lawgiver," *Archivum Ottomanicum*, I (1969); "Kânûn," (H. İncelik), *EF*, IV, 560.

Aslında Osmanlılar arasında sultanın yetkisinin intikaline dair veraset kanunu yoktur; hükümler, hanedanının bütün mensupları tahtta hak iddia edebilirlerdi; tahtın verasetinin *primogenitura* yahut *senioratus* ilkeleri mevcut değildi.²¹ Eski Orta Asya Türk inancına göre, hükümdarlık yetkisini kimin alacağı meselesi ilahî *kut* (Arapçası *sa'âdet*) ile tayin edilmektedir. Bu suretle, tahtın veraseti hususunda insanların kanun yapma teşebbüsleri beyhudedir.

Ölen bir sultanın oğulları arasında kim kendini tahta yerleştirirse meşru bir hükümdar olarak ona itaat edilmeliydi; zira onun başarısı Tanrı tarafından seçildiğinin ve desteklendiğinin delili olarak görülmekteydi. Bizanslı tarihçi Dukas şöyle yazmıştır: “Osmanlılar arasında, hükümdarlık kime geçerse, babadan oğula yahut kardeşten kardeşe yani kısacası talih kimin tarafında olursa olsun, *kullar* yeni lidere sadakatle biat ederler.” Tahttaki sultanın kendisinin yerine geçecek şahıs hakkındaki tertipleri dahi bu kadim inancın karşında, Süleymân zamanına gelinceye kadarki Osmanlı tarihinde görüldüğü üzere hiçe sayılmıştır.

Bir başka kadim Türk-Moğol bozkır geleneği arazinin han ailesinin ortak mülkü ve mirası olduğu ve böylece ülkenin hanedan mensupları arasında paylaştırılmasının nizama uygun olduğuydu. Bu eski âdetin Türk-Moğol halklarının “göçmen kabile ruhu ve nizamıyla bağdaştırılabileceği” iddia edilmiştir.²² Fethedilen topraklar hükümdarın hususî mülkü olarak kabul edilir ve hanedan mensupları arasında paylaştırılırdı. Türk-Moğol devletleri arasında çok yaygın olan bu *apanage* sistemi Osmanlılar tarafından en erken zamanlardan itibaren uygulanmış; fakat devlet ve toplum genişledikçe değişmiş ve git gide yerleşik kültürlerin, bilhassa İslam-İran kültürünün tesiri altına girmiştir. Fakat uzun bir süre boyunca, hatta Süleymân zamanında dahi, tahta çıkacak şahsı tayin için tertipler hazırlamak Tanrı'nın kararına ve *kuta* karşı yapılan bir

21 H. İnalcık, “Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telakisiyle İlgisi,” *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV (1959), 69-94.

22 A.g.e.

müdahale olarak görülmüştür. Kardeşler bazen aralarından birinin veliaht olarak seçilmesine açık olarak itiraz ederek isyan çıkarmışlardır. Süleymân, kendi tercihini yapmış olsa bile hiçbir oğlunun lehine arzusunu beyan etmemeye dikkat etmiştir.

Zaman içerisinde, artık pastoralist Türkmen geleneğinin sıkı bağlarını hissetmeyen bir kamuoyunun tesiriyle, bazı değişimler ortaya çıkmıştır. İslamî geleneği takip eden ulemânın temsil ettiği Osmanlı sivil toplumu, bu Orta Asya geleneğinin bir neticesi olarak tekrar eden krizler ve bütün taraflara zarar veren savaşlar sebebiyle oldukça yaralanmıştır.

İktidar gücünün yeni hükümdara geçişi aslında çeşitli kuvvetler ve mevcut menfaat zümreleri arasındaki güç dengesinin ürünüydü. Pek görünür olmasa dahi şehirli halk da bilhassa başşehirde bu süreci etkilemiştir.

II. Bâyezîd tahta yeniçerilerin desteklediği bir hizbin müdahalesi neticesinde gelmiştir. Tabiatı itibarıyla barış yanlısı bir adam olarak, bürokratlar tarafından devlet politikalarında *şerî'at* ilkelerini yeniden tesis eden ve babası Fâtih Mehmed'in fethettiği toprakları sağlamlaştırmak suretiyle iyi bir idare ortaya koyan bir padişah olarak bürokratların takdirini kazanmıştır. Diğer yandan, yerinde duramayan bir fâtilh ve vezirleri bizzat kendi eliyle döven sabırsız bir otokrat olan Süleymân'ın babası I. Selim ancak yeniçerilerin sayesinde, bir hizbe karşı verdiği uzun bir mücadelenin sonunda sultan olabilmıştır. Şehzade Süleymân Kefe'de valiliğinde babasının mücadelesinin neticesini endişeyle beklemekteyken, Selim tahtı ele geçirmek için rakip kardeşleriyle savaşmıştır. Kaybeden şahıs ve oğulları için ölüm kaçınılmaz bir sondu. Kendi zamanı geldiğinde, Süleymân talihliydi, zira babası öldüğünde mevcut tek oğuldu. Fakat o yaşlandıkça kendi oğulları huzursuzlanmaya başladılar ve başşehre yakın bir valiliğe tayinin özel bir lütuf olduğuna inandılar.

Osmanlı padişahının mutlak idareye sahip olduğu kabul edilse de, bürokrasi sistemi devam ettirmek gayesiyle etrafını katı

ilkeler ve kurallarla kuşatmıştır. 1581’de, tarihçi ve devlet adamı ‘Âlî iktidar gücünün sahibinin yalnız başına olması gerektiğini, gücü kendi evladiyla dahi paylaşmaması gerektiğini ileri sürmüştür. Şöyle söylemiştir: “Onlar (Osmanlı sultanları) istiridye kabuğunun derinliklerindeki nadir mücevherler gibi bir sarayda tamamen tek başlarına oturmalı ve akrabaları ve kendilerine tâbi olanlarla bütün ilişkileri kökünden koparmalıdır.”²³

Bu vaziyet Süleymân’ın hayatının en hazin anlarında, oyunun kuralları gücün birliği ve imparatorluğun selametinin korunması için gerekli olduğundan, kendi oğulları Mustafa ve Bâyezîd’i idam ettirmeye mecbur kaldığında çarpıcı şekilde kendini göstermiştir. Bu çarpıcı anda, baba, isyankâr oğlu Bâyezîd’e şu hazin sözlerle hitap etmiştir:

“Oğlum saltanatta hak iddia etme. Onu istediğine veren Tanrı’dır. Tanrı beni bütün tebaamın üzerinde çoban yapmıştır. Tek arzum sana zarar vermek isteyen kurdu ortadan kaldırmaktır. Şayet senin bir günahın olmadan seni öldürmeye kalkışırsam Tanrı buna mâni olsun. Gel, masum olduğunu söyleme, günahlarını itiraf et benim kendi hayatım kadar bana yakın olan sevgili oğlum.”²⁴

D. Osmanlı Hükûmetinde Karar Alma

Bu hükûmet sisteminde hükümdarın devlet işlerini şahsen ele almasının hayati öneme sahip olduğu kabul edilirdi; daha sonraysa, tenkitçiler gerilemeyi bu vazifenin ihmeline bağlamışlardır. Bürokratik süreç içerisinde ve askerî seferler esnasında, her karar doğrudan sultanın şahsından çıkmış olarak resmî şekilde ifade edilirdi. Fakat bir şahsın bu kadar geniş bir imparatorluktaki her sorunla ilgilenemeyeceği tabii olduğundan işlerinden büyük kısmı uygulamada bürokratlara teslim edilmiş ve sadece mühim siyasî meseleler, bilhassa devlet politikaları, aslî tayinlerle alakalı ve sultanın yetkisine dair hususlar haftanın belli günlerinde yapılan özel

23 Tietze’nin edisyonu, metin: H 22r.

24 Ş. Turan, *a.g.e.*

görüşmelerde veziriazam tarafından yahut hükûmetin başı tarafından takdim edilen raporlar (*arz* veya *telhis*) vasıtasıyla sultanın dikkatine sunulurdu. En mühim meselelerde sultanın emri çoğu zaman el yazısı suretinde (*hatt-ı humâyûn*) alınırdu.

Örnek vermek gerekirse, kadıların ve müderrislerin tayini sultanın dikkatini gerektiren, en önemli vazifelerinden biri kabul edilirdi.²⁵ Fakat muamelenin aslı, küçük kazaların kadıları ve küçük medreselerden sorumlu olan kadiaskerin belli aralıklarla, seçimi mevzuatlarda yazılı olan katı kurallara göre, bir aday listesi hazırlaması ve sultanın onayına sunması suretinde gerçekleşirdi. Sultan sunulan liste hakkında birkaç basmakalıp sorunun ardından onayını verirdi. Tayin edilen şahıslardan biri daha sonra sorun çıkardığında, kadiasker şahsen mesul tutulurdu. Süleymân'ın bir emri neticesinde yüksek mevkili kadılıklara ve müderrisliklere tayinler aday listesini hazırlayacak olan şeyhülislamın sorumluluğuna verildi. Fakat listeyi sultana mutat görüşme günlerinde veziriazam sunardı. Sultanın zihninde mesela büyük yerlerin kadiaskerliği veya kadılığı gibi önemli bir görev için belli bir şahıs varsa bu görüşme esnasında kararlaştırılırdı.

Hanedanın ve devletin geleceğini ve büyük bir sefer esnasında izlenecek stratejiyi ilgilendiren en mühim konularda bir karara varmak gayesiyle *meclis-i meşveret* toplanırdı. Süleymân devrinde istişare etmenin faydalarına dair ayet ve hadisler hatırlatılarak, bu tür özel amaçlı istişare meclisleri toplanmıştı. Din ve devlet uğruna bazen cüretkâr fikirler beyan edilmiş olsa da, tartışmalar bir kural olarak son sözü daima sultana bırakan ve istişareye dayalı vasfını mutlak surette muhafaza eden belli bir patrimoniyal tabiat takip etmiştir. Meclisin yapısı ele alınan konulara göre farklılık arz etmekteydi. Eğer bir savaş meclisiyse en tecrübeli sınır komutanları davet edilir ve kararlar onların fikirlerinin ağırlığını taşırdı. Eğer mesele siyâsî bir meseleyse, vazifelerdeki yahut emekli devleti temsil eden en tesirli şahıslar,

25 H. İnalçık, "The Rûznâmçe Registers of the Kadiasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives," *Turcica*, XX (1988), 251-275.

ulemâ ve daimî ordunun komutanları davet edilir fakat Müslüman ve Gayrimüslim vergi ödeyen tebaa olan re'âyâyı temsil eden hiç kimse bulunmazdı. Re'âyâ istek ve şikâyetlerini ferdî yahut ortaklaşa (*rik'a*, *arz-ı hâl*) vasıtasıyla veya sultanın idaresi altındaki Dîvân-ı Humâyûn'a bir temsilci göndererek yapardı.²⁶ Hülâsa, karar alma, bir kural suretinde böyle otokratik bir sistemde kaçınılmaz olarak şahsî ve patrimonyal mahiyette kalmıştı.

Kanunî Süleymân ve "Osmanlı Kanunu"

Süleymân kendi zamanında bile dahi *Kanunî* (kanun yapan veya kanunu takip eden) olarak bilinmekteydi. Camisinin kitabesinde "*Nâşiru kavânini's-sultâniye*" ya da "Sultanî kanunun hazırlayıcısı"²⁷ olarak yüceltilmiştir. Ölümünden sonra bürokratlar, Süleymân devrinin merkezî imparatorluğunun temeli olarak kabul edilen "iyi Osmanlı kanunları"nı sürdürmek gayesiyle onun bir kanun yapan olarak itibarını daha da arttırmışlar ve devrini hukuk ve nizamın altın çağı olarak görmüşlerdir. İmparatorluktaki haksızlık ve güç istismarlarını ortadan kaldırmayı öngören 1595 tarihli meşhur '*adaletnâme*',²⁸ III. Mehmed şunları ilan etmiştir: "Geçmişte Sultan Süleymân Han'ın –Tanrı onu cennetinin en yüksek yerine yerleştirsin– adalet icra ettiği günlerinde *kanunnâmeler* yazdırmış ve kadıların mahkemelerine koymuştur ve onlar da içeriklerine mutabık kaldıklarından kimse haksızlığa ve zulme uğramamış ve her husus en iyi şekilde halledilmiş ve Tanrı'nın bir emaneti olan tebaa sulh ve refah içinde yaşamıştır."

Kanun yahut Sultanî yasa hükümdarın iradesinden çıkan umumî bir emir manasına gelmektedir.²⁹ Bir kanun kendi başına

26 '*Arz-ı mahzarlar* hakkında bkz. İncalcık Şikâyet Hakkı: '*Arz-ı Hâl* ve '*Arz-ı Mahzarlar*,' *Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII, 33-54, Profesör John Walsh'un şerefine özel sayı.

27 Kitabenin metni için bkz. C. Çulpan, "İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi," *Kanuni Armağanı* (Ankara: TTK, 1970), 293.

28 1. dipnotta bahsedilen H. İncalcık, "Adâletnâmeler".

29 Bkz. 20. dipnotta bahsi geçen "Kânûn,".

çıkarılmış olmasına rağmen, ilke itibariyle İslam hukukuna uymalı ve *şer'iatın* kapsamadığı bir meseleyle vaziyeti ele almalıdır. Hukukçular ayrıca *kanunun* İslam toplumunun mukayeseye dayanarak genel olarak kabul ettiği bir âdet veya ilkeyi takip etmesi gerektiğini söylemişlerdir. *Kanunun* bu yorumu en açık görüşlü İslam hukuk mezhebi olan Hanefilik tarafından kabul edilmiştir.

Türk hükümdarları bunu umumiyetle *şer'iatın* resmen onayladığı sistem olarak hâkim oldukları topraklarda benimsemişlerdir. Süleymân zamanında Hanefilik en azından imparatorluğun merkezindeki bölgelerde, yani Anadolu ve Rumeli'de kadıların *şer'iatın* yargı yetkisi altındaki meselelere dair kararlarını vermek mecburiyetinde oldukları münhasır hukuk mezhebi olarak ilan edilmiştir. İslam toplumunun iyiliği *şer'iat* haricindeki yasaların yapılmasında belirleyici unsur olduğundan dolayı, Türk sultanları veya sivil bürokratlar bu ilkeyi İslam devleti ve toplumun iyi nizamı için gerekli yasa ve düzenlemelerin neşri için kullanmışlardır. Böylece Osmanlı Devleti'nin ilk iki yüzyılında bağımsız bir hukuk sistemi olarak bilhassa kamu hukuku sahasında büyük bir *kanun* derlemesi ortaya çıkmıştır.

Kanunun Türk-İslam devletlerindeki mühim yeri belli bir Orta Asya geleneğine bağlanabilir.³⁰ Bu gelenek, mevcut olmadığında imparatorluk otoritesinin bile meşruiyetini kaybedeceği Türk-Moğol söyleyişinde *Törü* (*Töre*) veya *Yasa* diye adlandırılan imparatorluk hukukuna imparatorluğun neredeyse kutsal bir temeli olarak uyulmasını buyurmaktadır. Bu, İslam-İran devlet sistemine on birinci yüzyılın Türk akınları neticesinde giren bir gelenektir ve on üçüncü yüzyılda Moğollar tarafından yeniden yaşatılmıştır. İran padişahının iktidarı tamamen keyfî ve hukukun üstünde kabul edilmiş olsa da Türk-Moğol hakanının yetkisinin *törü* yahut *yasayı* takip ettiği sürece geçerli olacağına inanılırdı. Bununla beraber, Müslüman hükümdarlar arasında, ilk kez *şer'iat*tan tamamen bağımsız Sultanî kanunnâmeleri toplayıp

30 A.g.e., 559; aynı yazar, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri," *Reşit Rahmeti Arat İçin* (Ankara: TKAİ, 1966), 259-270

resmen yürürlüğe sokan Fâtih Mehmed olmuştur. Biri devletin teşkilatı, diğeri re'âyânın *mîrî* nizam altındaki (aşağı kısma bkz.) vaziyeti ve vergiye tâbi tutulması hakkındaki iki kanunnâmesi Sultanî emirler (*fermân*) şeklinde yasa hâline getirilmiştir.

Fâtih'in re'âyaya dair kanunnâmesi daha sonraki eklemelerle geliştirilmiş ve nihaî hâlini 1501'de almıştır.³¹ "Süleymân Kanunnâmesi" olarak bildiğimiz aslında 1501 tarihli kanunnâmedir. Uygulama her bir sultanın idaresinde, Osmanlı bürokrasinin başındaki *nişâncının* yeni sultan adına kanunnâmeyi gerekli birkaç değişikliği yaparak gözden geçirmesiydi. Bunun yanında umumî hükümler ve hususî vaziyetler ihtiva eden umumî kanunnâme müstakil sancak için yapılan her bir tahrirden sonra çıkarılan kanunlarla ilga edilirdi. Belli bir tarihte yürürlükteki tarafsız kanunu bu son kanunnâme temsil ederdi. Umumî kanunnâmeler umumî yönlendirmeler için tanzim edilirdi. Fakat yukarıda işaret edildiği üzere, Süleymân kendi umumî kanunnâmesini mahkemelerde zorunlu müracaat kaynağı olarak ilan etmişti.³²

Süleymân zamanında çiftçilerin statüsü ve vergi sistemiyle alakalı ilkeler nihaî hâllerini almış olduklarından sancak kanunnâmeleri standart bir tarzı temsil etme temayülündeydi. Bir bölgedeki muhtelif sancak kanunnâmeleri birbirlerine benzerlik gösterirlerdi. Bunun sebebi, Osmanlıların yeni fethettikleri bir toprakta komşu sancağın kanunnâmesini değiştirerek yahut değiştirmeden tatbik etmeleriydi. Böylece Batı, Orta ve Doğu Anadolu'nun kanunnâmeleri esasen fetih zamanının müstesna şartlarına bağlı ortak özellikler ortaya koymaktadır. Fakat on dördüncü yüzyılda fethedilen Batı Anadolu'nun kanunnâmeleri on altıncı yüzyılda fethedilen Doğu Anadolu'nunkilerde mevcut ispence vergisini ihtiva etmemektedir; zira Balkan menşeli bu müstesna vergi on altıncı yüzyılda Osmanlı sisteminin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Aslına bakılırsa Batı Anadolu tarzında Osmanlı vergi sistemi bakımından en kadim özellikler mevcuttur.

31 H. İnalçık, "Suleyman the Lawgiver," s. 117-120.

32 Bkz. H. İnalçık, "Adâletnâmeler," s. 105.

Sultanî hukuk sisteminin nihaî klasik şeklini Süleymân zamanında aldığı hususu, daha evvelki fetihlerde Osmanlı idaresi fetih öncesi yasa ve âdetlere müsamahakârken yani bir geçiş dönemini kabul ediyorken, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında “*Kanun-ı ‘Osmâni*”nin fethedilen topraklara (Macaristan, Kıbrıs, Gürcistan) doğrudan tatbik edilmesi gerçeğiyle teyit edilmiştir. Dahası, sultanî kanunların *şerî’at* ilkeleriyle uyum içerisinde olması için güçlü İslamî tesir daha sonraki kanunnâmelerde açıkça görülmektedir (Mesela Gayrimüslimler haraç olarak tarım hasılatının artık sekizde biri yahut onda biri yerine beşte birini ödüyorlardı). Ayrıca Celâlzâde, umumî kanunnâmenin bazı hükümlerini değiştirerek zümrelerin vaziyeti hakkında daha belirgin bir tanım getirmiştir. Bütün bunlar Süleymân döneminde ortaya çıkan baskın temayüllerle yani daha katı bir gelenekçilik ve Sünnilik ile uyum içerisinde. Hukuktaki bu genel birlik başka sahalardaki –ağırlık ve ölçü birimleri, para birimi, şehir ve kır teşkilatı ve klasik imparatorluk üslubundaki mimarî– imparatorluk standartlaşması gayretleriyle mutabakat içerisindeydi.

Patrimonyalizm, Bürokratikleşme ve Kanun Yapımı

Süleymân’ın ideal idareci ve hükûmet imgesi için belli ki lalası herkesten daha fazla sorumluydu. Osmanlı şehzadelerini gelecekteki hükümdarlık sorumluluklarına hazırlamak için yaşları on ikiye geldiğinde, yani ergenlik çağına girdiklerinde (yukarıdaki *apanage* âdeti bahsine de bkz.) eyaletlere göndermek bir âdetti. Tecrübeli ve güvenilir biri şehzadenin yanına lala olarak verilirdi. Süleymân’ın lalası Cezerî Kâsım Paşa Osmanlı sultanlarına defterdâr ve nişancı olarak hizmet etmiş ve Osmanlı Devleti’ndeki bürokratik teşkilatın kurucusu olduklarına inanılan Arap menşeli meşhur bir bürokrat ailesinden gelmektedir.³³ Kâsım da II. Bayezid döneminde

33 Sehi Beg, *Heşt Bihişt, The Tezkire by Sehi Beg*, yay. haz. Günay Kut, Cambridge: Harvard University Printing Office, (1978) 319-321, 118; ataları için Mecdî’nin *Şakâ’ik* tercümesine bkz. (İstanbul: 1269/1852), 62-66.

nişancı, vezir ve Kefe valisiydi. Seçkin bir bürokrat ve tanınmış bir şair olan Kâsım'ın Süleymân'ın eski İran geleneğinde (Cezerî ailesi İran'a göç etmiştir ve Kâsım uzun süre Şiraz'da yaşamıştır) bir idareci ve hükümdar olması için aldığı eğitimde mühim bir tesiri olmuş olmalıdır. Süleymân lalasına saygı göstermiştir. Süleymân babasının yerine geçtiği anda o esnada çok yaşlı bir adam olan Koca Kâsım Dîvân-ı Humâyûn'da vezir yaptırılmış ve böylece Süleymân'a bir danışman olarak kalmaya devam etmiştir.

Ebû's-Su'ûd'un dinî müessesenin ('*ilmiye*) bürokratikleşmesinden sorumlu olacağı gibi, güçlü nişancı Celâlzâde Mustafa aynı rolü sivil idarede üstlenmiştir.³⁴ Osmanlı imparatorluk sisteminin temel müesseseleri, Celâlzâde'nin nezaretinde çıkarılan kanun ve düzenlemeler vasıtasıyla nihâî şekillerini almış ve bunlar sistemli bir surette bütün imparatorluğa tatbik edilmiştir. Mesela sultanın kullarını şahsî ve güvenilir adamları olarak ordu, hükûmet, vilayet idaresi ve vergi toplamada kullanmasından meydana gelen *gulâm* veya *kul* sistemi, yeni idarenin altında daha düzenli bir şekilde tatbik edilmiştir.

Başka bir deyişle, Süleymân devrinde sultanın hane halkından meydana gelen ve sultanın mutlak iktidarıyla hareket eden yönetici elit hiç olmadığı kadar müstesna ve güçlü bir hâle geldi. Re'âyâ yani iktisadî üretimle meşgul olan ve vergi ödeyen kitleleri oluşturan bütün zümreler –çiftçiler, tacirler ve zanaatkârlar– daha önce hiç olmadığı kadar sistemli bir biçimde yönetici elitin ('*askerî*') haricinde tutuldu. Bu sultanın güç tekelini daha da sağlamlaştırması manasına gelmekteydi ve böylece bürokratikleşme aslında sultanın patrimonial kontrolünün kuvvetlendirilmesindeki araç suretine büründü. Doğu hükümdarının ve bütün iktidarı bütün hâlinde bünyesinde barındıran ve ülkesindeki her şeyin ve herkesin mutlak kontrolünü elinde tutan otokratın bu ideal türün gerçeğe en yakın şekilde Sultan Süleymân'ın şahsiyetinde

34 Biyografisi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, "Onaltıncı Asır Ortalarında Yaşamış Olan İki Büyük Şahsiyet: Tosyalı Celâlzâde Mustafa ve Salih Çelebiler," *TTK Belleten*, XXII (1958), 391-441.

yaklaştığına inanılmaktadır. Bu devrin Avrupasındaki mutlakîyet nazariyecilerinin onu mutlak hükümdarın en mükemmel örneği olarak görmüş olmaları bu sebeple şaşırtıcı değildir.³⁵

Mutlak patrimonyal iktidarın en gelişmiş şeklinde, otokratı mevcut kanunlar ve müesses âdetlerin üstünde tutarak keyfilğine yol açtığına işaret edilmiştir.³⁶ Süleymân'ın kariyeri aslında sistemin tabiatında var olan tezat ve karşıtlıkları teşhir etmektedir. Süleymân bir yandan kendini kanun yapan veya kanunu takip eden bir hükümdar olarak göstermek isterken diğer yandan sadece sınırsız iradeye sahip kadir-i mutlak bir imparator olduğunu teşhir etmek gayesiyle bütün kuralların üzerinde bir hükümdar gibi hareket etmiştir.

Burada Süleymân'ın kendini bu türden bir otokrat olarak öne sürdüğü gerçek durumlar ortaya çıkmıştır. Mesela Has Odası'ndaki en gözde hizmetçisi İbrahim'i, müesses kanun ve uygulamaları göz ardı ederek veziriazam olarak (1523-1536) tayin etmiştir. (Bu vazifenin önceki adayı Ahmed Paşa Mısır Beylerbeyliği'ne gönderilmiş, orada isyankâr hiziplerle ilişkiler kurmuş ve bağımsızlığını ilan etmiştir).³⁷

Süleymân'ın patrimonyal tabiatının müstesna bir kısıtlamayla karşılaştığı bir siyaset sahası İslamî müesseseydi. *Ulemâ* müesses "ulemâ yolu" (*'ilmîyye tarîki*) ile mutabık olmayan tayinlere prensip itibarıyla karşıydı. Süleymân, terfi kurallarını göz ardı ederek en sevdiği şair Bâkî'yi bir müderrisliğe tayin etmiştir. Sultan, kadıaskerlerin mevzuatı hatırlatışlarına aldırmamıştır. Fakat Süleymân'ın hareketi *ulemâ* tarafından alışılmadık ve usulsüz bir müdahale olarak kaydedilmiştir.³⁸

35 Bilhassa Jean Bodin'in kanaati için bkz. C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature* (Paris: Bovin, tarihsiz), 388-95.

36 Max Weber, *Economy and Society, An Outline of Interpretive Sociology*, I, yay. haz. lar G. Roth ve C. Wittich, (Berkeley: UCP, 1978), 226-235; keyfi türün adı *sultanizmdir*.

37 Bkz. "Ahmed Pasha," (H. İncik), *EP*, I, 293.

38 'Atâi, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik...* (İstanbul: 1268), 183, 243.

İdarecinin bu kadar mutlak bir iktidarı elinde tuttuğu bir imparatorlukta sistemin bir bütün olarak doğru şekilde işleyişi hükümdarın şahsî vasıflarına bağlıydı. Böyle sınırsız bir iktidarı kullanmaya yetenekli olmayan bir idarecinin otoritesi sahiden elinden alınabilir yahut bir bürokrat hizbi ya da idarecinin yakın akrabaları ve saraydaki gözdeleleri tarafından tesir altında tutulabilirdi. Osmanlı gerilemesini tahlil edenler³⁹ Süleymân'ın haleflerinin devirlerinde vaziyetin hakikaten böyle olduğunu ortaya koymuşlardır. Fakat tarihçiler Süleymân'ın bizzat tam kontrole sahip olup olmadığını ve etrafındaki sorumsuz şahısların şahsî amaç ve menfaatleri için onun otoritesini kullanıp kullanmadıklarını sorgulamışlardır. On yedinci yüzyıl Osmanlı tenkitçileri, Süleymân'ı genel olarak en yüksek seviyedeki otoriteyi muhafaza şuurunun önemini bilen bir sultan suretinde görmüşlerdir. Bu hususu ortaya koymak için hakiki bir vakadan bahsedilir. Bir seferinde, hükûmet kalemlerinin başındaki Celâlzâde, Veziriazam Sokollu Mehmed Paşa hakkında mühim tenkitler yapmıştır; Süleymân rahatsız olmuş ve onun huzuruna çıkmasını yasaklamıştır.⁴⁰

Tarihçi bürokratlar onu Veziriazam İbrahim Paşa ve daha sonra başka kadınlardan doğan oğulları Mustafa ve Bayezid'i idam etmesi için tesir altına alan çok sevdiği eşi Hürrem'e ve kızı Mihrumâh'a karşı müsamahakâr olmakla tenkit etmişlerdir. Süleymân'a (muhtemelen 1541 senesindeki seferi esnasında) gönderilen mahremane bir mektup,⁴¹ Hürrem'in Süleymân'ın hislerini nasıl yumuşattığını ortaya çıkarmaktadır. Şöyle yazmıştır: "Husûsâ mektûb-ı şerîfinüz okundukda bendeniz, Mîr Mehmed ve câriyenüz Mihrimâh giryeler ve fırkatler ederler. Anların giryeleri hod beni deli kılmışdır... Ve ba'dehu paşaya (İbrahim)

39 Selânikî, 'Âlî, Akhisârî, *Kitâb-ı Müstetâb*'ın yazarı, Azîz Efendi ve diğerlerinin ortak fikirleri Koçi Bey tarafından güçlü ve etkili bir tarzda yeniden kaleme alınmıştır: *Risâle*, yay. haz. A. K. Aksüt (İstanbul: 1939), 21, 59, 61-64.

40 Koçi Beg. *a.g.e.*, 21; mukayese edin 'Âlî, *Nusha*, yay. haz. Tietze, I, metin s. 130.

41 Yayınlayan C. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, (İstanbul: 1950), 31.

küsdüğüm en istifsâr buyrulmuş inşâallâhu Te'âlâ mülâkat müyes-ser olur ise ol işidilür.”

İbrahim, veziriazam olarak on dört senelik başarılı bir kariyerden sonra düşmanları tarafından çok güçlü hâle gelmiş ve sultanın imtiyazlarına göz koymuş olmakla itham edilmiştir. Bunun bir delili olarak, kendisini *ser-'asker-sultan* yani başkumandan ve sultan diye adlandırdığından bahsedilmektedir. Meselenin aslı, Osmanlı devlet geleneğinde olağan bir vazife olarak, askerî seferlerin başarıya ulaşması için tam yetkiyle *ser-'asker-i sultan*,⁴² yani sultanın başkumandanı olarak tayin edilmiş olmasıdır. Ne olursa olsun, yapılacak araştırmalar, güç arayışındaki bu hiziplerin kendi gayeleri için sultanı hangi dereceye kadar manipüle edebileceklerini ortaya koyacaktır.

Sultanın en mühim görevinin bilhassa dava, re'âyâ veya güçsüzlere karşı yapılan haksızlıkların telafi edilmesine dairken *Dîvân-ı Humâyûn*'da mevcut bulunmasıydı. 1527'de müderris Molla Kabiz *ulemânın* kendisine yönelttiği herkesin önünde Hazret-i İsa'nın Hazret-i Muhammed'e karşı ruhanî üstünlüğünü (*efdalîyet*) beyan ettiği ithamıyla *Dîvân-ı Humâyûn*'a getirilmiştir. Duruşmayı dinleyen Süleymân molların iddialarının İslamî kaidelere dayanarak reddedilmediği için, kadiaskerin molların dalaletle sapmış olmaktan dolayı idam edilmesi kararından tatmin olmamıştır. Bundan sonra, sultanın emriyle duruşma zamanının en yetkili âlimi Şeyhülislam İbn Kemal'in huzurunda tekrarlandı; İbn Kemal, molların iddialarını sakince dinledi, her bir noktayı dine dayalı delillere dayanarak çürüttü. Molla İbn Kemal'in cevaplarına karşılık veremeyerek bir an sessiz kaldı. Ardından İbn Kemal ona sordu: “Artık hakikat açık hâle geldiğine göre, söyleyecek başka bir şeyin var mı; yoksa hatadan vazgeçip doğruyu kabul etmek mi istersin?” Fakat molla fikrinden geri dönmedi ve şeyhülislam onun hata ve dalalet içerisinde olduğuna dair dinî

42 Ser-'askerlik beratı veziriazamın yakın arkadaşı Celâlzâde tarafından hazırlanmıştır.

kanaatini verdi ve hukukî kararı kadiaskere bıraktı. Kadiasker de onu hatasını kabul etmeye davet etti. Molla fikrinde ısrar etti ve ölüme mahkûm edildi. Bir tesadüfün eseri olarak, bu dava bize bundan birkaç sene öncesine ait, İmparator V. Charles'ın huzurunda vuku bulmuş, şuurunun kendisine kabul ettirdiği doğruyla çelişmeyeceğini söyleyen adama ölüm cezası verilmesiyle neticelenen meşhur bir dinî davayı hatırlatmaktadır.

Padişahın şahsî ve hatta keyfî tabiatına zıt olarak, bürokratikleşme ve bu suretle merkezî imparatorluk sisteminin sağlamlaşması Süleymân'ın devrinde daha da ilerlemiştir. Gerileme devrinde değişimin sebeplerini tespit etmeye çalışan bürokratlar Süleymân'ın zamanına bütün müesseselerin imparatorluk kanunları ve düzenlemelerinin altında en mükemmel şekillerini bulduğu imparatorluğun Altın Çağı olarak bakmışlardı. Böylece, İslam geleneğiyle beraber, bürokrasi, Osmanlı hükümdarının keyfî iktidarını düzene sokan bir çeşit kontrol cihazı olarak kabul edilmiştir. Burada, sistem içerisindeki tezat bütün bürokratların aynı zamanda sultanın mutlak iktidarını kuvvetlendirmekten sorumlu olmaları gerçeği dolayısıyla açığa çıkmaktadır. Bürokratlar sultanın otoritesini onun vekilleri olarak kullanmışlardır ve bürokrasinin zorbalığı kendini sıklıkla hükümdarın zorbalığının arkasına gizlemiştir. Celâlzâde bunu belki de bürokratikleşmiş merkezî imparatorluğun en gelişmiş şeklini meydana getirmek için kullanmıştır ve sultan kendini, kendi adına çıkarılan kanun ve düzenlemelere riayet ediyormuş gibi göstermeye mecbur olmuştur.

BÖLÜM 2

—

TOPLUM

YÜRÜKLER: MENŞELERİ, YAYILIŞLARI VE İKTİSADÎ ROLLERİ

On dördüncü yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklar Anadolu'nun Türk aşiretlerini hem el-Atrâk (Türk'ün çoğulu) hem de Türk-mân (Türkmen) olarak adlandırmaktadır. El-'Umarî (ö. 1349) "el-Ekrâd ve evlâd Karamân ve Türk-mânü'r-Rûm" sözündeki "Türk-mânü'r-Rûm" ifadesiyle açık bir şekilde Türkmen aşiret ahalisinden bahsetmiştir. Başka bir vesileyle "et-Türk-mân"dan, "Sâhib Germiyân min el-umerâ'i'l-Etrâk" olarak adlandırdığı Germiyan hükümdarının kuvvetleri arasında olmak üzere "el-Moğol" diye bahsetmiş ve Moğollara direnen aşiret kuvvetlerinden "tavâ'i-fü'l-Etrâk" yani Türk aşiretleri olarak adlandırmıştır.¹

Mahallî Anadolu tarihçisi olan 1310 dolaylarında yazmış Aksarâyî² de Bizans-Selçuk sınırındaki Türk aşiretlerinden Atrâk ve Türkmen diye bahsetmiştir.

"Türkmen" yahut "Türk-mân" tabiri *Türk* kelimesi ve *men* yahut *man* son ekinden meydana getirilmiştir.³ Bu suretle, Türkmen "hakiki Türkler", "saf kana sahip Türkler" veya "asıl hayat tarzlarını muhafaza etmiş Türkler" manasında yorumlanmaktadır.

Diğer taraftan Şerefü'z-Zamân Marvazî'nin Türkmen tanımı olan "İslam'ı benimseyen Oğuz halkı" ya da İslamlaşmış Türkler

1 F. Taeschner (yay. haz.), *Masâlik al-Abşâr fî Mamâlik al-Amşâr*, Leipzig, 1929, 2, 19, 28, 31-33, 49; ve P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, İstanbul, 1943, 2.

2 Kerîmuddîn Aksarâyî, *Musâmeretü'l-Abbâr*, yay. haz. O. Turan, Ankara, 1944, 171-72.

3 B. Atalay, "Türkçemizde *men*, *man* Eki," Ankara, *Türk Dil Kurumu*, 1940.

(yaklaşık 1120) genel olarak kabul görmektedir.⁴ Etnik bir isim olarak Türkmen, onuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarihî kaynaklarda (el-Mukaddesî) bulunmaktadır. İbrahim Kafesoğlu “hakiki Türkmenler”in Oğuz’un doğusunda yaşayan Karluk Türkleri olduğunu iddia etmiştir.⁵ Fakat bu tabirin hem Oğuzlar hem de Karluklar tarafından taşındığını, zira Oğuzların da Karlukların da Kök-Türk İmparatorluğu’nun (550-745) parçası olduklarını ve imparatorluğun çöküşünden sonra da bu siyasî “Türk” adlandırılışını muhafaza ettiklerini eklemiştir. Büyük Türk-İslam devletlerinin, –Selçuklular, Osmanlılar, Akkoyunlular– kurucularının hepsi Türkmen (Oğuz) menşeliydi.⁶ Selçuklu Devleti’nin yükselişine (1038-1194) Türkmen aşiretlerinin devam eden ve 1071’de Malazgirt Muharebesi’nde Bizans mukavemetinin çöküşüyle Anadolu’ya yapılmış toplu akın suretini almış olan göçler eşlik etmiştir. Oğuzların benzer bir toplu göçü 1221-1260 döneminde Moğol işgali esnasında gerçekleşmiştir. Türkmen aşiretlerinin 1071’den itibaren Anadolu’daki çobanlıkla meşgul olan göçebelerin ezici çoğunluğunu teşkil ettiği ispat edilmiştir.⁷ Spe-ros Vryonis, 1071-1300 seneleri arasındaki dönemde, Türkmen

4 İ. Kafesoğlu, “Türkmen Adı,” *Jean Deny Armağanı*, Ankara, 1958, 128; Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Gazi’nin atalarından bahseden en eski Osmanlı tarihleri şöyle söylemektedir: “Göçebe yörük olan Oğuz toplulukları,” *Tevârih-i Âl-i Osmân*, yay. haz. İ. H. Ertaylan, İstanbul, 1946, 7; ayrıca bkz. 44. dipnot.

5 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 129-30.

6 On beşinci yüzyılın ortasına ait Osmanlı kaynaklarında (O. Turan, yay. haz. *Tarihî Takvimler*, Ankara, 1954, 40, 58), Kâdi Burhâne’d-dîn’in halkının (Sivas bölgesi), Zülkadriye’nin (Dulkadir), Karakoyunlu’nun ve Akkoyunlu’nun (Doğu Anadolu) hepsi *Türkmen* yahut *ulus* diye adlandırılmaktaydı. 1476 dolaylarında kaleme alınan ‘Âşık Paşa-zâde’de Türkmen, Orta ve Doğu Anadolu göçbeleri için kullanılmıştı. Şikârî’nin Karamanoğlu epik hikâyesinde (bkz. R. P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, 1983, 145-50) Karamanlıların altındaki göçbeler *Türkmen* değil *Oğuz* diye adlandırılmıştı.

7 Bkz. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, Londra, 1968, 55-91; O. Turan, *Selçuklu Tarihî ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, 109-34, 195-216; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Berkeley, 1971, 145-288; O. Turan, “Süleyman-Şah,” *İslâm Ansiklopedisi*, fasikül 112, 201-19.

aşiretlerin akınlarının ve Gayrimüslim nüfusun kaçmasının ve köleleştirilmesinin bir neticesi olarak, Anadolu nüfusunda geniş çaplı bir göçebeleşme olduğunu iddia etmiştir.⁸ Vryonis, on ikinci yüzyılın başında Konya ve Ankara'da bu yüzyılda batıya doğru genişleyen Türkmen yoğunluklarını tespit etmiştir.⁹ Bu Türkmenler, on ikinci yüzyılın ikinci yarısında, Bytinya'da ve Mysia'nın belli kısımlarında ortaya çıkmışlar fakat en çarpıcı yoğunlaşma güneybatı bölgelerinde yani Dorylaeum (Eskişehir), Cotyaeum (Kütahya) ve yukarı Meander (Büyük Menderes) bölgesinde olmuştur. Frederick Barbarossa'nın 1200 senesinde Laodicea (Denizli) nahiyesine ve Göller Yöresi'ne (Isparta dolaylarında) doğru ilerleyişinde Türkmenlere dair büyük sayılardan (Bir Latin kaynağına göre 100.000) bahsedilmektedir.¹⁰ Çağdaş kaynaklarda, bir kabile reisinin altında yaşayan, hayvan sahibi ve otlak ve talan arayışıyla bir yerden bir yere hareket eden diye tarif edilmişlerdir. Fethin hareketli dönemini Türkmen topluluklarının dereceli olarak yerleşmesi ve Bizanslı nüfusun gerilemesi izlemiştir. Çobanlıkla meşgul olan Türkmen göçebeler sınır diyarlarında, bilhassa dağlık ve engebeli bölgelerde yoğunlaşmışlardı. Bu durum İran ve Anadolu'daki merkezî hükûmetlerin göçebelerin devlet gelirinin ana kaynağını meydana getiren ekili arazilere zarar vermelerinin önüne geçmek için onları bu bölgelere göndermek üzere izledikleri sistemli politikadan kaynaklanmaktadır.¹¹ Fakat Bizans kaynaklarının Türkmenler hakkında söylediklerinin tenkit edilmeden benimsenişin, Anadolu'daki tarım ve şehir hayatındaki yıkımı mübalağa etmemize yol açtığı hususunun altı çizilmelidir.¹² Hatırlatılması gerekmektedir ki, Speros Vryonis'in yıkılmış diye sıraladığı çok sayıdaki kasaba ve

8 S. Vryonis, *a.g.e.*, 184.

9 *a.g.e.*, 146-187.

10 *a.g.e.*, 191; O. Turan, "Süleyman-Şah," s. 209-210.

11 M. Halil Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1944; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular," *İslâm Ansiklopedisi*, X, 393-96; C. Cahen, *a.g.e.*, 143-55.

12 O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 260-84.

şehir¹³ on üçüncü yüzyılda ana devlet geliri kaynağı olarak tarım ve ticarete sahip gelişmekte olan kent merkezleriydi. Selçuklu Devleti'nin Türkmenlerin hareketlerini, esas olarak dağlık hayvancılık arazileri, bozkırlar ve bataklık ovalar gibi bu minvaldeki sınır diyarlarında yoğunlaşmaları için kontrol etmeye itina etmiş olduğu aşikârdır. Aslına bakılırsa on üçüncü yüzyılın sonuna ve on dördüncü yüzyıla ait kaynaklar, müreffeh bir tarım ve ticaret hayatının bulunduğu bir Anadolu görüntüsünü bize sunmaktadır.¹⁴

Diğer taraftan, göçebeleri sadece yerleşik toplumlara zarar veren faaliyetleriyle ele almak yanıltıcıdır. Hayvancılık vasıtasıyla şehirleri beslemelerinin yanında, sınır tarımı, pazar yeri için dokumacılık (keçe, halı), ulaşım hizmetleri ve toplumun diğer alanlarına emek arzı suretindeki iktisadî faaliyetleri de içermektedir. Bir bütün olarak göçebe katkısı, ekonomi için hayatî öneme sahipti ve Selçuklu ve Osmanlı toplumunun dengeli bir ortak yaşam sürmesini sağlamıştı.¹⁵

Türkmenlerin ikinci büyük fethi 1261'de bütün Batı Anadolu'nun ele geçirilmesine ve Türkmen "Gazi" beyliklerinin yeni fethedilen topraklarda ortaya çıkmasına sebep olan hususî şartlar altında başlamıştır.¹⁶ Bu Türkmen beylikleri arasında, 1390

13 S. Vryonis, *a.g.e.*, 166-167, 251-259.

14 *a.g.e.*; C. Cahen, *a.g.e.*, 143-265.

15 Bu daha geniş bir yerleşik toplum bağlamındaki göçebe toplum hususiyeti, sadece, çoğunlukla göçebelere karşı taraflı bakan çağdaş kaynaklara bağlı kalan tarihçiler tarafından göz ardı edilmiştir. Daha sağlıklı bir resim Osmanlı döneminin belgelenmesi vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır (aşağıya bkz.); D. Bates, *Nomads and Farmers: A Study of the Yürüks of Southeastern Turkey*, Ann Arbor, 1983, 22, şu tespitle bulunmuştur: "aynısı hem geniş alanlarda faaliyet gösteren çobanlıkla meşgul göçebeler ve yerleşik tarımla uğraşan kesimleri kuşatmak amacıyla ortaya çıkmaktadır." Burada, Osmanlı döneminde, Kırım *Deşt*'inin göçebe Nogaylarının İstanbul piyasası için Ukrayna'nın verimli topraklarında büyük miktarda buğday yetiştirdiklerinden bahsedilmelidir.

16 Bkz. P. M. Holt ve B. Lewis (yay. haz.), *Cambridge History of Islam*, cilt I, Cambridge, 1970, 163-166; bu uç emirliklerinin en önemlileri Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı Beylikleri; Selçuklu topraklarındakiler Candar, Germiyan, Hamid, Eşref, Teke ve Karaman Beylikleriydi. Bkz. İ. H.

tarihine kadar bütün diğerlerini içine katacak olan bir tanesi Osmanlı Devleti'ydi. Bu hareket ve bunun neticesindeki yerleşme, esas olarak belli ki sınır nüfusunun temelini meydana getiren Türkmenlerin eseri idi. Bu siyasî unsurların ortaya çıkışı başlangıçta bizzat Türkmen toplumunun içindeki temel sosyo-kültürel ve iktisadî değişimi ve eski Selçuklu toplumundan göç eden liderlerin teşkilatlanma çabalarını içeren karmaşık bir süreçti;¹⁷ ordu ve fethedilen yerlerin iskânı için insan gücü kaynağı olarak hayatî öneme sahip olmalarına rağmen,¹⁸ Türkmen göçebeler yine de bu beyliklerde tesis edilen siyasî ve idarî işleyişe hiçbir şekilde doğrudan katılmamış gözükmektedirler. Henüz on dördüncü yüzyılın ortasında, Türkmenler kendilerini temel endişesi çiftçi, tüccar ve zanaatkâr zümresini muhafaza etmek olan merkezileşmemiş bir devletin tebaası olarak bulmuşlardı.¹⁹ Bu değişim aynı zamanda Türkmenlerin geniş çaplı iskânına da eşlik etmiş görünmektedir.

Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, ikinci baskı, Ankara, 1969; özellikle bkz. P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, İstanbul, 1943; H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades," isimli makale, *Byzantinische Forschungen*, IX, 179-217; S. Vryonis, *age.*, 249-259; E. A. Zachariadou, *Trade and the Crusades, Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydin (1300-1415)*, Venedik, 1983.

17 Bkz. H. İnalcık, "The Question of the Emergence of the Ottoman State," *International Journal of Turkish Studies*, II-2 (1981-82), 71-80.

18 İlk dönem Osmanlı tahrirleri ve vakfiyeler, ilk Osmanlı ordu teşkilatının yerleşmiş ve tarımla uğraşmaları için kendilerine ekilebilir arazi verilmiş yürüklerin askerî hizmete alınması üzerine kurulmuş olduğuna dair geleneksel iddiasını teyit etmektedir. *Yaya* ve yürüklerin askerî teşkilatında göze çarpan benzerlikler vardır. Aşağıdaki 87 numaralı dipnota bkz.

19 İbn Battuta'nın 1332'e dair gözlemleri oldukça kayda değerdir. (*The Travels of Ibn Battuta [İbn Battuta'nın Seyahatleri]*, tercüme eden H. A. R. Gibb, II, Cambridge, 1962), şöyle söylemektedir: "Alâyâ (Alanya) Türkmenler tarafından iskân edilmiştir (417); "Ladik (Denizli) en cazip ve muazzam şehirlerden biridir. Burada yedi cami vardır... Pazarları çok latiftir ve altın nakışlarla işlenmiş, imal edilmiş pamuk kumaşlara sahiptir; bunların eşi benzeri yoktur ve pamuklarının mükemmelliği ve ipliklerinin güçlülüğü sayesinde çok uzun ömürlüdürler" (425); "Milas şehri er-Rûm diyarındaki en latif ve pahalı

Aydın'a ait 1455 tarihli bir Osmanlı nüfus ve vergi tahriri,²⁰ Batı Anadolu'nun Türkmen beylikleri dönemindeki evrim ve nüfus değişimine dair en katî kaynaktır. Türkmen akınları ve Türkmen beyliklerinin kuruluşu esnasında kırsal Rum nüfusun mühim bir kısmı kaçmış ve müstahkem kalelere sığınmış yahut köleleştirilmiştir.²¹ Osmanlı tahriri on beşinci yüzyılın ortası itibariyle bazı köylerin hâlâ Rumca isimlerini muhafaza ettiklerini (Eksernos, Komnenoz, Ayasofya, Kara-Burgos, Tavliya, Klisuros, Kestel, Feslek, Arhunda, Balyanbolu, Malanda, Puta, Koloz, Ayasarut, ve Tesahorya) ortaya koymaktadır. Fakat Eymirlü (Eymir ismindeki Türkmen aşiretinden), Ak-Keçilü, Kızıl-Keçilü, Algılı, Danişmendlü, Saslu, Kayılı, Kubaşlu, yahut Tahtacı gibi köy isimlerinin büyük çoğunluğu Türkmenlerin geniş çaplı iskânlarına işaret etmektedir. Şu köy isimleri de topluluklarının reisinin isimlerini taşıyan göçebe topluluklarla alakalı olabilir gibi gözükmektedir: Güvendiklü, Celâllu, Yakublu, Kılaguzlu, Süle-Beglü, Haydarlu, Hamzalu, Arslanlu, Kara-Dogancılı, Çavuşlu, Bayram-Gazilü ve Çalışlu. Yer isimleri ve Müslümanların bir kaide olarak Hristiyanlarla beraber yerleşmedikleri gerçeğinden yola çıkarak, nüfus tahririnde bulunan köylerin ezici çoğunluğunun Müslüman Türkmenlere ait oldukları söylenebilir. Rum menşeli bazı kölelerin mevcut olmasına rağmen, tahrir toplu surette İslam'a geçişe dair bir işaret ortaya koymamaktadır.

Batı Anadolu beyliklerinin denizaşırı akınlarının Batılı Haçlılar tarafından engellendiği dönemde yani 1348'den itibaren,

şehirlerden biridir" (428); Aydınoğlu Sultan Mehmed'in sarayı "ipek elbise giyen" Rum hizmetçileriyle çok etkileyicidir (442); Bali-Kasrı şehri "hoş pazarlarıyla zarif ve kalabalık bir şehirdir" (449); "Bursa, zarif pazarları ve geniş caddeleri olan büyük bir şehirdir" (449); "Kastamuniya (Kastamonu) ürünlerin bol ve fiyatların düşük olduğu en zarif ve en büyük şehirlerden biridir" (461); Sinop "harikulade bir şehirdir" (465).

20 Aydın Defteri, Başvekâlet Arşivleri, İstanbul, Tapu Defterleri, no. M 1/1.

21 Bkz. S. Vryonis, *a.g.e.*, 411-15.

Aydın ve Saruhan bölgelerinden evvela Karesi'ye (Mysia) ve ardından Osmanlılar tarafından Balkanlar'a mühim miktarda Türkmen göçünün başladığı eklenmelidir. Osmanlılar, Türkmen gazilerinin ve Türk nüfusunu Balkanlar'a doğru ilerleyişinde önderlik ve rehberlik etmekle mesuldü.²² Osmanlı fetihleri belli ki bu ansızın meydana gelen Türkmenlerin Dardanelles'in (Çanak-kale Boğazı) öteki tarafındaki topraklara doğru işgal ve iskân sürecini takip etmiş gözükmektedir. Balkan Türkmenlerinin tamamı "Türkmen" değil, "yürük" (yörük) adıyla bilinmektedirler.

On altıncı yüzyılda Türkmenler kendilerini Anadolu'nun her tarafında, bilhassa Sivas'tan Safevî Devleti'nin sınırlarına kadar,²³ Şiî Safevî öğretisinin takipçileri olarak temsil ettikleri zaman, Osmanlılar onlara daha evvelden Türkmen ve Yürüklerin aralarından çıkan askerî toplulukların giydiği kırmızı başlık sebebiyle "Kızılbaş" ismini vermişlerdir. Aslında 1330'larda Umur Bey'in idaresi altında Hristiyanlarla savaştan "İslam savaşçıları" Gazi Türkmenler kendilerini diğer Türk nüfustan ayıran kırmızı bir başlık giymişlerdir. On altıncı yüzyılda, Osmanlıların kullanımında "Kızılbaş" tabiri bütün Şiî Safevî taraftarı göçebe ya da yerleşik Türkmenler veya Yürükleri işaret etmiştir. Kızılbaşlar bu sebeple Osmanlılara karşı kuvvetli din ve siyaset aleyhtarı bir zümreyi teşkil eden Türkmenlerken, Safevî tesirine kapılmayanlar Türkmen ya da Yürük adıyla bu bağlamda daha hususî bir manaya sahip olan

22 Bkz. H. İnalcık, "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century," *Revue d'Histoire Maghrébine*, 31.-32. sayılar (1983), 263-270.

23 Kızılbaşların yükselişi için bkz. Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976; the articles by Efendiev, I. Beldiceanu-Steinherr, I. Mélikoff ve J.-L. Bacqué-Grammont'in *Turcica*'nın VI. sayısındaki makaleleri (1975); ayrıca H. Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert," *Der Islam*, 41 (1965). Safevîleri destekleyen Türkmen aşiretleri Sümer tarafından şu şekilde tespit edilmiştir (43-53): Rûmlû, (Sivas, Tokat ve Amasya bölgeleri), Ustâvalû (Ulu-Yürük Türkmen aşiretlerinden), Tekelû (Teke'den), Şamlû (Ulu-Yürük'ten), Dulkadir (Yozgat bölgesinde yaşayan Bozok'tan) ve Çepni, Turgutlu ile Hınıs ve Çemişkezek'ten küçük miktarda Kürtler.

isimlerle adlandırılmaya devam etmişlerdir. Hülasa, Doğu Anadolu'nun Safevî tesiri altındaki Türk göçbeleri bu tarihten itibaren ya "Türkmen" (veya "Türkmen" in Arapça çoğulu olan "Terâkime" nin bozulmuş bir şekli olan "Terekeme") ya da dinî ve siyasî temayüllerine göre "Kızılbaş" diye adlandırılmışlardır.

Yürükler

"Yürük" kelimesinin esasen belli bir etnik topluluk yahut aşiret adı olarak ortaya çıktığı iddiası kabul edilemez. Kemal Güngör²⁴ "yürük" kelimesinin menşeinin Oğuz (Türkmen) aşiretlerinin birinin ismi olan "Yüregir" den geldiğini iddia etmiştir fakat "yürük" ün dilbilimi açısından nasıl "Yüregir" den türemiş olabileceğini açıklamamaktadır. Muhtelif menşeli göçebe topluluklarının ortak hayat tarzları sebebiyle "yürük" adı altında bir araya gelmiş olmaları nazariyesi doğrudur. Ancak, biz "yürük" kelimesini on dördüncü yüzyıla ait Türk edebî kaynaklarında ya da daha erken zamanlara ait kaynaklarda cins isim olarak dahi bulamıyoruz.²⁵

Faruk Sümer, "yürük" (yörük) kelimesinin kullanımı ve manasına dair bu çalışmada,²⁶ kelimenin bir edebî-tarihî kaynakta (Yazıcı-zâde'nin *Târih-i Âl-i Selçuk*'u) henüz 1430 gibi erken bir tarihte "yürük" (göçebe) ve "yürüklük" (yürüklük durumu yani göçebelik) şeklindeki kullanımlarını bulmuştur. Yazıcı-zâde "yürüklük" ve "Türkmenlik" tabirlerini birbirlerinin eşanlamlıları

24 *Cenubi Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Testikisi*, Ankara, 1941, 38; T. Gökbilgin (34. dipnota bkz.), 4: "yürük kelimesi, belli bir hayat tarzını tanımlıyor olsa dahi, aslında bir etnik menşee işaret etmektedir."

25 O. Turan, *Musâmeretü'l-Ahbâr*, 1. dipnot, *Alp-Yüreki* *Alp-Yürük* olarak okumaktadır, bu tavsiye ise F. Sümer tarafından reddedilmektedir. On beşinci yüzyılın tarihi ve edebî kaynaklarında (bkz. *Tarama Sözlüğü*, cilt VI. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, sayı 212/6, 1972) "yörük" ya da "yürük" kelimesi geçmemektedir. Bugünün Anadolu şivelerinde (bkz. *Derleme Sözlüğü*, XI, Ankara, Ankara: TDK Yayınları, sayı 211/20, 1978, 4310) "yörük" göçebe manasına gelmektedir.

26 "XVI. Asırda Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi bir Bakış," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, bundan sonra *I.F.M.*), XI, İstanbul, 1949-50, 19.

olarak kullanmıştır. “Türkmenlik” etnik bir topluluğun yaşam tarzına işaret etmekte; Türkmenlerin yaşam tarzı ise “yürüklük” olarak tanımlanmaktadır.²⁷ “Yürük” kelimesinin göçebe umumî manası, kelime tarihî metinlerde “oturak”ın²⁸ (bir yere oturmak ve yerleşmek suretiyle *oturmak* fiilinden; “yerlü” “yerleşmiş olan” da “oturak” için eşanlamlı olarak kullanılmıştır) zıddı olarak kullanılmıştır.

“Yürük” kelimesi belli ki Osmanlı *kalemiyesine* ait bir kelimeydi. *Yürümek* (veya *yörümek*) kökünden ve bir fiili sık sık ve umumiyetle bir beceri ya da hayat tarzı olarak icra eden kişiler manasını veren *-k* ekinde meydana gelmiştir. Benzer şekilde, “kazak” “kaçmak” manasında *kazmak* (*kagmak*) kökünden türemiş, “yürük” gibi belli bir topluluğun ismi olmuş kelime yapısının bir başka örneğidir. “Kazak” kelimesi, evvela aykırı görüşteki bir liderin önderliğinde uzak bozkırlardaki diğer benzer topluluklarla bir araya gelmek amacıyla esas topluluklarından kaçan kişileri tanımlamak için kullanılmıştır.²⁹ “Yürük” kelimesi herhâlde, esasen Osmanlı kalemiyesinde Batı Anadolu ve Balkanlar’a göç etmiş ve *re’âyâ* (vergi ödeyen tebaa) arasında hususî bir konuma sahip olan göçebe bir hayat tarzı süren tebaayı kasteden genel bir idarî ve malî tabir olarak kullanılmıştır; daha sonraysa Osmanlı İmparatorluğu’ndaki diğer göçebe topluluklardan ayrı bir zümre oluşturmuşlardır. 1940 senesinde, K. Güngör Toros Dağlarında yaşayan göçebelerin kendilerine “yürük” dediklerini tespit etmiştir.³⁰ “Yürük” (yörük) tabiri on beşinci yüzyılda sadece Osmanlı İmparatorluğu’nun idaresi altındaki topraklara göç etmiş Türkmen ve Kürt aşiret topluluk ve alt topluluklarını kapsamaktadır.

27 F. Sümer, *a.g.e.*, 520.

28 *Fatih Kânûnnâmesi* Ö. L. Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları’nın içinde, İstanbul, 1943, 391.

29 Bkz. H. İnalçık, “The Khan and the Tribal Aristocracy,” *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak, Harvard Ukrainian Studies*, III/IV (1979-80), 452.

30 K. Güngör, *a.g.e.*, 38-39.

Bu Yürükler, Tatarlar ve Rumeli'deki Balkan göçebeleri ve Doğu Anadolu'nun Türk ve Kürtlerine göre açık bir şekilde fark ortaya koymaktadırlar.³¹ On beşinci yüzyıl boyunca, Osmanlılar aslında Anadolu'nun Orta Anadolu'daki Göller Yöresi'ne ve doğudaki Fırat Vadisi'ne kadar belli kısımlarının kontrolünü ellerinde tutmuşlardır. Osmanlılar, on beşinci yüzyılın sonuna kadar doğuda, kontrollerinin dışındaki Türk aşiretlerini "Türkmen" olarak adlandırmışlardır. Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'ın idaresini elinde tutan güçlü Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin her biri Türkmen aşiretlerinin bir araya gelmesi neticesinde oluşmuştur ve Osmanlı Devleti'nin aksine göçebe kuvvetinin hususiyetlerini ortaya koymuştur.³² Osmanlılar onlardan Türkmen devletleri tabiriyle bahsetmiştir. Onların Orta Anadolu'yu kontrol etmelerinin tehdidi altındaki Osmanlılar kendilerini korumaya çalışan Akkoyunlularla mücadeleye girmişler; bu suretle Osmanlıların kendi Türkmen aşiretlerine "Türkmen" ismini vermekten kaçınması mantıklı bir hâle gelmiştir. Edebî metinlerde Osmanlıların Türkmen menşinden bahsederken "Oğuz" kadim ismi tercih edilmiş; idarede genel manada göçebelere bahsetmek gayesiyle "yürük" kelimesi icat edilmiş ve kullanılmıştır.³³

Bu suretle, öyle gözüküyor ki on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Anadolu'da, Kızılırmak Nehri'nin batısındaki bölgelerdeki bütün göçebeler "yürük" diye adlandırılmaktayken, doğudaki ve güneydeki bölgelerdeki halk, etnik "Türkmen" ismini, göçebeliklerini ve aşiret teşkilatlarını ifade etmek için kullandıkları "göçer-ev" ve "aşiret" tabirleriyle beraber muhafaza etmiştir.³⁴ Faruk Sümer'in³⁵ "yürük" tabirinin belli bir bölgede yaşayan ve doğudaki

31 F. Sümer, *a.g.e.*, XI, 511.

32 F. Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara, 1967; J. E. Woods, *Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Minneapolis ve Chicago: Bibliotheca Islamica, 1976.

33 Mesela bkz. Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, yay. haz. Çiğçioğlu Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul, 1949, 77-319.

34 F. Sümer, *a.g.e.*, 511; T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul, 1957, 8.

35 F. Sümer, *a.g.e.*, 511.

Türkmenlerden farklı bir kimlik edinmiş olan göçebeleri belirtmek için kullanıldığına dair teorisini destekleyen işte bu vaziyettir. Fakat “yürük” kelimesinin esasen bir etnik topluluğu tanımladığına dair düşüncenin hiçbir tarihî temeli yoktur. Yürüklerin Avrupalı antropologlar tarafından Kürtlerle (Louschan, Traeger), Çingenelerle (Louschan) veya Moğollarla (Philipsson) beraber özdeşleştirilmesi belli bir bölgedeki tek bir Yürük topluluğuna dair yapılmış kısıtlı araştırmaların neticesinde ortaya çıkmıştır.³⁶

Hülasa, “Yürük” esas olarak on dört ve on beşinci yüzyıllarda Osmanlı idaresi altındaki topraklara gelen ve bu ismi zamanla sahiplenilen muhtelif menşeli göçebeler için ortak olarak kullanılan idarî bir isimdi. Küçük Kürt ve Arap göçebe topluluklarının on beşinci yüzyıl itibarıyla hâlihazırda Batı Anadolu’ya göç etmiş oldukları bilgisi arşiv kanıtlarıyla tesis edilebilir. İktisadî ve idarî faktörler sebebiyle, bu topluluklar bölgedeki göçebe nüfusun büyük kısmını teşkil eden Türkmen ya da Yürüklerin içine karışmışlardır.³⁷ Yürüklerin on dokuzuncu ve yirminci yüzyıldaki gözlemcilerinin (Tsakyroghlous, Lejean, Hoppe) ortak kararı Yürüklerin hiçbir zaman birbirlerine bağlı etnik ve dile dayalı bir topluluk oluşturmadıklarıdır.³⁸ Makedonya’nın “Konyar”, “Konyarı”sine dair, onların Konya bölgesinden gelmiş olmaları hakkındaki varsayım belli ki esas isimleri olan “Koyuneri”nin yanlış şekilde yorumlanmasından çıkmıştır. *Koyun* ve *er* (erkek)

36 P. Traeger, “Die Yürüken und Konjaren in Makedonien,” *Zeitschrift für Ethnologie*, sayı 37, 198-206; F. von Luschan, *Wandervölker Kleinasiens*, Abhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, 1866, 167-171; A. Philipsson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, beş cilt, 1910-15; Türkçe eserleri de içeren Yürükler hakkındaki sistemli bir bibliyografya için bkz. I. Svanberg, *A Bibliography of the Turkish-Speaking Tribal Yürüks*, Uppsala, 1982.

37 Batı Anadolu’nun Yürüklerine dair mühim arşiv malzemeleri yayınlanmıştır; bir bibliyografyası için bkz. I. Svanberg, *a.g.e.*, 8-13.

38 M. Tsakyroghlous, *Etudes Ethnographiques sur les Yürük*, İzmir, 1891; G. Lejean, *Ethnographie de la Turquie d’Europe*, Gotha, 1861; E. M. Hoppe, “The Yuruks,” *The Journal of Royal Asiatic Society*, Londra, 1933, 25-28.

kelimelerinden birleşmesiyle oluşan “Koyuneri” kelimesi erken tarihli Osmanlı kanunnâmesinde “Yürük” ile beraber eşanlamlı olarak kullanılmıştır.³⁹ Bu Balkan Yürükleri topluluğu tarafından imal edilen halılar hususî tarzları sayesinde ayırt edilirlerdi.

Anadolu Türkçesinde göçebe için kullanılan kelimeler ya *yörümek* veya *yürümek*, ya da *göçmek* köklerinden türemiştir. *Göçmek* kökünden her biri göçebe manasında *göçer*, *göçebe*, *göçmel*, *göçkünci* kelimeleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca *göç* ve *ev* kelimelerinden meydana gelen *göçer-evli*, yani taşınabilir evleri olanlar manasındaki kelime çıkmıştır. Bütün bu kelimeler on beşinci yüzyıl Osmanlı metinlerinde geçmekte ve göçebe manasını taşımaktadır.⁴⁰

Yürük Nüfusu, Göçü ve İskânı

Nüfus ve vergi kayıtları Osmanlı İmparatorluğu’ndaki göçebe nüfusuna dair güvenilir veriler ortaya koymaktadır. Ö. L. Barkan bu verilerin bazılarını “Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l’empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles,” (*Journal of Economic and Social History of the Orient*, I-1, 1957) isimli çalışmasında bir araya getirmiştir. Göçebe nüfusun yerleşik nüfusa göre daha fazla büyümesi 1520-1580 tarihleri arasında Doğu Anadolu’dan Anadolu Beylerbeyliği’ne doğru yapılan göçler sebebiyle açıklanabilir. Göçebeler, 1520-1530 seneleri arasındaki dönemde Anadolu Beylerbeyliği Eyaleti’nin nüfusunun tamamının yaklaşık yüzde on beşlik kısmını ve göçebe kökenli askerler olan *yaya* ve *Müsellemler* de birlikte sayıldığında yüzde yirmi yedilik kısmını teşkil etmektedirler. Barkan, On altıncı yüzyılın başında Balkanlar için Osmanlı vergi ve nüfus defterlerini kullanarak Müslüman göçebelerin sayısını şu şekilde hesaplamıştır:

39 *Fatih Kânûnnâmesi*, 391, madde 15; Saruhan *Koyun-Eri* Yürükleri için bkz. Ç. Uluçay, *Saruhan Oğulları*, İstanbul, 1940, 74.

40 Bkz. *Tarama Sözlüğü*, III, 1717-1723.

	Hane sayıları
Yürükler	14.435
Yürükler (askerî olarak teşkilatlanmış)	23.000
Müsellem (Yürük kökenli)	12.105

Bu suretle Osmanlı Balkanlarında çobanlıkla meşgul olan Müslüman göçebeler esas olarak 50.000 hane sayısına kadar ulaşmaktadır. Bütün bölgenin nüfusu 1.111.799 haneden oluştuğuna göre, Yürükler bütün bu yekûnun sadece yüzde 1,2'sini ve Yürük kökenli asker topluluklarıyla beraber sayıldığında yüzde 4,5 teşkil etmektedir. Bu sayılar Batı Anadolu'daki yüksek seviyede göçebe yoğunlaşmasıyla ters düşmektedir.

Tablo I. 1520-1530 ve 1570-1580 Dönemlerinde Anadolu Eyaleti'nde Çobanlıkla Meşgul olan Göçebeler ve Askerî Teşkilata Sahip Göçebeler

	1520-30	1570-80	Artış %
Göçebeler	77.268	116.219	52
Piyâde (yaya) ve Müsellem	52.148	?	—
Yerleşik Nüfus	397.179	556.293	41.7

Aşağıdaki 2. Tablo sadece Kızılırmak Nehri'nin ağzından Antalya Körfezi'ne kadarki bölgeye ait veriyi içermektedir. Bu bölgedeki 1520-1535 döneminden 1570-1580 dönemine kadarki genel nüfus artışı Barkan tarafından yüzde 41,74 olarak hesaplanmıştır. İki dönemde de en fazla göçebe yoğunlaşması Kütahya, Ankara, Menteşe, Aydın, Saruhan, Teke ve Hamid Sancaklarında bulunmaktadır. Kütahya Sancağı, Kütahya'dan aşağısındaki Denizli'ye kadar eski Selçuklu Bizans sınır bölgesini içermektedir; Menteşe-Aydın-Saruhan bölgesi ise Türkmenler tarafından 1290-1310 seneleri arasındaki dönemde fethedilmiştir. Bu yedi sancağın hepsinde 80.000 hanelik göçebe nüfusu ya da Anadolu'daki göçebe nüfusunun üçte ikilik kısmı mevcuttu. El-'Umarî'ye göre

(yaklaşık 1330),⁴¹ iki bölge beraber çeyrek milyon kadar sipahiye toplayabilirdi. Yarım yüzyıl önce, başka bir Arap kaynağı, İbn Sa'îd⁴² sadece Güneybatı Anadolu'da 200.000 çadırdan bahsetmiştir. Aşırı surette abartılmış olmasına rağmen, bu sayılar o zamanki sınır Türkmen kuvvetlerinin kayda değer miktarının bir işareti olarak kabul edilebilir.

Batı Anadolu'nun Yürükleri sadece Balkanlara toplu göçün değil aynı zamanda Anadolu bölgesindeki kuvvetli yerleşme hareketlerinin de kaynağıydı. Sonrasında on dördüncü yüzyıldan itibaren halı üretiminin ana merkezlerinden biri olacaktı.

Orta Anadolu'nun kuzey kısmını kapsayan Ankara Sancağı her iki dönemde de büyük göçebe nüfusunun bulunabileceği bölgelerden biriydi. Sadece, yüksek dağlık otlakların bulunduğu Kütahya, Menteşe ve Hamid Sancakları onunla mukayese edilebilirdi. Kastamonu-Çankırı-Bolu-Sultanönü bölgesinin doğu-batı dağ dizilişiyle çok daha fazla göçebeyi barındırmış olması tahmin edilebilir.

1520-1535 döneminde karşımıza çıkan düşük sayıların toplu yerleşmeler ya da Batı Anadolu'da olduğu gibi Balkanlar'a göçler sebebiyle mi gerçekleştiği mühim bir meseledir. Takip eden dönemde, doğal bir artışansa Sivas-Tokat bölgesinin göçmenlerinin batıya doğru hareketleri olarak açıklanabilecek gözle görülür bir yükseliş (Bolu için beş katı ve Sultanönü için sekiz katı kadar) fark edilmektedir. 1570-1580 dönemine gelindiğinde, Anadolu Eyaleti'nin göçmen nüfusunda yüzde ellilik ve istisnâ Ankara bölgesi için yüzde yüz ellilik genel bir artış gerçekleşmiştir. Aynı dönemde, Dardanelles'in yakınındaki (Biga ve Saruhan) Kuzeybatı Anadolu yüzde yirmilik bir artış gösterirken, Güneybatı (Teke ve Menteşe) bir düşüşten mustarip olmuştur. Bu değişimleri göçebelerin on altıncı yüzyıldaki, bir

41 Yukarıdaki 1. dipnota bkz.

42 B. Flemming, *Landschafts geschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Mittelalter*, Wiesbaden, 1964, 3.

önceki yüzyılda vuku bulduğu gibi doğudan batıya ve güneyden kuzeye geçişle açıklamak makuldür.

Tablo II. 1520-1535 ve 1570-1580 Dönemlerine Ait Osmanlı Tahrirlerine Göre Batı Anadolu'nun (Anadolu Beylerbeyliği) Göçebe Hane Sayıları Kaynak: Barkan, *a.g.e.*, s. 30.

Sancak	1520-1535	1570-1580
Alâiye	227	455
Ankara	9.484	23.911
Aydın	6.692	3.693
Biga	99	2.066
Bolu	461	2.003
Hamid	4.978	11.814
Hudâvendigâr	1.600	2.055
Karahisar-ı Sahib	2.385	1.729
Karesi	—	2.445
Kastamoni	1.248	1.457
Çankırı (Kangırı)	—	976
Koca-eli	—	—
Kütahya	15.164	23.935
Menteşe	19.219	16.912
Saruhan	6.640	15.072
Sultanönü	255	2.095
Teke	8.816	5.601
Yekûn	77.258	116.219

Arşiv malzemelerine dayalı yeni çalışmalar⁴³ göçebelerin hareketlerini tarihî bir çerçeve içerisinde tanımlamak için faydalı olmuşlardır. Aslına bakılırsa, büyük göçebe topluluklarının, yani müstakil *obaları* ve *oymaklarıyla* (*cemâ'atler*) ve birbirini takip eden *yurdlarıyla* (yazlık ve kışlık otlak araziler) beraber aşiret veya kabilelerin korelasyonu, detaylı Osmanlı defterlerinin ve devlet evrakının kullanılmasıyla kurulabilir.

43 K. Su, I. Gökgen, N. K. Atabeyli, K. Güngör, F. Sümer, C. Orhonlu, H. Dağlıoğlu ve A. Refik Altınay Yürüklere dair arşiv malzemeleri neşretmişlerdir; tam bir bibliyografya için, bkz. I. Svanberg, *a.g.e.*, en son olarak İlhan Şahin.

Merkezî bir bürokratik devlet kurma mücadelesine giren I. Bayezid (1389-1402) ve I. Mehmed (1402-1421) tarihî olarak göçebelerin düşmanı diye bilinmişlerdir. Erken dönem Osmanlı kaynakları⁴⁴ onların Batı Anadolu'dan (I. Bayezid) ve Kastamonu-Amasya-Tokat-Canik bölgesinden Rumeli'ye (I. Mehmed) Türkmen göçbelerin toplu sürgünlerine sebep olduklarını söylemişlerdir. II. Mehmed devrinde Osmanlıların 1468-1474'te Toros-Karaman bölgesini zapt edişine karşı mukavemetin dayanak kuvveti olan büyük miktarda Yürük/ Türkmenler aynı şekilde cebren Rumeli'ye sürgün edilmişlerdir.⁴⁵ On yedinci yüzyılın başında Orta ve Batı Anadolu'da karşımıza çıkan yeni gelmiş Türkmenler aslında iki büyük aşiret konfederasyonu Boz Ulus ve Kara Ulus'un doğu vilayetlerinde çözülmeye başladığı zaman, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan göç eden Türkmenlerdir.⁴⁶ Haleb Türkmenlerinin bir kısmı (Haleb bölgesinde kış-

44 Kaynaklar için H. İncik, "Rise of the Ottoman Historiography," P. M. Holt ve B. Lewis (yay. haz.lar), *Historians of the Middle East*, London, 1962; I. Murad ve I. Bayezid devirlerinde yapılan sürgünler için özellikle bkz. 'Âşık Paşa-zâde, *a.g.e.*, 131, 141.

45 Bkz. Ö. L. Barkan, "Kulluklar ve Ortakçı Kullar," Nesimi, Şahin ve Özkan (yay. haz.lar), *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, 596-607.

46 Doğu Anadolu'daki Boz Ulus için bkz. F. Sümer, "Boz Ulus," *Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi*, VII-1, 29-60; J. Woods, *a.g.e.*, 17; on altıncı yüzyılda Batı Anadolu'daki Türkmen toplulukları için, F. Sümer, *Oğuzlar*, 178'den sayfadadan itibaren. Aşağıdaki vergi hesapları on yedinci yüzyılda muhtelif bölgelerdeki nisbî nüfus hakkında bir fikir verebilir: (Bkz. Barkan, "Bütçe," *I.F.M.* XVII, 203):

	akça
Aydın'ın Boz Ulus Türkmenleri	862.860
Rûm'un Boz Ulus Türkmenleri (Tokat-Sivas bölgesi)	233.980
Ankara'nın Boz Ulus Türkmenleri	827.700

On altıncı yüzyılda, Safevî teşviki ve zengin otlakların cazibesi neticesinde Azerbaycan yönüne yoğun bir Boz Ulus toplulukları göçü meydana gelirken (Bkz. F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi," *Belleten*, XXII, 429-447; J.

lık otlakları olanlar) ve (Maraş bölgesindeki) Dulkadırlı (ya da Zulkadriye) Türkmenleri on yedinci yüzyıldaki bu batıya doğru harekete katılmışlardır. Bu toplulukların hepsi “Türkmen” etnik isimlendirilişlerini muhafaza etmişlerdir.

Orta ve Batı Anadolu’ya doğru gerçekleşen bu umumî Türkmen göçü, diğer unsurlar da rol oynamış göçükse de, Suriye çölünün Arap aşiret konfederasyonlarının artmakta olan baskısının neticesi olarak yorumlanmıştır. Mesela, hükûmetin mecburî iskân politikasından, askerlik hizmetinden ve vergiden kaçış 1595-1610 ve 1683-1700 tarihleri arasında mühim bir gerektiriyordu.⁴⁷ Ayrıca, on yedinci yüzyılda İzmir (Smyrna), Avrupa’nın Anadolu ve İran’la yaptığı ticaretin büyük merkezi olduğu zaman

Woods, *a.g.e.*, 41), 1596-1610 ve sonrası döneminin *Celâli* kargaşası döneminde, göçlerin ana istikameti Batı Anadolu’ya yönelmiş gibi gözükmektedir: Bu göçlere dair hükûmeti ihtar eden belgeler İ. Gökçen tarafından yayınlanmıştır: *Saruhan’da Yürükler ve Türkmenler*, İstanbul, 1946, belge 52 ve 70; ve Ç. Uluçay, 17. *Asırda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944, belge 209, 217, 239; Kâmil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1938, belge 46, 98-100; A. Refik, *Anadolu’da Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1930, belge 100, 157, 181 (Yeni İl, 1701), 201, 203 (1719 tarihli), 238 (Yeni İl, Haleb Türkmenleri); F. Sümer, 444-45 (Çepni göçü). Türkmen/Yürük dalgalarının Rumeli’ye varışı için: Bkz. T. Gölbilgin, *a.g.e.*, 67.

- 47 Umumi bir özet için bkz. X. de Planhol, “Geography, Politics, and Nomadism in Anatolia,” *International Social Science Journal*, IX (1959), 525-53; Türkmen topluluklarının Arap Bedevilerin baskısı ve hükûmetin ağır vergileri sebebiyle batıya doğru göçü 1740 tarihli bir raporda belgelenmiştir. Bkz. A. Refik, *a.g.e.*, belge 212, 216, 233. Hükûmetin Güneydoğu Anadolu’da 1687’den itibaren artan göçebelere karşı talanı ve hükûmetin 1691-1699 döneminde göçebeleri Kuzey Suriye’ye yerleştirme kararı için bkz. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü, 1691-1696*, 53-76; diğer yandan kuvvetli ‘Anaze Bedevi konfederasyonu on sekizinci yüzyılın başında Kuzey Suriye’ye varmış ve göçleri bir yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bkz. “Anaze,” (E. Graf), *El*, I. 482-483; N. Caskel, *Die Beduinen*, I. Leipzig, 1939, 62-130; II. Leipzig, 1943, 342-351; Arap Bedevilerinin sebep olduğu kargaşa *Mühimme Defterleri* koleksiyonunda bulunan hükûmet emirleri vasıtasıyla görülebilir. (Sayı. 178, Başbakanlık Arşivleri).

ortaya çıkan ve artan Batı Anadou'daki iktisadî fırsatlar doğudaki göçebeleri buraya çekmiştir. Develeri sayesinde iç bölgelerden İzmir Limanı'na yapılan buğday, pamuk, kuru meyve ve hayvan derisi nakliyesinde vazgeçilmez olmuşlardır.⁴⁸ On yedinci ve on sekizinci yüzyılda batı ticareti geliştikçe, nakliye ücretleri de artmaya devam etmiştir.

Türkmenler ve Yürükler bugün dahi kendilerine has sosyo-kültürel hususiyetlerini muhafaza etmektedirler. Onların folklorunda ve toplumsal davranışlarında iki topluluk birbirlerinden çok farklıdır. Çoğunlukla düz arazilere yerleşmiş olan Eskişehir'in Türkmenleri ile dağların yamaçlarındaki köylerde yaşayan Yürükler arasındaki farklılıklar çok çarpıcıdır. Türkmenler tarımda çok daha ileri seviyedelerken hayvancılık hâlâ Yürük ekonomisinin hayatî bir parçasıdır.

Yürük Aşiret Kimliği

Belli bir dönemdeki istisnâ Yürük toplulukları ve onların *yurd*larını tespit etmek tarihçilerin çok mühim bir vazifesidir. On beşinci yüzyılda, ya Osmanlı politikasının bir neticesi ya da iktisadî baskıların tesiri olarak, Oğuz/Türkmen aşiretleri Anadolu ve Balkanlara iyice yayılmışlar ve buralara yerleşmişlerdi. Faruk Sümer,⁴⁹ Ortaçağ'ın hikâye tarzındaki kaynaklarıyla erken dönem Osmanlı tahrirlerini mukayese ederek Anadolu boyunca asıl Oğuz/Türkmen aşiretlerinin kalıntılarını bulmaya çalışan ilk araştırmacıdır. Mesela adları sırasıyla Bozok ve Üçok olan *Sağ Kol* ve *Sol Kol* (Sağ ve sol kanatlardaki aşiretler), hepsi asıl Oğuz

48 Bkz. H. İnalçık, "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century," *Revue d'Histoire Maghrébine*, X (1983), 256-270.

49 Muhtelif çalışmalarını *Oğuzlar (Türkmenler)* adlı eserinde özetlemiştir: Ankara: DTC Fakültesi Yayınları, sayı. 170, 1967; fakat *aşâ'ire* dair hususî bir koleksiyon (Maliyeden Müdevver., 3912 ve 19138 numaralar ve diğerleri) ve diğer koleksiyonlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun göçebe nüfusuna dair henüz keşfedilmemiş muazzam malzemeler içermektedir; bkz. İ. Şahin, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, İstanbul, 1981, 687- 712.

isimlerini taşımak suretiyle Anadolu'da bulunabilmektedir. Yirmi dört aşiretin adları şunlardır:⁵⁰

Kayı (Kayıg), Bayat, Alka-Evli (Alka-Bölük), Kara-Evli (Kara-Bölük), Yazır (Yazgır), Döğer (Töğer), Dodurga (Toturga), Yaparlı (Yapurlu), Avşar (Afsar), Kızık, Begdili (Bektili), Karkın, Bayındır (Bayandur), Becene (Peçenek), Çavuldur (Çavundur), Çepni (Çabni), Salur, Eymür (Eymir), Alayuntlu (Ula-Yundlug), Yüregir (Üregir), Igdir (Yigdir), Bügdüz (Budkuz), Yiva (Iva), Kınık.

Osmanlıların idaresi altında Oğuz aşiret adları taşıyan küçük *oba* veya *oymaklar* yeni meydana getirilen, Eski İl, Yeni İl, Haleb Türkmenleri, Şam Türkmenleri, Ulu Yörük ve Dulkadırlu gibi teşekküllerin içine dahil edilmişlerdir. Mesela, Avşar *oymaklarını* (*cemâ'atlerini*), yeni kurulan Haleb, Boz Ulus (Diyarbekr Türkmenleri, Dulkadırlu ve Yeni İl Türkmenleri teşekkülleri arasında bulmak mümkündür.

Bu yeni teşekküllerin isimlerini Osmanlı kalemîyesinde yapılan malî ve idarî düzenlemelerden aldıklarının ve aşiret gelenekleriyle hiçbir alakalarının olmadığıнын altını çizmek lazımdır. Osmanlıların *il* veya *ulus* gibi eski siyasî tabirleri kullanmaları Osmanlılardan önceki devirlerde olduğu gibi hakiki aşiret konfederasyonlarına işaret etmemektedir. Mesela, Yeni İl topluluğu Üsküdar'da vergilerini ödedikleri vakıf birimi sebebiyle aynı zamanda "Üsküdar Türkmeni" olarak da adlandırılmıştır. Osmanlı kalemîyesi, Orta ve Doğu Anadolu'daki muhtelif Türkmen topluluklarına isimler verirken, sıklıkla göçebelerin otlaklarının bulunduğu yerler ima edilmiştir. Bu Haleb Türkmenleri, Şam Türkmenleri Saruhanlu, Danişmendlü ve Dulkadırlu için vâkidir. Verilen isim bazen, At Çeken ya da Tahtacı'da olduğu üzere, bir bölgedeki muhtelif menşeli göçebelerin ortak iktisadî faaliyetine veya malî yükümlülüğüne işaret etmektedir.⁵¹ Diğer

50 F. Sümer, *Oğuzlar*, 199-208; mukayese edin: J. Woods, *a.ge.*, 186-196; A. Z. V. Toğan, *Oğuz Destanı*, İstanbul, 1972, 115-152.

51 Türkmen halklarının ve göçebe topluluklarının isimlerini nasıl aldıklarına dair genel bir araştırma için bkz. L. Rásonyi, "Türk Özel Adlarının Kaynakları,"

tarafıdan, belki de süregelen belli başlı hususiyetler sebebiyle, bazı Oğuz aşiretlerinin belli kısımları, Çepnilerde olduğu üzere, eski geleneksel isimlere bilhassa sadık kalmışlardır.

At Çeken Osmanlıların idaresi altına girmiş daha büyük Yürük/Türkmen topluluklarının bir örneğidir. Bugün Konya Ovası olarak bilinen yerde ya da Toros Dağlarıyla Ankara arasındaki bozkırda yaşayan At Çeken (at sürücüleri),⁵² Eski İl, Turgud (Turgut) ve Bayburd ismindeki, son ikisi aşiret adı taşıyan üç idarî bölgedeki (*nâhiye*) göçbeleri (ve onların yerleştiği köyleri) içermektedir. Orta Anadolu'nun düz bozkırlarını çevreleyen dağların eteklerindeki verimli otlaklar bölgeyi göçebelik için ideal hâle getirmekteydi. Türkmen ve bazı Moğol aşiretleri mevsimlik devirlerini burada yapmaktaydılar. 1468 senesinden beri Osmanlıların idaresi altında, kuvvetli aşiretler, bilhassa Toros Dağlarındakiler, Osmanlı yönetimine oldukça direnç göstermiştir. Fakat 1544'e gelindiğinde, "At Çekenlerin çoğu yerleşmiş ve tarımla meşgul olmaktadır."⁵³

Orta Anadolu'nun kilimleri arasında, "Yürük" kilimleri Güney At Çekenlerden ve Karapınar, Karaman ve Niğde dahil olmak üzere Toros Dağlarının otlaklarından gelmektedir. Konya, Aksaray ve Güneybatı Anadolu kilimleriyle ilişkileri bulunsa dahi, bölgenin Yürük kilimleri renkleri, örgüleri ve süslemelerindeki benzerlikleriyle bir grup hâlinde toplanmaktadırlar.⁵⁴

Kadı mahkemelerinin sicilleri, kendi isimlerindeki halılının imalatçıları Yağcı Bedir Yürük topluluğunun Bergama ve

Türkoloji Dergisi (1964), 71-101; ayrıca J. Wood's'un "dispensation" [muafiyet] teorisine bkz. *a.g.e.*, "Fihrist": *Dispensation*.

52 At Çeken için bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, "Fihrist": At Çeken, 490; R. P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, 1983, 99, 75-103, 115-137.

53 R. P. Lindner, *a.g.e.*, 83 ve istatistikler için: s. 115-137. Göçbelerin mevsimlik döngülerini 1501 ve 1591 tarihli tahrirlere göre mukayese eden Lindner, 1591'de At Çekenlerin alanlarının oldukça daraldığını öne sürmektedir.

54 Y. Petsopoulos, *Les Kilims, Tapis tissés et brodés du Moyen-Orient*, Fribourg, 1979, 153.

Balıkesir bölgesinde 1720 senesinden beri bir *cemâ'at* olarak bilindiklerini ortaya koymaktadır.⁵⁵ 1722 tarihli bir sicilde Yaycı Bedir olarak adlandırılmışlardır. Hakikaten devlete senede on sekiz yay teslim etmiş ve karşılığında fevkalade devlet vergilerinden muaf tutulmuşlardır. Bu göçebeler 1720'de vergiye dair bir tartışmadan dolayı devletin temsilcilerine hücum etmişlerdir. Belki de daha önce devlete tereyağı vermekte olduklarından dolayı adları Yağcı Bedir'dir. Yağcı (ya da Yaycı) Bedir Yürükleri zaman içerisinde büyük bir göçebe topluluğu meydana getirmiş ve Karesi Sancağı'nın Sındırgı, Kepsut, Bigadiç ve Ayazmend bölgelerine yerleştirilmişlerdir.

On beşinci yüzyıldan beri büyük bir şöhrete sahip olan bu bölgenin kilim ve halıları her bir tarzı ortaya koyabilecek belli bir Yürük topluluğuna atıfta bulunmadan "Bergama" genel isminin altında toplanmışlardır.⁵⁶ Bölge Doğu Anadolu'ya kadar olan bölgelerden muhtelif Yürük topluluklarını (Boz Ulus) çekmiş olduğundan, zaman içerisinde gerçekleşen bazı değişimlerin bu yeni gelenler sebebiyle açıklanabilmesi mümkündür. Yağcı Bedir, Bergama bölgesine on sekizinci yüzyılın başı gibi geç bir tarihte, Doğu Anadolu'dan yeni bir Türkmen göç dalgası vuku bulduğunda gelmiş gibi görünmektedir.

Belgelere dayanan deliller, doğudan Batı Anadolu'ya daimî bir göçe işaret etmektedir. Anadolu'da 1596 ile 1610 tarihleri arasındaki *Celâli* kargaşası neticesinde merkezî hükûmetin kontrolünü kaybetmesiyle, Orta ve ardından Batı Anadolu'ya oldukça yüksek miktarda Yürük göçleri gerçekleşmiştir. 1602 tarihli önemli bir belge Haleb, Maraş ve Erzurum Eyaletlerinden Boz Ulus, Haleb Türkmenleri ve Danişmendlü Türkmen göçebe topluluklarının nasıl saçılmış bir hâlde (*perâkende haymâne*) yurtlarını bıraktıklarını ve Karaman ve Anadolu Eyaleti'ne göç ettiklerini bize söylemektedir. Onları 1602 tarihi itibarıyla Batı Anadolu'da

55 Kâmil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, İstanbul, 1938, 36-38, belge 46, 78, 85, 92-94, 141.

56 Y. Petsopoulos, *a.g.e.*, 80.

ve ardından Saruhan Sancağı'nda ve 1609'da Sakız Adası'nda ve Gemlik'te buluyoruz. Aynı seneye ait başka bir belge bizi, Boz Ulus'tan ayrılan toplulukların Balıkesir, Aydın, Saruhan, Menteşe, Muğla, Hamid, Teke, Hüdâvendigâr, Isparta, Alâiye, Biga ve İçel ile bazı Ege adaları dahil olmak üzere bütün Anadolu'ya göç ettiklerinden haberdar etmektedir. Bu, merkezî idareyi özellikle alakadar etmiştir, zira zorunlu vergilerin toplanması zor bir hâle gelmiş ve hükûmet, *Celâli* kargaşaları sona erdiğinde Yürükleri asıl yerlerine göndermeye çalışmıştır.

Aynı isimli meşhur halıların imalatçıları Yahyalı Yürük topluluğu,⁵⁷ Salur *cemâ'*atleriyle yani Bostanlı, İlencük, Sarı Danişmendlü, Çayırhanlı, Yıvalı, Bektaşlı ve Akbaşlılarla beraber göç etmiştir. Yazlık otlakları Kayseri'nin doğusundaki Aladağ'daydı. Belli ki, bütün *cemâ'*atler, asıl Türkmen aşiretlerinden biri olan Salur'un mensubuydu.

Haleb Türkmenleri ya da At Çeken gibi büyük toplulukların hemen altında belli hiçbir aşirete atıf yapmadan küçük *cemâ'*atler (*oymaklar*) gelmektedir. *Cemâ'*atlere kendi *kethudâ* yahut reislerinin isimleri verilmiştir. Bunun sebebi muhtemelen asıl aşiretlerin tam manasıyla dağılmış olmasındandır. Ancak, bir *cemâ'*atin vergi tahririnde bir aşirete bağlı olarak kaydedilmesi şu örnekte görüldüğü üzere seyrek vuku bulan bir husus değildir: “cemâ'at-i Kudaşlı 'an kabile-i Eymir” (Meşhur bir Oğuz Türkmen aşireti).⁵⁸

Göçebelerin yerleşmesi sürecinin farklı veçheleri Tanoğlu, Tunçdilek, Planhol, Hütteroth, Aswad, ve Bates tarafından ele alınmıştır.⁵⁹ Yürükler hem göçebe hem de yerleşik hayatlarında

57 Bkz. F. Sümer, *XVI. Asırda*, 487; Yahyalı Yürükleri ve Kayseri Sancağı'ndaki Yürükleri için bkz. R. Jennings, “The Population, Society, and Economy of the Region of Erciyeş Dağı,” *Contributions à l'histoire économique et social de l'empire ottoman*, Louvain, 1984, 164-171.

58 F. Sümer, *a.g.e.*, 489.

59 A. Tanoğlu, “The Geography of Settlement,” *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul*, I, 1-17; N. Tunçdilek, “Yayla Settlements and Related Activities in Turkey,” *RGIU*, I, 9. ve 10. sayılar, 58-71; X. de Planhol, *De la plaine pamyphlyenne aux lacs Pisidiens: nomadisme et vie paysanne*, Paris,

çobanlıkla tarımı birleştirmek suretiyle çok yönlüydüler. On beşinci ve on altıncı yüzyılın vergi ve nüfus tahrirleri Osmanlılar idaresi altında Yürüklerin kendi otlak arazilerinin içinde ek bir iktisadî faaliyet olarak tarımla uğraştıklarını göstermiştir. Belli ki, kendi hububat ve pamuklarını (pamuk sıklıkla kilim imalatında kullanılmaktaydı)⁶⁰ tedarik edebilmek için, küçük boyutlardaki arsaları ekmişlerdir. Bunlar vergi ve nüfus tahrirlerinde, muntazam olarak tarım vergileri ödemeye mecbur oldukları Yürük otlaklarındaki *çiftlikler* olarak kaydedilmiştir. Göçebeler bazen *mezra'aları*, yani çiftçilerin terk ettikleri ve geçici olarak otlak ve ekim için kullanılan tarıma elverişli arazileri kullanmışlardır. Bu suretle tahrirde *yaylak* yani yazlık otlak olarak kaydedilen bir arazi otlığa ek olarak, muntazam vergilerin (*resm*) ödendiği, birkaç *çiftlik* ve/veya pazu veya ceviz ağacından meydana gelebilir. Bazen bu tarıma elverişli arazinin büyük kısmı Yürükler tarafından bizzat ıslah edilmiş olabilir. Mesela, Osmanlı Devleti'nin doğduğu yer olan Domaniç bölgesinde, vergi ve nüfus tahrirlerinde sık sık ormandan ıslah edilmiş arazilerden bahislere rastlıyoruz.

Köy arazisi içerisindeki ve hatta *yaylak*taki otlaklar dikkatli bir şekilde “tarıma elverişli arazilerin dışındaki topraklar” diye tanımlanmışlardır. Bu otlaklar mahallî âdetler vasıtasıyla tanınmış ve bazen mahalli kadı tarafından düzenlenmiş bir belgede tarif edilmiş ve sınırları çizilmiştir. Dağlık bölgelerde tarıma elverişli *çiftliklerin*⁶¹ sık sık otlaklarla dönüşümlü kullanıldığına rastlamaktayız; bu, devletin tespit etmeye ve belli dönemlerde

1958; W. D. Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im südlichen inneranatolien in der letzten Vierhundert Jahren*, Göttingen, 1968; B. Aswad, *Property Control and Social Strategies: Settlers on a Middle Eastern Plain*, Ann Arbor, 1971.

60 Pamuk, iç çamaşırı ve elbise için kaba bir kumaş olan ve çadır örtüsü des- teğinde ve kilimlerde ağır bir kumaş olarak sert bir pamuklu kumaş olan *bez* üretiminde kullanılmıştır. Aşağıdaki *Ekonomi* kısmına bkz. Kısa bir süre önceye kadar Yürükler bütün ihtiyaçlarını dokunmuş malzemeden karşıla- maktaydı; 89. dipnota bkz.

61 Bir *çiftliğin* boyutu 50-150 dönüm arasında değişmektedir, bkz. H. İnalçık, “Rice Cultivation,” isimli makalem, *Turcica*, XIV (1982), 121.

yapılan nüfus ve vergi tahrirleri vasıtasıyla vergi toplamak gayesiyle defterlerde kaydetmeye gayret ettiği bir vaziyettir.⁶² Bütün bunların göçbelerin devlet tarafından daha yakından kontrolü ve aynı zamanda iskânları için hazırlık ve önemli bir adım olduğunu söylemeye gerek dahi yoktur.

Göçebe topluluklarının iskân edilerek tarımla uğraşan topluluklar hâline dönüştürülmeleri Osmanlı Devleti'nin idaresi altında zaman zaman merkezî hükûmetin girişimi ve kontrolüyle hızlandırılmıştır. Devlet, iskân ve güvenlik sebepleriyle gerekli olduğu zamanlarda ya da tarım için yeni arazileri ıslah ederek gelir tabanını genişletmek amacıyla bu politikaya müracaat etmiştir. Arazinin iskânı aslında güvenliği alakadar etmekteydi.

Kısa bir süre önce,⁶³ on altıncı yüzyılda İmparatorluk'un nüfusunun yüzde altmış oranında artışı ve bunu takip eden nüfus baskısı otlakların gözden çıkarılmak suretiyle tarım arazilerinin arttırılmasına ve Yürüklerin kademeli olarak dağlık bölgelerdeki daha yüksek otlaklara çıkmaya mecbur kalmalarıyla neticelendiği görüşü ortaya atılmıştır. Buna ilaveten, *Celâlî*lerin meydana getirdikleri kargaşanın sonucunda on altıncı yüzyılın sonunda ve on yedinci yüzyılın başında Yürüklerin genel olarak batıya doğru göç ettiklerini de gördük. Fakat göçe rağmen, öyle görünüyor ki, daha fazla sayıdaki Türkmen Yürük toplulukları belli bir döngü içerisinde geleneksel göçebe yaylacılık faaliyetleri sürdürmüşler ve değişmek üzere olan iktisadî şartlar sebebiyle yerleşmeyi seçmişlerdir. Böyle ansızın ve büyük çaplı yerleşmelerin meydana geldiğini biliyoruz.⁶⁴ Genellikle bir otlak çobanı için hayvanlarını kaybetmenin neticesinde otlakla meşgul olmak imkânsız hâle geldiğinden dolayı, yerleşik hayata geçmekten başka ihtimali

62 Başvekâlet Arşivi, İstanbul, Hüdâvendigâr tahrirleri, *Tapu Defterleri*, 23. ve 111. numaralar ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, 570. ve 580. numaralar.

63 M. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1972, 10-29; X. de Planhol, "Geography," s. 525-553.

64 Bkz. mesela At Çekenler: R. P. Lindner, *a.g.e.*, 115-137.

kalmamıştır. Gelişmekte olan bir pazar için halı imalatı gibi daha kârlı fırsatlar, bu hususî mesleklerin rağbet gördükleri şehirlerde yerleşimi teşvik etmiştir.

Ailesi Kara Keçilü Yürük aşiretinin mensubu olan Profesör Hüseyin Yurdaydın, bana Eskişehir bölgesindeki bazı Yürük ailelerinin ancak kısa bir süre önce doğru düzgün tarım usullerini kullanmaya başladıklarını söyledi. Yürüklerin yerleşik hayata geçişi ve tarıma dayalı bir ekonomiye alışmaları uzun ve karmaşık bir süreçtir. N. Tunçdilek'in araştırmalarına göre,⁶⁵ Eskişehir bölgesindeki köylerin yüzde onu Yörük (Yürük) köyü ve yüzde altısı Türkmen köyü olmasına karşılık, yüzde kırk ikisi *yerli* yani daha eski devirlerde iskân edilmiş olarak tespit edilmiştir. Tunçdilek, Yürük ve Türkmenlerin iskânının on sekizinci yüzyılın son çeyreği ve on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Kendisi iki topluluğun birbirinden farklı yerleşme tarzlarına vurgu yapmıştır. Yürüklerin yerleşmesi ve tarımı benimseyişinde Türkmenlere göre daha yavaş bir süreç fark etmiştir.⁶⁶ Türkmen ve Yürükler arasındaki iktisadî şartlara ek olarak din ve halk kültüründeki bariz fark Edremit bölgesindeki Kaz Dağı'nın eteklerindeki köylerde gözlemlenebilir. Bu bölgede Sünnî Yürükler ve Şîî Türkmenler (Kızılbaş) farklı köylerde yaşar, birbirleriyle bir araya gelmez ve kıyafet, hareket, tavır ve zihniyetleri bakımından dikkat çekici suretle birbirlerinden farklıdır. Aynı zamanda Şîî Yürükler de mevcuttur; fakat dinî farklılıklar Yürükler arasında vuku bulan evliliklere mâni teşkil etmez. Yürükler ve Türkmenler arasındaki temel kültürel ve sosyal fark, yukarıda ele alınan tarihî şartlar vasıtasıyla açıklanabilir.

Rudi Lindner hükûmetin ağır vergiler koyarak çobanlığa dayalı ekonomiyi özellikle yok etmeye çalıştığını iddia etmiştir.⁶⁷ Çobanlığa dayalı ekonomiye konulan vergilerin olumsuz tesirlerini ele almak mümkündür fakat Osmanlı bürokrasisi tarafından

65 "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu bir Bakış," XV, 189-200.

66 *a.g.e.*, 199.

67 *a.g.e.*, 51-74.

yürütölmüş olan böyle alaycı ve aşğılayıcı bir politikanın doğ-ruluğunu ispat etmek mümkün değildir. Aslına bakılırsa, bunun aksini gösteren deliller mevcuttur. Lindner şunları söylemek-tedir: “Onlar, sürülerin vergilendirilişinin beraberinde yaylaya çıkan çobanın hayvanlarını yok ederek onu yerleşik hayata geç-meye ya da isyan etmeye mecbur bırakan bir vergilendirme sınırı olduğunu dikkate almıyor ya da bunu kasten yapıyorlardı” (s. 57). Lindner, göçbeyi vergisini ödeyebilmek için koyunlarını satmaya zorlamanın yayla çobanlığına dayalı ekonominin değil de tarıma dayalı ekonominin bir hakikati olduğunu iddia etmek-tedir. “Koyun vergisi fakir göçbeleri, fakir ve topraksız çiftçilere dönüştürmek için müracaat edilen bir araçtı” (s. 59). Ona göre belli şartlar altında “elli koyunluk bir sürü iktisadî olarak bağım-sız kalabilmesi için yeterliydi.” Moğolların idaresi altında, yüz koyundan daha az miktardaki bir sürü vergiden muaf tutulmak-tayken, Osmanlı hükûmeti böyle bir muafiyeti tanımamıştır. Lindner’in öne sürdüğü bütün görüşü aslında Osmanlı *çift-resmi* sisteminin ve tatbikinin yanlış şekilde yorumlayışı neticesinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı sistemi⁶⁸ göçbeyi sahip olunan mülk-lere değil de sadece potansiyel iş kuvvetine göre aile ve şahıs ver-gilerine dayalı olmak üzere *bennak* ve *kara* olarak vergiye tâbi kıl-mıştır. Osmanlı şahsî vergisi, erişkin bir erkeğin ya da bir ailenin yıllık belli bir miktardaki parayı üretmesine dayalıydı; göçebe bir aile hayvanları kullanarak nakliye faaliyeti gösterebilir, kereste-cilik yapabilir ya da keçe ve halı imal edebilirdi. En azında Batı Anadolu’daki bazı bölgelerde böyle fırsatların mevcut olması Osmanlılar için bir avantajdı.

Bugüne değin bir *cemâ’at* bir köye yerleşmiş olsa dahi aşî-ret kimliğini ve aşîretin diğer *cemâ’at*leriyle irtibatını koruması kayda değer bir husustur. Hüseyin Yurdaydın bize bu olgunun daha farklı örneklerini tedarik etmektedir. Kara Keçilü *cemâ’at*leri

68 Bu sistem için bkz. H. İnalçık, “Raiyyet Rusûmu,” *Belleten*, XXIII (1959), 575-560 ve “Rice Cultivation,” s. 89-102.

Eskişehir bölgesindeki köylere yerleşmiştir (Erikli, Numanoğlu, Bahşayış, Sandık Özü, Akça İn, Akın, Gemiş, Göçen Oluk köyleri ve aşiret reisinin yaşadığı Kuyucak köyü). Bu eski Yürükler hâlâ aşiret kimliklerini ve topluluk dayanışmalarını muhafaza etmektedir ve Türkmenlerin de mevcut olduğu komşu ahaliden farklı bir topluluk meydana getirmektedirler. Yurdaydın, kısa bir süre önceye kadar, hükûmetle alakalı meseleleri çözebilmek için Eskişehir yakınlarındaki Kuyucak Köyü'nde yaşayan aşiret reisine (*bey*) gidildiğini eklemektedir. D. Bates bir *cemâ'atin* göçebe ve yerleşik hayata geçmiş kısımları arasında devam eden baba soyuna has akrabalık ilişkilerinin bir çeşit iktisadî dayanışmayı ortaya koyduğuna işaret etmektedir.⁶⁹ Bu husus, Yürüklerin dokumacılık ve pazarcılıkta uzmanlaşan bazı köy ve şehirlerdeki halı sanayilerinin göçebe hayat tarzlarını devam ettiren akrabalarından nasıl yün ve kök boyasını temin ettiklerini anlamamız bakımından önemlidir.

Ekonomi ve Ticaret

On dördüncü yüzyıldaki Türkmen yayılışı en başta yeni otlaklara sahip olmak ve yeni arazileri iskân etmekle beraber göçebe ekonomisini *gazâ* ganimetleriyle desteklemeyi ihtiva eden acil iktisadî ihtiyaçlara verilmiş bir cevaptır. Umur Gazi'nin *Destân*'ı,⁷⁰ "Gazavât-nâme", bize akınlara katılan Türkmenlere dair oldukça özgün bir resim sunmaktadır. Fakat Türkmen beyliklerinde, tarım ve şehir hayatı kısa bir süre sonra yaygın bir hâle gelmiştir. Selçuklu topraklarında kurulmuş olan daha evvelki beyliklerin modeline göre teşkilatlanan bu küçük devletler, Venedik ve Ceneviz Devletleriyle ticaret anlaşmaları yaparak ve bilhassa

69 D. Bates, *a.g.e.*, 26-27.

70 I. Mélikoff-Sayar, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris, 1954; bu kaynağın Bizans ve Batı kaynakları ışığında bir analizi için: Lemerle, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident, Recherches sur la geste d'Umur Pacha*, Paris, 1957; Lemerle'in neticelerinin tenkit edilerek ele alınışı için bkz. H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades" *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire* (Bloomington, 1993).

Sakız Adası olmak üzere, Ege Adaları vasıtasıyla Avrupalı milletlerle faal şekilde bir ticareti tesis ederek çiftçi ve tacirlerin menfaatlerini benimsemişlerdir.⁷¹ Şimdi birbirlerine zıt iki saik, *gazâ* (İslam için savaşmak) ve ganimet bir tarafta ve ticaret ve tarım diğer tarafta olmak üzere mühim mahallî kaynağımız *Destân*'da ve İtalyan kaynaklarında açık surette görülebilmektedir.⁷² Aya-sulug (ya da Altoluogo), Balat (Palatia) ve Sakız Adası'nın karşısındaki Çeşme bölgesinin ürünleri yani buğday ve pamuğa ek olarak orman ürünleri, Türkmen Yürüklerden Avrupa'ya ihracat için tedarik edilen palamut, mazı ve kök boyası için önemli dağıtım noktaları hâline gelmişlerdir. F. B. Pegolotti⁷³ Batı Anadolu'dan gelen şu ürünlerden bahsetmektedir: *biado* (buğday), *riso* (pirinç), *cera* (balmumu), *canape* (kenevir), *galla* (mazı), *alume* (şap), *opoptico* (afyon), *robbia* veya *guaruncia* (kök boyası, kırmızı boya) *seta turci* (Türk ipeği) ve palamut. Ceneviz gümrüklerinin kayıtları Palatia'dan biber ihracatından dahi bahsetmektedir.

Latinler ve Türk beyliklerinin 1331 ile 1414 seneleri arasında yaptıkları anlaşmalarda buğday, kuru meyveler, atlar, eşekler, öküzler, koyunlar, köleler, bal mumu, deri, Anadolu'dan şap ve şarap, sabun ve Batı'dan kumaşlardan bahisler vardır.⁷⁴

71 E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydin (1300-1415)*, Venedik, 1983; ayrıca bkz. J. Day, *Les douanes de Gênes 1376-1377*, iki cilt, Paris, 1963; C. Foss, *Ephesus after Antiquity*, Cambridge, 1979, 141-167; hâlâ temel bir eser olan, W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Âge*, I (yay. haz. F. Raynaud), ikinci kez yeniden basım, Leipzig, 1936, 534-554; Al-ʿUmarî, *a.g.e.*, 34, "Menderos" Nehri'nde Akdeniz'den gelen gemilerin nasıl aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya hareket ettiklerinden ve bu bölgenin insanının *gazâ*lar ve tacirler için nasıl deniz seferleri düzenlediklerinden bahsetmektedir; ayrıca (s. 46) çok sayıda Rum kadın ve çocuğun alınıp satıldığı köle ticaretinden de bahsetmiştir.

72 Bkz. H. İncelik, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades" *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire* (Bloomington, 1993).

73 A. Evans (ed.), *La Praticadella Mercatura*, Cambridge (Mass.), 1936, Fihrist: *Commodities*.

74 Ticaret şartları için bkz. E. A. Zachariadou, *a.g.e.*, 125-158; ürünler için, 159-173.

E. Zachariadou,⁷⁵ başka kaynaklar da kullanarak listeye susam tohumu, kuru üzüm, kırmızı sahtiyan, halılar ve bilhassa Aksaray kilimlerini eklemiştir.

On beşinci yüzyıla ait Osmanlı belgeleri Batı Anadolu'daki vadilerde bulunan Türkmen yerleşimlerinin oldukça büyük miktarlarda pamuk yetiştirmekle meşgul olduklarını gözler önüne sermiştir ve pamuk ihracatı 1450'lerde yarım milyon duka altısından fazla olan muazzam bir değere ulaşmıştır.⁷⁶ Ancak, çağdaş Venedik belgelerinde beyan edildiği üzere, hâlihazırda bu dönemde Batı Anadolu'dan gelen en önemli ihracat mahsulü buğdaydı. Bölge İtalya'nın tahıl ambarlarından biri hâline gelmişti ve yabancı seyyahlar Türkmen beylikleri altındaki Batı Anadolu'nun verimliliğine ve tarıma dayalı önemine dikkatleri çekmişlerdi.⁷⁷ İtalyan *gigliati* paralarının bu Türkmen beyliklerindeki taklitleri⁷⁸ zenginleşmekte olan İtalyan şehirleri ile Batı Anadolu arasında bu dönemde tesis edilen faal trafiğin başka delilleri olarak gösterilebilir.

75 S. 159-173; Aksaray halıları için İbn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta*, Cambridge, 1962, 432-433, şöyle söylemektedir: "Orada kendi ismiyle anılan, hiçbir diyarda eşi benzeri olmayan oradan Suriye'ye, Mısır'a, el-İrak'a, Hindistan'a, Çin'e ve Türklerin diyarlarına ihraç edilen koyun yününden kilimler imal edilmektedir." Aksaray'da imal edilen kilimlerin uluslararası şöhreti İbn Sa'îd (ö. 1274) tarafından teyit edilmiştir; bkz. C. Cahen, "İbn Sa'îd sur l'Asie Mineure Seljuquide," *DTC Fakültesi Araştırmalar Dergisi*, Ankara, cilt 6 (1968), 45; İbn Battuta (s. 440) ayrıca, Aydın Sultanı tarafından kendisine gönderilen çadırın "bir kümbet şeklinde bir araya getirilmiş tahta çıtalardan ve keçe parçalarından meydana geldiği"ni, "kilimler getirerek onu tefriş ettikleri"ni söylemektedir. Anadolu halılarının bu dönemdeki şöhreti için ayrıca bkz. H. Yule (yay. haz.), *Catay and the Way Thither*, cilt I, Londra, 1913, bölüm 2; genel olarak eski Selçuklu halıları için bkz. Ş. Yetkin, *Historical Turkish Carpets*, İstanbul: *Türkiye İş Bankası*, Kültür Yayınları numara 150, 15-42; Avrupa'ya ihraç edilen eski Anadolu halıları için bkz. J. M. Rogers, *Oriental Carpets and Textile Studies, II*, yay. haz. lar R. Pinner ve W. Denny, Londra 1986, 13-27.

76 J. Heers, *Gênes au XVe siècle*, Paris, 1961, 393.

77 E. A. Zachariadou, *a.g.e.*, 163-165.

78 *a.g.e.*, 142.

Tarım faaliyetleri Batı Anadolu'da yaygınlaşmaktayken, Akdeniz kıyısındaki Toros sıradağlarının Yürüklerinin en mühim iktisadî faaliyeti kerestecilikti. Bu bölgedeki çok sayıdaki aşiret oluşumuna ortak iktisadî faaliyetleri dolayısıyla "Tahtacı" adı verilmiştir. Güney Doğu Anadolu'nun ormanlarla kaplı yüksek yerlerinde yaşayan büyük bir Türkmen topluluğu olan ve odun kesmek ve satmakla meşgul olan "Ağaç Eri" yani oduncular, aynı dağ Yürüklerinin arasına dahildir.⁷⁹ Karamanoğlu beyliğinin atasının güvenilir bir kaynaktaki⁸⁰ odunkömürü ticaretiyle uğraşan Türkmenlerden biri olduğunu eklemek ilgi çekici olabilir. Belli ki odun, kereste ve odunkömürü ticareti bazı aşiret reislerini dağ Yürükleri arasında iktisadî bakımdan kuvvetli ve tesirli hâle getirmekte ve onları ihtiraslı siyasî gayelere doğru yönlendirmektedir.⁸¹

Kereste Türkmenler tarafından Suriye ve Mısır'a gönderilmek üzere Akdeniz'deki Antalya, Alâiye, Finike ve diğer limanlara götürülmekteydi. Osmanlı maliye kayıtlarına ek olarak Memluk kaynakları da on beşinci yüzyılda mevcut olan geniş çaplı ticaretin önemini ortaya koymaktadır. Osmanlı maliye kayıtlarına göre, Antalya limanı ve ona bağlı mahallerden yapılan kereste, odun ve zift ihracatının yıllık geliri, 1476 ve 1477 senelerinde altı ay ve yirmi beş gün için 177.531 akçaya (yaklaşık 4000 Venedik dukası) varmaktadır. Bu kârlı ticaret Fâtih Mehmed idaresi altında bir hükûmet tekeli hâline getirilmiştir (Hükûmet keresteyi Yürüklerden bir parça için üç akçaya satın alıp çok daha yüksek bir bedele satmaktaydı. Kereste Suriye ve Mısır'a çoğunlukla hükûmete ait gemilerle nakledilmekteydi).⁸²

79 Tahtacılar hakkında çok sayıda çalışma yayınlanmıştır. Şu eserlerdeki bibliyografyalara bkz. X. de Planhol, *The World of Islam*, Ithaca, 1959, 139; D. Bates, *a.g.e.*, 227-236; ve I. Svanberg, *a.g.e.*

80 Bkz. Ş. Tekindağ, "Karamanlılar," *İslâm Ansiklopedisi*, VI, 317.

81 Siyasî gelişme bakımından Türkmen toplumundaki sosyal ve politik farklılıkların önemi için bkz. "On the importance of socio.-political differentiation in the Turcoman society for political development, H. İncelik, "The Rise of Turcoman Maritime Principalities..."; A. M. Khazanov, *Nomads and Outside World*, Cambridge, 1984.

82 Bkz. H. İncelik, "Bursa and the Commerce of the Levant," *JESHO*, III, (2),

Kerestecilikte odununun yüksek nakliye bedellerini düşürmek için bazı işlemler yapmak lazımdı ve Tahtacı Yürükler bu meslekte uzmanlaşmışlardı.

Türkmen Yürük iktisadî faaliyetinden ortaya çıkan dikkat çekici bir ürün halıydı. On beşinci yüzyılın sonuna ve on altıncı yüzyıla ait Osmanlı gümrük defterleri Türk halılarının Mısır'a, Karadeniz ülkelerine, Doğu ve Orta Avrupa'ya ve İtalya'ya ihraç edildiğini göstermektedir;⁸³ bunun daha eski bir geleneğin devamı olduğuna dair şüphe yoktur. Sadece Avrupa değil belli ki Yakın-doğu pazarları da önem arz etmekteydi. Antalya'ya ait on altıncı yüzyılın ortasına dair bir gümrük defterine göre halılar bu limandan Mısır'a ihraç edilen temel mallar arasındaydı.⁸⁴

Geriye kalan numunelerin oldukça gelişmiş bir halı sanayisine işaret ettiği Konya'daki Selçuklu Sultanlığı döneminin (1100-1300) ardından, Batı Anadolu'nun Türkmen beylikleri (1300-1390) yeni siyasî merkezlerin kurulması ve yabancı talebinden gelen teşvikle yeni bir değişim ve gelişme dönemini yaşamış olmalıdırlar. Batı Anadolu'da Osmanlıların idaresi altında Gördes,

(1960); gümrük defterleri, Başvekâlet Arşivleri, İstanbul, Maliyeden Müdevver D. no. 7387: *Mahsûl-i Resm-i Tahta ve Tevâbiha*; Mısır'a kereste ihraç eden bir Osmanlı taciri için bkz. H. İnalçık, "Bursa," *Belleten*, XXIV (1960), 91, belge no. 37, tarihi Eylül 1480. İbn Battuta, *a.g.e.*, 417, odun ihracatının önemini vurgulamış ve şöyle söylemiştir: "Orada (el-'Alâyâ) Türkmenler yaşamakta ve Kahire, İskenderiye ve Suriye'den gelen tacirler orayı ziyaret etmektedir. İskenderiye ve Dimyat'a ihraç edilen ve ardından Mısır'ın diğer yerlerine taşınan yüksek miktarda oduna sahiptir."

83 Osmanlı gümrük defterlerine ek olarak Transilvanya (Erdel) kaynakları kuzey ülkelerine yapılmış halı ticaretinin geniş kapsamlı hususiyetine dair hiçbir şüphe bırakmamaktadır; Transilvanya'daki eski Türk halı koleksiyonları için bkz. R. Manolescu, *Comertul Tarii Romineşti şi Moldovei cu Braşul*, Bükreş, 1965, 160-175.

84 Başvekâlet Arşivleri, Maliyeden Müdevver Defterler, no. 6222; A. Zigura, *Covoare Turceşti din Colectia Muzeului*, Bükreş, 1966, koleksiyonlarda Kula, Gördes ve Ladik'ten halılar bulunmaktaydı; ayrıca bkz. Emil Schumutzler, *Altorientalische Teppiche in Siebenburgen*, Leipzig, 1933. Zengin Transilvanya koleksiyonları genel olarak erken dönem Osmanlı halılarını incelemek için hususî bir önem taşımaktadır. Mukayese edin, Ş. Yetkin, *a.g.e.*, 42-100.

Kula ve Uşak gibi halı imalatında mühim merkezlerin ortaya çıkışı bu geleneği devam ettirmiştir (6. Tablo'ya bakınız). Bu beyliklerin idaresi altında dahi kültürel gelişimin hâlâ Türkmen geleneklerini takip ettiği hatırlanmalıdır. Elit Fars kültürü sadece idareci sınıf arasında belli ki on beşinci yüzyıl gibi geç bir dönemde öne çıkmıştır. Değişmekte olan üsluplarıyla beraber Türk halısı, Türk toplumundaki bu akımların sadık yansımaları olarak görülebilir.

Halı üretimi, Osmanlıların idaresi altında özellikle Uşak gibi Batı Anadolu merkezlerinde, sıklıkla arzu edilen kalite ve tasarımının belirtilmesi suretiyle Saray'ın ve hükûmetin talepleri neticesinde yeni bir ivme kazanmıştır. Böylece, Saray ve elit, gelişmiş ve ince zevkin mahsulü olan Fars motiflerinin kullanıldığı kitle üretim merkezlerinin ortaya çıkışından sorumlu olmuştur.⁸⁵

İktisadî bakımdan önemli olan merkezlerle yakın iktisadî ve sosyal ilişkilere sahip Yürük topluluklarında yüksek derecede bir sosyal farklılık gözle görülebilir. Çok sayıda varlıklı Yürük sürülerine bakırmak için çoban tutmuşlar ve kendileri uzun mesafe taşımacılığı, ticaret ve iltizam usulüne göre vergi toplamayla meşgul olmuşlardır.

Yürükler Balkanlar'daki iktisadî hayatta mühim bir rol oynamışlardır. Büyük şehir merkezlerinin iâşesinde hayatî öneme sahip hayvancılık faaliyetlerinin ve madencilik ve taşımacılıktaki katkılarının yanında, Yanbolu bölgesinde İmparatorluğun diğer taraflarına yapılan büyük çaplı ihracat kapasitesi taşıyan keçe sanayilerini geliştirmişlerdir. Selanik Yahudileri de yünlü kumaş imalatı için ciddi surette komşu Yürüklerin yün tedarikine dayanmışlardır. Bu yünün fiyatı devlet tarafından kontrol edilmekteydi. Yürükler, *re'âyâ* çiftçilerin aksine bağımsız bir emek gücünü temsil etmişlerdir. Onlar ayrıca yeni ortaya çıkan temel ürün tarımıyla, bilhassa İmparatorluğun ilk yüzyıllarında pirinç yetiştiriciliği ve daha sonraki tarihlerde Balkanlar'da pamuk yetiştiriciliğiyle meşgul olmuşlardır.

Merkeziyetçi Osmanlı sisteminde Yürükler, hareketleri ve faaliyetleri itibarıyla sıkı bir kontrolün altında tutulmuşlardır ve onların hayat tarzları İmparatorluğun genel ekonomisinin tesirine maruz

85 Bkz. Ş. Yetkin, *a.g.e.*, 101-137; ayrıca bkz. O. Aslanapa ve Y. Durul, *Türk Halı Sanatı*, İstanbul, 1972.

kalmıştır. Osmanlı Devleti Yürüklerin emek gücünü seyyar ve nisbî olarak serbest bir istihdam kaynağı olarak çok çeşitli gayelerle onları *'avâriz*, yani fevkalade vergilerden muaf tutma karşılığında teşkilatlandırmış ve kullanmıştır. İmparatorluk hükûmeti, Yürüklerden her zaman istihdam bakımından istifade etmiştir; sadece askerî amaçlarla emek gücüne⁸⁶ ve taşımacılık değil; aynı zamanda,

86 Vergiden muaf tutulan topluluklar için bkz. H. İnalçık, "Raiyyet..." (1959); Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyılında hem göçebe hem de yerleşik hayata geçmiş Yürükler Anadolu ve Balkanlarda Osmanlı ordusunun önemli bir parçası olarak teşkilatlandırılmıştı. Bu teşkilatlanmanın ismi *ocak* sistemidir. Bir *ocak* on altıncı yüzyılda sayıları yirmi beş ya da otuza kadar çıkan belli bir miktardaki aile sayılarından meydana gelmiştir. Bu birim, Sultan'ın seferleri için faal bir asker olan *çşküncinin* masraflarını kendi arasından karşılamalıydı. Her bölgeden askerler *sı başının* idaresi altına verilirdi. Zaman geçtikçe *yürük*, *yaya* (piyâde), *canbâz*, *müsellem* gibi isimler altında farklı askeri teşkilatlar ortaya çıkmıştır. 1560'larda Rumeli'de Yürüklerin teşkilatlandıkları *ocaklar* şu şekildeydi:

Balkanlar'da Askerî Yürük Teşkilatlanması

(Kaynak: T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fârihân*, İstanbul, 1957)

	Çeribaşı	Eşküncü	Yamak
1. Selanik <i>Su başısı</i> (Esas olarak Makedonya'da fakat ayrıca Teselya ve Dobruca'da)	13	3.000 (1543'te 600 <i>ocak</i>)	9.000
2. Vize <i>Su başısı</i> (Kuzey Trakya, Hayrabolu'dan önce)	4	525 (1574'te 105 <i>ocak</i>)	1.575
3. Yanbolu <i>Su başısı</i> (Tunca Nehri'nin yukarı kısmı)	—	—	—
4. Naldöken <i>Su başısı</i> (Bulgaristan, Eski Zagra ve Filibe bölgesinde yoğun olarak bulunmaktadır)	42 (1602'de)	1.715	7.548
5. Ofcabolu <i>Su başısı</i> (İştip-Üsküp bölgesi)	1	485	2.218
6. Kocacık <i>Su başısı</i> (Yanbolu, Varna ve Şumnu bölgesinde yoğun olarak bulunmaktadır)	—	900 (1581'de 180 <i>ocak</i>)	2.700
7. Kesriye <i>Su başısı</i> (Makedonya'da Kesriye bölgesi)	—	—	—
8. Tanrıdağ <i>Su başısı</i> (Tekfur Dağı, diğer ismi Karagöz, Batı Trakya, Teselya ve Doğu Makedonya'da yoğun olarak bulunmaktadır)	47	2.125 (1521'de)	14.710

On Altıncı yüzyılın başında *yaya* teşkilatı ilga edildiği zaman Anadolu Eyaleti'ndeki (Batı Anadolu), 6900 *yaya* askerinin geldiği *ocaklarda* 26.500 nefer bulunmaktadır. 1465 senesi dolaylarında tek başına Teke Sancağı'nda 361 *müsellem*

madenlerin işletilmesi, arazinin yeniden iskân edilmesi ve köprü ve dağ geçişlerinin muhafaza edilmesinde de kullanılmışlardır. *Re'âyâ* çiftçilerinin bu tarz teşebbüslerde kullanılmaları tarımın aksaması ve böylece devletin ve eyaletlerdeki *sipâhî* zümresinin gelirlerinin düşmesi manasına geldiğinden, devlet bu tür işlerde Yürüklerden istifade etmeyi tercih etmiştir. Bu bakış açısından Yürüklerin bütün imparatorluk teşkilatının bel kemiği oldukları söylenebilir.

Osmanlı Devleti ayrıca, vergi muafiyeti karşılığında Yürüklere yerine getirmeleri gereken görevler vermiş, onlardan hususî bir uzmanlıkla ürettikleri bazı ürünleri talep etmiştir.⁸⁷ Mesela, bazı Yürükler Türkmen oklarının imalatçıları olarak tanınmışlar ve Osmanlı Devleti ormanlık bölgelerde yaşayan Yürük topluluklarına her sene belli miktarda ok üretme ve vergi muafiyeti karşılığında bunları orduya ve askerî karargâhlara teslim etme görevleri vermiştir. Bunlara çoğunlukla *Okçular* denilmekteydi.⁸⁸ Devlete tereyağı tedarik etme görevi verilenler *Yağcılar* olarak bilinmekteydi. Bugün Türkçe yer isimleri arasında bu türden görevlerle yerleşik hayata geçmiş göçebelere işaret edecek çok sayıda köyü ihtiva etmektedir.

Osmanlı Gündelik Hayatında Halı ve Kilimler

Halı ve kilimin, sadece göçebeler tarafından değil, kasaba ve köylerdeki yerleşik hayata geçmiş halk tarafından da gündelik hayatta yaygın olarak kullanılmış olması gerçeği onların önceki yüzyıllarda Türkiye'deki eşi benzeri görülmemiş iktisadî ve sanata dair

ve 3763 *yamak* (ocağın mensuplarını destekleyen) mevcutken, bir önceki kayıta bunların sayıları sırasıyla 283 ve 2242'ydi. Batı Anadolu'daki Yürük menşeli askerlerinin sayılarının yüksek olması, Batı Anadolu'daki *gazi* beyliklerinin kuruluşu ve batıya doğru yayılışa oynadıkları olağanüstü rolün başka bir delilidir.

87 Yürüklerin muhtelif devlet hizmetlerinde kullanılmaları sistemli olarak araştırılmamıştır; A. Refik, İ. Gökçen, Ç. Uluçay, K. Su, T. Gökbilgin, C. Orhonlu'nun yayınladıkları malzemelere yapılan atıflar yukarıda bulunabilir; Yürüklerin pirinç üretimindeki önemli roller için bkz. H. İnalçık, "Rice," s. 103-106.

88 Ormanlık bölgelerdeki *Okçular* köyleri X. de Planhol tarafından araştırılmıştır: "Les Nomades, la steppe et la forêt en Anatolie," *Geographische Zeitschrift*, 53 (1965), 104-110.

gelişmesini açıklamaktadır. Temel olarak bir kapalı ekonominin şartları altında, Türkmenler kilim üretim tekniklerini çok sayıda ürün imalatında kullanmışlardır: zemin, yük ve eşya örtüleri, çantalar, askı duvar halıları, at örtüleri vesaire. Bu gelenek aşikâr surette kasaba ve şehirlerdeki yerleşik hayata geçmiş Türklerin evlerinde de bilhassa taban halısı, duvar ve girişler için askılar ve yastıklar ya da binek hayvanları için ikiz heybelerle devam etmiştir.⁸⁹ Saraylar ve camiler için, en özenli ve pahalı halılar, saray süslemecileri ve tasarımcıları (*nakkaş*) dahil olmak üzere bir dizi işçi ve sanatçının işbirliği ile üretilmekteydi.⁹⁰

Osmanlı zamanlarının en meşhur halıları Yukarı Gediz Nehri üzerinde, Simav, Şaphane Dağı, Murad Dağı, Burgaz Dağı ve Bozdağ'ın çevrelediği havzadan gelirdi.

89 Yürük ekonomisinde dokumacılığın özel bir yeri vardır. Bu bir kadının işidir. “Yürük gömlek ve çuval da dâhil olmak üzere ihtiyacı olan her tür dokumayı kendi yapmaktadır. Olabildiğince düşük miktarda para harcamaktadır. Fakat kısa bir süre önce, 1931’de düğün gibi vesilelerde Avrupa üretimi ürünleri almak moda olmuştur.” (Ali Rıza Yalman (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları*, I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları no. 265, 1977, 246-47, II, 214-22; Yürüklerin dokumacılığı için ayrıca bkz. K. Güngör, *a.g.e.*, 46-48; Tevfik Eşberk, *Türkiye’de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti*, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1939; Ursula Reinhard, “Silifke Yöresi Dokumaları,” *I. Uluslararası Folklor Kongresi Bildirileri*, cilt V: Etnografya, 241-250; ve aynı ciltte yayınlanan diğer makaleler: M. Gönül (dokuma teknikleri), M. Akok (tasarımlar), M. Constantin (elbiseler), N. Dunäre (motifler), J. M. Jones (sembolizm), M. Önder (elbiseler, başlıklar); Ersu Pekin’in “Yürüklerde Un Çuvaları,” 207-230 ve Sabiha Tansug, “Türkmenlerde Giyim Gelenekleri,” 251-56 makalelerinden bilhassa bahsetmek lazımdır; özellikle halı ve kilim dokumacılığı için bkz. A. N. Landreau (yay. haz.), *Yörük: The Nomadic Weaving Tradition of the Middle East*, Pittsburgh: Museum of Art, Carnegie Institute, 1978; H. Yurdaydın şöyle söylemiştir “Eskişehir bölgesinin köylerindeki Akça Keçilü Yürükleri kendine özgü renkleri ve tasarımları olan elbiseleri için ihtiyaç duydukları bütün malzemeyi üretirlerdi. Dokumacılık ve halı üretimi Yürük ailesinde bir kadının göreviydi.” Kız çocuğu istihdamı ucuz işgücü sağladığından dolayı yaygın olarak kullanılırdı; mühim bir katkı da şehirlerdeki kumaş dokumacılığını ele alan şu eserdir: Şahin Yüksel Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, no. 178, 1978.

90 Bkz. Ş. Yetkin, *a.g.e.*, 73-100; aynı yazar, “Osmanlı Saray Halılarından Yeni Örnekler,” *Sanat Tarihi Yıllığı*, VII (1977), 143-164.

Halı imalatının ünlü merkezleri olan Uşak, Kula, Gördes, Demirci ve Selendi'nin hepsi hızlı şekilde akan akarsuların kesiştiği bu havzada konumlanmıştır. Gediz'in meşhur şap madenleri Şaphane Dağı'nın güney eteklerinde bulunmaktadır ve Kula bölgesindeki en iyi türden kök boyası imal edilmektedir. Yüksek otlak bölgelerindeki Yürükler yün ve vasıflı istihdam tedarik etmektedirler. Yakınlardaki İzmir, Çeşme ve Ayasulug limanları, bölgenin ürünlerinin pazarlanması ve gönderilmesi için kullanışlı ve gelişmekte olan ticaret merkezleridir. Yukarıda İmparatorluğun diğer bölgelerine ve Avrupa'ya gönderilecek halıların piyasasının on dördüncü yüzyılın başına kadar uzanan uzun bir geleneği olduğunu gördük.

Meşhur Türk seyyahı Evliyâ Çelebi,⁹¹ 1671 senesinde Uşak'ın yüksek seviyedeki refah ve bolluğuna şahit olmuş ve şunları yazmıştır: “Yün balyaları bu muazzam şehirde bağlanır ve açılır [Yahut Uşak, yünün transit taşımacılığı için büyük bir merkezidir.] Anadolu'nun bütün vilayetlerinden deve kervanlarının ve kafilelerin gelip geçtiği bir çeşit ticaret merkezidir. Küçük bir şehir olmasına rağmen oldukça müreffektir ve iyi şekilde inşa edilmiştir. Komşu bölgeler müreffeh ve gelişmiş olduklarından, bu büyük ticaret merkezinin pazarı pek kalabalıktır. Şehrin muhtelif zanaatleri arasında halı üretimi en meşhurdur. Halıları İran'ın İsfahan'ı ve Kahire'de üretilen halılarla mukayese edilebilirdir. Fakat Uşak halıları dünyadaki bütün ülkelere ihraç edilir. *Dîvân-hâne* gibi çok pahalı halılar ve *carîni* halıları burada güzel renkler ve tasarımlarla üretilir... Şehir duvarlarının çevresi iki bin adım uzunluğundadır ve üç bin altı yüz evi ihtiva etmektedir. Ulemâ ve çok zengin tacirler nüfusun çoğunluğunu meydana getirmektedir. Ermeniler ve Rumlar vardır, fakat Yahudiler yoktur.”⁹² Şehirde üç yüz yetmiş dükkân ve yedi han (kervansaray) saymıştır, bunların arasından Sultan 'Alâüddîn Hanı ve Lonca Hanı bilhassa görülmeye değerdir. “Fakat bezzâzistân yoktur.”

Evliyâ etraftaki yerleri tasvir ederken, “Uşak halılarının boyanmasında kullanılan bir çeşit kırmızı kökün yetiştigi” Boyalı

91 *Seyahatnâme: Anadolu, Suriye, Hicaz*, 1671-72, cilt IX, İstanbul: Devlet Matbaası, 1935, 35-60.

92 *A.g.e.*, 38-39.

köyünden bahsetmektedir.⁹³ Bu bölgede “Etrâk”, yani etnik hususiyetlerini muhafaza etmiş olan Türkler veya Türkmenlerin yaşadığını kaydetmiştir. Evliyâ dağlık bir bölge olan Demirci’de yaşayanlar hakkında enteresan bir mütalaada bulunmuştur. Şöyle söylemiştir:⁹⁴ “Burada yaşayanların çoğunluğu Etrâk olduğundan, yetkililerin ve askerlerin kendilerine baskı ve eziyet etmelerine mâni olmuşlardı ve bu suretle zenginleşmişlerdir. Yine de onların hepsi alçakgönüllü, iyi tabiatlı insanlardır. Tarım mevcut olmadığından ticaretle meşgul olmuşlardır.” Evliyâ ayrıca⁹⁵ “Demirci’nin meşhur “*alaca* [benekli] kilimi”nden ve “Uşak’ta bulunan pek kıymetli *kalîçe* ve *zeliler*” ve Kula’nın “kırmızı renklerde [elvân] kilimleri”nden de bahsetmiştir (6. Tablo ile mukayese edin).

Köylerin refahından ve dağlardaki geniş otlaklardan, su kaynaklarının bolluğundan ve Gediz Nehri’nin bütün Akdeniz Bölgesi için öneminden çok etkilenmiştir. Bölge ahalisinin bir göçebe âdeti olarak Yürük menşelerini hatırlatacak şekilde her yaz iki üç aylarını Murad Dağı yaylaklarında geçirdiklerini yazmıştır.⁹⁶ Evliyâ şunları gözlemlemiştir: “Gördes’in bütün sakinleri, kendine has bir Türkmen lehçesini konuşan Etrâk’tırlar.”⁹⁷

Halılara olan talebin nasıl arttığı ve bir halı piyasasının kuruluşunun Türkiye’deki muhtelif şehirlerdeki halı imalatı için gereken teşkilatın nasıl meydana getirildiğine dair henüz hiçbir tarihi

93 *A.g.e.*, 36.

94 *A.g.e.*, 50.

95 *A.g.e.*, 52.

96 *A.g.e.*, 42.

97 1875 senesinde Yukarı Gediz bölgesinde bulunan Yürük toplulukları (Gökçen, *a.g.e.*, 94-98):

Yürükler	Bölge
Tahtacı	Demirci, Gördes ve Kula
Siyah Kozan	Selendi (Kula)
Karayağcı	Selendi (Kula)
Kalabak	Demirci
Kızıl Keçilü	Selendi
Kaçar	Murad Dağı, Uşak
Yağcı Bedirler	Balıkesir

çalışma yapılmamıştır. Araştırmalar⁹⁸ iki tür geleneksel halı üretim metodunun ayrımı hususuna bize yardım etmektedir. Çoğunlukla bir tacir olan yerel girişimci, malzemeyi ve hatta bazen dokuma tezgâhını evlerinde çalışmakta olan fertlere tedarik eder ve onlara mahsullerdeki düğümlerin sayısına göre ücret öder. Bu tür halılar piyasada “*tüccar halısı*” olarak meşhurdur. Bu türde, tasarım, motifler, renk ve kalite talebi ve ayrıca müşterilerinin zevklerini takip eden tüccarın talimatlarına göre belirlenir.

İkinci usul kendi başlarına çalışan ve kendi standartlarını ve zevklerini takip eden fertler tarafından yapılan imalattır. Bu tarz mahsuller piyasada “*perâkende halı*” yani tek başına satılan halı olarak bilinir. Bu kategorideki üreticiler iki türdür: Birincisi belli bir halı türüyle meşhur olan bir kasaba veya şehirde yerleşmiş ve burada çalışan ailelerdir; ikincisi ise, evinde ek bir iktisadî faaliyet olarak satmak üzere halı yapan çiftçi (ya da göçebe) aileleridir. Çiftçiler bu işle çoğunlukla kışın meşgul olmaktadır, göçebeler bu işi bütün sene boyunca sürdürebilirler.

Göçebeler ve çiftçiler genellikle yünü kendileri hazırlarlar, kendileri örerler ve kendileri boyarlar. Tevfik Eşberk’e göre bu tür üretimle meşhur olan yerler Kırşehir, Niğde, Mucur, Avanos, Bünyan, Bergama, Gördes, Demirci, Konya ve Malatya’dır.⁹⁹ Eşberk, *tüccar halısı* ile *perâkende halı* arasında, şekil, tasarım, motifler, renkler ve fiyatları bakımından büyük farklar olmadığı, fakat *göçebe halılarının* çok farklı motifleriyle bir istisna teşkil ettiği neticesine ulaşmıştır.

Halı ve kilimlerin kullanımı ve ticaretine dair elimizdeki en iyi kaynak gümrük kayıtları, kadı mahkemelerinde kaydedilen terekeler ve *narh* fiyat listeleridir (3. Tablo’ya bakınız).

98 Dr. Tevfik Eşberk, *Türkiye’de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti*, Ankara, 1939, 95-97; Nebatî Lif ve Boya Maddeleri Araştırma ve Köy Sanatları Enstitüsü Şefi Dr. Eşberk bu kitapta geniş kapsamlı bir saha araştırmasının neticelerini yayınlamıştır.

99 Bugün en çok rağbet gören halılar Karapınar, Dazkırı, Milas, Adana Yörük, Yağcıbedir (Balıkesir), Kazak (Kars), Bünyan ve Yahyalı (Kayseri), Ezine (Çanakale), Kız Bergaması (İzmir) ve Banaz’dan (Uşak) gelmektedir; bkz. *Hürriyet*, 17 Temmuz 1984.

Tablo III. 1487-1491 seneleri dolaylarında Kefe gümrük kayıtlarına¹⁰⁰ göre halı fiyatları (49 akça = 1 Venedik dukası)

Kalı (Halı) Miktarı	Akça	Parça Başına	Menşe
47 (kuşak, kaftan vesaireyle beraber)	3.000	68	Konya
15	2.700	—	İstanbul
10	500	5	—
17	2.500	149	Uşak
6	800	133	—
2 (döşek malzemeleriyle beraber)	350	—	—

Tablo IV. Tereke kayıtlarına göre 1545-1659 seneleri arasında Edirne'de kullanılan kilimler¹⁰¹

Hallılar (kalı kâliçe)	Akça cinsinden ortalama fiyat	Seccâdeler	Akça cinsinden ortalama fiyat	Kilimler	Akça cinsinden ortalama fiyat
<i>kali</i>	55	<i>seccâde</i>	300	<i>kilim</i>	100
<i>kâliçe</i>	660	<i>küçük seccâde</i>	30	<i>büyük kilim</i>	300
<i>büyük kalı veya kâliçe</i>	2.200	<i>seccâde yarım (nim)</i>	600	<i>kırmızı kilim</i>	200
<i>Küçük kalı veya kâliçe</i>	30	<i>seccâde mihrâb</i>	200	<i>beyaz kilim</i>	310
<i>divan kalı</i> (merkezi oda için büyük halı)	1.300	<i>savîl (uzun) seccâde kebe</i> (kalın keçe)	100	<i>alaca (benekli) kilim</i>	200
<i>Hamâm kalı</i> (hamam halısı)	225	<i>seccâde keçe</i>	220	—	—
<i>kalı yan</i> (yan halı)	100	<i>seccâde ipek</i>	1200	—	—
<i>meyane kalısı</i> veya orta ya da meydan	150	<i>seccâde velenise</i> (bir tür kumaş)	600	—	—
(bir odanın ortası için)		<i>Misri</i>	170	—	—
<i>kalı-seccâde</i> (namaz için)	325	<i>seccâde Uşak</i>	270	—	—
<i>beyaz kalı</i>	2.400	<i>Seccâde Aœem</i> (İran) köhne	50	—	—
		<i>seccâde Hicaz</i> <i>seccâde İzladi</i> (Zlaticâ)	300 85	—	—

100 Aslında bu 1487 ile 1491 seneleri arasına ait ödenmemiş vergileri gösteren bir defterdir: Başvekkâlet Arşivleri, Kâmil Kapeci, no. 5280.

101 1460 senelerine ait Bursa Kadı Mahkemelerinin bazı terekelerini yayınlamıştım: *İktisat Fakültesi Mecmuası* (İstanbul), cilt XI (1950). Burada Ö. L. Barkan tarafından yayınlanan Edirne terekelerini kullandım: "Edirne Askeri Kassamına âit Tereke Defterleri, 1545-1659," *Belgeler*, III (1966).

Tablo V. Kayıt Sayıları

Kalı ve Kâliçe	Seccâde	Kilim
31 büyük <i>kâliçe</i>	13	20
2 <i>kâliçe</i> (küçük)	3 <i>kâliçe-seccâde</i>	14 kırmızı
4 <i>kalı</i>	7 diğer	14 <i>alaca</i>
3 beyaz	5 köhne	1 mavi
2 <i>Divân</i>	—	1 beyaz
1 <i>meyâne</i>	—	20 köhne
1 <i>yan</i>	—	—
1 <i>hamâm</i>	—	—
1 köhne	—	—
(46)	(28)	(70)

Ölenlerin mallarına ait mahkeme kayıtları (*muhallefât* veya *tereke*) kilimlerin çeşitleri, fiyatları ve köhne olup olmadıklarına dair enteresan bilgilere sahiptir. Bunların her biri üç ana grup ve her bir grup ebat, kullanılan malzeme ve kullanım amacına göre muhtelif türlere ayrılmıştır (4. ve 5. Tablo'ya bakınız).

Kayıtların 1545 ile 1659 arasındaki uzun bir döneme ait olduğu hususuna dikkat edilmelidir. Akça olarak verilen fiyatlar, enflasyon dönemi öncesinde bir duka altını 60-70 karşılığındayken, 1584 senesinden sonra bir duka altını 120 ve bazen 240 akça olarak değerlendirildiği 1584-1659 seneleri dönemindeki sert enflasyonu takip etmektedir. Buna ilaveten, burada *köhne* (tamamen eskimiş) olarak işaretlenenleri çıkarmış olsak dahi, fiyatların kullanılmış ürünleri gösterdiğini fark etmeliyiz. Kadı bazen ürünü *cedid* (yeni) olarak işaretlemiştir. Mesela, üç *cedid* kilim (s. 117, 199) 65, 68 ve 74 akça (1553 senesinde), yeni bir *kâliçe* (s. 283) 3906 akça (1638 senesinde) ve yeni bir *alaca* kilim (s. 406) 450 akça (1658 senesinde) olmak üzere fiyatlanmıştır. Her bir tür ürünün sayıları 5. Tablo'da (köhne ürünlerle beraber) verilmiştir.

Büyük ya da küçük *kâliçenin* en çok rağbet gören halı olduğu açıktır. Büyükleri oldukça pahalıdır, fiyatları beş ya da altı bin akçaya (ya da 40-50 duka altını) ulaşmaktadır. Ortalama fiyat 2200 akça ya da on sekiz duka altınıdır (bir duka altınının yüz

yirmi akçaya eşit olduğu zaman). Bu halıların sahipleri çoğunlukla yönetici sınıfın mensuplarıdır. Mesela, Teke Sancak Beyi Ömer Bey'in fiyatları 1600 ile 5000 akça arasında değişen beş büyük *kalıçesi* olmuştur (1606 senesinde). Edirne'de Bostancı Başı Süleyman Ağa listemizdeki en pahalı halı olan 6000 akçalık halının, 1200 akçalık ipek seccadenin ve 300 akçalık başka bir Hicazî seccadenin sahibidir (1605 tarihinde). Kalender Ağa'nın, birisi 3905 akça değerinde olmak üzere, üç tane pahalı halısı vardır (1630 senesinde). Ebûbekir Ağa'nın terekesinde 3000 ve 4000 akça değerlerinde iki büyük halı ve 500 akça değerinde bir kırmızı kilim bulunmaktadır.

Kalıçeye gösterilen rağbetten sonra, rengine göre tasnif edilen kilim gelmektedir. Kilimde kullanılan boya fiyatı oldukça etkilediği aşikârdır. Belli ki pahalı çivitle (*indigo*) boyanmış mavi bir kilim 600 akça değerinde olmak üzere en pahalı kilimdir (ortalama fiyat 200 akçadır) ve ziyadesiyle rağbet görmektedir. Seccadeler genellikle hafif, küçük parçalardır ve fiyatları çok yüksek değildir (ortalama fiyat 300 akça). Belli ki çok farklı malzemeden üretilmişlerdir: keçe, kumaş, ipek ya da yünlü ince istif halıları. Seccadeler ayrıca Mısır, Fars diyarları veya Hicaz'dan ithal edilmişlerdir. Bir Uşak seccadesi sadece 270 akça ya da yaklaşık iki duka altını etmektedir.

Osmanlı hayatında halı ve kilimlerin yeri ve türleri ve ebatları, 1640 senesine ait bir narh defterinden bir araya getirilmek suretiyle 6. Tablo'da gösterilmiştir.¹⁰²

102 *1640 Tarihli Es'âr Defteri*, Y. Yücel (yay. haz.), Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1982, 66-68; notlar eklenerek Latin alfabesine çevrilmiş yeni bir baskısı Mübahat S. Kütükoğlu tarafından hazırlanmıştır: *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983.

Tablo VI. *Seccâde*

	Akça Olarak Fiyatları			Ebatları
	Kalite			
	Alâ	Evsat	Ednâ	
Mısır tarzı Kula ('Germiyan')	1.150	1.050	900	uzunluğu: 2 <i>zirâ'</i> , 5 <i>rub'</i>
Malik Paşa tarzı	950	—	—	uzunluğu: 2 <i>zirâ'</i> , 5 <i>rub'</i> , 1 <i>gireh</i> genişliği: 2 <i>zirâ'</i>
Malik Paşa tarzı	720	—	—	uzunluğu: 2 <i>zirâ'</i> , 6 <i>rub'</i> genişliği: 1 <i>zirâ'</i> , 7 <i>rub'</i>
Kula ('Germiyan') ' <i>direklü</i> ' tarzı	650	—	—	uzunluğu: 2 <i>zirâ'</i> , 7 <i>rub'</i> genişliği: 1 <i>zirâ'</i> , 7 <i>rub'</i>
Yedi mihraplı Mısır tarzı	340	—	—	uzunluğu: 6 <i>zirâ'</i> , 7 <i>rub'</i> genişliği: 1 <i>zirâ'</i> , 7 <i>rub'</i>
Leopar nakışlı (<i>peleng-nakş</i>) Selendi tarzı	280	—	250	uzunluğu: 2 <i>zirâ'</i> , 6 <i>rub'</i> genişliği: 1 <i>zirâ'</i> , 6 <i>rub'</i> <i>poor quality</i> uzunluğu: 2.5 <i>zirâ'</i> , 6 <i>rub'</i> genişliği: 1 <i>zirâ'</i> , 5 <i>gireh</i>
Fars keçesi <i>seccâde</i>	160	—	—	uzunluğu: 2 <i>zirâ'</i> genişliği: 1 <i>zirâ'</i> , 3 <i>gireh</i>
Fars taklidi Menteşe <i>seccâde</i>	120	—	—	uzunluğu: 2 <i>zirâ'</i> genişliği: 1.5 <i>zirâ'</i>
Fars taklidi İsmailiyye Ahmed Usta tarzı beyaz zemin üzerinde nakışlar olan keçe <i>seccâde</i>	55	—	—	uzunluğu: 2 <i>zirâ'</i> , 2 <i>rub'</i>
Deve tüyünden <i>seccâde</i>	65	—	—	uzunluğu: 3 <i>zirâ'</i>
Selanik'ten gelme küçük nakışları olan (<i>hurda-nakş</i>) keçe <i>seccâde</i>	320	—	—	genişliği: 2 <i>zirâ'</i>
Selanik'ten gelme bulut nakışlı (<i>ebri nakışlu</i>) keçe <i>seccâde</i>	225	—	—	uzunluğu: 2.5 <i>zirâ'</i> genişliği: 1.5 <i>zirâ'</i>
Uşak, kırmızı zemin	8.400	—	—	uzunluğu: 13 <i>zirâ'</i> genişliği: 5 <i>zirâ'</i> , 7 <i>rub'</i> , 1 <i>gireh</i>
Ortası <i>sofralı</i> Uşak	2.500	—	—	uzunluğu: 7 <i>zirâ'</i> , 6 <i>rub'</i> genişliği: 4 <i>zirâ'</i> , 2 <i>rub'</i>
Ortası <i>sofralı</i> kırmızı zeminli Uşak	2.150	—	—	uzunluğu: 7 <i>zirâ'</i> genişliği: 4 <i>zirâ'</i>

YÜRÜKLER: MENŞELERİ, YAYILIŞLARI VE İKTİSADİ ROLLERİ

<i>Ortaası sofralı kırmızı zeminli Uşak</i>	1.760	—	—	uzunluğu: 6 <i>zirâ'</i> genişliği: 3 <i>zirâ'</i> , 6 <i>rub'</i>
Uşak, aynısı	1.200	—	—	uzunluğu: 5.5 <i>zirâ'</i> genişliği: 3.5 <i>zirâ'</i>
<i>Ortaası sofralı kırmızı zeminli Uşak</i>	2.150	—	—	uzunluğu: 7 <i>zirâ'</i> genişliği: 4 <i>zirâ'</i>
Uşak, aynısı	—	760	—	uzunluğu: 4 <i>zirâ'</i> genişliği: 3 <i>zirâ'</i>
Uşak, aynısı	—	470	—	uzunluğu: 3 <i>zirâ'</i> , 2 <i>rub'</i> genişliği: 2 <i>zirâ'</i> , 2 <i>rub'</i>
Beyaz zeminli <i>karga nakışlı</i> Selendi <i>hamam kâliçesi</i>	440	—	—	uzunluğu: 3 <i>zirâ'</i> , 1 <i>rub'</i> genişliği: 2 <i>zirâ'</i> , 1 <i>rub'</i>
Sarı <i>çatma</i> Gordos (Gördes) hamam halısı	400	—	—	uzunluğu: 2 <i>zirâ'</i> , 6 <i>rub'</i> genişliği: 1 <i>zirâ'</i> , 7 <i>rub'</i>

VI

BİR KÖY MİKROEKONOMİSİ VAKA İNCELEMESİ: 1520-1593 SENELERİ ARASINDA BURSA'DAKİ KÖYLER

Avrupa tarım tarihinde olduğu gibi, Osmanlı çiftçi toplumu ve ekonomisinin incelenmesinde de mahkeme sicilleri ana kaynağı teşkil etmektedir. Bir kadının yargı alanı belli sayıda köyleri içermekteydi ve bir kural olarak, kadı, hukukî davalar, miras dağıtımı, sözleşmeler ve kırsal bölgelerdeki diğer noter işleriyle ilgilenmesi için bir naip tayin ederdi. Bu makalede, Bursa Sancağı'nın kadı sicilleri ele alınacaktır.¹ Her bir bölgenin, imparatorluğun genel toprak kanunları ve düzenlemelerine bağlı ortak hususiyetler paylaşmaktayken kendine has vasıflar taşıdığını göstermek gayesiyle, farklı coğrafi ve etnik özelliklere sahip yerler seçilmiştir.

Verilerimiz üç döneme aittir: I. 927-929/1520-1522 (23 vaka); II. 935-969/1528-1561 (47 vaka); ve III, 1001-1002/1592-1593 (9 vaka). Burada ele alınan birinci grup köyler Kite Kadısı'nın yargı alanına dâhil Güney Marmara kıyı bölgesine aittir.

Marmara kıyısının tepelerinde ve dar vadilerinde konumlanmış kıyı köylerinin ekonomileri neredeyse tamamen bağcılık, zeytin ve balıkçılığa dayalıdır. Aralarında Mudanya, Kurşunlu ve

1 Bu makalede kullanılan belgelerin tamamı Bursa Kadı Sicillerine dair "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler" isimli makalede yayınlanacaktır [*Belgeler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu), cilt XV]; aynı bölgenin tapu tahrir kayıtlarındaki önemli malzemeye dair, bkz. Ö. L. Barkan, *Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, yayına hazırlayanlar Ö. L. Barkan ve Enver Meriçli, Ankara, 1988.

Gemlik'in bulunduğu geleneksel Rum ürünlerinde uzmanlaşmış ve belli ki denizden kolayca ulaşılabilen İstanbul'da geleneksel bir pazara sahip olan bu köyler, V. İoannis (1341-1391), Makedonya'nın Sırp Prensleriyle bir ittifak yapıp, I. Murad'ın idaresindeki Osmanlı ordusunun arka kısmını tehdit ettiği 1370-1371 krizine kadar "timar" olarak Bizans İmparatoru'nun kontrolünde kalmıştır.² Bölge, 1371'de doğrudan Osmanlı idaresine girmiş ve Sultan bu Rumların yaşadığı köyleri kendi has toprağı olarak doğrudan bir sancak beyinin kontrolüne bırakmış ve daha sonra onları Bursa'daki camiine vakıf olarak vermiştir³ (bkz. Tablo I). Bu köyler 1924'teki nüfus mübadelesine kadar Rum özelliklerini korumuştur. Buradaki örnekler tarla tarımı ve tahıl üretiminin hâkim olduğu içerideki köylere göre oldukça farklı tarım şartlarını yansıtmaktadır.

Tablo I: Bursa'da Evkâfa Vakfedilen Rum Köyleri 859/1455,
Nüfus ve Vergiler (akça cinsinden)

Köy	Hane	Mücerred	Cizye (akça cinsinden)	Niyabet (akça cinsinden)
Mudanya ¹	167	23	15.000	9
Kurşunlu ^{2*}	73	?	12.000	200
Bigados' & Sros ¹	16	?	?	?
Kavak ² & Koçi ²	15	?	?	?
Bladyanos ²	17	?	?	?

2 H. İncalcık, *A History of the Crusades*'in içindeki yazıma bakınız; cilt VI, yayına hazırlayanlar H. Hazard ve N. Zacour, Madison, 1989, 242.

3 Bkz. *Hüdâvendigâr*, 14, 26, 27, 29, 870, 872, 883, 885, 894, 897, 903, 904.

* Bağban bir bağda çalışan çiftçidir. *Hüdâvendigâr* Sancağı'nda bağbanlar çoğunlukla vakıf topraklarında ortakçı kul statüsünde çalışan Rumlardı. (Bkz. Ö. L. Barkan, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri," *İktisat Fakültesi Mecmuası I* (1939), 29-74, 198-245, 397-447; H. İncalcık, "Rice Cultivation ...," *Turcica*, XIV (1982), 88-94; ayrıca Barkan, *Hüdâvendigâr*, 14, 870, 872, 883, 885, 897, 900, 903, 904.

** Ellici ve kesimci hakkında yukarıda zikredilen çalışmalara bakınız.

Köy	Buğday öşrü mud cinsinden	Diğer muhallar mud cinsinden	Bağ vergisi	Bostan & bahçe vergisi	Diğer vergiler	
Mudanya ¹	?	?	?	?	?	Bağban ¹
Kurşunlu ¹	?	?	?	?	200	Bağban
Bigados ¹ & Stos ¹	20	2 arpa/5 yulaf	2.240	?	115	Bağban
Kavak ² & Koçi ² 8+10	8+10	17	?	?	?	Ellici/Kesimci ²
Bladyanos ²	74	43	260	730	?	Ellici

Kaynak: *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, yayına hazırlayanlar Ö. L. Barkan ve Enver Meriçli, Ankara, 1988.

İkinci grup, çoğunluklu, tarla tarımı ve hayvancılıkla meşgul olan Müslüman Türklerin yerleştirildiği Atranos Kadısı'nın yetki alanı dâhilindeki iç köyleri barındırmaktaydı. Ayrıca, bölgede yaşayan, çobanlıkla meşgul göçebe, "Yörükler" de mevcuttu (bkz. Tablo II). On altıncı yüzyılda, yine bu bölgede Depecik, Kilirin, Bernek gibi Rumların hâlâ yaşadığı Rum köyleri bulunmaktaydı.

Yine Kite Kadısı'nın alanına dâhil olan üçüncü grup, içerideki Rum ve Türk köylerinden oluşmaktaydı. Her ne kadar, özellikle Rum köylerinde bağcılıkla uğraşmış olsa da tarla tarımı, köy ekonomisinin temelini meydana getirmiş görünmektedir.

Listemizdeki ölmüş şahıslara ait 79 tereke, tahmin edildiği üzere, hiç ekilebilir arazi barındırmamakta; sadece bağ ve bahçeleri içermektedir; bu da Osmanlı mirî-tapu sistemine göre normal bir durumdur.⁴ Miras olarak geçebilecek tarımla alakalı diğer mal ve mülklerin arasında hasat edilmiş ve tarladaki mahsul, tohumlar, tahıl ve saman için ambarlar, çiftlik binaları, ahırlar, inek barakaları, odunluklar, şaraphaneler, tarım araç gereçleri, tahta ve demir sabanlar, dövenler, arabalar, kazmalar, baltalar ve büyük şarap küpleri de dâhil olmak üzere tarım araç gereçleri bulunmaktadır.

4 Osmanlı İmparatorluğu'nda mirî toprak rejimine dair, bkz. H. H. İnalcık, "Land Problems in Turkish History," *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Londra: Variorum Reprints, 1983.

	Köy	Ölmüş Eş	Hayattaki Eş	Hayattaki Erkek Çocuklar	Hayattaki Kız Çocuklar	Diğer Akrabalar	Köleler (değeri)	Hane Eşyanın değeri
1	Kerek-Viran	İsa	1 (ka)	1	–	–	–	?
2	Barçın	Yusuf	--	1	2	–	–	?
3	Alpagud	Ali	1 (ka)	2	–	–	–	140
4	Depecik	Hamza	1 (ka)	2	–	–	–	38
5	Tur-Hasanlar	Bahşayış	–	3	1	–	–	90
6	Berneke	Bolica (Hristiyan)	1 (ko)	1	2	–	–	50
7	Deliceli	Selçuk	1 (ko)	1	–	–	–	480
8	Yörükân	Kara Hasan	1 (ka)	3	1	–	–	1.800
9	İsmail	İsa Bali	3 (ka)	2	10	–	1 (1.000)	467
10	Gedik-Viran	Divane Yusuf	1 (ka)	--	2	–	–	?
11	Coralar	İskender	–	--	–	5	–	17
12	Belik-Viran	Tur-Hatun	–	1	–	anne & baba	–	667
13	Yenice	Yusuf Bali	1 (ka)	3	–	–	–	88
14	Has-Beliger	Davud	1 (ka)	2	5	anne & baba	–	11
15	Elvanlar	İlyas	1 (ka)	1	–	–	–	127
16	Bali-Oğlu	Selçuk	1 (ko)	2	–	anne	–	547
17	Koz-Ağacı	Mehmed	–	2	–	–	–	44
18	İsalar	Ahmed	1 (ka)	4	1	–	–	290
19	Depecik	Murad	1 (ka)	2	2	–	–	68

	Köy	Ölmüş Eş	Hayattaki Eş	Hayattaki Erkek Çocuklar	Hayattaki Kız Çocuklar	Diğer Akrabalar	Köleler (değeri)	Hane Eşyanın değeri
20	Yayla Armudcık	Hüseyin	1 (ka)	1	1	-	-	185
21	Yassı-Viran	Eyne Hatun	1 (ko)	4	2	-	-	8
22	Kerekcik	İbrahim	1 (ka)	1	1	-	-	-
23	Fazıl	Bektaş	-	-	-	1 erkek kardeş, 1 kız kardeş	-	17
24	Kilirin	Aleksi	1 (ka)	2	2	-	-	760
25	Degincik	Mustafa	-	1	1	-	-	182
26	Ahi	İbrahim	1 (ka)	1	3	anne	-	80
27	Hamidler	Seydi	-	-	-	-	-	-
28	Depecik	Karagöz	-	1	1	-	-	300
29	Kızık-Ishak Beg	Süleyman	-	-	-	-	-	30
30	Umur Beg	Mehmed	-	-	-	1 akraba	-	360
31	Yörük	Alagöz	-	-	-	-	-	575
32	Avçılar	Emine	1 (ko)	2	4	-	-	3.576
33	Yaylacık	Fatma	-	2	2	-	-	2.750
34	Atlasıl	Piri	-	-	-	-	-	-
35	Eşkel-Kebir	Kiryazi	-	1	2	-	-	370
36	Eşkel	Foti	-	1	2	1 amca	-	200
37	Eşkel-Kebir	Todor	1 (ka)	2	1	1 kız kardeş	-	-
38	Eşkel-Sagir	Yorgi	-	-	-	1 kız kardeş	-	-

Rum Köylerinde Bağcılık

Direkli, Gemlik, Kurşunlu, Mudanya, Burgaz ve Seki kıyı köylerindeki Rumların geçimleri neredeyse sadece bağlarının ve bahçelerinin mahsulüne bağlıydılar. Bağlarının büyüklüğü ve kıymeti bir yerden diğerine göre değişmekteydi. Kıyı bölgesinde değeri 3500 akçaya çıkan büyük bağlar bulunmaktayken, Atranos bölgesinde (1. dönem), 125 ila 500 akça ya da yaklaşık 6,5 duka altını değerindeki küçük bağlar yaygındı.

Gelin, bölgeye özgü terekelerin bazılarını inceleyelim. Direkli Köyü'nde annesi, babası iki oğlu ve iki kızıyla Manul adında birinin 1100 akça değerinde iki bağı bulunmaktaydı. Hayvanı ve sabanı yoktu fakat bir tane kazması vardı. Şarap için bir çift tunç küpe sahipti. Sahip olduklarına bakıldığında, kazmasıyla bağında çalışan ve sadece şarap üretiminden geçinen bir çiftçiydi. Öldüğü zaman, bağı, evi (600 akça) ve ev eşyası dâhil olmak üzere bütün mal ve mülklerinin değeri 2735 akça ya da yaklaşık elli altın olarak hesaplanmıştı. Aynı köyde ölmüş olan Thodoros'un oğlu Şuna'nın durumu çok daha iyiydi. Yedi bağ, bir fındık bahçesi, bir bostan, beş şarap küpü (1600 akça değerinde), bir cendere, bir at ve bir öküz dâhil olmak üzere, 13.346 akça ya da 242 altın değerindeki bir tereke bırakmıştı. Tamamı mütevazı olarak 490 akça değerindeki ev eşyasının yanında, iki halı (100 akça), bir çift küpe (300 akça) ve bir kilim (50 akça) gibi bazı lüks ürünlere de sahipti. Evinin değeri 3500 akçaydı. Öldüğünde 1280 akça değerinde üzüm suyu bırakmıştı. Bağlarının, şarabının ve topraktan yapılmış büyük küplerinin değeri bütün mallarının değerinin yaklaşık yüzde kırkını meydana getirmekteydi. Aynı bölgede, İstefanino, Dimitri, Sivasıya, Aleksi, Vasilikoz, Parfil Yorgi ve Pravanos'un bir oğlu varlıklı şarap üreticileriydi. Diğer yandan, aynı bölgedeki Soğanlı Köyü, soğan üretiminde uzmanlaşmıştı. Abdullah oğlu Hüseyin adında muhtemelen bir Rum mühtedisi, esas olarak Bursa pazarına gönderilmek üzere soğan yetiştirmekte uzmanlaşmıştı. Bağcılık mahsulü ticaretiyle meşgul olan varlıklı bir Müslüman çiftçi örneği

olarak 1522 senesinde ölmüş, Bozburun Köyü'nden Ömer Yunus adındaki kişi gösterilebilir. Ömer Yunus'un beş bağı vardı ve bunların toplam satış fiyatı olan 8400 akça (yaklaşık 150 altın) terekesinin neredeyse yarısının değerine karşılık gelmekteydi. Terekesinde topraktan yapılmış beş büyük küp, bir eşek ve bir at vardı. Bir çift öküzü ve hazineden kiraladığı ekilebilir toprağı (*mukata'alu*) bulunmaktaydı; bu da onun bir miktar tahıl üretimiyle de meşgul olduğunu göstermektedir. Ayrıca, on üç armut ağacının değeri 750 akçaydı. Mülklerinin değeri 17.761 akçaydı, bu da dönem için azımsanmayacak bir meblağdı. Mirasçıları arasında karısı ve iki oğlu bulunmaktaydı. Ömer'in köyü, İzmit Yarımadası'nda tarla tarımı için kısıtlı bir toprağa sahip tepelik bir arazideydi.

Bağlar, meyve bahçeleri, sebze bostanları ve meyve ağaçları özel mülkiyet olarak kabul edildiklerinde, satış ve kazançlar mirasçılar arasında bölüşülürdü. Bu suretle, tereke listelerimiz, her biri kadı tarafından o zamanki fiyatlara göre değer biçilmiş bu kategoriden arazileri içermektedir.

Bahçecilik

Marmara bölgemizde 23 vaka içerisinde 7 adet ve iç bölgede 41 vakada sadece 3 adet meyve bahçesi bulunmaktadır. 79 terekede meyve bahçelerinin ve meyve ağaçlarının toplam değeri 5760 akçadır (fındık ağaçları için 5500 akça). Fındık esasen Marmara bölgesinin meyve bahçelerinde yetiştirilmekteydi ve fındık bahçeleri 500 ila 2000 akça arasında fiyatlandırılmaktaydı. İçerideki (II. dönem) armut ağaçlarının tek başına değeri 10 ila 60 akça arasında değişmekteydi. Bahçecilik, ailenin malvarlığının küçük bir kısmını meydana getirmiş gözükmemektedir.

Tereke listelerinde sadece fındık, elma, armut ve ceviz ağaçlarından bahsedilmiştir. Diğerlerinin hesaba katılmaya yetecek değerde olmadığı anlaşılmaktadır. Bir durumda turunçtan bahis vardır. Vergi düzenlemeleri özellikle, başta ceviz olmak üzere, elma, armut, bademe tatbik edilmiştir.

Tahıl Üretimi

I. ve II. dönemler için 70 terekede listelenen mahsuller buğday, arpa, yulaf, darı, nohut ve bakladır. Buğdaya kıyasla (67 ton), arpanın (18 ton, yulaf 1 ton) ve darının (yaklaşık 3 ton) miktarları çok düşüktür. Terekelerimizde, yaklaşık dörtte bir tonluk undan ve 125 kiloluk bulgurdan da bahsedilmektedir (bkz. Tablo III ve Tablo IV). İç bölgede ana üretim buğday, arpa ve yulaftan meydana gelmiştir.

1520 senesinde, Marmara kıyı bölgesinde buğday fiyatları yarım ton için 80 ya da 100 akça olmak üzere oldukça yüksekti. 1532-1533 ve yine 1551 senelerinde, buğday üretim bölgelerinde fiyatlar 60 ile 120 akça arasında dalgalanmıştır. 1562 senesinin Haziranında, alışılmadık derece yüksek bir seviyedeki 200 akça fiyatına belki de kuraklık ya da kötü hasat sebebiyle ulaşılmıştır. Gümüş akçanın değer kaybettiği 1584-1600 seneleri arasındaki dönemde, Marmara kıyı bölgesinde buğday fiyatları 300 ile 600 akça arasında sert bir şekilde dalgalanmıştır.

Tablo III: Tahıl Fiyatları

(mud başına akça cinsinden; 1 mud = 512,8 kg.; 1 kile = 25,64 kg.)

	Tarih	Buğday	Arpa	Yulaf	Un (kile olarak)
1521	Ağustos	80	45	—	6
	Ekim	100	—	—	—
	Kasım	80	40	37	5
1532	Ocak	60-70	50	37	—
1533	Haziran	120	—	—	—
	Temmuz	60-70	—	—	—
	Eylül	75	35	20 darı	—
	Aralık	100	50	30	—
1551	Temmuz	80	—	—	—
	Ağustos	60-100	50	37	—
	Eylül	85	—	43	—
1562	Haziran	200	—	—	—
1598	Mayıs	600	—	—	—
	Temmuz	300	—	100	—

Barkan, 1489 ile 1617 seneleri arasında tahıl fiyatlarının yaklaşık beş kat arttığını tespit etmiştir.⁵ Edirne'de sultanın imaretinde buğday kile (25,64 kg) başına, 1489 senesinde 11 akça ve 1616 senesinde 55 akça olarak fiyatlandırılmıştır. Fakat aslında, 1589 senesindeki gümüş cinsinden enflasyon, 1490 senesine göre sadece yüzde seksen oranında daha fazladır. Buğday fiyatlarının bu karşılaştırmaya göre çok daha yüksek olması, nüfus artışındaki patlama, Avrupa'ya tahıl ihracatının artışıyla beraber Anadolu'daki Celali İsyanları sebebiyle üretimdeki daralmayla izah edilmektedir.⁶ Fiyatların mevsim ve üretim bölgesinden uzaklıktan etkilenmiş olduğu da aşîkârdır. Tablomuza göre (bkz. Tablo III), Marmara kıyısındaki köylerin tahıl üretimi ikinci derecedeydi ve buna göre nakliye maliyetlerinin yüksek oluşunun makul karşılanması beklenmekteydi. Buna karşılık, içerdeki tahıl üretimi bölgesinde, buğdayın fiyatı mevsiminde mud (20 kile) başına 60 akça ve darlık aylarına yani hasat zamanından hemen önce ve kış aylarında, yaklaşık yüzde 60 daha fazlaydı. 1502 tarihli Bursa fiyat düzenlemesi,⁷ et fiyatını her mevsim için farklı bir seviyede sabitlemişti. Kış mevsiminde yaz mevsimine göre üç kat daha yüksekti ve ilkbaharda yaza göre altıda bir oranda daha yüksekti. Tahıl için böyle bir tavan fiyat verilmemişti. Fakat kalitesine göre, en iyisi 110, vasatı 100 ve kötü kalitede olan 80 akça olmak üzere fiyatlandırılmıştı. Bu yüksek seviyedeki fiyatlar, kırsal bölgelerde sadece 1527-1561 döneminde tecrübe edilmişti.

5 Ö. L. Barkan. "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları," *Belgeler I* (1963); ve *aynı yazar*, "The Price Revolution," *International Journal of Middle East Studies*, 6-1 (1975), 15-16.

6 Barkan, "The Price Revolution," s. 13-28.

7 "Kanunnâme-i İhtisâb-ı Bursa" yayına hazırlayan Ö. L. Barkan, *Tarih Vesikaları*, II (7) (1942), 17.

Tablo IV: Üretim Araçları I. Dönem (H. 927-929): 23 vaka; II. dönem (H. 935-969): 47 vaka; III. Dönem (H. 1001-1002): 9 vaka. Toplam = 79 vaka

1. Hayvanlar (fiyatları akça cinsinden)

Dönem	Öküz	İnek	At	Katır	Eşek	Koyun	Keçi
I. Dönem	150-200	100-150	100-400	400-600	120-200	–	–
II. Dönem	150-200	100-150	100-600	400-600	120-600	25-30	15-20
III. Dönem	1000	500	–	–	–	–	–
Üç dönemdeki sayılar	61	73	18	9	7	808	141

2. Arazi (Birim miktarları ve akça cinsinden toplam değer)

	Bağlar		Meyve Bahçeleri		Meyve Ağaçları		Arı Kovanları	
	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Miktar	Değer
I. Dönem	32	41,600	7	5500	13	750	8	128
II. Dönem	13	3,505	3	260	?	898	30	530
III. Dönem	5	2,300	1	100	15	750	18	900

3. 79 Terekedeki Tarım Araç Gereçleri (akça cinsinden ortalama fiyatları)

Sabanlar		Oraklar		Dövenler		Öküz Arabaları		Kazmalar		Diğer demir araçlar
miktar	fiyat	miktar	fiyat	miktar	fiyat	miktar	fiyat	miktar	fiyat	miktar
18	20	35	5	7	15	6	20	27	10	20

4. Tarla ya da Ambardaki Tahıl (1521-61)

(bir mud = 512 kg.; bir yük = 3,3 fiçı)

Buğday		Arpa		Yulaf		Darı		Üzüm Suyu	
mud	fiyat	mud	fiyat	mud	fiyat	mud	fiyat	yük	fiyat
127	80-100	36	40-50	23	37-43	29	20	58	75

Listemizde, hasat zamanının başlangıcı olan Haziran ayındaki fiyatlar en yüksek seviyededir. Temmuz ve Ağustos aylarında fiyatlar yaklaşık beşte bir ya da üçte bir oranlarında düşmüştür. Eylül ve Ekim aylarında fiyatlar yükselmeye başlamış ve kışın, yaz fiyatlarının iki katına çıkarak en yüksek seviyeye ulaşmışlardır. 1532-1551 dönemiyle beraber 1598 senesinde ilkbahar ve yaz arasındaki yükseliş yüzde yüz oranındadır. Delil eksikliğinden

dolayı, arpa ve yulafın bu dönemlere ait fiyat dalgalanmalarını tespit etmemiz mümkün olmamıştır. Fakat arpanın fiyatının buğdayın fiyatının yarısı ve yulafın fiyatının buğdayın fiyatının yarısının biraz azı olduğu genel olarak belli olmuştur.

Arıcılık

Arıcılık bölgedeki önemli bir iktisadî faaliyet değildi. Üç döneme ait 79 vaka arasında sadece 57 arı kovanı listelere girmiştir. Bir kovanın ortalama fiyatı 28 akçaydı. Bazı aileler arı yetiştirme üzerine uzmanlaşmıştı. Atranos-Marmara bölgesinde, Emine isminde bir kadının 18 kovanı vardı. Ayrıca, iki oğlu ve dört kızı olan bu kadının, terekesinin içerisinde 450 akça değerindeki 30 okka (38,46 kg) balı, iki ineği, bir bağı ve bir öküzün satışından gelen 900 akçalık alacağı bulunmaktaydı. Kişisel eşyası arasında, ipek elbiseler, mücevherler ve bakır çatal bıçakları içeren oldukça zengin bir dolabı vardı. Kocasından kendisine verilmiş, 500 akçalık şer'î mehri de listeye girmiştir. Bütün bunlarla beraber, terekesi 14.580 akçaya ya da yaklaşık 260 altına ulaşmaktaydı; bu da çiftçi bir kadın için oldukça yüksek bir meblağdı. Mülklerini kocasından bağımsız olarak yönetmiş ve bal ve büyükbaş hayvan alışverişiyle meşgul olmuş gözükmektedir. Öldüğünde terekesi kocası ve altı çocuğu arasında paylaşılmıştır.

Hayvanlar

Gümüş/altın oranı sabitken, bu dönem boyunca bir sultanî altın 60 akça olarak değerlendirilmiştir; öküzlerin fiyatı I. dönemde (1520-1522) 150-200 akça arasında değişmiş ve III. dönemde ortalama 1000 akçaya kadar yükselmiştir (bkz. Tablo IV). İnek fiyatları I. ve II. dönemlerde nadiren 150 akçanın üstünde olmuştur ve III. dönemde ortalama 500 akçaya çıkmıştır. Öküz, köy ekonomisi için hayatî ehemmiyette olduğundan dolayı, fiyatı akçanın değer kaybettiği dönemde beş ile yedi kat artmış;

inek fiyatlarıysa üç ila beş kat artmıştır. Koyunun yerleşik fiyatı, II. dönemde aşağı yukarı 25 akçaydı (Tek başına koyun 20 akça, kuzusu olan koyunsa 40 akçaydı).

Esas olarak sütü için beslenen inek, köyün temel geçim kaynağıydı. Listemizdeki her dulun en azından bir ineğe sahip olması bu bakımdan garip değildir; zira bir kural olarak ölmüş köylünün ekilebilir toprağı, evli bir adamın mülkleri arasına aktarılırdı. Böylece, ailenin sebze bostanıyla beraber inek, bir dul kadının ve çocuklarının hayatta kalmaları için yegâne geçim kaynağıydı. Vergi düzenlemeleri dul kadını vergi yükünden muaf tutardı. Bir adamın mirasının bölünmesi esnasında inekler özellikle dul karısına bırakılırdı. İnekler, koca hayatta olduğu zaman dahi karısının malı olarak kalırdı. 1521 senesinde, Karacalar Köyü'nden Hadice öldüğünde, bir inek, iki tavuk ve Hadice'nin kişisel eşyasının arasında ipek elbiseler, gömlekler ve Türkiye'de aile malının parçası olarak sayılan birkaç bakır çatal bıçaktan oluşan kadının mirasını kocası almıştı. Bazı dul kadınların bir ineği dahi yoktu, sadece bir bağ veya sebze bostanları vardı. Seçilen 79 tereke arasında, atlar, katırlar ve eşekler bulunmaktadır. Atlar nadiren toprağı sürmekte ya da diğer tarım işlerinde kullanılırdı. Toprağı sürmek, dövmek ya da nakliye için bu bölgede neredeyse her zaman öküz kullanılırdı. En çok nakliye için kullanılan atlar ve katırlar yine de terekelerin içinde kısıtlı bir sayıda (sadece 7) gözükmektedir.

Sadece ölüm dolayısıyla kadı sicillerine giren tereke kayıtlarımız vasıtasıyla köylerdeki hayvanların tam sayısını tespit etmek aşikâr olarak imkânsızdır. Bu kayıtlara göre, çobanlıkla meşgul Türk göçebeleri olan Yörüklerin yaşadığı köylerdeki koyun miktarının göreceli olarak daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Tereke listelerimizde karşımıza çıkan bir kişideki en yüksek koyun miktarı Yörük Köyü'ndeki Kara Hasan'ın sahip olduğu 200 koyundur (6000 akça değerinde). Muhtemelen yine başka bir Yörük köyü olan Ala-Öke'nin ölen bir köylüsünün, 56 adet (4000 akça değerinde), bir diğerin 16 adet koyunu (320 akça

değerinde) mevcuttu. Hamideler Köyü'nde ölenlere ait toplam koyun miktarı, I. dönemde 234'tü (6000 akça değerinde).

Bursa'nın köylerinde, özellikle tepelik yerlerde keçi de yetiştirilirdi. Belik-Viran Köyü'nün terekelerinde 9 (135 akça değerinde), Yenice Köyü'nde 38, Ada-Viran Köyü'nde 11, Yassı-Viran Köyü'nde 5 ve Hamidler Köyü'nde 74 keçi bulunmaktaydı.

Bu köylerde ve diğerlerinde, köylülerin sahip olduğu koyunların tam sayısı bu koyunların köy ekonomisindeki önemi, mufassal tahrirlerinde kaydedilmiş koyun vergisi sayesinde bulunabilir.⁸

Anadolu'daki geleneksel Türk köylüleri çok az et tüketirdi. Görünüş itibariyle et, aile tarafından sadece özel vesilelerde, senede birkaç defa olmak üzere yenirdi. Varlıklılar arada bir kümes hayvanları ve genç kuzu yerlerdi. Büyükbaş hayvanlar yalnızca, üremek için çok yaşlı veya hasta ya da yaralı olduklarında kesilirdi. Kurban Bayramı'nda birkaç aile bir araya gelip bir koyun, genç bir buzağı ya da büyükbaş hayvan keserek eti fakirlerle paylaşırdı. Öküz hiçbir zaman kesilmezdi. Bir kuzu, çoğunlukla hükümet temsilcisi olan önemli bir adam köyü ziyaret ettiğinde kesilirdi. Bu, bugüne kadar milli bir âdet olarak kalmıştır. Askerin ya da kadı naibinin, mutat köy turları esnasında köylülerden et ve pirinç yemekleri hazırlamalarını beklemeleri yerleşmiş bir âdetti. Ancak bu, eski Osmanlı düzenlemelerinde kesinlikle yasaklanmıştı. Sonbahar varlıklı kimselerin büyükbaş hayvan kesip yağının içinde saklandığı kışlık kavurma yaptıkları mevsimdi. Hayatı devam ettirmek için ana besin kaynağı süt ve buğdaydan oluşmaktaydı. Sonbaharda bütün köylüler kış için bulgur hazırlardı. Kaynatılmış ve dövülmüş bir tür buğday olan protein bakımından zengin ve muhafazası kolay bulgur, üç öğünde de yenirdi. Sabahları bir çorba olarak, tarlalarda ve akşamları yoğurtlu pilav olarak sunulurdu. Nohut, fasulye ve mercimek en yaygın yan yemeklerdi. Yoğurt Türk köylüsünün en

8 Köylerdeki koyun vergisine dair örnek için (*âdet-i ağınam*), bkz. *Hüdâvendigâr*, 34, no. 48; s. 84, no. 121; s. 89, no. 134 ve s. 91, no. 141.

sevdiği yiyecekti. Diğer her çeşit yiyeceklerle karıştırılırdı; bunların arasında taze sütle yapılan köremez adlı bir tür çorba bulunmaktadı. Tereyağı ve yumurta, yakınlardaki pazarlarda satılmak veya takas edilmek için muhafaza edilirdi.

Binalar

Köylerimizdeki binalar, köylü aileleri için evler, hayvanların kalacağı ve içlerinde üreyeceği inekler, ahırlar ve ağıllardan oluşurdu. V. Tablo'da göreceğimiz üzere, çoğu bağcılık ve meyve yetiştirmekle meşgul Rumlara ait kıyı köylerindeki evlerin fiyatları karşılaştırmaya göre oldukça yüksek çıkmaktadır. Bir evin değeri bütün terekenin değerinin yüzde 15 ila 37'si arasında değişmektedir. Direkli Köyü'ndeki Aleksî'nin evinin değeri 3000 akça ve bütün terekesinin değeri 8000 akçaydı. Parfil'in iki evinin değeri 4000 akça ve terekesinin değeri 17.725 akça olarak hesaplanmıştı. Bir Rum kadını olan Sivasıya, 800 akça değerindeki bir evin yarısının sahibiydi. Sivasıya'nın payı kocası ve anne babası arasında bölünmüştü.

1528-1535 seneleri arasındaki dönemde, içerdeki Atranos bölgesinde esas olarak tahıl üretimiyle meşgul köylerdeki evlerin çoğu değersizdi ve nadiren 50 akçayı geçerd. Bu meskenler, evdense basit kulübeler olmalıdır. Çoğu durumda, değerleri bir evdense inek ahırının değerine denkti. Bütün terekenin değerinin sadece yüzde 2 ila 5'ini teşkil etmekteydi. Buna göre, kıyıda Rum köylülerine kıyasla, içerdeki tahıl üreticilerinin oldukça sade bir hayat yaşadığını çıkarmak mümkündür. Özellikle Anadolu'nun merkezindeki yaylalarda bulunan Türkmen ya da Yörük köylerinin ilkel kerpiç evleri yirminci yüzyıla kadar gelmiştir. Nispeten varlıklı köylülerin bile, kıyıda kıymetli Rum evlerine kıyas edilebilecek evleri yoktu. İçerde bulunan İsmail Köyü'nden, on bin akçanın üzerinde tereke bırakmış İsa Bali'nin her biri üç karısından birine ait olmak üzere üç evi vardı ve bu evlerin değerleri sırasıyla 80, 60 ve 20 akçaydı. Un değirmeninin

değeri 500 akçaydı. Yirmi ya da otuz sene sonra, 1551-1563 arasındaki dönemde Türk köylülerinin evlerinin değeri önemli ölçüde artmışa benzemektedir.

Tablo V: Binalar
(Akça Cinsinden Ortalama Fiyatlar)

Tarih	Evler	Ahır & Barakalar	Ot veya Saman Ambarı	Un Değirmeni
I. Dönem				
1520-22	1500 (Rum)	—	—	1(2500)
II. Dönem				
a. 1532-34	50 (Türk)	70	15	1(500)
b. 1551-62	1000 (Rum)	100-130	—	—
III. Dönem				
	3000 (Rum)	600	—	—

1584 senesinden sonra akçanın değer kaybettiği dönemde kıyı köylerindeki evlerin fiyatlarının ikiye katlanması gayet olağandır. Bu dönemde Yorgi'nin evinin değeri 4000 akça, Todor'un evinin değeri 3000 akçayken, aynı bölgede yaşamış ve geçimini meyve yetiştiriciliğinden sağlamış Piri oldukça mütevazı bir tereke (1050 akça) bırakmıştır ve evine sadece 200 akça değer biçilmiştir.

İçerideki köylerde neredeyse her terekede tahıl ve saman saklamak için kullanılan bir ya da iki ambar (sarpun, samanlık) olurdu. 1532-1562 seneleri arasındaki dönemde, bir ambar için ortalama fiyat 70 akçaydı. Saman ambarı ise en fazla 30 akçaya mal olacak çok daha basit bir yapıydı. 1598 senesinde bir ambarın maliyeti 5000 ila 1000 akçaydı. Kıyı köylerinde ambarların yerine, büyük şarap küplerinin ve fıçıların bulunduğu şaraphane ve kütüphaneler karşımıza çıkmaktadır. Belli ki, tereke listelerimizde kıyı köyleri, hayvancılık köy ekonomisinin bir parçası olmadığından dolayı, ahır ve barakalara sahip olmamış gibi gözükmektedir. Fakat içeride, koyunlar, öküzler ve inekler için barakalar inşa edilmiştir. Atranos tepelik bölgesindeki Kerek-Viran Köyü'nden İsa, 56 koyun ve keçisi, bir atı ve öküzleriyle beraber koyunlar için iki barakaya, öküzler için bir başka barakaya sahipti ve bunların değeri 50 akçaydı.

Değirmenler

Terekelerimizde sadece iki un değirmeninden bahsedilmiştir. Atranos bölgesindeki İsmail Köyü'nde varlıklı çiftçi İsa Bali'nin yaklaşık on bin akçalık bir terekesi vardı ve bunları 500 akça ya da 9 altın değerindeki bir un değirmeniyle beraber oğullarına bırakmıştı. Kıyıdaki Gemlik Köyü'nden varlıklı bir Rum olan Parfil, çeşitli iktisadî faaliyetlerle meşgul olmuştu; bunların arasında 2500 akçalık bir değirmenin hissesine sahip olmak da bulunmaktaydı.

Araç Gereçler

Temel araç gereçler bakımından 79 terekeden oluşan listemizde 18 saban, 35 orak, 6 araba ve 7 döven bulunmaktadır (bkz. Tablo IV). Kazma ve balta gibi demir araç gereçlerin sayısı 77'dir. Ham yün için bir tarak ve bir çapa da listeye girmiştir. Belli ki, bu tür araçlar çoğu zaman göz ardı edilmişlerdir ve tereke listelerine dâhil edilmemişlerdir. Diğer yandan, çoğu fakir köylünün arabasının olmadığı gözükmektedir. Özellikle esas olarak bağcılıkla meşgul olunan kıyı köylerinde, saban veya tarla tarımı için gerekli araçların bahsi geçmemiştir. Buna karşılık, kazmalar sıklıkla listelerde bulunmuştur.

Bir sabanın fiyatı 10 ila 50 akçaydı (ortalama fiyat 20 akçaydı). Hem tahta hem de demir saban uçları kullanılmıştır. Demir bir saban ucunun değeri yaklaşık 5 akça ve dört tekerlekli bir arabanın değeri 300 akçaydı (II. dönem). Ancak 1592 senesinde, bir arabanın fiyatı 500 akçaya yükselmişti. El araçlarının değeri çok yüksek değilmiş gibi gözükmektedir. Bağcılıktaki esas araç olan kazmanın fiyatı listelerimizde 2 ile 16 akça arasında değişmektedir. Bir orağın değeri 5 akça ve bir baltanın değeri 4 ila 16 akça olarak hesaplanmaktadır. 1520-1584 seneleri arasındaki dönemde, 60 akçanın bir duka altınına eşit olduğu ve 500 kg buğday alabileceği hatırlanmalıdır. Yaba gibi diğer tarım araçları tahtadan yapılmaktaydı ve genellikle tereke listelerine dâhil edilmemektedir.

Fakir ve Zenginler: Toplumsal ve İktisadî Farklılık

Rumlar

Köylerdeki fakirleri ve varlıklıları ve gelir kaynaklarını ortaya çıkarmak için bazı tipik aile malları incelenecektir. Eşkel Köyü'nden Yani'nin oğlu Futi, 1593 senesinde ölmüş ve karısına, oğluna ve iki kızına şunları bırakmıştır (akça olarak hesaplanan değerlerde):

Ev	3000
Bir çift öküz	1000
Manda	850
İnek	850
Ahır	600
Ambar	500
Tahıl (5 ton)	2000
Araba	500
Ev eşyası	200
Toplam	9500

Dört baş hayvan ve ambarında beş ton tahıl bıraktığından dolayı Futi'yi varlıklı bir köylü olarak kabul ediyoruz. 2700 akça değerindeki hayvanları ve 4100 akça değerindeki binaları bütün terekesinin dörtte üçünü oluşturmaktadır. Fakat terekesinde ailesine hiçbir arazi bırakmamıştır. Belli ki, bunlar Osmanlı kanununa göre alınmış ve sipahi tarafından reisi erkek olan bir köylü ailesine verilmiştir. Ailenin geçim sağlayabilecek tek varlıkları hayvanlar ve araç gereçlerdir. Osmanlı kanun koyucuları, dul kadına, adam tutarak, birisiyle evlenerek veya tarlada çalışabilecek çocukları tarafından işlemeye devam ettiği sürece aile işlerinin devam ettirilmesine ve araziyi elinde tutmasına müsaade etmiştir. Bir diğer Rum köylüsü (Yorgi) 1522 senesinde Gemlik Köyü'nde ölmüş ve iki oğluna sadece yaklaşık 1000 akça değerinde bir bağ, 400 akça değerinde iki büyük şarap küpü ve 200 akça değerinde üzüm suyu bırakmıştır.

Aşıkâr surette, bölgedeki diğer Rum köylüleri gibi geçimini şarap imalatı ve satışından kazanmıştır. Görünüş itibariyle, ekilebilir toprağı ya da hayvanı olmamıştır.

Mudanya Köyü'nden Yani varlıklı bir köylüymüş ve belli ki geçimini borç para vermekten kazanıyormuş. Ölümünde, iki at, bir iyi kalite yün kaftan ve aralarında Panayot, Dimitri, Kosta, Evlaki, Duka, Yusuf ve İskender'in bulunduğu on kişiden alaçağı bulunmaktaymış. Verdiği borçlar en yükseğı 176 akça ve en düşüğü 6 akça olmak üzere küçük miktarlardaymış. Yani'nin de bir kadına 350 akça ve Mihal adındaki bir adama 50 akça borcu varmış. Mihal belli ki fakir bir simsarmış ve öldüğünde terekesine 400 akçalık borcuyla beraber sadece 961 akça değer biçilmiş. Fakat bazı simsarlar çok büyük servetler elde etmiş. Kurşunlu Köyü'nün imamı da borç para vermiş gözükmektedir. Borç alan Müslümanların bulunduğu listede faize dair hiçbir kayıt yokken, gayrimüslimlerden elde edilen faiz her seferinde açık olarak yazılmış. Örneğın, İstrati'nin oğlu Kosta, 3000 akça borç almış ve faiz olarak 300 akçalık borcu ortaya çıkmış. İmamın borçluları aşıkârdır ki, Sakız Adası'ndan Mihal Steban adındaki biriyle beraber Kurşunlu'nun ve komşu köylerin köylüleriydi. Alınan borçlar 400 ila 4000 akça arasında değişmekteydi. Angelos adında birinin bir bağın kirasından dolayı altı bin akça borcu vardı.

Boyacı Mehmed isimli, Marmara kıyısında müreffeh bir köy olan Kurşunlu'da yaşamış bir mühtedi, kira ve faizle geçinen tipik bir köy "kapitalist"iymiş. Öldüğünde tam 86.461 akça ya da 1580 altın değerinde bir tereke bırakmış. Ölümünden önce, geliri yedi bağının ve yedi evinin kirası ile beraber otuz iki kişiye faiziyle verdiği borçtan oluşmaktaymış. Mülkleri arasında ilave olarak, kiralanmamış ve değeri 25.000 akça hesaplanan üç bağ bulunmaktaymış. Verdiği borçların faiz oranları on bir örnekte, yüzde ondan bir tanesi yüzde on beşe olmak üzere değişiklik göstermektedir. Borçluları arasında 15 Rum ve 17 Müslüman bulunmuştur. İkiisi hariç bu borçlar belgelerle kayda geçirilmiştir.

Müslüman borçluları genel olarak 1000 akçayı geçmeyen küçük miktarlarda borçlar alırken, yedi Rum borçlusunun her birinin borcu 1000 akçanın üzerindedir. Ev kiralari 75 ile 725 akça arasında ve bağ kiralari 75 ile 600 akça arasında değişmektedir. Boyacı Mehmed sermayesinin temelini boyacılık işinden inşa etmiş olmalıdır. Ardından belli ki parasını bağlara ve evlere yatırmış ve bunları kiralayarak elde ettiği paraları faizle borç vermiştir. Borç para verme işindeki faaliyet alanı Kurşunlu'yla beraber Çalışlar, Delüler, Baraklı, Anıclar ve Gencelü'yü kapsayan beş Müslüman köyüne de yayılmıştır. Boyacı Mehmed'in faaliyet merkezi olan Kurşunlu, büyük ölçekli şarap imalatı ve deniz üzerinden Galata'ya ihracatla meşgul olan müreffeh bir köydü. Aralarında Kosta isminde bir kasabın ve Karaman'dan Duka isimli bir şahsın bulunduğu Rumlar, bu kazançlı Mehmed'den bağ kiralama işiyle meşgul olmuşlardır. Köylerdeki simsarların örnekleri, köy toplumunun nasıl alacak biriktirdiğini ve bunun nasıl toplumsal farklılığa yol açtığını canlı biçimde ortaya koymaktadır. Kökeni itibariyle bir Rum köyü olan Kurşunlu, on altıncı yüzyıla gelindiğinde Ortodoks Rumlar ve çoğunun bariz şekilde mühtedi olduğu Müslümanlardan oluşan karma bir nüfusa sahipti. Abdullah'ın oğlu olarak kayıtlara geçen Boyacı Mehmed, büyük olasılıkla mühtedilerden biriydi. 1531 senesinde Mekke'ye gitmekteyken hac yolunda vefat etmiştir.

Müslüman Köylüler

Alpagud Köyü'nden Ali, tahıl üretimiyle meşgul olmuştur. Bir erik ve bir armut ağacından başka arazisi bulunmamaktaydı. Ana varlıkları iki inek, bir buzağı, bir öküz ve bir eşekten oluşmaktaydı. 25 akça değerindeki kulübesinin haricinde bir ambarı, bir öküz ahır, ambarındaki yarım ton buğday, bir öküz ve bir el baltasıyla beraber birkaç çuvalı vardı. Ev eşyası arasında iki yatak, iki minder, iki eski kilim, iki bakır tepsi ve bir çıkırık bulunmaktaydı. 15 akça değerindeki bakır kovalarından

biri borcuna karşılık alıkonulmuştur. Öldüğünde hayvanları, ev eşyası ve buğdayından 250 kilogram, karısı ve iki oğlu arasındaki tereke taksiminde karısına bırakılmıştır. Düşük gelirli köylü grupları arasında Ali'ninkine benzeyen terekeler oldukça yaygındır. Öküzleri, inekleri, bir eşiği, ambarlarında tahılları, bir saban ve el baltaları bulunmaktadır ve bunları ana geçim kaynağı olarak kullanmışlardır.

Bu grup içerisinde daha varlıklı olanlarının bir ya da daha fazla çift öküzleri olurdu. 1240 akça olarak hesaplanan bir tereke bırakmış olan İlyas'ın 650 akça değerinde iki çift öküzü vardı. Öküzler saban sürme potansiyelini ortaya koymaktaydı ve görünüş itibariyle tarla tarımında geçim kaynağının ana unsurunu teşkil etmekteydi. Atranos bölgesinin iç kısmındaki Barçın Köyü'nden 1532 senesinin Ocak ayında vefat etmiş Yusuf, 650 akça olarak hesaplanan bir tereke bırakmıştı. Terekesi bir bağ (400 akça), bir eşek (160 akça), bir buzağı, 15 kile (384 kg) buğday ve iki el baltasından oluşmaktaydı. Ana geçim kaynağı aşikâr olarak bağyıymış. Geride bir oğlunu ve iki kızını bırakmıştır. Varlıklı bir Müslüman köylü örneği Atranos bölgesinde bulunan İsmail Köyü'nden, terekesinin toplam değeri 13.894 akça olarak hesaplanan İsa Bali'dir. Belli ki, henüz hayattayken 10.492 akça değerindeki mal ve mülkünü üç karısı, iki oğlu ve yedi kızı arasında paylaştırmıştır. Terekesinde 1000 akça değerinde bir köle, bir meyve bahçesi, 500 akça değerinde bir un değirmeni, iki büyükbaş hayvan ahır, iki arı kovanı, bir çift öküzü, beş ineği, bir katırı ve bir eşiği bulunmaktaydı. Ambarında iki buçuk ton kadar buğday vardı. Arazisinde ekilmiş buğday yaklaşık 1700 kilo ve ekilmiş arpa yarım ton olarak hesaplanmıştır. Ana iktisadî faaliyeti, tarla tarımı, buğday, arpa ve nohuttan oluşmaktaydı. 124 akça değerindeki 41 arşınlık pamuklu kumaş ve iki okkalık yün iplik, ihtiyaç duyulan giysilerin aile içerisinde üretildiğinin bir işareti olabilir. İsa Bali aralarında iki döven, dokuz orak, üç testere, beş balta, iki kazma, iki çekiç, bir demir tırmık ve bir

küreğin bulunduğu çeşitli araç gereç bırakmıştır. Bir kılıcının ve sekiz okla beraber bir yayının mevcudiyeti, askerlik mesleğiyle bağlantısının olabileceğine dair bir işaret olabilir. Kölesinin, iki oğlunun ve üç karısının sağladığı fazladan iş gücü, toprağı kullanma yeteneğini açık olarak arttırmış ve böylece geniş hane halkına bakabilmiştir. Bu örnekte girişimci bir köylünün kendi iktisadî potansiyelini nasıl geliştirdiğine ve bu gelişimin koşullarına, imkânlarına ve kapsamına tanık oluyoruz.

VII

ESNAF KETHÜDASI TAYİN USULÜ

Aşağıdaki belge, 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda bir esnaf kethüdasının tayin sürecinin aşamalarını ortaya koyan tipik bir dokümandır.¹

I. Ma'rûz-ı dâ'i-i Devlet-i aliyyeleridir ki, İstanbul'da vâkı' hurdaciyân hırfetinin bâ-berât-ı âlî-şân kethüdâları olduğu hırfet-i mezbûre erbâbından ma'lûmül-esâmî kimesneler ihbârlarıyla müte'ayyin olan Halil ibn-i Mesud nâm kimesne Mahmûd Paşa Mahkemesi'ne gelüb hırfet-i mezbûre muhtârından Yusuf ibn-i Hızır müvâcehesinde bilâ-ta'yîn-i vazîfe mutasarrıf olduğum bâ-berât-ı âlîşân hurdaciyân kethüdâlığı hizmetimi hüsn-i rızâ ve tayyib-i hâtırım ile yüz kuruş bedel-i makbûz mukâbelesinde merkûm Yusuf'a ferâğ ve kasr-ı yed edüp atik berâtımı yedine teslim eyledim. Fimâ-ba'd kethüdâlık-ı merkûmu mezbûr Yusuf tevcih ettirüb emsâli gibi mutasarrıf olsun. Mezbûr ile kat'an da'vâm yoktur deyü merkûm Halil'in takriri tescil ve bi'l-iltimâs huzûr-ı âlilerine i'lâm olundu. Fermân men-lehü'l-emrindir.

Fî 12 min-şehri Rebî'ü'levvel sene 1145 (3 Eylül 1732)

II. Ru'ûsa gelmiştir.

III. Tatbîk

1 Başveکہâlet Arşivi, İstanbul, Cevdet Tasnifi, Belediye.

IV. Sahh

Kethüdâlık-ı hurdaciyân der-İstanbul

Benâm Halil ‘an kasr-ı yed Hacı Mesud veled-i sulbî-i hod ba-hüsn-i rızâ ve ihtiyâr-ı hod ferâgat ve kasr-ı yed kerde ezân sebeb ki, veledes hizmet-i kethüdâlık-ı mezbûr edâya kâdir ve muhtâr-ı esnâf-ı mezbûr ferâgat ve an kasr-ı yedaş be veledes-i mezbûr Halil tevcih şode fermûde ber-mûceb-i arz-ı hâl ve i‘lâm-ı Musa Efendi nâ’ib-i Kâdî-i İstanbul ve ru’ûs-ı Hümâyûn fi 26 M sene 1145.

Berât

Dâde fi 8 S sene-i m. berây-ı cülûs-ı hümâyûn-sitâde.

Fi 21 Ca sene 144.²

Bilâ-ta’yîn

Kethüdâlık-ı mezbûr el-hâc Mesud’un hüsn-i rızâsıyla ve esnâfının ihtiyârlarıyla kasr-ı yedden Mesud’un oğlu Halil’e tevcih ve İstanbul kâdısı nâ’ibi Musa Efendi i‘lâmıyla ba-ru’ûs-ı hümâyûn bin yüz kırk beş senesi Safer’inin sekizinci günü berât-ı şerîfe verilüb vâkî olan cülûs-ı hümâyûnda tecdîd-i berât eylediği mukayyedir. Fermân devletlü sa’âdetlü sultânım hazretlerindir.

Fi 20 Ra sene 1145

V. Sahh

İ‘lâmı mûcebince tevcih olunmak buyrulmuşdur.

25 Ra sene [1]145.

Genel olarak, tüm tayinler dört aşamalı bir süreçte gerçekleşirdi: (1) İlgili işin yerine getirilmesinden doğrudan sorumlu olan bir yetkili tarafından bir *arz* veya *ilâm* sunulur. (2) Sadrazamın

2 Belgede de görüldüğü üzere (cülûs-ı hümâyûnda tecdîd-i berât eylediği) berat 8 Safer 1145’te verilmiştir. I. Mahmud 1143’te tahta çıkmıştır. Dolayısıyla, “yenileme” 1144’te gerçekleşmiş olmalıdır. Bu tarih, Halil’in babasına verilen orijinal beratı ifade etmiş olmalıdır. Kâtip, Mesud ve oğlu Halil’e verilen beratların tarihleri arasında muhtemelen bir hata yapılmıştır.

emri üzerine, merkezi hükümetteki ilgili birim tarafından tahkikat yapılır. (3) Padişahın emrinin (*ferman*) olduğu bir sadrazam *buyruldu* hazırlanır. Ve son olarak, (4) ilgili kişiye bir *berat* verilir.³

Bürokratik sürecin neticeleri, arzuhalin orijinaline veya *ilama* kaydedilirdi.

Elimizdeki belge, Halil'in üzerindeki kethüdalığı Yusuf'a devretmesini onaylayan bir mahkeme kayıdır. Devir işlemi Mahmud Paşa Mahkemesi'nde, İstanbul kadısı adına noter olarak görev yapan naibin huzurunda gerçekleşmiştir. Belgede ilk olarak, ilgili kişiler tarif edilir. Halil'in hurdacılar esnafının kethüdası olduğuna loncanın yetkili kişileri tarafından tanıklık edilirken, Yusuf loncanın *muhtar* olarak tanımlanmaktadır. Devir süreci, Halil'in bu işlemi gerçekleştirmeye istekli olduğu ve bir bedel almasıyla ilgili bir açıklama ile başlar. Bu durum, Halil'in bundan sonra *kethüdalık* ile ilgili olarak herhangi bir hakkı olmadığı yönündeki açık bir feragat beyanı ile tamamlanan bir sözleşme oluşturmaktadır. Bu sözleşme, iki özel kişi arasında iki taraflı bir anlaşma olarak görülmesine rağmen, Yusuf mahkemeye gelmeden önce lonca tarafından tayin edilmesi gerektiğini kabul etmiş oluyordu. Lonca içinde gerçekleşen bu ön süreç, bize loncanın kendi yöneticilerini seçimindeki merkezi rolünü hatırlatır. Başka bir ifadeyle, Halil'in *kethüdalık* devrini alan kişi ile ilgili seçimi lonca tarafından belirlenmekteydi. Dolayısıyla, lonca mensuplarının baş yöneticilerini seçmeleri ilgili kadim hakları, mahkeme tarafından ortadan kaldırılmamaktadır. Bununla birlikte, 1145/1732 itibarıyla, *gedik* sistemi dâhilinde lonca makamlarının bir tür şahsi mülkiyet haline geldiği açıktır; belgemiz bunu açıkça ortaya koymaktadır.⁴

3 Osmanlı bürokrasisinde tayin süreci için bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât," *The Journal of Ottoman Studies*, I (İstanbul, 1980), 1-14.

4 *Gedik* sistemi için bkz. Sıdkı, *Gedikler*, İstanbul 1325/1909; Vakıflardaki "ikili kiralama" sistemi ile ilişkisi bağlamında *Gedik* sistemi ve *malikâne* sistemi olarak adlandırılan, her türlü devlet kiralaması için mülkiyet haklarını birleştirme politikası ile ilgili olarak çalışma hazırlama sürecindeyim.

Mahkemede, ilk olarak satışın ve kethüdalık hizmetinin başkasına devrinin *tescili* gerçekleşmiş, daha sonra yönetici tayinin olması için gerekli olan beratın alınabilmesi maksadıyla işlem hükümete bildirilmiştir. *Kadının* raporuna, yani yasal işlemi onaylayan belgeye *ilam* (I) adı verilirdi. Hükümetin müteakip kararı nihayetinde buna dayanıyordu. Bir *ilam*, kadı ya da *naibi*-nin mührünü taşımak zorundaydı.

İlamın alt kısmındaki bir not bize bunun *ruus kalemine* geldiğini göstermektedir. Babıali'deki ilk resmi işlem, belgenin gerçekliğini kontrol etmektir (III). *Tatbik*, yani "uygulama", mührü Babıali'de saklanan örneklerle karşılaştırmaktı. Kural olarak, görevli memur mührü kontrol eder ve eğer mühür gerçek olduğu belirlenirse, tatbik kısmının altına yazılan "*mutabıkdır*" formülü ile tasdik ederdi. Belgemizde, muhtemelen bu özel mühür Babıali'de tanındığı için bu tasdik formülü eksiktir.

Bir sonraki adım, görevdeki kethüdanın gerçekte bir hizmete sahip olduğunu doğrulamak ve tasarruf hakkı (IV) ile hangi şart ve belgelerin olduğunu öğrenmek için Babıali'deki ilgili *defteri* kontrol etmektir.⁵ *Ruus* defterlerinin muhafızı, aynı kâğıdın sağ köşesinde yer alan kenar boşluğundaki kaydı aynen kayıt defterinde bulduğu gibi kopyalar ve *sahh* (doğrudur) işareti koyarak onaylardı. Asıl defterde kullanılan *siyakat* yazısı bile kopyada sürdürülürdü.

Tahkik üzerine, sadrazam mahkemenin ilamında ortaya konduğu gibi görev için emr-i şerif verilmesini buyururdu (V).

Osmanlı İmparatorluğu'nda, dini liderlerinin veya loncalarının önderliğindeki gayrimüslim cemaatler gibi özerk gruplar,

5 *Ruus* için bkz. Nejat Göyünç, "XVII. Yüzyılda Ruûs ve Önemi," *Tarih Dergisi*, XVII-22 (İstanbul, 1968), 17-34. Göyünç şu tanımları yapar: "Ruus, bir tayin ya da başka herhangi bir mesele ile ilgili sadrazamın buyrulduşudur" (s. 25). Bu türden buyrulduşlar ruus defteri adı verilen bir kayıt defterine kronolojik olarak kaydedilmektedir. Ayrıca, nişancı tarafından tımarlar için, defterdar tarafından mali meseleler için, kadıasker tarafından hukuki meseleler için bir ruus defteri tutulurdu. Belgemizden de görülebileceği gibi, ruus aynı zamanda bir beratın verilmesine yol açan tayin veya görevlendirme için bir emr-i şerif anlamına da gelir. Bu işlem görevlendirme sürecindeki bir aşamadır.

memurlarını seçerken devlet yetkililerinden bağımsızdılar. Ancak seçilmiş her türden bu memurlar, *tescil* adı verilen bir işlem çerçevesinde, bir grup olarak kadı mahkemesine başvurmak ve seçim tercihlerini kaydettirmek zorunda idiler. Daha hususi durumlarda namzetin Sultan'ın beratını alması gerekiyordu. Berat tâbiler üzerinde otoritenin kullanılması için bir ön koşul olarak gerekli idi. Berat, tek ve hâkim otorite olan Sultan'ın tebaasının bir kesimi üzerinde memurun yetkisini tesis ettiği ve teminat altına aldığı için, resmi yetki ve tayin bir mecburiyetti. Berat lonca üyelerini sadece belirli görevlerle ilgili olarak lonca yöneticisinin yetkisine sokmakla kalmaz, aynı zamanda, hükümet yetkililerini de talep edildiğinde, lonca yöneticisinin yetkisini tekrar yenileme hususunda da görevlendirirdi. Belgemizdeki kişilerin mahkemeye gelmesini ve kadıdan davayı Babiali'ye göndermesini talep etmeleri bu genel kuralın bir parçasıdır.⁶

6 Gabriel Baer, Osman Nuri ve Ahmed Refik (Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediye*, c. 1, İstanbul, 1922; Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı*, I-IV, İstanbul, 1930-32) tarafından yayımlanan belgelere dayandığı makalesinde ("The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of Middle East Studies*, I-1, 1970), idarenin gözetimini yanlış yorumlamakta ve devlet tarafından on sekizinci yüzyıl koşullarında bile itibar gösterilen Osmanlı loncalarının temel iç özerkliğini yadsımaktadır.

.I

1. معروض داعی دولت علیه لریدرکه
2. استانبولده واقع خرده جیان خرفتک بابرآت
3. عالیشان کتخدالری اولدیغی خرفت مزبوره
4. اربابندن معلوم الاسامی کمسنه لر اخبار لرله
5. متعین اولان خلیل ابن مسعود نام کمسنه
6. محمود پاشا محکمه سنه کلوب خرفت مزبوره
7. مختارندن یوسف ابن حضر مواجهه سنده
8. بلا تعیین وظیفه متصرف اولدیغم بابرآت عالیشان
9. خرده جیان کتخدالغی خدمتمی حسن رضا
10. وطیب خاطریم ايله یوز غروش بدل مقبوض مقابله
11. سنده مرقوم یوسف فراغ وقصر ید
12. ایدوب عتیق برآئمی یدینه تسلیم ایلدم فیما بعد
13. کتخدالغ مرقومی مزبور یوسف اوزینه
14. توجیه ابتدروب امثالی کبی متصرف اولسون مزبور
15. ايله قطعاً دعوام یوقدر دیو مرقوم
16. خلیلک تقریری تسجیل وبالائتماس حضور عالیترینه
17. اعلام اولندی فرمان من له الامرکدر
18. فی ۱۲ من شهر ربیع الاول سنه ۱۱۴۵

Mühür

.II

رؤسه کلمشدیر (imza)

.III

نطیق

.IV صَح

کتخدالق خرده جیان در استانبول

بنام خلیل عن قهرید حاجی مسعود ولد صلیء خود
باحسن رضا واختیار خود فراغت و تصدیق کرده
ازان سبب کی ولدش خدمت کتخدالق مزبورادایه قادر
و مختار اصناف مزبور [فرا] غت وعن قهریداش به
ولدش مزبور

خلیل توجیه شده فرموده بر موجب عرضحال واعلام
موسی افندی نائب

قاضی استانبول ورؤس همایون فی ۲۶ م سنه ۱۱۴۵
برات

داده فی ۸ ص سنه ۷ م برای جلوس همایون ستاده (؟)
فی ۲۱ جاسنه ۱۴۴

بلا تعیین

کتخدالق مزبورالحاج مسعودك حسن رضا سیله واصنافك اختیار لريله
قهریدون

مسعودك اوغلی خلیله توجیه واستانبول قاضیسی نائی موسی افندی
اعلامیله بارؤس

همایون بیک یوز قرق بش سنه سی صفرینك سکرنجی کونی برات شریفه
ویریلوب واقع اولان

جلوس همایونده تجدیدبرات ایلدوکی مقیددر فرمان دولتو سعادتلو
سلطانم حضرتلرینك در

فی ۲۰ را سنه ۱۱۴۵

(imza)

.V صَح

اعلامی موجبجه توجیه اولتق بیورلشددر

۲۵ را سنه ۱۴۵

BÖLÜM 3

—

EKONOMİ

VIII

OSMANLI PAMUKLU PAZARI, HİNDİSTAN VE İNGİLTERE: PAZAR REKABETİNDE EMEK MALİYETİNİN ROLÜ

Pamuklu dokumaların ve pamuk-ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak pek geniş bir kullanım alanı vardı. Saray eşya defterleri, ölmüş kim-selerin mahkemece saptanan eşya listeleri ve gümrük *ruznâmçe* kayıtları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Sarıklarda ve kadın başlıklarında kullanılan tül ve tülbent (dülbend) çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç-çamaşırı, yorgan, mendil ve yağlıklardan hamam peştemalı ve havlulara, yastık ve minderlerden duvar ve kapı askı ve perdelerine kadar pek çeşitli eşya pamuklu bez ve kumaşlardan yapıldı. 1640 tarihli narh defterinde 24 çeşit *dülbend* sayılmıştır. Bu geniş talep, memleket içinde, köylerde ve kentlerde çok çeşitli ve çok yaygın bir el dokuma sanayii ile karşılanırdı. Anadolu'da pamuklu sanayiinde uzmanlaşmış belli bölgeler, iç talebi karşılar ve bir dereceye kadar dış pazarlar, özellikle pamuk yetişmeyen Kuzey memleketleri ve Avrupa için de üretim yapardı. Özetle, pamuklu sanayii, üretim ve ticaret boyutları ile, Türkiye ekonomisinin hububattan sonra en önemli sektörünü oluşturmakta idi. Pamuklu üretim ve ticaretinde uzun vadeli değişiklikleri, İmparatorluk ekonomisinde bazı yapısal değişikliklerin nedeni sayabiliriz. Özellikle, 1600'lerden başlayarak, İmparatorluğun dış ticaret dengesinde ithal olunan pamuklular; baharat, koloni ürünleri, madenler yanında belki hepsinden daha önemli bir ticaret maddesi haline gelmiştir. 17. yüzyıldan beri Hindistan ve 19. yüzyılda Avrupa'dan pamuklu ithalâtı, İmparatorluk

ekonomisini en çok etkilemiş gelişimler olarak görünmektedir. Aşağıda bu sorunlar ele alınacaktır. Pamuk üretimi ve memleket içinde pamuklu el sanayi örgütü başka bir yazıda incelenecektir.

1500 tarihlerinde Anadolu'nun pamuklu üretim ve ihracatı kapasitesini göstermek için Tuna ve Kuzey Karadeniz gümrük defterlerini kullanacağız.¹

1487-1490 tarihleri arasında Kefe iskelesi gümrük bakâyâ defterine göre² Anadolu'dan bu limana gelen pamuklu kumaşlar listesi şöyledir:

Her şeyden önce belirtelim ki, bu listede toplamalar bir gümrük bakâyâ defterinden gelmektedir. Bu yüzden belli tarihler arasında yapılmış tüm ithalatı göstermez. Fiyatlar, gümrükçe saptanmış kesin rakamlardır. Bu tarihlerde 1 Venedik altını 50 akçe civarında idi. Listemizde ihracatta en büyük sayı kurbâsa aittir. Kurbâs kaba bez olup pamuk, keten veya kenevirden yapıldı. Çoğu zaman gümrük kâtibi, hangisinden olduğunu belirtmiştir. Biz belirtmediği hallerde pamukluya yazdık. Tacirin geldiği yer, genellikle getirdiği malın o yerde yapılmış olduğunu veya oradan yeniden ihraç olduğunu gösterir. Bursa, İstanbul, hatta Ankara menşeli malların önemli bir kısmı, bu ticaret merkezlerine, Anadolu pamuklu sanayi merkezlerinden yerli tüccarın getirdiği mallardan ibarettir. İstanbul gibi yeniden-ihraç yapan büyük pazarlar arasına Kastamonu, Amasya, Sinop, Kayseri ve Konya'yı koyabiliriz. Bu merkezlere pamuklular çoğu ham olarak gelir, orada boyanır, cendereye çekilir ve sonra tam mamul olarak ihraç olunurdu. Mesela, biliyoruz ki büyük bir pamuklu yapım bölgesi olan Hamid-eli'nden (İsparta, Iğdır, Borlu, Senirkent,

1 Başvekalet Arşiv Genel Müdürlüğü, İstanbul, Akkırman, Kili ve Tuna limanları gümrüklerine ait 1486-1506 yıllarına ait bir defter: Maliyeden müdevver no. 6. Ayrıca Akkırman'a ait başka bir defter: Maliyeden Müdevver no. 15469, bu 1503-1507 yıllarını kapsayan bir deniz gümrüğü defteridir. Bu defterleri, G. Veinstein ve M. Berindei ile yayına hazırlamaktayız.

2 Başvekalet Arşiv Genel Müdürlüğü (bundan sonra BA diye gösterilecek), Kâmil Kepeci Tasnifi, no. 5280. Bu defter tarafımdan yayına hazırlanmış olup, Harvard Üniversitesi tarafından basılmaktadır.

Ağlasun) bogasi ve bürüncükler Bursa'ya gelir, burada boyanırdı. İstanbul'a Gelibolu, Manisa Bergama, Kırkağaç, Akhisar bölgesinden ham pamuk ve pamuklu gelirdi. Kayseri, Tokat ve Amasya'da büyük boyahaneler vardı.

Çeşit	Miktar	Fiyat (Akça Hesabı)	Getiren Tâcirin Geldiği Yer
Pamuk	9 tay veya 6.300 parça	–	Kayseri, Bursa, Kastamonu: Hepsi Müslüman
Dülbend	11 parça	Parçası: 275	İran: Müslüman
Bogasi	Yaklaşık 1000 parça	Parçası: 40-60	Konya, Ankara, İstanbul, Bolu, Bursa, Karahisar, Gümüş, Tosya, Denizli: Hepsi Müslüman
Kirbâs	Yaklaşık 160 bin parça	Parçası: 3-3,25	Tosya, Merzifon, Zile, Amasya, Gümüş, Küre, Kastamonu, Sinop, Bolu, Ankara, Konya, Karaman, Kayseri, Niğde, Gordes (Gördes), Sivrihisar, Denizli, Uşak, Bursa, Samsun
Kirbâs çadır	53	Parçası: 56	Merzifon
Futa (peştemal)	90	Parçası: 38	Bursa, İstanbul: Müslüman, bir Yahudi
Yorgan	9	Parçası: 100	Ankara: Müslüman
Döşek yüzü	4	Parçası: 37,5	Kastamonu: Müslüman
Astarlık ve örtü (bitane)	1.800	Parçası: 20-50	Ankara, Uşak, Bursa, Konya, İstanbul, Niğde: Hepsi Müslüman
Bergama bitanesi	352	Parçası: 30-50	Bursa, İstanbul, Konya: Hepsi Müslüman
Mendil (makrama)	246	Parçası: 7	Sinop: Müslüman tâcirler, bir Yahudi.
Makrama harcı	76	–	İstanbul: Müslüman
Destâr (sarık)	46	Parçası: 50-100	Bursa, Konya, İstanbul: Hepsi Müslüman
Mücevveze destan	20	Parçası: 40	İstanbul: Müslüman
Yorganlık	34	Parçası: 50	İstanbul, Kastamonu: Hepsi Müslüman
Pamuk ipliği		Batman: 150 yükü: 100	Ankara, İstanbul, Niğde, Konya: Hepsi Müslüman.

(Parça uzunluğu ve genişliği kumaşa göre değişirdi: bkz: aşağıda 1640 tarihli narh defterinden misâller. Standard *batman* 18 okka veya 23 kg dir. 1 tay, 700-800 parçadır).

Bu saydığımız şehirlerde, aynı zamanda, gelişmiş pamuklu el sanayii buluyoruz.³ Pamuk yetiştiren bölgelerden, yani başlıca Batı-Anadolu, Hamid-eli, Silifke, Beypazarı ve Yeşilırmak vadi-sinden bu büyük merkezlere pamuk veya pamuk ipliği ithal olunurdu. Pamuk üretim bölgelerine yakın önemli pamuk sanayi merkezleri, Batı Anadolu'da Denizli, Tire Menemen, Manisa, Çine ve Bergama; Orta-Anadolu'da Hamid-eli bölgesi, Karaman (Larende), Konya, Niğde; Kuzeyde Merzifon, Zile, Tokat, Kastamonu, Küre Tosya özellikle anılmalıdır. Bu merkezlerden bazıları, belli bir pamuklu çeşidinde veya pamukludan yapılmış eşyada sivrilmmişti. Tire ipliği (*rîşte-i Tire*) imparatorluk pazarlarında o kadar hâkim duruma gelmişti ki, ince pamuk ipliği için *tire* kelimesi bugüne kadar yerleşmiş kalmıştır. 1500'lerde Menemen, özellikle astarlık ve örtü olarak kullanılan pamukluları ile tanınmıştı. Merzifon çadır yapımında,⁴ Gelibolu ve Bergama yelken bezinde, Hamid-eli, Konya ve Karaman *bogasi* denilen iyi kalite pamuklularda şöhret kazanmışlardı. Çok ince yüksek kalite *dülbendlerde Çine kasabası* tanınmış idi. Dülbend, bu dönemde Suriye, İran ve Hindistan'dan da ithal olunmakta idi. Kısa, kaim ve sert olan Anadolu yerli pamuğundan bu çeşit dülbend yapılamıyordu.

3 Pamuklu merkezleri üzerinde mühimme defterlerinden bazı kayıtlar şu yazıda özetlenmiştir: S. Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in the XVI. and XVII. Century Anatolia," *The Journal of European Economic History*, 7/2 (1978), 405-17. Faroqhi, pamuklu üretim hacmi için boyahane resimleri gelirini esas tutmayı denemiştir. Ancak, boyahaneler başka çeşit dokumalar için de kullanılır. İkincisi, bazı önemli pamuklu üretim merkezleri bu gibi resimlerden affedilmiştir. Nihayet, her yer için resim miktarlarını göstermek gerekir. Üretim hacmini ölçmek için güvenilir bir kaynağımız olmadığı ortadadır. Mukataa toplamları kaba bir fikir verebilir. M. Genç de bu kaynağı kullanarak bazı *tahminler* yapmıştır: "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniversitesi, 1973*, (Ankara, 1975), 231-91.

4 Evliya Çelebi (II, 1314 H., 398) diyor ki: "Kırım diyarına tüccarlar buradan her sene binlerce top pembe bez götürüp esir ile değişirler". Gümrük kayıtları Merzifon'un sinâî önemini yinelemektedir. Merzifon'un beledi alaca yastığı, basma kalemkârı, çit yorgan yüzleri, çarşaf ve perdeleri meşhurdur. Krş. Polonya'lı Simeon, *Seyahatname*, yay. H. D. Andreasyan, İstanbul 1964, 86, 100.

Tuna limanları, Akkirman ve Kili gümrük defterleri⁵ (16. yüzyıl başları), yukarıda Kefe defterinde ortaya çıkan üretim ve ihraç biçimlerini yinelemektedir. (Bkz. Çizelge II) Daha kesin rakamlar veren bu defterlerden gelen veriler, daha bu tarihlerde (ve kuşkusuz daha önceki dönemlerde), Tuna'dan Kafkasya'ya kadar kuzey memleketlerinin Anadolu ve Rumeli pamuklularını geniş ölçüde ithal ettiklerini göstermektedir. Bu durum, orta-kuzey Anadolu bölgesi (Kastamonu, Sinop) ile Kırım, Boğdan ve Eflak arasında 13. yüzyıldan beri var olan siyasî, kültürel bağların ekonomik temelini oluşturmakta idi.⁶

Tuna iskelelerine indirilen malların başında bogasi, özellikle Borlu (Hamid-eli) bogasisi gelmektedir. Yerköğü iskelesinden 1506 Kasım'ından 1507 Haziran'ına kadar sekiz ayda 1800 parça bogasi, yalnız 12 kantar pamuk (kantarı 600 akçadan) geçmişti. Buna karşılık, Eflak ve Erdel menşeli deri, at, balık, öküz, bal, şarap, tuz bıçak ithal olunmuştu. Yerköğü kadar önemli olmayan Harsova iskelesinden Eflak'a pamuk ipliği, destâr, kemer, astar ihraç olunduğu; oradan tuz, öküz, inek, at, bal, balık ithal edildiği görülmektedir. İhraç malları arasında tabii başka güney malları, biber, baharat, safran, Selânik çuhası, piriç, sabun, günlük gibi mallar vardır. Bu defterde görüyoruz ki, Anadolu'dan gelen malları ihraç edenler, yalnız Müslüman değildir. Rum (Kaloyan, Aleksi, Yorgi), Rumen (Mirça, Tiho, İstanko) ve Yahudi tüccarı

5 Bu defterler için yukarıda bkz. not 1.

6 Moğol saldırıları üzerine, Kırım'la Anadolu arasındaki ticareti emniyet altına almak için I. Alâeddin Keykubâd'ın Kırım'a deniz seferi yaptırdığını ve Kastamonu'da uçbeyi Hüsameddin Çoban'ın Kırım'da Sudak (Sogudak) limanını Selçuklu hakimiyeti altına aldığını biliyoruz. Osman Turan (*İslâm Ansiklopedisi*, VI, 649) bu seferin tarihini 1224 olarak saptar. Kırım-Anadolu-Arap memleketleri arasında Kuzey-Güney ticaret yolu 13. yüzyılda ziyadesi ile gelişmiş, bu yol üzerinde Sinop, Samsun, Sivas, Kayseri, Konya, Antalya şehirleri bu ticaret sayesinde, görülmedik bir ekonomik gelişme göstermişlerdi: bkz. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1958, 121-46; G. I. Bratianu'nun çeşitli yayınlarından sonra şimdi özellikle bkz. Michel Balard, *La Romanie Genoise*, 2. Cilt, Cenova 1978, özellikle I., 114-179.

da ithal ve ihraç ticaretinde faaldirler. 1515 Ekim'inde Yerköğ'ünden *Istanko Eflaki*, büyük miktarda, beyaz bogasi yorgan ve biber ithal etmişti (toptan değeri 20.600 akçayı buluyordu ve bunun için 1.030 akça gümrük ödemişti). Semendere'de Müslüman tâcirlerle beraber yerli birçok Sırp tâcirler (Belgradlı Radevan, Yuvan, Radic) bu ticarete faaldiler.

ÇİZELGE II

Akkirman ve Tuna Limanlarına Gelen Anadolu Pamukluları

Akkirman'a kara yolu ile üç ay (Ekim, Kasım, Aralık) içinde pamuklu ithalatı (Boğdan ve Lehistan'a giden mallar)	Bogasi elbisesi (yaklaşık 540), Borlu renkli bogasisi (23 kıta), renkli bogasi (yaklaşık 700 kıta), pamuklu dolama (7 takım), beyaz bogasi (138 kıta), kadın için dolama bogasi (15 takım.), kurbâs (yaklaşık 2000 zirâ), teğelti (200 adet), meyân-bend (kuşak) (yaklaşık 800 kıta), Bergama alacası (6 parça), Tire alacası (6 parça), makrama (yaklaşık 50 deste), bitâne (yaklaşık 700 kıta), gömlek (2 deste, 20 kıta),
Yerköğü (Giurgiu) iskelesi (Eflak'a giden mallar)	Bogasi, kurbâs, bürüncük, astar, kemer, iplik, kaftan ve başkaları.
Tulça (Boğdan'a giden mallar)	Bogasi, kurbas, bürüncük, gömlek vb. (Tulça aynı zamanda esir ticareti merkezidir)
Semendere (Smederevo) iskelesi ve Hiram, Güvercinlik iskeleleri (Eflak ve Macaristan'a giden mallar)	Bogasi, yorgan, bitâne, meyân-bend (kuşak), astar, pamuk, kaftan (pamuklu, ipekli ve yünlü) vb.

Kefe yanında kuzeye ihraç olunan pamukluların en önemli iskeleleri Kili ve Akkirman'dır. Bu mallar çok çeşitlidir. Meselâ, yalnız *meyân-bend* (kuşaklar), *siyah*, *şehri*, *alaca*, *Tire*, *Edirne*, *dolama* *Bergama* kuşakları olarak 7 çeşittir. *Makramalarda* *Serez*, *Edirne*, *Tire* çeşitleri ayırt edilir. Rumeli'de, 18. yüzyılda Orta Avrupa'ya büyük ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihraç eden Dırâma-Serez bölgesinin, 16. yüzyıl başlarında pamukluları ile tanınmış olması kayda değer. Edirne, kuşkusuz, daha bu dönemde, Rumeli'ye ve kuzeye ihraç yapan önemli bir pamuklu sanayi ve transit merkezi olarak görünmektedir. Edirne boyahaneleri bu merkezileşmenin başlıca nedenidir. Edirne boya tekniği o kadar şöhret kazanmıştı

ki, 18. yüzyılda Fransız ve Hollanda pamuklu sanayii bu tekniği çalmak için uzun zaman uğraşmışlar, nihayet buradan gizlice getirilen Rum ustalar sayesinde sırrı öğrenmişlerdi.

1500 tarihlerinde Kefe'den Semendere'ye kadar Tuna ve Karadeniz iskelelerine güneyden giden mallar arasında pamuklular miktar ve değer bakımından başta gelir. Diğer güney dokumaları arasında yünlüler, Osmanlı mamûlatı kebe ve çuha (yünlü kumaş, özellikle Selânik çuhası) halı, keten ve ipekliler önemli bir yer tutar. Akdeniz ürünleri (zeytin, zeytinyağı, turunçgiller, kuru-üzüm ve başka kuru meyvalar), Arabistan ve Hint malları (günlük ve baharat) bu ithalât listesini tamamlar. Dokumalara, erkek ve kadın için dikilmiş pamuklu, yünlü ve ipekli elbiseler (kaftan, dolama, çakşır, take, gömlek/nîmtene) eklenince, kuzey-güney ticaretinde güneyin dokumalar, kuzeyin ise daha ziyade hammadde ve yiyecek maddeleri gönderdiği ortaya çıkar. Lehistan ve Orta Avrupa'dan gelen yünlü kumaşlar, Osmanlıların *Eflak bıçağı* dedikleri Orta Avrupa menşeli bıçaklar, kuzeyden gelen en önemli mamûl ithal mallarıdır.

Anadolu pamukluları, Tuna ve Karadeniz'den Osmanlı sınırları ötesindeki yabancı memleketlere, özellikle Lehistan, Erdel (Transilvanya) ve Macaristan'a da gidiyordu. 16. yüzyıl başlarına ait Braşov gümrük defterlerinde⁷ buradan geçen doğu malları arasında Anadolu bogasilerini buluyoruz. Buna karşı, Orta Avrupa'dan ithal olunan meşhur *Eflak bıçağı*'nın büyük kısmı Osmanlı memleketlerine Braşov yolu ile gelmekte idi (1503'de iki milyon adet üzerinde).⁸ L. Fekete, G. Kâldi-Nagy ve E. Vass'ın Macaristan'da 1550-1580 yıllarına ait Osmanlı gümrükleri

7 R. Manolescu, *Comertul Tarii Romineşi şi Moldevei cu Braşovul*, Bükreş, 1965, 91; R. Manolescu, "Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le Sud-Est de l'Europe au XI siècle," *Nouvelles Etudes d'Histoire*, II (1960), 207-220. Bu araştırmadan beni haberdar eden M. Berindei'ye teşekkür borcumdur.

8 Manolescu, *Comertul Tarii*, 152, 160. Bu bıçaklar bir maden bölgesi olan Styria'dan gelmekte idi. Bu bıçakların Mısır'a ihracı hakkında: *Bellesten*, 24 (1960), 91.

üzerinde yayınladıkları materyaller,⁹ Macaristan'a pamuk, *bogasi* (bu arada *Karaman bogasisi*), bürüncük, takye, teğelti, bogasi elbise mintan, dülbend, pamuk ipliği, kirbâs, meyân-bend, yorgan gönderildiğini ortaya koymaktadır. Bu mallar arasında geniş ölçüde gönderilenler, pamuk, pamuk ipliği, bogasi ve kirbâstır. Karadeniz bölgesi gümrüklerinde de aynı malların geniş bir ticaret konusu olduğunu gördük. Vaas'ın hesaplarına göre,¹⁰ 1560 yılında Vac (Waitzen) gümrüğünden Eylül ve Ekim aylarında 700 Macar altını değerinde pamuk, 250 altın değerinde dülbend (*müsselin*) ve yaklaşık 70 altın değerinde iplik geçmiştir. Daha sonraki tarihlerde, 1685'de Erdel'de Turnu-Roşu gümrük defterlerine göre,¹¹ bu bölgeye ihraç olunan Osmanlı malları arasında pamuk ipliği, kaba bez (*gyapot*, Türkçe *çaput*) ve çeşitli bogasiler (*bogazia*) önemli bir yer tutuyordu ve oldukça önemli bir kısmı oradan transit olarak Lehistan'a geçiyordu. Bu maksatla Bursa ve Edirneli tâcirler tarafından Tuna limanlarına getirilen pamuklular, özellikle beyaz veya boyanmış pamuk ipliği ve ince pamuklu (*mousseline* dülbend) kumaşlar dikkati çeker.

Hint Pamuklularının Osmanlı Pazarnı İstilas (1500-1800)

Osmanlı pazarlarına Hint kumaşlarının ithaline ait vesikalar 15. yüzyıla kadar gider. Hindistan'da Behmenîlerin meşhur veziri Hoca Mahmud Gâvân (1405-1481), ticari vekilleri ve ajanları ile Osmanlı ülkesiyle doğrudan doğruya ticaret ilişkileri kurmuştu.¹² Bu ajanlardan birinin ölümü üzerine yapılan mahkeme

9 L. Fekete ve Gy. Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550- 1580*, Budapest 1962, Index: *bogasi bürüncük, dülbend*.

10 E. Vaas, "Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vác (Waitzen) aus dem 16. Jahrhundert," *Acta Orientalia Hungarica*, 14/1 (1971), 12.

11 L. A. Demy, "Le commerce de Transylvanie avec les régions du sud du Danube effectué par le douane de Turnu Rosuer 1685," *Revue Roumaine d'Histoire*, 7/5 (1968), 765.

12 H. İnalçık, "Bursa; XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar," *Belle-ten*, 14 (1960), vesika 3, 12, 40.

işlemleri dolayısıyla öğreniyoruz ki, 1476 yılında Hoca Mahmud, Osmanlı ülkesine gelen Hindistanlı Hoca Ali'yi kendisine vekil yapmış ve yanına Abdülaziz adlı adamını katmıştır. Hoca Ali, Bursa'ya geldiğinde, Abdülaziz'e "Mahmud Gâvân'ın ticaret için verdiği akmişeden 877 pare kumaş teslim etmiş ve kendisi Rumeli'ye gitmiş"tir. Daha sonraki vesikalar, bu ticaret ilişkilerinin sürekli olduğunu göstermektedir. Osmanlı kaynaklarında *Hâce-i Cihân* diye anılan Hoca Mahmud, 1479 yılında dört kişiyi kendisine vekil yapmış ve "enva-i akmişe (kumaşlar) ve emtia verüp Rum diyarına (Osmanlı ülkesi) ticaret etmeğe irsal etmiş". Bunlar, Arabistan yolu ile Bursa'ya gelmişler (biri yolda ölmüş, birisi de Bursa'da handa ölmüş). Kadı sicili, kalan malların güvenlik altına alınması hakkında işlemle ilgilidir. Hoca Mahmud'un 1481'de "diyâr-i Rûm'a ticaret için irsâl ettiği vekiller" başka kişilerdir. Bu vekiller, Mahmud Gâvân'ın ücretli adamlarıdır, başlarında bir *reis* vardır. Aralarından biri ölürse, ötekileri malları vekâletle kendi üzerlerine alırlar.¹³ İslâm vekâlet hukuku Hindistan'da ve Osmanlı ülkesinde yürürlükte olduğundan bu ticaret güvenlik içinde yürümektedir. 16. yüzyılda Basra Körfezi ve Kızıldeniz yolu ile Hindistan'la faal bir ticaret görüyoruz. Özellikle Hindistan'ın en önemli pamuklu sanayi ve ihraç bölgelerinden biri olan Gücerat'la Osmanlılar arasında sıkı siyasi ilişkilerin¹⁴ temelinde bu ticarî bağılılık yatar. 1503-1508 yıllarında Ortadoğu ve Hindistan'da gezmiş olan Ludovico di Varthema,¹⁵ Calicut'ta "İran'dan, Yemen'den, Suriye'den, Türkiye'den" tüccarlar görmüştü. Gücerat'ta başka bir ticaret limanı olan "Kambay,

13 Age. vesika 12 (75-76) ve 40 (95).

14 M. Yakub Mughul, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika," *Belgeler*, (1965), II, 37-47; idem, *Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası*, İstanbul 1974; Gücerat'ın Güneydoğu Asya ile Osmanlı ülkesi arasında aracılığı hakkında bkz. Razaulhak Şah, "Açı Padişahı Sultan Alaeddin'in Kanuni Sultan Süleyman'a Mektubu," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V (1967), 375-76; M. N., *Merchant and Kulers Gujarat*, Berkeley, Los Angeles, Londra 1976.

15 *The Travels of Ludovico di Varthema, 1503-1508*, trans. J. W. Jones, ed. G. B. Badger, Londra 1863, 151.

bütün İran, Tataristan, Türkiye, Suriye, Magrib, Yemen, Habeşistan, Hindistan ve üzerinde halk yaşayan birçok adalara ipekli ve pamuklu kumaş göndermekte idi". *Bender-ı Rûm* (Rûm, bu dönemde Osmanlı ülkesini göstermektedir) diye bilinen Diu'da, Ludovico "sürekli olarak oturmakta olan dört yüz Türk tüccarı" görmüştü.¹⁶ Bu gözlemler, Osmanlı-Gücerat ticaretinin yerleşmiş sürekli niteliği hakkında kuşku bırakmaz.

I. Süleyman dönemine ait olup fetihten önceki zamana ait bir bâc kanunnâmesi Bağdad-Âna-Hit-Halep yolunun işlek bir ticaret yolu olduğunu gösterir. Bu kanunnâmede,¹⁷ Bağdat'tan gelen mallar arasında *bürüncük* ve *kasab* kumaşlarından söz edilir. Hint malı olarak çivit anılır. Keza Mısır, Halep ve Şam'dan gelen ipekli ve başka çeşit kumaşların da buradan geçtiği görülmektedir.

Basra körfezinde ve onu çevreleyen bölgelerde Osmanlılarla Portekizliler arasında 16. yüzyıl boyunca egemenlik için uzun çekişme döneminde, özellikle 1550'de başlayan Osmanlı saldırı siyaseti denizde başarısızlığa uğradıktan sonra, kendiliğinden bir uzlaşma durumu ortaya çıkmış, Osmanlılar Hürmüz'de Portekiz egemenliğini fiilen tanıma gereğini anlamışlardır.¹⁸ Hindistan'la Basra, Halep arasında ticaretin canlanışına ait en kesin kanıt, Hürmüz'ün görülmemiş gelişimidir.¹⁹ Hürmüz, 16. yüzyılın ikinci yarısında, Basra-Bağdat-Halep ve İran ticaretinin bir antrepo halini almıştır. Halep pazarının 16. yüzyıl sonlarına doğru gelişimi kuşkusuz, İran ipeği yanında Hürmüz ve Basra yolu gelen Hint malları ve bu arada pamuklu dokumalar ithalatının bir sonucudur.

16 Age. 92, III; 1500'lerde Gücerat dokumalarının Yakındoğu'ya ihracı ve buradan afyon, kızıl kök boya, at, kuru üzüm ithali için bkz. V. M.- Godinho, *L'économie de l'empire Portugais*, Paris 1969, 758.

17 Bu kanunname için bkz. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, I. Kanunlar*, İstanbul 1943, 191-92.

18 Bu karşılaşma ve uğraşı hakkında: Salih Özbaran, "Basra Beylerbeyliği'nin Kurulması...", *Tarih Dergisi*, 15 (1971), 51-72; V. Magalhaes-Godinho, 711-80.

19 Hürmüz üzerinde J. Aubin, "Le royaume d'Ormuz au début du XVI siècle," *Mare Luso-Indicum, II* (1973), 77-179.

1610 tarihinde Bağdat'tan Haleb'e gelmiş olan 120 kişilik bir kervana ait Osmanlı kayıtları²⁰ konumuz için özel bir değer taşır. Bu kervanda en az on Hintli tâcir sayıyoruz. Kervan'da çeşitli menşeden tâcirler, Basra yolu ile Hint malları, yani çivit, Hint kumaşları ve itriyât getirmektedirler. Kervan'da Bağdat'lı ve İranlı tâcirler çoğunluktadır ve onlar da aynı çeşit mallar, yani başlıca çivit boyası ve kumaş (bu arada Lahûr kumaşı) getirmektedirler. Ayrıca, biri konsolos beş İtalyan bu kervanda idiler ve külliyyetli mal getirmekte idiler. Ölenlerden mirasçısı olmayıp terekesi Osmanlı hazinesine ait olması gereken malları saptamak için işlem konusu olan bu kervan, tabii, bu yol üzerinde işleyen kervanlardan sadece biridir. Bu yolun, işlek bir ticaret yolu olduğuna ait başka kaynakların tanıklığı vardır. 1583'de Basra'dan geçen İngiliz J. Eldred²¹ aynen şunları yazmaktadır: "To this port of Balsara come monthly divers ships laden with all sorth of Indian merchandise, as spices, drugs indice, and *Calecut cloth*". (o zamanın İngilizce imlâsını sakladık). 1622'de Hollandalı Visnich'in Hürmüz'e gelen Hint malları listesinde,²² Indus ırmağı ağzından, beyaz ve boyalı dokumalar (yılta sekiz gemi), Nagen'a'dan *calico* ve ucuz bafta pamuklu dokumaları (üç gemi) ve Chaul'dan çeşitli dokumalar sayılmaktadır Hindistan'dan gelen malların en önemli bölümünü bu pamuklular oluşturmaktaydı. Hürmüz'ün Şah Abbâs tarafından zaptı (1622) ve ticaretin sekteye uğramasından sonra Hristiyan gemileri, Hindistan'dan doğru Basra'ya gelmeye başladılar. Bağdat'ın İranlılar eline düşmesinden sonra Basra Paşa'sı İranlılara direndi ve çölden doğrudan doğruya Basra-Halep kervan yolunu kullanmaya başladı.²³

20 Halil Sahillioğlu, "Bir Tüccar Kervanı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9 (1959), 63-9.

21 *Hakluyt Voyages*, Everyman's Library, III, 326.

22 Steensgaard, 197.

23 Steensgaard, 207; önceleri Hürmüz'de Türklerin ticaret yapmalarını Portekizliler yasaklamışlardı. Bununla beraber, Türkler kendilerini Acem diye tanıtarak burada ticarete katılırlardı. Adayı, Şah Abbas aldıktan sonra tabii bu olanak da kalkmıştı (bkz. Steensgaard, 201, 277, 345, 353-58). R. W. Ferrier, "The Trade between India and the Persian Gulf and the East India Company,"

Basra-Halep yolu, her dönemde koşullara göre ayrı ayrı güzergâhlar izlemiştir. Kervanların izlediği bir yol, Basra'da Fırat'ın batı yönünü alarak, El-Kuseyr-Kerbelâ-Kubaysa (Hit Yakınında), Kusûr-al-İhvân üzerinden Haleb'e varırdı. Bağdad'dan kalkan kervanlar ise Hit-Âna üzerinden giderdi. Çölde Arap bedevi saldırılarının azdığı dönemlerde, en emin ve çabuk yol nehir yolu ile kelekler üzerinde, Birecik veya Musul'a çıkıp oradan Haleb'e inmekti.²⁴

Öbür taraftan, Kızıldeniz yolu, 17. yüzyılda başlıca çivit boyası, kumaş ithalatı ve Mokka'dan Yemen kahvesi ihracatı ile işlekliliğini sürdürecektir. Kahire, bundan sonra, Hint kumaşlarının Ortadoğu'da Basra gibi başka bir antrepo durumuna gelecektir. Safevîlerin, İngiliz yardımı ile 1622'de Portekizlilerden Hürmüz'ü ve ertesi yıl da Osmanlılardan Bağdad'ı zapt etmeleri üzerine, Kızıldeniz yolu daha da önem kazanmış olmalıdır. Nihayet, değerli Pencâb Hint kumaşları ithalatında Kandihâr-İsfahan yolunun küçümsemeyecek bir önemi vardır.²⁵ Bu yolu, özellikle İsfahanlı (Culfalı) Ermeni tüccarı kullanırdı.

Onlar, yalnız İran'dan Halep ve İzmir pazarlarına İran ipeği değil, aynı zamanda Acem ve Hint kumaşları getirmekte idiler.²⁶

Bengal: Past and Present, 89 (1970), 189-98.

24 Bu yol üzerinde bak, D. Carrithers, *The Desert Route to India*, Glasgow 1929.

25 Steensgaard, 66-67, 207; J. B. Tavernier, *Voyages*, Cenevre 1970, 341-46.

26 Hindistan ve Güneydoğu ticaretini ele geçiren Hollanda ve İngiltere, İran'dan aldıkları ipek karşılığında para ve Asya ürünleri, bu arada Hindistan pamuklu kumaşları getirmekte idiler: Steensgaard, 380-88; 1670'de J. Fryer, der ki, Hindistan'dan İran'a baharattan çok "Indian cloth" getirilmekte idi. (R. W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and early Eighteenth Century," *Economic History Review*, 26 (1973), 43, not 7); Hollanda'da East India kumpanyası adına İran'a gelen Visnich (1622) bu alışverişi düzenledi. O zaman Hollandalıların getirdikleri mallar arasında Dekkan sarıkları, kuşaklar, *bafîa* (*bafî*) kumaşı vardı (W. Floor, *Awvalin-i Sufarâ-yi İran-Holland*, Tahran 1978, 20); İngiliz *East India Company* Braoch, Ahmada-bad, Surat ve Agra'dan İran'a kumaş göndermekte idi (Ferrier, "The Trade...", 191-92). 1661'e doğru Ermeni ve Hint tacirlerinin Hindistan'dan İran'a getirdikleri pamuklu kumaş değeri yılda bir milyon *rupee*'ye varıyordu: K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, Cambridge

Şunu unutmamalıdır ki, harp hali, İran-Osmanlı ticaretini tamamiyle engellemekte, özellikle Ermeni tâcirleri iki taraf arasında gidip gelmekte idiler. 1690'da İngiliz *East India Company* Hindistan'la Osmanlı ülkeleri arasında ticaret yapan Ermeni tâcirlerine Haleb ve Akdeniz yolunu bırakmalarını istediklerinden onlar, bu kârlı ticaretten vazgeçmeyecekleri yanıtını vermişlerdir.

Bir misal: 1682-1692'de İsfahan'dan Hindistan'a ve Tibet'e giden Hovhannes'in ticari faaliyetine ait ayrıntıları biliyoruz. O, Surat ile Basra ve İsfahan arasında özellikle kumaş, çivit ve pamuk ticareti ile uğraşıyordu. Bir aralık İzmir'de de bulunmuştu.

Venedik balyosunun tahminlerine göre²⁷ Hindistan ticaretinden yalnız Padişah'ın hazinesi yılda yarım milyon altın gelir sağlıyordu. Hindistan, İran ve Osmanlı ülkeleri arasında, Akdeniz

1778, 49, 196; 1610 tarihinde Bağdad'dan Haleb'e gelen kervanda Ermeni tüccarı vardı (Sahillioğlu, 63-65); Ermeniler başlıca kumaş ticaretiyle uğraşıyorlardı (J. Chardin, *Voyage*, III, Amsterdam 1711, 24; Ferrier, 38, not 3). 18. yüzyıl ortasında Basra ve Bağdad'dan Suriye limanlarına gelen kervanlar ticaret hacminin büyüklüğüne tanık gösterilir. M. F. Tiepolo'ya göre (*La Persia e la Repubblica di Venezia*, Tahran 1973, XVI) bu kervanlarda deve sayısı bazen 10 bine erişiyor ve Haleb'e Hint ve İran malları getiriyordu; İsfahan'da Ermeni tüccarı üzerinde J. B. Tavernier, *Voyages en Perse*, yay. V. Monteil, Cenevre 1970, 71-72, 76-80. İran'ın Osmanlı ülkesine kumaş ihracatı önemli idi.

27 Krş. Steensgaard, 199; bu rakam herhalde Kızıldeniz ve Basra Körfezi yolu ile tüm ticaretten alınan gelirdir. Basra'nın payı küçük olmalıdır. Basra limanına Hindistan ve Hürmüz'den gelen mallar üzerinden alınan gümrük gelirleri çeşitli tarihlerde aşağıdaki gibidir:

Gümrük Geliri

Tarih	Akça Olarak	Altın Olarak	Kaynak
1551	1.394.799	23.246	Tapu def. no. 288 (Mantran, 245)
1575	1.150.583	19.193	Tapu def. no. 534 (Mantran, 245)
1690	9.000.000	33.000 (Eşrefi Mısır Altını)	<i>Mâliyeden M. no. 5461, bu rakam gümrüksen başka dellâliye, vezzâniyye ve kabbâniyye resimlerini içerir.</i>

Hindistan'dan gelen malların bir bölümü, transit olarak Basra'dan geçip Bağdad'a gitmekte idi. İranlı tacirler de Basra'yı kullanmakta idiler. Bandar-Abbas kurulduktan (1615) sonra Basra ticaretiyle rekabet etmeye başladı. Bir Ermeni

ticaretinde Yahudilerinkine benzer bir rol oynayan Ermenilerin, bu dönemde başarısı her şeyden evvel bu memleketlere yayılmış Ermeniler arasında yakın ilişki ve kredi olanakları ile açıklanmalıdır. Ermeni toplulukları, Osmanlı ticaret merkezlerinden Venedik'e ve Lehistan'da Lwow'a kadar yayılmışlardı.²⁸ Onlar Akdeniz ticaretinde sonraları kazandıkları durumu, önceleri Hindistan ve İran ticaretinde başarmışlardı. 1647'de Manisa'da "Acem Ermenilerinin" pamuklu kumaşları ithal edip hanlarda satarak rekabetlerinden yerli bezzâzlar kaygılanmış, şikayetlerini Padişaha kadar duyurup bu durumun önlenmesini istemişlerdi.²⁹ Hint-İran-Osmanlı ticaretinde, Ermeniler kadar olmamakla beraber, Hintli tüccarın da faal olduklarını unutulmamalıdır. Osmanlı ülkelerinde Müslüman Hintlilerin iş yapmaları karşısında İran'da büyük para işlerinde Hindûlar üstün durumda idiler. Tavernier (1632) İsfahan'da 12.000 (?) Hintli *banyan*'dan söz eder. Bu dönemde, Hindistan'ın denizaşırı ticaretinde özellikle pamuklularda merkez olan Surat'ta birçok Arap ve Türk tüccarının da faaliyetinden söz edilmektedir.³⁰ Yukarıda 1610 kervanına ait kayıtlar bunu doğrulayacak niteliktedir.

kaynağına göre, 1700'lerde Bandar-Abbas yıllık gelirinin 15 bin tuman (1 tuman 10.000 dirhem veya 2000 şahi, 1568'de 19 şahi 1 gurus, 1620'de 13,3 şahi 1 gurus; Steensgaard, 419-20) hatta bir aralık 40 bin tumana yükseldiği iddia edilir. 1723'de Afgan istilâsı sırasında Hindistan gemileri Bandar-Abbas'ı bırakarak Basra'ya gider oldular (bkz. *Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi*, Türkçe çeviri H. Andreasyan, İstanbul 1974, 24-25); karş. Chaudhuri, 196; L. Lockhart, "Bandar-Abbas," *EP*, I, 1013; J. B. Tavernier, 329-40.

- 28 Ferrier, "The Armenians....," bkz. yukarıda not 26. Hovhannes için bkz. L. Khashikian, "Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)," *Annales Économies Sociétés Civilisations*, 22/2 (1967), 231-278.
- 29 Ç. Uluçay, *Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul 1942, vesika no. 44,61.
- 30 Jean-Baptiste Tavernier, *Voyages en Perse*, yayınlayan V. Monteil, Cenevre 1970, 81: "Il y a des marchands turcs et arméniens qui prennent de l'argent à Surate (Gücerât) pour le rendre à Gomron, où ils prennent d'autres pour Ispahan, et ils font autant à Ispahan pour Erzeroum ou pour Babylone payant le vieux du nouveau qu'ils empruntent en chaque lieu". (340) Gümüş para

Osmanlıların Hint şalları ile beraber ince lüks Hint pamuklarına (*dülbend* ve *bogasi*) büyük rağbet göstermeleri, ithalâtın artması, 17. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ekonomisinde bir bunalımının başlangıcı gibi görünüyordu. Durum, Osmanlı yönetim çevrelerinde, daha bu dönemde, bir kaygı doğurmuştur.

Büyük Osmanlı tarihçisi Mustafa Naimâ (öl. 1716) şu sözlerle³¹ bu kaygıyı ısıtmaktadır: “Hind meta’larına bu kadar hazîne emvâl gider, Hindiler memâlik-i Osmâniyyeden bir şey almazlar ve lâzımları dahi değildir. Bunlardan gümrük alınmak fâidesi, zımnında olan zarar-i manevîye değmez. İrâdları çok, bilâd-i âharâ adem-i ihtiyaçla masrafları yok menzilesinde olmakla, dünyanın malı Hind’de ve kahvesi sebebi ile Yemen’de cem’olup mutemevilleri Karûn’a muâdil olmuşlardır”. Naimâ’nın asıl tenkit ettiği nokta, lüks eşya ithal edilerek “memleketin nukûd ve em vâli ol meta’ sebebiyle âhar memlekete” gitmesidir. “Ekseriyâ kendi memleketinde hâsıl olan tuhaf-i emtiaya rağbet etmek lâzımdır ki, mâl (para) memleketinden hariç yere dağılmaya. Alınan gümrükler âidesi devlete faidedir diyenlere cevap verimiz ki, memâlik-i sâirden emtia getirip furuht edenler aldıkları meblağı bilâd-i İslâmiyye mahsûlünden kendülere lâzım eşyaya verirlerse, devri dâim akça yine memlekette kalmış olur. Bu surette defeâtla alınan gümrük fâideden addolunur”.

Hindistan’la ticarete, o tarafa fazla altın ve gümüş akımı çoktan beri bilinen yapısal bir ekonomik olaydır.³² İngiliz *East India Company* idarecileri, 17. yüzyılda, Yakındoğu’nun bu bakımdan

rayici doğudan batıya arttığından tüccar doğuda borç aldığı parayı batıda ödemekle kazançlı çıkıyor; Surat için bkz. M. Pal Singh, “Merchants and the Local Administration and Civic Life in Gujarat during the Seventeenth Century,” *Medieval India*, 2 (1972), 221-26; A. Das Gupta, “The Merchants of Surat, c. 1700-1750,” *Elites in South Asia*, eds. Leach and Mukherjee, Cambridge 1970, 201-222; M. N. Pearson, *Merchants and Rulers in Gujarat*, Berkeley 1976.

31 *Ravdat al-Husayn fî Hulâşat al-Ahbâr al-Hafıkayn*, Cilt IV, İstanbul 1281 H., 293.

32 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, I, çev. S. Reynolds, New York 1972, 436-66; Chaudhuri, 152-89.

passif durumuna kuvvetle parmak basmışlardır. Bu dönemde, Kızıldeniz ve Basra'ya, Hollanda ve İngiliz aracılığı ile gelen Hind ve Güney-Doğu Asya ürünleri (Hint pamukluları ve şalları yanında özellikle baharat, boyalar) karşılığında, burada kâr getiren mallar bulmak güçtü. İran, ipek ihracı ile bunu büyük ölçüde karşılayabiliyordu.³³ Fakat Basra'nın hurması, Mokka'nın kahvesi ve Arap atları dışında uygun ihraç malı bulunamıyordu. Bunun sonucu ortaya çıkan açık, altın ve gümüş ile ödeniyordu. 17. yüzyılda kumaş ithali yapan Osmanlı ithalâtçı tüccar bez-zâz'ların terekelerinde büyük miktarda nakit para, özellikle altın, riyal ve esedî gurusu bulunması sırf bir rastlantı olmamalıdır.³⁴

Özetle, Hindistan-Ortadoğu ticaretinde 17. yüzyıldaki gelişmeye paralel olarak, büyük ticaret ve para devir hareketinin, Naimâ'nın dediği gibi "Karûn gibi" zengin Hintli tüccar ortaya çıkmasını sağladığı ortadadır. Herhalde Avrupa'dan önce Osmanlı pazarı, Hint pamuklu kumaş ihracatı için esas pazar olmuştur. 1690'a doğru İngiliz *East India Company* ajanları, Ortadoğu'ya gönderilen pamukluların Avrupa'ya giden miktarın dört katı olduğunu bildirmektedirler.³⁵ Malûmdur ki 17. yüzyılda Hint pamukluları Ortadoğu'dan sonra Avrupa pazarlarını da istilâ edecek, bu hareket bir bunalım dönemi ve ardından batı Avrupa memleketlerinde pamuklu sanayiinin yükselmesine yol açacak ve nihayet 18. yüzyıl ikinci yarısında geniş pazarlar için yığın-üretim yapma gereği, bu sanayide mekanik yöntem ve araçların uygulanması ile Batı'yı büyük sanayi devrimine götürecektir.

33 Bkz. Steensgaard, 367-97.

34 Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri," *Belgeler, Türk Tarihi Belgeler Dergisi*, III (1968), 91-93, 143-46, 164-66, 193-95, 325-28, 336-38, 368-72.

35 1690'da Sir Josia Child şunu yazmıştır: "It was in the Company's (East India Company) power to interrupt his (the Mughal Emperor) trade to the Red Sea and that of Armenians, Persians, Kurds and other people of Bussora (Basra) etc. which usually carried off five times as many Callicoes as we and the Dutch", (Chaudhuri, 246, 191-96).

Merkantilist Avrupa'nın, Hint pamuklularının istilâsı karşısında reaksiyonu Osmanlılarınkinden çok farklı olmuştur. 17. yüzyıl ortalarından başlayarak Fransa ve İngiltere'de ilkin yüksek sınıflar, sonra halk yığınları arasında pamuklu dokumalar moda olup büyük bir talep ortaya çıkınca, yünlü, ipek ve keten dokuma sanayii güç duruma düşmüş, onların baskısı ile pamuklu kullanımına karşı yasaklar konmuş, ithalâta ağır gümrük tarifeleri uygulanmış, fakat nihayet 18. yüzyıl ortalarında himayecilere karşı "economist"ler davayı kazanmışlar, pamuklu ithalatı üzerindeki önlemler hafifletilmiş, yerli pamuk sanayii teşvik edilmiş ve desteklenmiştir.³⁶

17. yüzyılda Hollanda'dan sonra İngiltere'de de Hint pamuklu ithalât ve ticareti temel ticaret kollarından biri halini almıştır. 1650-1750 döneminde İngiltere'de Hint pamukluları, özellikle kibar sınıf için ince müslinler, *chintz* (Türkiye'de çit diye bilinen iyi kalite basmalar), *calico* denen nisbeten ucuz pamuklular, *Masulipatam*, *Dakka*, *Gücerat*, *Bengal* lüks pamukluları, İngiliz *East India Company'nin* bütün ticaretinin dörtte üçünü oluştuyordu.³⁷ 1680'lerde İngiliz kumpanyası ithalâta bir buçuk milyon parça üzerine fırlayarak rekor bir düzeye çıktı. Bundan sonra yasaklara ve kısıtlayıcı önlemlere rağmen, Hint pamukluları piyasaya hâkim oldu.

Osmanlılar bu dönemde, özellikle İzmir'den gönderilen Anadolu pamukluları ile, Asya'dan Avrupa'ya büyük pamuklu ihraç hareketine katıldılar. 1700'de Fransa'ya 314.000 Fransız lirası olan Türk pamuklu ihracatını, üç yıl sonra yasaklar gevşetilince, üç milyon liraya çıkmış buluyoruz.³⁸ Bu Türk-Arap pamuklular listesinde şu adları tanıyabiliyoruz: *Kilis*, *Mardin*, *Diyanbakır*,

36 Bu gelişmeler için bkz. S. Ahmad Khan, *The East India Company in the XVIIth Century*, London 1923, 22-26; Chaudhuri, 294-96; Fransa'da yasaklar için bkz. P. Masson, *Histoire de commerce français dans le Levant, au XVIIe siècle*, Paris 1911, 277-78; İngiltere'den bu ticaret dolayısıyla fazla altın ve gümüş çıkmasının doğurduğu kaygı için bkz. S. Ahmad Khan, 168-72, 214-22.

37 Chaudhuri, 282.

38 P. Masson, 456.

Hama, Anteb, Antakya, Halep, Kudüs, Şam bezleri, bogasi (boucassin), kutnu (kutnî), beledî çeşitleri.³⁹ Bu listede, Osmanlı sanayiinin Hint, Acem taklitleri, basma, müslin ve *indiennes*'leri de anılmalıdır. Orta Amerika'da plantasyonlarda esirlere giydirilen ucuz, kaba ve sağlam mavi pamukluların büyük bir kısmı, o zaman Osmanlı topraklarından gidiyordu. Keza, Marsilya boyahânelerinde boyanan batı Anadolu ham pamukluları oradan İspanya'ya ihraç edilmekte idi.⁴⁰ İzmir'in 17. yüzyıldan başlayarak, öteki ihraç merkezlerini, bu arada Haleb'i geride bırakarak, İmparatorluğun en önemli ihraç limanlarından biri haline gelmesi özellikle pamuk ve pamuklu ihracatındaki bu gelişime bağlıdır.⁴¹ Serez-Selânik ve Teselya bölgesi ise, 18. yüzyıl ikinci yarısında Orta-Avrupa'ya, özellikle Almanya ve Avusturya'ya yaptığı büyük pamuk ve pamuk ipliği ihracatı ile görülmemiş bir ekonomik gelişme dönemine girecektir.⁴²

Hint pamukluları, Osmanlı pamuklu sanayiini çöküşe götürememiştir; 19. yüzyılda Avrupa pamuklu istilasına karşısındaki çöküntüye benzer bir durum görülüyor. 17. ve 18. yüzyıllarda Türkiye, ana sanayi kolunda, yani pamuklu sanayiinde büyük iç pazara egemendir. Türk ustaları, hiç olmazsa bazı çeşitlerde, Hint mallarını taklit ederek doğulu rakiplerine karşı başarılı olmuştur. Özellikle bogasi ve bezde; Türk pamuklu sanayii o zaman hammadde ve emek bakımından rekâbet olanaklarına sahip görünmektedir.

1650-1750 arasında Hindistan'ın, dünyanın bir numaralı pamuklu üreticisi ve ihracatçısı durumuna gelmesi başlıca iki

39 P. Masson, 457, not 1.

40 Age. 456.

41 İzmir'in gelişmesi üzerinde bkz. N. Ülker, *The Rise of İzmir, 1688-1740*, Doktora tezi, The University of Michigan, 1974.

42 Bu konu, Osmanlı arşiv malzemesine göre geniş bir biçimde ele alınmalıdır. Şimdilik bkz. N. G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII siècle*, Paris 1956; V. Pasakleva, "Les relations commerciales des contrées bulgares avec les pays occidentaux et la Russie," *Etudes Historiques*, 1 (1960), 253 -283; Makedonya'da sosyal-ekonomik gelişmeler üzerinde B. McGowan'ın araştırmalarının yayınlanması arzu edilir.

faktörle açıklanır: emek maliyetinin düşüklüğü, hammaddenin yerinde üretimi ve ucuzluğu.⁴³ Bunun yanında, zerâfet ve moda da önemli bir rol oynamıştır. Hint pamukluları, özellikle müslinler (*dülbend*), boyanmış ve basma pamukluları, çekici desenleri ile Ortadoğu alıcısını, sonraları Avrupalıları büyülemiştir. Çoğu zaman moda, fiyat faktörünü ikinci plana düşürmüştür. Osmanlı ülkesine giren Hint pamukluları genellikle lüks ve çok pahalı çeşitlerdendi. Hindistan'da şüphesiz ilkin sarayın ve yüksek tabakanın talebi etkisiyle, renk, desen ve dokuma teknolojisinde büyük ilerlemeler olmuş, Hint lüks dülbendleri ve basmaları eşsiz bir kalite üstünlüğüne erişmişti.⁴⁴ Öbür taraftan Hint pamuklularının başka memleketlere bakarak ucuzluğu, daha 14. yüzyılda İslam dünyasını dolaşan Arap seyyahı İbn Battuta'nın gözüne çarpmıştır.⁴⁵ Pazar koşullarını rasyonel bir biçimde inceleyen İngiliz *East India Company* ajanları ve bunların gözlemlerine dayanan ekonomi tarihçileri, Hint pamuklu sanayiinin olağanüstü gelişim ve yayılışını, temelde asgari fiyat farkı (*price differential*) ile açıklamaya çalışırlar ve başlıca işçi gündeliği indeksi üzerinde dururlar.⁴⁶ Bu nokta bizim için önemlidir

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi Hindistan'da da pamuklu sanayiinin temeli pamuk ipliği yapımıdır. (17. yüzyılda Dakka'da 25 bin dokumacıya karşılık 80 bin iplikçi vardı. Bu iplikçilerin büyük bölümü de kadındı).⁴⁷ Genellikle, pamuk ipliği üretiminde büyük işçi kitlesini, emeğini en ucuza arz eden şehir fakir halkı ve özellikle kadınlar ve çocuklar veya şehre yakın köylü halk oluşturur. Öbür taraftan harciâlem ucuz pamuklulardan kalan kâr (*profit margin*) çok az olduğundan, emeğin azami ucuzluğu en önemli faktör

43 Chaudhuri, 241-47.

44 Chaudhuri, 237-38, 247, 282.

45 İbn Battuta, *Voyages*, yayınlayan ve tercüme eden C. Defremery ve B. R. Sanguinetti, IV, Paris 1958, 2-3; C. J. Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Paris 1937, 189-190.

46 Chaudhuri, 159-70.

47 Age. 262.

halini alır. Chaudhuri'ye göre (241-47), Hindistan'da pamuklu sanayii *kast* içindeki gruplara göre örgütlenmiştir ve küçük kasabalara ve köylere yayılmış halde son derece dağınıktır. Eksilmeyen büyük işsizler yığını, bu sanayii için daimî ucuz emek sağlar. Bu sistemde, ihracatçı büyük tüccar, işçi ile uzak pazar arasında ilişkileri düzenleyen ve örgütleyen vazgeçilmez temel elemandır. Fakat köylü-işçi ile büyük tüccar arasında toplayan gezginci tüccar ve başka aracılardan oluşan geniş bir örgüt vardır. Tüccar, köylüye, İslâm hukukunda dikkatle düzenlenmiş olan *salam* (*selem*) kuralına göre, avans verir ve kendisine bağlar.⁴⁸ Böylece, işçi kredi ve ürettiği mal için pazar garantisi sağlamış olur. Fakat öbür yandan, bu sistemde gezginci tüccar veya aracı, işçinin içinde bulunduğu zaruret halinden yararlanır ve gündeliği asgari düzeyde tutma olanağını bulur. Hindistan'da 18. yüzyılda, Avrupa'dan pamuklu için gelen büyük talep karşısında *salam* sistemi yerine parçacı ev sanayii (*verlag system*) ve nihayet gündelikçi işçi sistemi gelecektir. Emek üzerine tüccar kontrolü gittikçe daha kuvvetlenecektir. Her üç sistemde de tüccar, pazar ile işçi arasında fiyat mekanizmasının işlevinde hâkim elemandır.

Yukarıda işaret ettik ki, *East India Company* ajanları, emek maliyetini, üretim maliyet hesaplarında çoğu zaman en önemli eleman olarak ele alırlar. Emek maliyeti temel beslenme maddeleri, pirinç ve buğday fiyatlarındaki dalgalanmalarla bağımlıdır. Bu maddeler genellikle Avrupa fiyatlarından çok aşağıdadır. Böylece, Hindistan koşulları, pamuklu el-sanayiinde gündeliği en aşağı düzeyde tutabilmekte ve dış pazarda -yani emeğin çok daha pahalı olduğu yerlerde- rekabet olanağını kaldırmaktadır.

Osmanlı pamuklu sanayii, piyasayı kontrol altında tutmakla beraber bazı Hint pamuklularında özellikle lüks dülbendlerde rekabet olanağı bulamamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda yalnız yüksek

48 *Salam* (Selem) Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş ölçüde uygulanmakta idi: M. Akdağ, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti," *Belleten*, XIV (1950), 366-68; İslâm hukukunda yeri için bkz. Tahâvi, *Kitâb al-Shurûṭ al-Kabîr*, yayınlayan J. V. Wakin, New York 1972; *Mecelle*, madde 380-87.

tabaka arasında her zaman alıcı bulan çok pahalı lüks dülbentler değil, ucuz Hint basmaları ve Hint pamuk ipliği de Osmanlı pazarında tutunmuş bulunuyordu. Bunda, kullanılan pamuk kalitesinin üstünlüğü, renk ve desen nedeniyle çekicilik, lüks ve moda faktörü önemlidir. Bunun dışında, bir açıklama bulmak için, Osmanlı ülkesinde emeğin maliyetini de hesaplamak ve karşılaştırmak gerekir. Osmanlı ihtisâb defterleri, kadı sicillerinde nafaka tayinleri böyle bir incelemeyi olanaklı kılmaktadır. Böyle bir karşılaştırmanın sonucunu bekleyerek, o zaman Osmanlı emek maliyetinin Avrupa'dan aşağı, fakat Hindistan'dan yüksek olduğu düşünülebilir.

Son olarak şu noktayı da belirtelim ki, Hint pamuklu sanayii, kuşkusuz, tüccarın kontrolü ve örgütlenmesi sonucu olarak, pazar talep koşullarına uyabiliyordu. Osmanlı pazarında rağbette olan bazı pamuklu çeşitlerinin, aynı adla (*alaca*, *kutnî* vb.) Hindistan sanayiinin başlıca yapım ve ihraç malları arasında yer aldığını biliyoruz. Bu bir rastlantı değildir. Fakat aynı zamanda Anadolu pamuklu el sanayii, Hint pamuklularının taklitlerini yapmakta gecikmeyecektir. İki memleket arasında sosyal koşullar, örgütlenme ve teknolojiye benzerlik ve akrabalık vardır. Bir misâl olmak üzere, Yakındoğu'da moda olan üzeri kâğıt gibi çirişle parlatılmış pamuklu çeşidini -ki Abbasiler dönemine kadar götürülebilen bir gelenektir⁴⁹- Avrupa zevkine uymadığı halde, Ortadoğu pazarı için Hint sanayii geniş ölçüde üretiyordu. Osmanlı sanayiinde pamuklular, bunun için *cendrehâne* (veya *mengenehâne*)'lerde cendereden geçirilirdi. Biz aynı teknolojiyi Hindistan'da buluyoruz.

49 C. J. Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Paris 1937, 121; Hindistan'da pamuklu dokuma teknikleri üzerinde bkz. Sir George Birdwood, *Industrial Arts of India*, Londra 1880; W. Born, "Le rouet à main hindou; sa diffusion vers l'Est et vers l'Ouest," *Les Cahiers CIBA*, III, 26 (1949), 904-5; R. Pfister, *Les toiles imprimés de Fostat et l'Hindostan*, Paris 1938; J. Irwin ve K. B. Brett, *Origins of Chintz*, London 1970; Türkiye'de dokuma tekniği için Ş. Y. Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul 1978; R. E. Koçu, *Türk Giyim Kumaş ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara 1969; Hans E. Wulff, *The Traditional Crafts of Persia*, Boston 1966, 172, 230; Ş. Elçin, "Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar," *Türk Etnografya Dergisi*, V (1962), 1-20.

Hindistan'dan İthal Pamuklu Çeşitleri

Aşağıda Osmanlı kaynaklarından çıkardığımız listeler (bkz. Çizelge III-V) bazı pamuklu çeşitlerinde Hint mallarının Osmanlı pazarında tutunmuş olduğundan özellikle dülbend (müslin)'lerde bu pazara hâkim olduğundan söz etmemizi haklı kılar.

Çizelge III

Pamuklu Kumaglar	Fiyat akçe	Tereke Def. Sahife
Destâr-ı Kanbil (1554) (adedi)	80	129
Kutnî Hindî Laciverdi (1568)	230	138
Peşgîr-i Hindî (1569)	20	
Hindî makrama (1572)	15	
Bihâri dülbend (1637)	300	270
Ser-Hindî (1637)	360	271
Lekepûrû (Lakapûri) beyaz bogasi topu (1637)	600	271
Çit (1637)	180	271
Ferespidi (Firûz-pûri) (1637)	300	271
Bihâri dülbend (1641)	200	306
Kayyim-Hânî dülbend (1641)	320	306
Değirmisi:	15	
Bayrâm-pûri dülbend (1641)	50	306
Ser-Hindî makrama (1641)	20	306
Lekepûri (Lakapûri) bogasi (1641)	250	307
Pafta bogasi (1641) (değirmisi)	15	307
Hindî iplik (1641) (okkası)	100	325
Hindî yorgan (1596)	150	335
Hindî kuşak (1596)	70	336
Hindî kırmızı bogasi (1596)	200	336
Dapul (Dabhol) alacası (1651)	225	353
Kabûlhane dülbend (1658)	150	406
Çit (1658)	120	406
Kayyim-Hâne dülbendi (1658)	213	407
Kabûlhane dülbendi (1658)	170	407
Kırmızı Keşmir Şal (yün)	1530	430

I. Edirne, 1543-1659

1543-1659 yılları arasında Edirne'de ölmüş olan 19 bezzazın stokları içinde ve terekesi kayıtlı 175 kişinin ev eşyası arasında⁵⁰ Hint menşeli şu pamuklu kumaşları buluyoruz:

II. Basra, XVI. Yüzyıl

1551 ve 1575 Basra tahrir defterleri,⁵¹ Basra Körfezi bölgesinin Osmanlı-Hint ticaretinde oynadığı rol üzerinde önemli ve güvenilir kaynaklarımızdandır. Bu defterlerdeki kanunnâmelere göre, Hindistan'dan gelen başlıca eşya şunlardır:

Dokumalar: Dülbendler, bu arada dülbend-i hâssa, bayrâmî bez, *mi'cer-i Hindi* (Hint örtüsü) "vesair akmişe", Bayrâmî *âlâ* ve harciâlem olarak iki kalite ithal olunur. Beyaz bayrâmî ve *mi'cer-i Hindî* Basra'da boyahanede siyaha boyanır, buradan gemi ile başka taraflara gönderilir.

Hindistan'dan Basra'ya pamuk da ithal olunur ve burada oldukça önemli bir pamuklu sanayiine vücut verir. Basra'da pamuğu atmak ve temizlemek için büyük bir *penbehâne* vardı. Bu *penbehâne*'de alınan resim 1551'de, 16.983 akçadan 1575'de 135.232 akçaya yükselmiştir. Basra, Katif ve Bahreyn'de yapılan pamuklular öteki Osmanlı bölgelerine ihraç olunmakta idi. Özellikle Katif'te kirbâs, destâr, bez ve alaca olarak çeşitli pamuklu kumaşlar dokunmakta ve ihraç edilmekte idi. Katif'in mavi bezi, kadınların başlarına örttükleri *bürüncük* meşhurdu (Mavi boya için çivit Hindistan'dan ithal olunmakta idi). Bahreyn'in dülbendleri de meşhurdu. Basra'ya karadan, yani Osmanlı topraklarından ve İran'dan da pamuk ve dülbend geldiği kanunnâmede yazılıdır. Hindistan'dan Basra'ya ithal olunan öteki malların başında baharat, çivit (Arapça nil), demir, çelik (pûlâd) gelmektedir. (1630'larda Tavernier, V. Monteil yayını, Paris 1970, 28, Şam çeliği diye tanıyan çeliğin aslında Hint çeliği olduğunu açıklar).

50 Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassâmina Ait Tereke Defterleri," *Belgeler*, III, (1968), 1-477.

51 R. Mantran, "Règlements fiscaux ottomans, la province de Bassora," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 10/2-3 (1967), 224-77.

Basra'ya Nacd ve Al-Hasâ yolu ile kumaş ve çivit ithal edildiği de kayıtlıdır. Hint menşeli mallar Mekke'den çöl yolu ile geliyordu. Hürmüz ve Hindistan'dan gelen gemiler eşyalarını ya Basra'ya çıkarır yahut transit olarak Bağdad'a giderlerdi. Basra, civar bölgelere, Cezair, Huvayza ve İran'a (Dizful, Şuştar) Hint mallarının dağıtım merkezi rolünü oynamakta idi. Kanunnâmede, Basra'dan Hürmüz'e at ihraç olunduğu kayıtlıdır. Basra'nın ihracatı arasında mazi, camus derisi, hurma pirinç, kına, kızıl boya ve deve sayılmaktadır. Gücerât pamuklu sanayii Arabistan'dan ithal edilen kızıl kök boyaya bağımlı idi. Deve, İran'a ihraç olunurdu. Hindistan'a buradan giden malların en önemlisi kuşkusuz at idi.

Basra gümrük mukataaları iç ve dış ticaret genişliği üzerinde bir fikir verebilir (akça hesabı ile: 1 altın= yaklaşık 60 akça).

	1551	1575
Hürmüz ve Hindistan'dan gemilerle gelen mallardan	1.394.799	1.150.583
Şattularab'tan küçük gemilerle gelen mallardan (hurma, pirinç, hububat, sebzevât, balık vb.)	547.269	749.338

Hürmüz-Hindistan gümrüğünün azalmasına karşılık bölge ticaretinden elde edilen gümrük geliri artmıştır. Hint mallarından gelen gümrük geliri 19-23 bin altın, azımsanamayacak bir miktardır. Unutmamak gerekir ki, Hint mallarının büyük bir bölümü Bağdad'a transit geçmekte Basra'da gümrük ödenmemekte idi.

Basra bölgesi İran ile deniz ve kara yolu ile geniş ölçüde ticaret yapmakta idi. İran'dan Basra'ya ithal edilen mallar şunlardı:

Dokumalar: Pamuklular

Davrak mavi kirbası

İsfahan bezi (mavi ve beyaz)

İpekliler

Kemhâ

Mahâzim-i Yazdî

Siyah Yazdî

Kaftan
 Kuşak
 Futa (peştemal)
 Mulla (beyaz kadın baş örtüsü)
 Halı (kalıçe)
 Keten
 Yün İpi
 Yapağı
 (bu mallar Bandar ve Şuştar yolu ile geliyordu)

Öteki Mallar: Pamuk
 Arpa, buğday
 Kuru meyveler (fındık, ceviz, incir, kuru üzüm, fıstık)
 Koyun
 Şiraz'dan yay ve gülâb

III. İstanbul Pazarı, 1640

Yalnız pahalı keşmir şalları (1640 narh defterinde fiyatı 1.600 akça) ve ipeklileri değil, Hint ince pamukluları da Osmanlı seçkin sınıf arasında değerli hediyeler olarak alınıp verilmekte idi. Bu görenek, bu kumaşların lüks sayıldığını gösterir. 1547'de eski Zebîd (Yemen) valisi Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelirken Padişah'a getirdiği Hint menşeli eşya arasında şunlar sayılmaktadır (Başvekkâlet Arşivi, Fekete tasnifi, 345); *Kemhâ-i Hindî, kutri-i Hindî, Hindî alacadan peşgîr, beyaz bayrâmî*. Bir saray hazine mevcudu yoklama defterinde (Arşiv Kılavuzu, II, İstanbul 1940, vesika 21), hazinedeki değerli eşya arasında Hint ridâsı (perde) dikkati çeker. 1640 tarihli bir narh defterinde liste bize, bu tarihte İstanbul'da yerli ve ithal kumaşlar, bu arada pamuklular üzerinde tam ve sistemli bilgi vermektedir. Bu liste, ölçü ve fiyatları da verdiğinden son derece değerli bir kaynaktır. Aşağıdaki listede, yerli ve ithal malı bütün bogasi ve dülbent çeşitlerini ayrıntılı bilgileri ile veriyoruz. Renk ve desene göre birçok adlarla anılan pamuklular aslında *dülbend (tülbent), bogasi* ve *bez* olarak başlıca üç kategoride toplanmıştır. Şehir ve köylerde pamuklu doku-yanlar, *cullah* (culah, çulah veya çulha şekilleri daha yaygın) ve

bogasici olarak ayrılır. Cullahlar, kaba bez dokuyanlar, bogasiciler ise ince kalite pamuklu dokuyanlardır. XIV. yüzyılda İlhanlılar döneminde yazılmış bir kaynak,⁵² *mermeri*, *kutni* ve *kirbâs* olarak başlıca üç çeşit pamukludan söz eder. Kirbas (Sanskrit dilinden: karpasi) kaba pamuklu için Arapça ve Farsça'da yerleşmiş bir sözcüktür ve 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında sık sık kullanılır. Bunun yerine sonraları, bez kelimesi yerleşmiştir. Aşağıdaki listeye kaba pamuklu çeşitlerini (bezleri) almadık. Keza, çoğu zaman pamukludan yapılan yorgan, makrama (mahrama), kavuk, takye, peştemal, hamam havlularını koymadık. Bu gibi mallarda yerli pamuklular egemendir. Lüks yorganlarda bazen Hint dokumaları kullanılır. Kaba pamuklular tamamıyla yerli malıdır. (Narh defteri, bu bezlerin menşeiini çoğu zaman gösterir: İstanbul bezi, Akşehir bezi, Soma bezi, Edremit bezi, Nazilli bezi, Mısır bezi, Çine çenberliği, Akhisar bezi, yorganlarda Kayseri bogasisi, Bilecik dolaması, Urla belediisi, yastıklarda Kastamonu, Tire, Haleb pamukluları kullanılır. Peşgirde, Sırfica ve Tire pamuklusundan söz edilir).

52 W. Hinz, *Die Resâla-ye Falâkiyyâ*, Wiesbaden 1952, 136 b 137 a. Z. V. Togan tarafından ortaya çıkarılan bu önemli kaynak, Abdullâh Mazenderânî tarafından yaklaşık 1363 yılında yazılmıştır. Bu kaynak o zaman İran'a Hindistan'dan kumaş ithal edildiğini de belgelemektedir, 13 b, 133 a.

Çizelge IV
Çeşitli Kalitelere Göre 1640 Narh Fiyatları (Akça Olarak)
1 zirâ: 68 sm, 1 rub': 8.5 sm, 1 gireh: 2.04 sm.

Pamuklu Çeşidi	Âlâ (En İyi Kalite)	Evsat (Orta Kalite)	Ednâ (Aşağı Kalite)	1640'da 1 Flori Altın = 120 Akça 1 Kâmil Gurus = 80 Akça narh verilmiştir. 1637'de 1 altın 250 akçaya çıkmıştı.
Boğası'lar				
Beyaz Lakapüri (topu)	400 zirâ: 25	360 zirâ: 23	—	Eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 16 zirâ, evsatı 15 zirâ
Beyaz Bayrâmi (topu)	320 zirâ: 26.5	—	—	Eni 1 zirâ 5 rub', boyu 12 zirâ
Lakapüri, Cihângir (topu)	460 zirâ: 26	—	—	Eni 1.5 zirâ, boyu 17.5 zirâ
Lakapüri, acem al ve gülgünü	160 zirâ: 26	—	—	Eni 1 zirâ, 3 rub', 1 gireh, boyu 6.5 zirâ

Lakapûri, heft-renk	155 zirâ: 25	–	–	
Beyaz Ferespûri, acem	195 zirâ: 12	–	–	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 16 zirâ
Ferespûri (Feroz pûri veya Firûz pûri)	–	173 zirâ: 11	–	Eni 6 rub', 1 gireh, boyu 11 zirâ
Ferespûri acem, heft-renk			135 zirâ: 12.5	Eni 6 rub', 1 gireh, boyu 11 zirâ
Beyaz Semâni Acem	320 zirâ: 29	–	–	Eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 11.5
Beyaz Haydarâbâdi Acem	295 zirâ: 17	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 17.5 zirâ
Haydarrâbâdi, Heft-renk	–	–	140 zirâ: 17	Eni 1 zirâ, boyu 8.5 zirâ
Hind bogası, beyaz	330 zirâ: 17	–	–	Eni 6 rub 1 gireh, boyu 19 zirâ
Hind bogası, Heft-renk	–	–	170 zirâ: 16.5	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 11 zirâ

Hamid bogası, beyaz isperek	140 zirâ: 18.5	120 zirâ: 16	100 zirâ: 14	Âlâsı: eni 1 zirâ 1 rub, boyu 7 zirâ
Isperek neftisi Hamid bogası	165 zirâ: 21	130 zirâ: 18	112 15	Tonluk: eni 1 zirâ 1 rub 1 gireh, boyu 7.5 zirâ Aslında boy 8.5 zirâ imiş, üç ay mehil verildi, yine aynı boyda yapılması için.
Beyaz Borlu bogası	115 zirâ: 9	–	–	Kaftanlık: eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 11.5 zirâ
Hefi-renk, Hamid ve Borlu bogaları	120 zirâ: 10.5	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 11.5 zirâ
Borlu isperek neftisi	147	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 11.5 zirâ
Kırmızı Diyarbakır bogası	220 zirâ: 22	200 zirâ: 20	–	Âlâsı: eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 10 zirâ
Tokar'ın Diyarbakır benzeri kırmızı bogası	140 zirâ: 14	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 10 zirâ
Kastamoni kırmızı bogası	133 zirâ: 13	120 zirâ: 12	110 zirâ: 11	Eni 1 zirâ, boyu 10 zirâ
Musul bogası, beyaz	500 zirâ: 24	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', 1 gireh, boyu 21 zirâ 2 rub'

Musul bogası, siyah	200 zirâ: 29	—	—	Boy 7 zirâ 1 rub'
Musul benzeri Hamid siyah bogası	110	—	—	Eni 1 zirâ 1 gireh, boy 7.5 zirâ
İstanbul siyahi	105	—	—	
Borlu bogası, Heft-renk	109 zirâ: 9	—	—	Eni 1 zirâ, boy 11.5 zirâ
Borlu bogası, mâi	113 zirâ: 8.5	—	—	
İstanbul bogası, mâi	92 zirâ: 8	—	—	
Borlu bogası, al	140 zirâ: 13	—	zirâ: 12	
Borlu bogası, nebâti	zirâ: 9.5	—	—	Eni 1 zirâ gireh
Manisa bogası, beyaz	zirâ: 11	—	zirâ: 10.5	Boy 11.5 zirâ
Manisa isperek neftisi	180 zirâ: 23	—	—	Eni 1 zirâ 2 rub', boy 7 rub'

Manisa nar neftisi	165 zirâ: 15	-	-	Eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu 11.5 zirâ
Musul Kırmızı bezi	zirâ: 30	-	-	Eni 1 zirâ 1 rub'
Beyaz Mardin bezi	230 zirâ: 11	-	-	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 22 zirâ
Denizli beyaz bogası	zirâ: 25	-	-	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 8 zirâ
İstanbul beyaz bogası	zirâ: 6.5	-	-	Boyu 11.5 zirâ
İstanbul heft-renk bogası	zirâ: 7	-	-	-
Hindî Burûcî beyaz bogası	600 zirâ: 31	-	-	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 20 zirâ
Beyaz Bâfta bogası	zirâ: 14	-	-	Eni 7 rub', boyu 14 zirâ
Beyaz İstanbul astarı	zirâ: 4	zirâ: 3.5	zirâ: 3	Eni 7 rub'
Mâi İstanbul astarı	zirâ: 4	-	-	
Nebâti İstanbul astarı	zirâ: 3.5	-	-	
Borlu beyaz balta-sapı bogası	zirâ: 8.5	zirâ: 8	zirâ: 7	Eni 1 zirâ, boyu 11.5 zirâ

Borlu balta-sapı heft-renk	zirâ: 9.5	zirâ: 9	zirâ: 8	
Kıbrıs astarı	zirâ: 5.5	5	–	Eni 7 rub', boyu 20 zirâ
Mısır mendil alacası	180	150	130	Eni 6 rub', boyu 12 zirâ
Kentûm Hindi alaca bogası	340	–	–	
Manisa alacası	130	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 8 zirâ
İbn-Baba alacası	100	80	70	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 12 zirâ
Bağşehri alacası	70	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 6 zirâ
Tire alacası	60	–	50	
Dülbend'ler				
Mutallâ bi-misil	1600	–	1200	Eni 1 zirâ 3 gireh, boyu 24 zirâ, ağırlığı 116 dirhem, "Padişah'a lâyık" e'n eyisi
Raksbendi	1000	800	–	Eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu 18 zirâ, ağırlığı 107 dirhem
Sûsî-mutallâ	1200	–	–	Eni 1 zirâ 3 rub', 16 değirmi, boyu 22.5 zirâ

Sûsi-Ferhâdi	700	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, 18 <i>değirmi</i> ağırlığı 102 dirhem, boyu 20.5 zirâ
Hammâmi-mutallâ	800 değirmisi: 80		450 değirmisi: 35	Eni 2 zirâ, boyu 20 zirâ, 240 dirhem, 10 <i>değirmi</i> , ednâsı: eni 1.5 zirâ 13 <i>değirmi</i>
Şerbeti (topu)	720 değirmisi: 48	–	–	Eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 21 zirâ, 15 <i>değirmi</i>
Kenârlı mehker	325 değirmisi: 25			Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, boyu 18 zirâ, 13 <i>değirmi</i>
Muhker kenarlı Ferhâdi, kesim harcı	640 değirmisi: 42	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 18 zirâ, 15 <i>değirmi</i>
Mutallâ Raksindi	480	440		Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 18 zirâ, ağırlığı 100 dirhem, 15 <i>değirmi</i>
Mermerşâhi	1400 değirmisi: 80	1000 değirmisi: 50	540 değirmisi: 30	Eni 1.5 zirâ 1 gireh, boyu 30 zirâ, ağırlığı 150 dirhem, 18 <i>değirmi</i> Evsatı: eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 29 zirâ, 20 <i>değirmi</i> Ednası: eni 1 zirâ 2 rub', 1 gireh, boyu 23 zirâ, 18 <i>değirmi</i>
Renkli mutallâ	300	280	260	–

Hâssa kebir	1400 değirmisi: 80			Eni 1 zirâ 5 rub' 1 gireh, boyu 31 zirâ, 18 <i>değirmi</i>
Hâssâ destâr meyâne	1040 değirmisi: 55	400 değirmisi: 20		30 <i>değirmi</i>
Destâr-ı tensûh, kırmızı uclu	900 değirmisi: 30			Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 16 zirâ 15 <i>değirmi</i>
Destâr-ı Bihâri mutallâ	260	220	180	Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, boyu 17 zirâ, 14 <i>değirmi</i>
Destâr-i Kayyim-Hâni kesim hurcî	400 değirmisi: 20	300	200	Eni 1 zirâ 3 gireh, boyu 25 zirâ, 21 <i>değirmi</i>
Mendceri (?) dülbend	200	180	–	Eni 1 zirâ, boyu 16 zirâ
Bihâri destâr-nîmgül bir ucu mutalla bir ucu Fehâdi	200	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 16 zirâ
Agabanu destâr	330	280	–	Eni 1 zirâ, 2 rub', 1 gireh, 13 <i>değirmi</i>
Behrâm-pûrî, harc-ı âlem al Hindî dülbend	400	260 değirmisi: 20	200	Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, 13 <i>değirmi</i>

Şir-Şeker	1000 değirmisi: 56	600	500	Eni 1.5 zirâ, 18 değirmi
Meselpatan, harc kesim	200 değirmisi: 110	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 14 zirâ
Beyaz Bogasi-i Hümâyûnî, baş makramalığı	değirmisi: 110	değirmisi: 80	–	7 değirmi
Celâl-Şâhi beyaz bogasi	280 değirmisi: 32	240	–	Eni 1.5 zirâ, boyu 15 zirâ, 9 değirmi
Tafsilî-Yezdî alaca bogasi	260	–	240	
Alaca Kâşârî	240 değirmisi: 42	400 değirmisi: 35	–	12 değirmi
Hind'in alaca kafisi	480 değirmisi: 42	400 değirmisi: 35	–	12 değirmi
Alaca Hindî Mavdihi (?)	1000 değirmisi: 56	–	–	Eni 1.5 zirâ, 18 değirmi
Büyük taklîdî yemeni hurda nakış	340 değirmisi: 26	–	–	13 değirmi

Taklid yemeni, iri nakışlu	280 değirmisi: 24	–	–	12 değirmi
Behrâm-pûrî yemeni tefârik destmâl	60	–	–	Eni uzun 1.5 zirâ
Çine dülbendi	65	–	–	Eni 6 rub', 1 gireh, boyu 12.5 zirâ
Çine dülbendi	30	–	–	Eni 5 zirâ, 1 gireh, boyu 9 zirâ
Beyaz üzerine meyân-pûr mendil-i Hindî	değirmisi: 120	değirmisi: 100	–	Eni 1 zirâ 2 rub', 18 değirmi
Mendil-i Tebrizî	560 değirmisi: 40	500		Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 18 zirâ, 14 değirmi
Tefârik ser-bend-i zertârî	480	400		
Tefârik makrama, sekizi bir sırma kenarlu	tanesi: 145	–	120	Eni 1 zirâ, 2 rub', boyu 2 zirâ
Serinci yemeni taklidi makrama	360 tanesi: 30	–	300 tanesi: 23	13 tane bir yerde
Kâşânî alaca makrama	300 tanesi: 22	–	260 tanesi: 18.5	14 tane bir yerde

Beyaz kenarlı makrama	tanesi: 90	tanesi: 90	–	Eni 1.5 zirâ, boyu 1.5 zirâ, 1 gireh
Alaca bürüncük musannaf yazdı	720 değirmisi: 57	600 değirmisi: 53		Eni 1 zirâ, 2 rub', 1.25 değirmi
Çubuklu bürüncük	arşını: 40	–	–	Eni 6 rub', 1 gireh
Sade bürüncük	arşını: 40	–	–	
Kuşak siyah çubuklu bürüncük	arşını: 30	–	–	Eni 5 rub', 1 gireh
Benâres sâde kenarlı kuşak	70	–	–	Boyu 4.5 eni 1 zirâ
Benâres meyân-Pur kuşak	120	–	100	Eni 1 zirâ, boyu 6 zirâ
Benâres meyân-hâli	90	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 5.5 zirâ
Zertârî tefarik kuşak	480	–	400	Boyu 5 zirâ
Zertârî tefarik kuşak	180		150	Eni 1.5 zirâ, boyu 4 zirâ, 2 rub'
Şam'ın kırmızı ve güvezi ve al mukaddem kuşağı	dirhemi: 5			
Şam heft-renk mukaddem kuşağı	dirhemi: 4			

IV. Basra, 1690

1689-1690 tarihli Basra limanı gümrük kanunnâmesine göre,⁵³ bu tarihte Hindistan'dan gelen pamuklu ve başka dokumaların listesi şudur:

Çizelge V

Sade köşe destâr (sarık) (çok ince lüks pamuklu)
Hezârî destâr
Pansadî destâr
Hunkârî destâr
Savâî destâr
Kanpûrî destâr
Varangal destâr (Varangal, Hindistan'da bir şehir)
Kanbîl destâr ve benzeri destârlar
Şilâ-Cûnî destâr
Şilâ-Bengali destâr
Sade kutnî (pamuk-ipek karışımı)
Zertâr kumî Zencir-bâf (?) kutnî
Mahremât kutnî
Sade atlâs (ipek)
Zertâr atlâs
Çeşm-i bülbül atlâs ve benzeri atlâslar
Alaca-i Buruc (pamuk-ipek karışımı) (Broach, Hindistan'da bir şehir)
Sahib alaca Keşmir alacası
Alaca-i Ahmed-âbâdî (Ahmed-âbâd, bir şehir)
Alaca-i Mav (Mhaw, bir şehir)
Alaca-i Kesarî
Kampûre alacası
Benares alacası
Benderî alacası
Fatra(?) alacası
Divil alacası (Dabol, bir şehir)
Siyah bâfta dû-râbî (pamuklu)
Siyah yekunîmî bâfta
Siyah bâfta-i Ahmedpûr
Siyah bâfta-i nim
Sefid bâfta-i Burucî

53 BA, Basra Tahrir Defteri, Maliyeden Müdevver, No. 5461, 104-118.

Sefid bâfta-i Ahmet-epir (Ahmed-pûr)
 Sefid bâfta-i Suratî
 Bâfta-i Lakapuri
 Sefid bâfta-i miryâzî
 Çit-i penc-reng
 Çire-i destmâl-i penc-reng
 Bâdle-i sade (Arapçada *badle* veya *bazle* elbise demektir)
 Bâdle-i tamâm-zer
 Bâdle-i zeri
 Bâdle-i puta-dârî
 Bâdle-i Nesavunî (Nausari)
 Nîm-bayrâmî
 Sakkarî-Cûnî
 Hammâmî sakkarî
 Ferruh-Hânî sakkarî
 Patka hamî ve benzerleri

Yukarıda yazılan kumaşlardan Basra'da gümrükte, her yüz parçadan dört parça vergi olarak alınır. Ayrıca yüz (parçayı) geçen her denkte *ser-boğca* adıyla bir parça alınır. Kapancılık (veya kapaniyye), yasakçılık ve dellâliye için yine her yüz adette bir parça alınır. Tavvâfiyye adı altında yirmi parça başına dört heştî para alınır. Hindistan gemilerinden, sahibi Müslüman ise 200 şâhî resim alınır. Aynı kanûnnâme, *Hint penbesi* adıyla bu bölgeye ham pamuk ithal edildiğini de göstermektedir. Diğer ithal malları başlıca baharat, Çin porseleni ve çivitten ibarettir.

Kayda değer ki, Basra'ya Bağdad'dan yani Osmanlı mamulâtından kutnî, dülbend, kavuk ve arak-çîn (takye) gelmektedir. Basra'ya İran'dan, çoğu ipek ve ipek-pamuk karışımı çok çeşitli kumaşlar ithal olunmaktadır. Bağdat'tan tüccar ile gelip gemi ile kumaş ve baharat yükleyip giden kul taifesi, yani Padişah'tan ulûfe alan askerler gemi başına beş yüz Abbâsî öderler. (İran Abbâsî parası için bkz. Steensgaard, 418). Buna karşı, Bahreyn'den gelen gemiler Basra'dan geri dönerken *resm-i refîî* adı altında üç (yüz) Abbâsî öderler.

Bu listelerdeki Hint menşeli pamuklulardan bazıları hakkında ayrıntılı bilgi edinebiliyoruz.

- Bayrâmî** Bayrâm-pûrî ile Bayrâmî aynı çeşit kumaş olmalıdır. İbn Battuta (Defremery ve Sartguinetti yayını, IV, 2), Hint'ten Çin İmparatoruna hediye olarak çok değerli bayrâmî elbise götürdü: her topu yüz dinar değerinde idi. Ludovico Vartehema (1501-1507) Türkiye'ye ithal olunan kumaşlar arasında *bairami*'den sözeder. Fakat *East India Company* kayıtlarına göre, 17. yüzyılda *Byrampautes* (Chaudhuri, 501) beyaz veya boyalı, kaba ve orta kalitede bir kumaştır. Başlıca, Güccerat ve Dekkan'da yapılırdı. Özellikle Batı-Afrika'ya ihraç olunurdu.
- Dapul (Divil)** Dabhol, Bombay güneyindedir. Odoardo Barbosa⁵⁴ (1516-21) burasını, pek çok sayıda Müslüman tüccarın bulunduğu önemli bir şehir olarak anlatır.
- Hammâmî** *East India Company* kayıtlarında *kummum* (bkz. Chaudhuri, 504) çok yüksek kalite beyaz bir dülbenddir. 17. ve 18. yüzyıllarda Bengal'den ihraç olunurdu. Elbise için kullanılıyordu.
- Çit** İngilizce'ye *chintz* olarak girmiş bu pamuklu çeşidi basmadır. Bir çeşit halk harcı pamuklu olup 17. ve 18. yüzyılda Hint'ten büyük ölçüde ihraç edilmekte idi. Başlıca Bengal-Bihar, Kasımbazar,

54 *The Book of Duarte Barbosa*, I, yayınlayan M. L. Dames, Londra 1918, 164-65 (limanın asıl adı Dabhol okunur): "Many ships of the moors (Muslimans) from diverse lands, to wit from Meca (Mekke), Adem (Aden) and Ormus (Hürmüz)... From the inland regions great store of cloth comes down the river and is laden on the ships". O, bölgenin Müslüman halkından ve D'Almeida'ya karşı direnişinden söz eder. Bu şehrin sahibi *Adil Şahiler*'den olup Türk (Rum) sayılıyordu ve Portekizlilere karşı uzlaşmaz bir düşmanlık gösterdi. D'Almedia, şehri 1509'da ele geçirdi ve yakıtı. *Adil Şahiler* hanedanını kuran Yusuf Adil Han ünlü vezir ve Osmanlı dostu Mahmûd Gâvân'ın hizmetinde bir kul idi. Hanedanın resmi tarihi, Adil Hanı II. Murad'ın bir oğlu olarak gösterir. *Adil Şahiler* hakkında bkz. Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, Ankara 1946, 432-37.

Patna, Kalkuta'da, daha ince yüksek kaliteleri Masulipatam ve Madras'ta yapılmakta idi. Gücerat ve Dakkan'da ince ve kaba çeşitleri yapılırdı (Bu kumaş hakkında bkz. J. Irwin and P. R. Schwartz, *Origins of Chintz*, London 1970). Çit, Osmanlı ülkesinde de yapılıyordu (Halep çiti için bkz. Barkan, *Edirne*, 271). Pahalı nakışlı, ipekli ve pamuklu kumaşların bir taklidi olarak halk arasında basmalar, 16. yüzyıldan sonra geniş bir tüketim konusu olmuştur. Kadın şalvarı, yatak örtüsü, yastık yüzü ve entari olarak çok çeşitli yerlerde kullanılmaya başlayan basma, Ortadoğu'da çok erkenden bilinir. Tahta bloklarla pamuklu üzerine renkli desenler basmadan ibaret olan bu teknik, pre-endüstriyel ekonomide geniş pazar için toptan üretim şekillerinden biri olarak yayılmış görünmektedir.

Bâfta veya Pâfta Kelime, Farsça *bâftan* (dokunmak) yahut fâhiden (yolmak, pamuğu atmak) kelimesinden gelmiş olmalıdır. Orta Asya Türkçesinde *pakhta*, pamuk ve pamuklu anlamına *fâhiden* kelimesinden türemiş olup *bâfta* pamuklu çeşidi Orta Asya menşeli olabilir.⁵⁵ Bu kumaş, Chaudhuri'ye göre (501) beyaz, kırmızı veya başka renklerde kaba veya ince kalitede başlıca Gücerat, Broach (Buruc), Bihar, Bengal, Dakka, Nausari, Bardoli, Konkan ve Rajapur'da yapılırdı. 9-14 yarda uzunlukta ve 0.75-1 yarda genişlikte idi.

Şerbetî

Bu, lüks bir dülbend olup başlıca Bengal ve Dakka'da yapılırdı.

East India Company kayıtlarında *seerbettes* diye geçer. Bengal'de yüksek ve lüks kaliteleri vardır.

55 *Fâhta*, *Resâla-ye Falâkiyyâ*'da (136 b) bir kumaş adı olarak geçer.

- Agabânû** Farley (236) 19. yüzyılda bile bu pamuklunun Türkiye'ye ithalinden söz eder. *East India Company* kayıtlarında açabani (atcha-bannies) diye adı geçen çeşit olmalıdır. Genel sürümü olan bu pamuklu çeşidi başlıca Bengal'de yapıldı. Osmanlı 1640 narh üstesinde *agabânû destâr* (sarı) tutunmuş bir çeşittir.⁵⁶
- İzârî** Osmanlı tereke kayıtlarında geçen *izârî* (*East India Company* kayıtlarında *izarees*, Chaudhuri, 502) orta kalite beyaz pamukludur. Güney Hindistan'da yapılmakta idi. Genel kullanımı olan bu bezin topu 8 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişlikte olurdu.
- Savaşpûr** Bu Hint dülbendi, 1826 tarihli *tamga* listesinde (bkz. O. Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediyeye*, I, İstanbul, 1922, 379) geçer. *Salaşpur* diye bilinen bu pamuklu çeşidi astar için kullanılan seyrek bir dülbenddir. Güney Hindistan, Masulipatam ve Malabar kıyılarında yapılan *Salampur* (*sal-lampore*, Chaudhuri, 502, 503) çeşidi ile belki aynıdır. Sallampore, *East India Company* kayıtlarında (Chaudhuri, 502) beyaz ve mavi boyalı orta kalitede bir pamuklu olarak gösterilir. Topu 15-18 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişliktedir. Başlıca bir ihraç malıdır. 18. yüzyılda beyaz salampur, İngiltere'de kalıpla desen basıldıktan sonra yeniden ihraç olunurdu.
- Bogasi veya bohasi, buhası** Bogasi, İtalya'da ortaçağda *bocassino* diye ün alan Yakındoğu'nun ince pamuklu kumaşıdır.

56 Türkçe'de *âbânî sarık* halk dilinde bugüne kadar yaşamıştır. Bir çeşidi, üzerine sarı ipekle yapraklı dallar işlenmiş beyaz bezdir. *Bursa agabânîsi* ünlü idi. Bundan yorgan yüzü, bohça, bebek kundağı da yapıldı. Agabânî (âbânî)'yi esnaf ve tüccar takımı giyerdi, (bkz. R. E. Koçu, 10).

Anadolu'dan o zaman İtalya'ya bogasi ihracını biliyoruz.⁵⁷ Lüks kaliteye kadar birçok çeşidi (fiyatları için bkz. liste) ve beyaz ve renklisi vardır. Kaftan, kapama, zıbın gibi giyecekte veya döşemelik olarak kullanılırdı. Hamid-eli, Karaman, Tokat bogasileri yüzyıllarca şöhretini saklamıştır. Pafta bogasi, bir Hint malı olabilir. Narh defteri, çeşitli Hint bogasisinden söz eder.

Hindî iplik

İthal Hindî iplik ince kalite iplik olmalıdır. 1640 tarihli narh defterine göre Anadolu iplikleri fiyatları şöyledir:

(Okka hesabıyla, akça olarak):

İnce Akhisar ipliği	40
Menteşe ipliği: gayet incesi	70, kalını 60
Mavi Geyve ipliği	110
Kırmızı Diyarbekir ipliği	220
Hindî iplik	100

(1 okka= 1,2828 kg.; 1 zirâ (arşın)= 68 santim)

Hint pamuklu ipliği ithali 1800'e kadar önemli bir konu idi. Suriye pamuklu sanayii, İngiliz ipliğine geçmeden önce Hint pamuk ipliğini kullanıyordu.

Pamuk-İpek Karışımı Kumaşlar

Meselibeten veya

Meselpatan

Çit basma pamuklularıyla tanınan Hindistan'ın doğu kıyısında Masulipatam'dan ihraç olunan bir pamuklu çeşidi, Türkiye'de bu adla tanınıyordu. Bu kumaş çeşidi örnekleri J. Irwin ve M. Hall'in eserinde (*Indian Painted and Printed Fabrics*, 48-52) gösterilmiştir. *East India Company*

57 J. Heers, *Gènes au XV siècle, activité économique et problèmes sociaux*, Paris 1961, 185-89, M. Balard, *La Romanie Génoise, II*, Cenova 1978, 412, 571, 628, 878.

kayıtlarına göre (Chaudhuri, 501-505), buradan çit, alaca, salampur adlarıyla basma, boyalı çeşitli pamuklular ihraç olunmakta idi. Osmanlı narh defterinde Meselibeten Hint kutnîsi (uzunluğu sekiz arşın) bir pamuk-ipek karışımı kumaş olarak anılmaktadır. Meselibeten başlık dülbendi Osmanlı pazarında tutunmuştur.

Alaca

Kaşgarî'de (*Divânü Lügat-it-Türk*, B. Atalay yayını: barçın) *yolak barçın* tarifi, alaca ve kutnî tarifine uyar (Karş. *A Survey of Persian Art*, yay. Poppe, III, 2043). 14. yüzyılda İran'da Moğol Hanı'na takdim edilen kumaşlar arasında kutnî (*Resâla-yi Falakiyyâ*, 137a) vardır. Moğol döneminden sonra 13. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de çok tüketimi olan ipek-pamuk karışımı bir grup kumaş çeşidine *kutnî* ve *alaca* denir. Osmanlı tereke ve gümrük defterlerinde 15. yüzyıldan beri alaca adı altında birçok çeşit kumaş buluyoruz: Mısır alacası, Şâmî alaca, Yezdî alaca, Hindî alaca, anaberî alaca, Manisa alacası, Tire alacası, Kaşan alacası, Dapul (Hint) alacası, alaca basma, divar izârî. Alacadan birçok eşya yapılırdı: Alaca kaftan, alaca heğbe, iplik alaca kaftan, alaca çarşaf, alaca minder, alaca kilim, alaca atlas mak'ad (minder), alaca peşgîr. İstanbul'da alaca satıcıları ayrı bir hîrfet (lonca) halinde örgütlenmişlerdi. Evliyâ Çelebi döneminde (c. I, 616), Tire, Şam ve Hint alacaları meşhurdu. Atlas veya kemhâ kaftan yerine ucuz bir kaftan çeşidi alacadan yapılıyordu. Giyecek ve ev döşemesi olarak alaca kumaşının tüketim alanı pek genişti. Alaca, Hindistan'da bu adla meşhurdu. Alaca, Asya'da Endonezya'dan Yakındoğu'ya

kadar uzanan geniş bir sahada yaygın *ikat* denilen kumaş grubu içinde incelenmektedir. Bu kumaşların özelliği, ipliğin dokunmadan önce yer yer boyanarak dokumada deseni bu iplikle sağlamadan ileri gelir. Türkiye’de *makaslı* veya *taraklı* denen bu tekniğin menşeli eski çağlara kadar izlenmektedir. (bkz. A. Bühler, *Le technique de l’ikat, Les Cahiers de Ciba*, III-36, 1218-24; Ş. Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul 1978, 11-28; D. Chevallier, “*Les tissus d’ikatés d’Alep et de Damas*”, *Syria*, 29 (1962), 300-324).

Kutni (kutnu) Alacanın benzeri bir kumaş olan kutnî, atkısı pamuk ve çözüğü ipek olan yollu (*rayé, striped*) bir kumaştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun başlıca tekstil sanayi merkezlerinde, Şam, Haleb, Bağdad, Bursa, İstanbul’da önemli ölçüde dokunduğu ve ihraç olunduğu gibi Hindistan’dan da ithal olunurdu. Naimâ (V, 25), Hint kutnîsini, Hindistan’dan ithal edilen malların başında sayar. 18. yüzyıl sonlarına doğru Mısır’a ithal edilen Hint menşeli kumaşlar arasında Hindi kutnî, bâfta ve şal başta gelir. Bu ithalât dolayısıyla Mısır, Hindistan’la ticaretinde açık vermekte idi (A. Raymond, *Artisans et Commerçants*, 35, 136). Kutnî Anadolu’da ve Suriye’de özellikle köylülerin alıp giyecek ve döşemede çok kullandıkları bir kumaş çeşidi olarak yaşamaktadır. Bugün ipek yerine sunî ipek kullanılır. Sarık, başlık, makrama mendil ve kuşak halinde bogasiden ve dülbendden bir takım eşya da Hint menşelidir: Bihârî destâr, agabânû destâr, mendil-i Hindî, çeşitli Penares (Benares) destâr ve kuşakları bunlar arasındadır. Çoğu *değirmi*, yani dört köşe

parça olarak satılan bu değerli dülbendlerden bazıları pahalı yorganlara astar olarak da kullanılırdı. Hint canfesinden ve çitten lüks yorganlar yapılıyordu. Narh listesine göre Hint dülbendleriyle rekabet edebilen yerli dülbend olarak Çine (Menteşe’de), Ahırnasi (Kayseri yanında Ağırnas’dan) çeşitleri listeye alınmıştır. İran (Acem) ve Yemen (yemenî) ince pamukluları da terekelerde ve narh listesinde oldukça önemli bir yer tutar. İnce dülbend dokumacılığı yüksek kalite pamuk ister. Hindistan’da ve İran’da üstün vasıflı pamuk çıkıyordu, Türkiye’ye erkenden ithalini gördüğümüz Hint pamuk ipliği ihtimal dülbend ve ince kumaş yapmada kullanılıyordu. Narh defteri, Menteşe’de “gayet ince” pamuk ipliği çıktığını göstermektedir. Çine dülbendinden “çenberlik” (kadın başlığı) yapıldığını biliyoruz. Keza, Maydos’ta (Gelibolu) çok ince bir pamuk ipliği yapılmakta idi (1640 narh defteri). Gelibolu-Mürefte arasında iyi çeşit bir pamuk çıktığı bilinmektedir.

Şunu da önemle belirtmek gerekir ki gerek bezzâz stoklarında gerek ev eşyası arasında Hint menşeli kumaşlar, Anadolu, Bağdad, Bursa, Halep ve Şam kumaş ve bezleri kullanımı karşısında önemsiz bir miktardadır. Fakat 1640 tarihli İstanbul Narh defteri ve Basra Gümrük defterine göre, Hint dülbendleri, özellikle sarıkları, piyasada önemli bir yer tutmaktadır. İthal Hint eşyasının büyük tüketim pazarının, İmparatorluğun payitahtı İstanbul ve başka büyük şehirler olduğu, bu malların taşrada çok daha kısıtlı bir sürümü bulunduğu düşünülebilir. Kesin bir şey söyleyebilmek, ancak taşra pazarları üzerinde daha etraflı araştırmalardan sonra olanaklıdır.

XVIII. Yüzyılda Anadolu'dan Kuzeye Pamuklu İhracatı

18. yüzyıl ortalarında Türkiye'nin pamuklu sanayi üretimi ve ihracat kapasitesini göstermesi bakımından değerli bir kaynak olarak aşağıda M. de Peyssonel'in⁵⁸ Karadeniz bölgesinde konsolosluğu sırasında topladığı bilgileri özetliyoruz. Peyssonel, Fransız ticaretine yeni pazarlar bulmak çabası ile araştırmalarına 1750'de başlamış, 1753'de konsolos olarak Kırım Hanlığı'na gönderilmiş, 1758'de oradan ayrılmış ve eserini 1762'de Girir'te tamamlamıştır. Kırım'a gitmeden önce İzmir ve İstanbul'da bulunduğu sırada Türk, Rum ve Ermeni tüccarından bilgi toplamaya başlamış, Kırım'a gittikten sonra yerinde araştırmalarını sürdürmüştür. Kırım'ı dolaşmış, Özü tarafına bir seyahat yapmış, ihrac ve ithal mallarını, miktar ve fiyatları, ölçüleri dikkatle saptamaya çalışmıştır. Peyssonel'in eseri, yalnız o zamanki koşullara göre güvenilir istatistik bilgiler sağlaması bakımından değil, aynı zamanda merkantilist bir Batı devletinin yeni pazarlar açmak, rakipleri alt etmek için başvurduğu yöntemler bakımından da son derece ilginçtir. Osmanlı Devleti'nin kendine özgü ithali serbest bırakan sisteminden yararlanarak, bizzat yerli Osmanlı sanayi yapıtlarının yerini almak için Peyssonel'in kendi hükümetine önerdiği önlemler özellikle dikkati çeker. O, Osmanlı bogasilerinin ucuzluğu sebebiyle, Fransız yünlü kumaşlarının sürümünü nasıl kısıtladığına parmak basar, Osmanlı ve yabancı rakipleri ortadan kaldırmak için her şeyden önce fiyat faktörü üzerinde durur, kaliteden önce pazarda ucuza satmanın önemli olduğunu vurgular. Önem verdiği noktalardan biri de ucuz hammadde kaynakları bulmaktır; bunların daha ucuza mal edilmesi için bizzat üretim bölgelerine sızma, aracıları olabildiği kerte ortadan kaldırma yollarını gösterir. Fransız malları sürümünü sağlamak için numune vermek, alıştırmak, deneme alış ve satışları yaparak maliyetini

58 M. de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, 2 Cilt, Paris 1787; bu çeşit ticari *memoire*'lar hakkında bkz. H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticaret İmkânları," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI (1968), 61-66; XIII, 60-68.

hesaplamak gibi o dönemde İngiliz, Felemenk ve başka koloni devletlerinin dikkat ettiği bütün yöntemleri Osmanlı pazarında deneyerek pazar olanakları arar. Merkantilizmi iş başında görmek için Peyssonel'in çabalarını incelemelidir. Burada amacımız sadece onun pamuklu ticareti üzerinde verdiği istatistik bilgileri değerlendirmektedir. Aşağıda, Anadolu'dan kuzey Karadeniz bölgesine yapılan pamuklu ihracatına ait bilgileri özetlenmiş olarak sunuyoruz.

Mal Çeşidi	Yıllık İthalât (guruş olarak)	Fiyat	
Tokat Basması	200.000	Arşını, 6-15 para	Kırım'da, Karadeniz kuzeyi steplerinde Nogaylar ve Çerkesler arasında çok kullanılır, şalvar, yatak örtüsü ve yastık yüzü gibi eşya yapılır.
Hollanda Basmaları	—	Arşını, 20-30 para	Bu basmalar, kısmen Hollanda malı, kısmen Hollanda tarafından Hint'ten ithal edilmiş olmalıdır. Hollanda, Hint pamuklularının, Avrupa'da başlıca ithalâtçısı idi. 18. yüzyılda bu mallar, Doğu-Avrupa'ya Leipzig Fuarı yolu ile yayılırdı, Karadeniz kuzey bölgesinde tüketimi kısıtlı idi. Kalitesi daha iyi olmakla beraber fiyat bakımından Anadolu basmaları ile rekabet edemiyordu.
Bogasi	400.000	10 arşınlık parçası / En iyisi: 4-5 grş Orta: 3-3.5 grş Aşağı: 1.5-2 grş	Tokat, Kastamonu ve Amasya bogasileri çok ucuz olup halk çok alır. Başlıca erkek ve kadın kaftanları yapmada kullanılır. En iyi kalitesi Tokat bogasileridir. Bogasi çeşitli renklerde olur. Kefe tüccarı bunları almak için Anadolu'ya adamlarını gönderirler.
Astar	250.000	20 arşınlık parçası / En iyisi (dağ bezi): 1 ¼ - 2 grş Orta (çadır bezi): 1 ¼ - 1 ½ grş. Aşağı (Çorum bezi): 1- 1 ¼ grş.	Anadolu'da dağınık olarak birçok yerde yapılan bu kaba pamuklu, Sinop ve Samsun'dan Kefe'ye getirilir ve oradan bütün Karadeniz bölgelerine dağılırdı.

Dülbend	10-12.000	Parçası / En iyisi: 15-20 grş. İkinci kalite: 17-18 grş.	Kadınlar dış baş örtüsü, erkekler sarık olarak kullanılır. En iyi kalitesi <i>serbeti</i> diye bilinir. Mendil veya yaşmak şeklinde kenarı nakışlı çeşidi var. İkinci kalitesine <i>deve-tabanı</i> denir.
Çenber	250.000	Parçası: 6 ½ -16 grş.	Bir çeşit başlık olup örtüsü arkadan topuklara kadar sarkar. Frenk mermeri, hanze-mermeri, sultan- mermeri, mendil-mermeri ve Bengal mermeri çeşitleri vardır. Şehir ve köylerde kadınlar giyer.
Târpüş	150-200.000	-	Kırımlı ve Nogay kadınları tarafından giyilen bir nevi başlık olup renkli pamukludan yapılırdı.
Pamuklu Gömlek	4.000	2 ¼ -10 grş.	Hamamdan sonra kadınların sarınıp kurulandıkları bir çeşit bornozdur.
Havlu	8-10.000	İpek kenarlısı, 1 ¼ - 2 ¼ grş.	Çoğu Serez'den gelir.
Peştemal	10.000	En iyisi: 40-45 para Orta: 20-25 para Aşağı: 15-16 para	Çok çeşidi var, ipek ve ipek karışımı olanlarla sırf pamuktan olan çeşitleri var. Mısır ve Selânik peştemaları lüks pahalı çeşitlerdir; ipek yollu ve kenarlıdır. Selânik'in <i>kırk kalemi</i> meşhurdur. Keten ve pamuk karışığı <i>kara-burğa</i> ve <i>ak-baş</i> denilen çeşitleri mendil ve yağlık olarak kullanılır.
Pamuk İpliği	18.750- 22.500	Okkası, 2 ½ - 3 grş.	İstanbul yolu ile Anadolu'dan ithal olunur. Çoğunluk boyalıdır, önlük, peştemal, örtü, şalvar dokumada kullanılır.
İnce Tire	16-18.000	Turası (60 çile), 30-35 para	Pamuk planlar İstanbul ve Sinop'tan, keten olanlar Trabzon, Rize ve Rusya'dan ithal olunur. Renkli olan çeşidini özellikle ter-ziler, kaba ipliği ayakkabıcılar kullanır.
Pamuk	7-8 bin balya	-	En iyi kalite pamuk Anadolu'da Kırkağaç ve Akhisar'dan gelir. Bahalıdır. Daha ucuz çeşitleri Gelibolu ve Kasaba pamuklarıdır. Pamuk fiyatını İstanbul pazarı belirler.

M. Peyssonel'in, bu rakamları, pazarı tanıyan tüccardan sorarak dikkatle topladığını biliyoruz. Böylece, sadece Kefe yolu ile Kırım Hanlığı'na (yani Kırım yarımadası, Deşt denilen Kuzey

Karadeniz step bölgesi ve Çerkezistan) güneyden gönderilen pamuklular, 1750'lerde yaklaşık bir buçuk milyon guruş bir toplam değer tutmaktadır. Anadolu, bu bölgenin çeşitli giyim ve döşemelik ihtiyaçlarında kullandığı tekstil mallarının büyük bir bölümünü sağlamaktadır. Bu bölgede yünlü ve keten dokumalara bakarak pamuklu ithalatı çok daha önemli bir düzeydedir. Peyssonel, büyük miktarda kullanılan bogasinin, bu pazarda Fransız yünlü tüketimini kısıtlayan başlıca faktör olduğunu kabul etmektedir. Dış giyimini en ucuza sağlamaya çalışan halk kitlesi, Anadolu bogasisini seçiyordu. Açıkça, Hollanda ve Hint pamukluları bu pazarda ucuz Anadolu pamukluları ile fiyat bakımından rekabet edemiyordu. Bununla beraber, İstanbul pazarında olduğu gibi, ince pamuklularda (dülbend ve mermerler) Kefe'de de Hint malları hakimdir.

Genellikle, 15. yüzyıl sonlarında Kefe gümrük defterlerinde gördüğümüz durum pek değişmemiştir. Ucuz pamuklular, kuzey-güney ticaretinin temel maddesi olmakta devam etmiştir. Orta-kuzey Anadolu, Kastamonu'dan Tokat'a kadar uzayan bölge, 15. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılda da kuzey bölgesinin pamuklu gereksinmesini karşılayan temel üretim bölgesidir. Özellikle, çok harcanan kaba pamuklularda yalnız şehir-kasabaların değil, kırsal bölgelerin de bu sanai üretime katıldığı anlaşılmaktadır. Bölgede, Kastamonu, Amasya, Merzifon, Tokat, Çorum gibi dokuma ve boyacılık el-sanayii merkezlerinin, Sinop, Samsun, İnebolu gibi ihraç limanlarının ekonomik yaşantısı ve refahı bu ekonomik bağlantıya, özellikle pamuklu ihracatına dayanıyordu. Kuzey Karadeniz bölgesinde Rus işgalinden (1783) sonra da bütün güçlüklerle rağmen, bu bağlantı bir süre devam etmiştir. Fakat daha 18. yüzyıl sonlarından beri İstanbul'dan geçen İngiliz pamuk ipliği ve pamukluları bu pazarda Anadolu mamüllerinin yerini almaya başlayacaktır. İşte bölge için asıl çöküntü dönemi o zaman başlayacaktır.

İngiliz Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilasası

Avrupa'da 1793'de başlayan harp döneminden önce, yalnız Hint pamukluları değil, Almanya, Avusturya ve İsviçre pamukluları Levant pazarında İngiliz pamuklularına karşı rakip görünüyordu. O zaman Alman pamukluları, İzmir'de yılda 55-60 bin parça ve Bursa'da 30 bin parça satılıyordu. Osmanlı ülkesi, özellikle Serez-Selanik bölgesi ve Teselya'daki pamuk ipliği merkezleri Almanya'ya geniş ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihraç etmekte idi. 18. yüzyıl sonuna doğru yalnız pamuk ipliği ihracatı yılda 20 bin balya veya iki buçuk milyon kg olarak hesaplanmakta idi.⁵⁹

Batı'dan 1770'lerde İstanbul'a İthal Olunan Pamuklu ve Yünlü Kumaşlar

(Fransız lirası olarak toplam değer)

	Müşlinler	Yünlüler
İngiltere (1777)	691.000	656.000
Hollanda (1778)	298.000	583.000
Venedik (1782)	97.000	–
Trieste (Alman ve Avusturya)	108.000	220.000
Fransa	42.000	7.448.000

(Kaynak: *P. Masson, Histoire du commerce français dans le Levant*, II. Paris 1911, 495, 615; R. Paris, *Le Levant*, Paris 1957, 552).

Görülüyor ki, İngiltere daha bu tarihlerde Levant'a pamuklu ihracatında Avrupa ülkelerinin başında gelmektedir. Fransa ise, çok daha aşağı bir düzeydedir. Fakat yünlü kumaşlarda Fransa, İngiltere'nin yerini almış, Levant pazarına hâkim olmuştur. Yünlü kumaş ticareti, Ortaçağ'dan beri Levant'ta daha ziyade bir lüks ticaretidir; zengin ve hali vakti yerinde olan tabakaya satılır. 1580'den beri İngilizler nispeten ucuz yünlüler ihraç etmekle pazarı genişletmiş, rakip pahalı Floransa ve Venedik yünlülerini

59 Syronos, 245.

piyasadan koğmuşlardır. Evliyâ Çelebi (17. yüzyıl ortaları) çoğu Osmanlı şehirlerinde zengin halkın ithal malı yünlü kumaştan elbise giydiklerini kaydeder, aşağı tabakanın pamuklu giydiklerini söyler.⁶⁰ Özetle, Ortadoğu'da köylü-kentli büyük halk yığınlarının pamuklu tüketimi, temelli ekonomik değişimleri belirleyen asıl büyük pazarı oluşturur. Görülecektir ki, İngiltere sonraları bilhassa bu pazarı ele geçirmeye çalışacaktır. İngiltere'nin, İstanbul müslin pazarını, yalnız Almanlardan kapmak için değil, yerli Osmanlı sanayii girişimlerini öldürmek için de nasıl çalıştığını gösteren dikkate değer bir durumu, İngiliz ticaret ajanı C. Aubin⁶¹ anlatıyor: Napolyon harpleri sırasında, İstanbul pazarında, Alman muslinlerin fiyatları fazla yükseldi. Zira, Fiume ve Trieste yolları harp dolayısıyla kapanınca kara yolundan gelen pamuk Almanlara daha pahalıya mal olmaya başlamıştı. O zaman, yerli Osmanlı girişimcileri, yüksek fiyatların etkisi altında, İstanbul'da büyük bir han yapıp içine dört beş yüz tezgâh yerleştirmek ve bu müslinleri İstanbul'da yapmak isterler. Aubin, bu yerli sanayiin İngiliz *twist* pamuk ipliği tüketimini arttıracaklarını kaydetmekle beraber, yüksek kalite ve ucuz müslinler yapıp ihraç ederek rakip olacaktır, onun için bu girişimi öldürmek ve bu geniş pazarı ele geçirmek gerektiği kanısındadır. Bunun için İstanbul pazarında revaçta olan müslinlerin örneklerini İngiltere'ye gönderir. İki yıl sonra 1814'de Isaac Morier,⁶² İngiliz pamuklularının ucuzluk, renklerindeki parlaklık ve dayanıklılıklarıyla Kahire'den İstanbul'a kadar Osmanlı pazarında *prodigious demand* bulduğunu ve bu ticaretin İngiltere için son derece önemli olduğunu kaydetmektedir. Bununla beraber, Hint müslinleri ve pamuk ipliği, 19. yüzyılda da Avrupa sanayi

60 Meselâ, Erzurum'da (II, 213): "Ulemâ ve sulehâsı yine *çuka* ferâce ve *bogasi* kaftan giyerler. Edânisi ehl-i hiref olup aba ve kaba *bogasi* kaftan hilat giyüp kâr u kisb ederler". Amasya'da (II, 190): "Samurlu *çuka* ferâceli âyânı varsa da vasatu'l-hâlleri *bogasi* giyerler". Halk tabakaları ve giyimleri üzerine özellikle bkz. II, 90-91 (Trabzon).

61 Bkz. not: 68.

62 A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, London 1964, 192-3.

yapıtları karşısında Ortadoğu'da rekabetini sürdürmüştür. Zira Osmanlı kibar sınıfı, Avrupa'nın Hint taklitlerini beğenmiyordu.

1806 tarihli Osmanlı-İngiliz gümrük tarifesine göre,⁶³ İngilizlerin Türkiye'ye ithal malları arasında Hint menşeli şu malları buluyoruz: Hint pamuk ipliği (rîşte-i Hindî) (fakat onun hemen arkasında rîşte-i penbe-i İngiliz), agabânî şeridi, çeşitli Hint mermerleri (müslinler, hazine, hümayun), cevizi (Cûni) destâr, Hindî mahabethâne kumaşlar. Bununla beraber, bu tarihte Osmanlı ülkesinden giden mallar arasında ak, kırmızı ve elvan pamuk ipliği kayda değer. 1806 tarifesinden sonra 1812'ye doğru, İngilizlerin Ortadoğu'ya ithal ettikleri Hint menşeli pamuklular, Aubin'e göre, şunlardı: *Cossaes, calicoes, long cloths, terrendams, Mulmuls, surbities, alliballies, f. mulls ve cirbans, humhums, sursuckers, bas-sas, addaties, emmerities, guercks, doosooties, mamoodies, sallembores, jamdonies, alatches*. İngilizcede okunuşu çok bozulmuş olan bu Hint pamukluları arasında bazı eski çeşitleri tanımak zor değildir (şerbeti, mahmudî, salampûr, alaca, hammâmî gibi). Asıl İngiliz malı olan pamuklular da Hint taklitlerinden ibaret olup *calico*'lar, (bunlar Hint cossalları ile rekabet ediyordu), yollu kumaşlar (stripes), boyalı *calico*'lar, döşemelik *chintz* (çit), basma *calico* (kışlık ve yazlık, perdahsız), *şerbetiler*, Hint nankinleri idi. 1826 tarihli bir Osmanlı vesikasında,⁶⁴ yerli dülbendler yanında Hint dülbendleri, savaşıpur, nezif ve mermer dülbendleri hâlâ başlıca pamuklu mallar arasında sayılmaktadır. Fakat artık bu dönemde, aynı vesikaya göre, İngilterekâri basma, enli patiska, Fransız patiskası ve Amelikan (Amerikan) bezi de yer almaktadır.⁶⁵ İngilizler, ancak Hint kumaşlarını taklit için teknikte ilerledikleri ve çok daha ucuza mal ettikleri zaman Hint mallarını piyasadan kovabildiler. Hargreaves'in eğirme

63 M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838, I, Ankara 1974, 132* (bazı eşya adları yanlış okunmuştur).

64 Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-i Belediyve, I, İstanbul 1922, 379-81*.

65 *Amerikan bezi*, Birleşik Amerika Devletleri ile ticaret ilişkilerinde, Osmanlı ülkesine ithal olunan malların başında gelmekte idi. Bu ithalât şu gelişimi gösterir:

makinesi (1767), Arkwright'in *water-frame* makinesi, atkı ve çözgü iplikleri yapımını kat kat arttırdıkları halde Hint muslinlerini taklit için gerekli çok ince pamuk ipliğini yapmaya yeterli değildi. Bu, ancak Samuel Crompton'un bulduğu *mule* ile 1780'den sonra gerçekleşti ve yayıldı. Bu buluş, İngiliz pamuklularının Levant pazarında yayılması bakımından ve genellikle İngiliz pamuklu ticaretinin gelişmesinde gerçekten bir dönüm noktası oldu. Yine de Hint malları ile rekabet edebilmek için kasarlama (*bleaching*) ve basma tekniğinde ilerlemeleri beklemek gerekti.⁶⁶ Aubin'e göre, Hint müslinlerinin taklitleri, 1810'a doğru, ucuzluğu nedeni ile, hakikî Hint malları yerini almaya başladı. İngiliz sanayinin tam etkinlik göstermesi ve Levant'ta Hint müslin ve basmalarının tamamını ile yerini alması, 1825'den sonradır.

ABD'lerinden Osmanlı Ülkesine İthal Olunan Pamuklu ve Öteki Eşya (dolar olarak değeri)

Tarih	Pamuklular	Genel ithalât Toplamı
1829	4.563	27.600
1830	29.117	74.263
1862	61.587	484.689
1872	8.748	1.209.443
1882	8.393	1.829.166
1892	111.957	206.292
1902	217.480 (Yünlülerle beraber)	774.227
1912	489.558 (Yünlülerle beraber)	3.786.789
1920	7.664.837 (Yünlülerle beraber)	42.247.798
1922	2.089.595 (Yünlülerle beraber)	15.980.548
1928	91.032 (Yünlülerle beraber)	4.110.846

1892'den sonra hızlı artış vardır; 1920-22 döneminde ABD'nin İngiltere'nin yerini alması olağanüstü bir artış nedenidir. 1872'den sonra petrol, genel ticaret hacminde en geniş payı alır. 1872'de ABD, Osmanlı ülkesiyle ticaret yapan devletler arasında dördüncü gelmektedir, (İngiltere, Almanya ve Fransa'dan sonra; İngiltere'den ithalât o zaman bir milyar 823 milyon dolara varmış idi) L. J. Gordon, *American Relations with Turkey: 1830-1930. An Economic Interpretation*, Philadelphia 1932, 43, 51, 52, 66.

66 M. E. Edwards, *The Growth of the British Cotton Trade*, New York 1967, 44-48.

Nihayet 1833'de David Urquhart⁶⁷ şunları yazabiliyordu: "While we observe the avidity with which our goods are sought, the preference now transferred from Indian to Birmingham muslins, from Colconda to Glasgow chintzes, from Damascus to Sheffield steel, from Cashmere shawls to English broadcloth".

Görülüyor ki, bu aşamada İngilizler, Osmanlı pazarında ancak Hint müslinleri ve basmaları ile rekabet edebiliyordu. Türkiye'de yerli büyük bez piyasası, henüz yerli el-dokumacıların elinde idi. Başka deyimle, İstanbul, Bursa, İzmir gibi büyük merkezlerde satılan Hint ve İngiliz malları henüz geniş iç pazarı ele geçirmiş değildi. Geniş iç pazarın fethi, ancak ucuz bezin üretim maliyetinde Osmanlı (ve Hint) yerli sanayii ile rekabet edebilecek memlekete nasib olacaktı. Yerli pamuklular yerini almak için en önemli sorun, üretim maliyetini, özellikle emek maliyetini bu Asya ülkelerindekinden daha aşağı bir düzeye indirebilmektir. İşte bu sorunu, ilk defa İngiltere, atılğan kapitalist çevrelerin baskı ve öncülüğü ile, pamuklu sanayiinde emek maliyetini ziyadesi ile indiren mekanik yöntemleri uygulamakla çözdü. Geniş pazar için bu mekanik araştırmalar, Batının öteki kapitalist ülkelerinde, özellikle Fransa'da yapılmakta idi. Yukarıda gördük ki, Orta-Avrupa pamuklu sanayii daha 18. yüzyılda İngiltere'ye karşı ciddi bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Fakat, 1793-1815 savaşları, onun ardından, özellikle İngiltere'nin, Avrupa abluka siyaseti, bu ülkelerin pamuklu sanayiinde yıkıcı etkiler yapmış, İngiltere'nin pazar rakiplerini bertaraf etmiştir.

Levant'ta geniş pazarda ilk defa tutunan mal, İngiliz pamuk ipliğidir. Biliyoruz ki, 1790'larda İngiliz sanayii yeni yöntemler uygulayarak pamuk ipliği fiyatlarında önemli bir düşme sağladı (100 no. çile *pound'*i 38 shilling iken, 1792'de 16'ya düştü; 1812'de ancak 5/2 idi).⁶⁸ Bu iplikler büyük kâr bırakıyordu. İngilizler, Levant pazarına, ilkin yerli ve Hint numunelerine üstün

67 D. Urquhart, *Turkey and its Resources, its Municipal Organization and Free Trade, the Prospects of English Commerce in the East*, (Londra 1933), 134-35.

68 Edwards, 254.

mule ve *twist* pamuk iplikleri ile girdiler.⁶⁹ Daha 1790'larda İngiliz ipliğinin ucuz çeşitleri büyük talep alıyordu. 1806 Osmanlı gümrük tarifesinde İngiliz pamuk ipliği önemli bir ithal malı olarak yer almıştır. 1840'larda Diyarbakır pamuklu el-sanayii, Trabzon yolu ile ithal edilen İngiliz ipliği işliyordu. Halep ve Şam, İzmir, Bursa ve İstanbul pamuklu sanayileri İngiliz ipliğine dayanıyorlardı.⁷⁰ Fakat yine de Anadolu'da şehir ve kasabalarda iplik eğirmekle geçinen geniş halk tabakaları henüz bu gelişmenin etkisi altına girmiş görünmüyor. Anadolu'da 1820'lerde ucuz pamuklular, halâ yerli iplik yapımına dayanıyordu. Burada da yine iplik işçisinin emek maliyetinin ne zaman İngiliz fabrika ipliğinden daha pahalıya geldiğini hesaplamak gerektir.

1831'de Urquhart Ambelakia'da pamuk ipliği ve bez maliyetini hesaplamayı denemiştir. Genellikle ucuz ve üstün kalite İngiliz ipliği ithali, yerli iplik fiyatlarının düşmesine, dolayısıyla emeğin ucuzlamasına yol açmıştır, fakat İngiliz pamuk bezleri henüz Türk bezlerini pazardan kovamamıştır. Her şeyden önce büyük işsizler kitlesi, gündeliği gittikçe indirmektedir. Urquhart,⁷¹ aynen der ki: "the people must go on working merely for bread, and reducing their price in a struggle of hopeless competition". Bu savaşta tabii en ucuz emeği, Urquhart'ın İngiliz kapitalizmi adına "most remarkable" diye aferin çektiği şehirlerin iplikçi kadın ve çocukları temsil etmektedir. Pamuk ipliği üretim merkezi Ambelakia'da 1831'de, işçinin (çoğunluk evde çalışan Rum kadınlar) gündelik

69 *A report on the Trade of Turkey in 1812* by C. Aubin. Bu rapor Dr. Allan Cunningham'ın bir girişi ile *Archivum Ottomanicum*'da yayınlanmıştır: c. VI.

70 Bkz. Svoronos, 245-54; L. Heuzey, *Excursion dans le Thessalie Turque*, Paris 1927, 28-9; burada çıkarılan pamuk ipliği şöretini, *alacehri* (batı dillerinde *alizari*) kök boyasıyla boyanmasına borçlu idi. Edirne ve Diyarbakır bu kırmızı iplik sanayiinin eski merkezleri idi. Pamuk iplikleri İzmir'den boyanmak üzere Edirne'nin büyük boyahanelerine gönderilir, ihraç için tekrar İzmir'e geri getirilirdi. Boyacı, boyandıktan sonra okka başına 40-50 para alır, ulaştırma giderleri ise iplik fiyatının yüzde ellisine varırdı, (bkz. H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıl," 67-8).

71 D. Urquhart, *Turkey and its Resources*, 148.

eline geçen kârı 20 paraya kadar inmiştir. Buna rağmen bu tarihte onlar ürettikleri ipliği satamıyorlardı. Urquhart, 5 okka pamuktan iplik yapım giderlerini şöyle hesaplar.⁷²

	Guruş	Para
Beş okka temizlenmemiş pamuk değeri	2	5
Bir kadın işçinin iki gün gündeliği	0	35
Pamuğun atılması (hallaç yayı ile)	0	10
İplik eğrilmesi (bir kadının arasız yedi gün çalışması)	5	30
Pamuk temizlenirken bir okkadan fazla kayıp	0	20
Elde edilen bir okka iplik maliyeti	9	20

(1 gurus = 40 para, bu tarihte 1 gurus = 1,2 penny veya 1 penny = 33 para)

Kadın işçinin tarım sektöründeki işçiye göre gündeliği yarı yarıyadır, 2 *penny*'dir; buna karşılık ürettiği pamuk ipliği, yine de İngiliz ipliği karşısında rekabet edemez. Bu pamuk ipliğinden bir erkek işçi üç gün çalışıp kırk arşın (27,2 metre) uzunlukta ve 7/8 arşın genişlikte bez dokur. Bu bezin değeri yirmi kuruştur. Bu fiyat işçiye günde iplikçi kadının yevmiyesinin beş misli bir kazanç, yani 10 *penny* sağlar. Urquhart kabul eder ki, bu tarihte İngiliz kaba pamukluları henüz bu fiyatla rekabet edecek durumda değildi. İngiliz işçinin gündeliği Osmanlı işçisininkinden çok daha yüksekti.⁷³ Öbür taraftan Osmanlı dokumacısı sırf İngiliz ipliğinden veya yarı Türk yarı İngiliz ipliğinden bez yapmayı tercih eder. Yarı İngiliz yarı Türk ipliği, köylünün tercih ettiği daha sağlam bir bez verir. Sırf İngiliz ipliğinden yapılmış bez ise, biraz daha (beşte bir) pahalıdır.⁷⁴ Özetle, üretim maliyetindeki büyük fark sebebi ile İngiliz bezleri geniş Osmanlı pazarını bu tarihlerde ele geçirememiştir. 1830'da Osmanlı pazarına İngiliz pamuklu kumaş ihracatı toplam değeri ancak 351 bin

72 Age.

73 Age. 148, not.

74 Age.

İngiliz lirası civarında idi.⁷⁵ O, aynen diyor ki;⁷⁶ “the coarse cotton cloth... makes \$5.000.000. This embraces only the coarse and heavy stuffs, used by the peasantry, and which do not figure at all in our first exports... The Americans were the first to turn their attention to the coarse unbleached assortments; but, as I have above remarked, although our handkerchiefs and imitation shawls are to be seen throughout villages and at the country fairs, we can scarcely be said to have entered on the branch to which our future commerce will be chiefly indebted”. Aynı yazar, Osmanlı el sanayiinin ucuzluk ve kalitede daha dikkatli davranarak rekabete çabaladığını ve bir derece başarı kazandığını da kabul eder ve der ki: “still the consumption of eastern articles is immense, and the intricacy of their circulation throughout the country is quite surprising”. Ondan sonra, bu iç ticarete Musul ve Mardin pamuk ipliği ve pamuklularının, Diyarbakır Hint taklitlerini, boyalı pamuklularını, kırmızı ipliğini, Urfa, Antep, Kilis, Malatya, İzmir pamuklu bezlerini sıralar.

Adam Smith ekonomik liberalizminin önderlerinden olan David Urquhart’a göre,⁷⁷ Osmanlı köylüsü, bez yapımını İngilizlere bırakıp kendisini tahıl yetiştirmeye verse, emeğini daha çok değerlendirmiş olurdu. Ona göre, Türkiye’de bir himaye politikası olmaması, bırak geçsin politikasının bir gelenek olarak yerleşmiş olması, iki memleket arasında serbest alış-veriş garantidecek ve nihayet kendiliğinden bu sonuç gerçekleşecektir. Liberalizme inanmış bir ekonomist-politikacı olarak o, aynı zamanda Türk mallarının girişinin kolaylaştırılması, yani buğday üzerinden yüksek tarifenin kaldırılması taraftarıdır. Böylece, kazanç gören Osmanlı köylüsü, üretimini arttırır, aynı zamanda İngiliz mallarını alacak mali gücü elde eder, diyor. İngiltere’de emeğin ekonomik-rasyonel değerlendirilmesi, bir dünya pazarı

75 F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass. 1942, Appendix II, table II.

76 D. Urquhart, 150.

77 Age. 142-48.

ekonomik sistemi içinde iş bölümü ve karşılıklı bağıllık felsefesi, İngiliz ekonomik yayılışının temel taşı olarak, zaten çok geçmeden benimsenmiştir.⁷⁸

Garip olanı, Osmanlı Devleti'nde ıslahatçı bürokratların aynı görüşü benimsemiş olmalarıdır.⁷⁹ Gümrük meselesinde çıkışlar ve yükseltme girişimleri daha ziyade gümrük gelirlerini arttırma kaygısından doğmuş olup⁸⁰ sistemli bir himaye ekonomi politikasının izlendiği ileri sürülemez. Bu, diplomat ıslahatçılar için siyasi ve mali kaygılardan çok daha hayati bir nitelik taşıyordu. İngiliz tarafında, tersine, siyaset, rasyonel bir ekonomi politikasının hizmetinde bulunuyordu.

78 E. L. Jones (yayınlayan), *Agriculture and Economic Growth in England*, Londra 1967; D. G. Barnes, *A History of the English Corn Laws, 1600-1848*, Londra 1930; V. J. Puryear, *International Economies and Diplomacy in the Near East, A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, Archon Books: reprint 1969, 10-117.

79 T. Thornton, *The Present State of Turkey*, Londra 1807; ve D. Urquhart, *Turkey and its Resources*, 123-33. Osmanlı, daha doğrusu İslâm, ekonomik felsefesinin serbest ticarete dayandığını iyi anlamışlardır. Abû Yûsuf, pazarda fiyatın serbestçe oluşmasını Allah'ın işi olarak yorumlar ve devletin kontrolünü anormal bir durum olarak karşılar. Mustafa Reşit Paşa, *Tanzimat'ı* ilân ederken serbest ticaret üzerinde durdu ve aldığı önlemler (tekellerin, esnaf örgütlerinin kaldırılması, 1838 ticaret antlaşmaları, toprak üzerinde tasarruf haklarının pekiştirilmesi vb.), kuşkusuz liberal bir ekonomi anlayışına dayanıyordu. İngiliz devlet adamları ve ekonomistleri, bunu kendi ekonomileri için bir nimet saymışlardır. Reşit Paşa serbest bir ticaret rejimi altında imparatorluk ticaretinin artacağını, tarımın ihraca yönelerek tarım alanının ve metodlarının gelişeceğini düşünüyor, geleneksel İslâm düşüncesiyle hayran olduğu Batı toplumlarının o zamanki iktisat politikalarının bu noktada birleştiklerini görüyordu. *Gülhane Hattı*'nda Şer'i at prensiplerine dönüşü isterken, Batı'nın liberal prensiplerini bu yolla geniş Müslüman kitlelere kabul ettirebileceğini hesaplamış olmalıdır. Reşit Paşa'nın siyaseti üzerinde bkz. H. İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu," *Belleten*, 28 (1964), 603-22. Bununla beraber, Mehmet Ali Paşa'ya, daha sonra Rusya'ya karşı İngiltere'nin siyasi desteğini sağlama kaygısı daima esas düşünce olmuştur bkz. Bailey, 129-233, Puryear, 146-179.

80 Gümrükler üzerinde İngiltere ile görüşmeler için bkz. M. Kütükoğlu, I, 78-86; II, 7-108, Puryear, 117-27; Bailey, 84-128.

Üzerinde durulması gereken nokta, büyük halk yığınlarının temsil ettiği büyük bez pazarının İngiliz sanayii tarafından nasıl ve ne zaman ele geçirildiğidir Aşağıdaki çizelge bu gelişimi ana hatlarında yansıtır.

İngiltere'nin Pamuklu İhracatı, 1825-1860

Tarih	Osmanlı Ülkesine İhracat		Bütün İhracat Toplamı	
	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk İpliği (bin libre)	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk İpliği (bin libre)
1825	3.578	557	132.129	35.334
1830	15.940	1.528	219.355	64.645
1835	25.692	3.272	421.122	118.470
1845	46.793	5.830	673.268	135.144
1850	31.124	2.384	757.979	131.370
1855	132.605	8.446	1.230.827	165.493
1860	229.201	22.824	–	–

Bu çizelgeden ortaya çıkan şudur ki, 1825-1830 döneminde pamuk ipliği ithalatı 3 katına, sonra gelen beş yılda 6 katına, 1860'da 1825 rakamının yaklaşık 40 katına çıkmıştır. Pamuklular ise yine 1825-1830 döneminde yaklaşık 5 katına, 1860'da 1825 rakamının 65 katına erişmiştir. İngiliz genel ihracatı içinde Osmanlı ülkesinin payı gittikçe büyümüştür. İthal edilen öteki mallar da hesap edilince 1850'de Osmanlı ticareti, İngiltere ticaretinde üçüncü sırayı almıştır. 1850'de İngiltere'den yapılan ithalatının toplamı yaklaşık sekiz buçuk milyon İngiliz sterlinine erişmiş olup bunun yaklaşık üç milyonunu dokumalar oluşturmakta idi.⁸¹ Daha sonraları, İngiltere'den pamuklu ithalatı, Fransa, Avusturya ve İsviçre'ye bakarak çok ileri bir düzeyde kalmıştır.

1878-1880 döneminde İngiltere payı, ithalatın toplamında yüzde 45, Fransa 16, Avusturya 14 idi.⁸² David Urquhart, pamuklu

81 Bailey, 74.

82 C. Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago ve Londra 1980, 79.

ithalâtının Osmanlı dokuma sanayii için yıkıcı etkilerinden söz ederken,⁸³ Üsküdar'da 600 tezgâhtan 1821'de ancak 21'i kalmıştır, Tesalya'da Tournovo (Tyrnavo)'da 2.000 tezgâhtan 1830'da 200 tezgâh işliyor, der. 1840'lardan söz ederken C. Hamlin (*Among the Turks*, New York 1877, 59) der ki: "five thousand weavers in Scutari were without employ, and reduced to the most deplorable beggary. The fast colors and firm material of Diarbekir disappeared... and Bursa towels came from Lyons and Manchester... Thus, all the industries of Turkey have perished". Bu perişanlığı, 1868 tarihli bir Osmanlı belgesi⁸⁴ şöyle tanımlamaktadır: "İstanbul ve Üsküdar'da min'el-kadim 2.750 aded kumaşçı destgâhi bulunarak bu sanatla İslâm ve Hristiyan teba'a-yi Devlet-i Aliyye'den 3.500 kadar nüfus taayyüş etmekte iken, otuz kırk sene zarfında bu destgâhlar yirmi beşe ve kumaşçı esnafı usta ve kalfalar olarak kırk nefere tenezzül etmiş ve kemhâcî esnafının 350 destgâhi olup...". Burada sözü edilen "kumaşçı" esnafı herhalde pamuklu dokumacıları olmalıdır. Urquhart'ın iyi bilgi aldığı anlaşıyor. Osmanlı kaynağı, çöküşün başlangıcı olarak 1828-1838 yıllarını gösterir. 1845 tarihli bir Fransız resmi raporu ise,⁸⁵ Suriye'de durumu şöyle anlatıyor: "A l'exportation générale, l'Angleterre occupe le premier rang; les toiles écriues, les cotons filés, les impressions sont les principaux articles qui alimentent ses relations avec la Syrie... Leur bon marché (de ces étoffes) les avait fait préférer aux tissus indigènes similaires; de là ruine presque complète de l'industrie de Damas et d'Alep. Ces deux villes comptaient, il ya une vingtaine d'années, au-delà de 25.000 métiers produisant des étoffes misoie, mi-cotton; aujourd'hui c'est à peine si le sixieme a survécu". Başka kaynaklarda, bu beklenmedik çöküşü yansıtan başka birçok gözlemler

83 D. Urquhart, *Turkey and its Resources*, 150.

84 O. N. Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, İstanbul 1922, 760. Bu vesika 1284 H. tarihinde kumaşçılar şirketi kurulmasına dair bir tüzüktür.

85 D. Chevallier, 300, not 1.

vardır.⁸⁶ Bizim için burada önemli olan nokta, değişikliğin ani ve yıkıcı etkisini, 1825-1830 yıllarında herkesin gözüne çarpar bir biçimde gösterdiğini saptamaktır.

Dikkate değer ki, İngiltere’de sanayi mamullerinin temel milli gelir içinde birdenbire bir sıçrama yapması (yüzde 20.8’den 31.9’a fırlaması), 1811-1821 arasında olmuş ve sürekli artma göstermiştir. Büyüme hızı, sanayi ve inşaat 1801-1831 arasında 4.7 (1901 yılına kadar görülen en yüksek oran) iken, öteki sektörlerde bunun hayli altındadır. (Tarım, ormancılık ve balıkçılıkta 1801-1831 döneminde bu hız sadece 1.2). Sanayi için 1821-1831 arası yavaş bir canlanma, 1850-1861 dönemi ise bir refah dönemi olarak nitelendirilir. Phillis Deane ve W. A. Cole’nin hesaplarına göre,⁸⁷ İngiltere’nin pamuklu ihracatı toplam değeri şöyle bir gelişme göstermiştir:

(Milyon İngiliz Lirası Olarak)

1805-1807	12,5	cari fiyatla
1811-1813	17,4	cari fiyatla
1815-1817	17,4	cari fiyatla
1819-1821	52,8	mamûlun değer yüzdesi olarak
1824-1826	51,1	mamûlun değer yüzdesi olarak
1849-1851	60,8	mamûlun değer yüzdesi olarak

Yazarlar, 1816-1840 döneminde pamuklu sanayiinin en yüksek büyüme hızına eriştiğini kabul ederler. Bu dönemde İngiliz iç pazar talebi, gelişmenin temel nedeni idi. Sonra dış pazar, pamuklu üretiminde daha büyük bir önem kazanıyor. Pamuklu sanayiine en büyük yatırım da aynı dönemde, makinenin bu üretime uygulanması ile gerçekleşiyor. Kapitalistler en büyük

86 Osmanlı kamuoyu durumu açıkça görmüş ve protestoya başlamıştır: Bkz. İ. Sungu, “Yeni Osmanlılar,” *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, 787-94, 837-40.

87 P. Deane ve W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688-1959, Trends and Structure*, Cambridge 1964, 166, 170-71, 185.

kâr oranını bu dönemde elde ettiler. Ortadoğu'da olduğu gibi, İngiltere'de de el tezgâhları 1820'lerden başlayarak ortadan kalkmaya başladı, 1850'lerde el tezgâhlarının üretimi önemsiz bir düzeye indi. Özetle, İngiliz pamuklu sanayiinde gerçek devrim 1820'lerde başladı.⁸⁸ Sonuç olarak, İngiltere'deki sanayi devrimi ile Ortadoğu'daki çöküş dönemi 1820-1840 olarak saptanabilir. Fakat yine de asıl büyük pazarın, köylünün harcadığı kaba bez piyasasının ele geçirilmesi zaman alacaktır.

Büyük Osmanlı el sanayii merkezlerinde, Halep, Şam, İstanbul, Üsküdar'da kaliteli pamuk dokuma sanayii çökerken köylerde ve kasabalarda yerli halkın gereksinimini karşılayan el tezgâhları yersel pazarı henüz elinde tutmakta idi. Bu küçük yerlerde "manifaturacı", yani Avrupa'nın makine mamûllerini satan aracı henüz köylünün aradığı adam olmamış görünüyör.⁸⁹

Panayır ve pazarlarda bu malların egemen olması için Avrupa kapitalizmi daha bazı sorunları, ulaştırma problemini çözmek, fiyat rekabetini etkileyen bir sürü iç (kara) rûsûmu kaldırtmak,

88 Age. 187-88, 191-92.

89 1252/1836 tarihli Beypazarı ihtisâb cedvelinde "mâl-i fatura tâbir olunan emvâl-i Efrenciyye"den söz edilir (BA. *İhtisâb Defteri* no. 32, s. 6) *Mâl-i fatura* yerine İtalyanca *manifatura*, Avrupa-fabrika malı anlamına Türkçe'de yerleşecektir. İstanbul'da Kapalı-Çarşı yerine Galata'nın kibar sınıf için bir alış-veriş yeri halini alması 1840'larda artık kesinlik kazanmıştır. (Özellikle bkz. Charles White, *Three Years in Constantinople*, II. Cilt, Londra 1846, 54-9). White, Kapalı-Çarşı'da ithal malı Hint ve Acem şalları (Kirman) gördüğü gibi, yerli ustaların bu şalları beceri ile taklit ettiklerini de kaydeder. Ona göre burada Hint şalları Londra'daki fiyattan üçte bir daha pahalıdır (II, 45; III, 217-218). Fakat moda değiştiği için bu Hint mallarına talebin, dolayısıyla ithalatın azaldığını, buna karşılık pamuklu veya yünlü ucuz Avrupa şallarının büyük sürüm yaptığını belirtir. Orta ve aşağı sınıf halk, uçkur ve entari yapmak için şimdi bu Avrupa şallarını yeğlemektedir. White, İstanbul'da her gün belli bir semtte kurulan hafta pazarlarında ucuz pamukluların satıldığını, en iyi *kalem-kârî* mendillerin Boğaziçi köylerindeki Rum ve Ermeni kadınlar tarafından dokunanlar olduğunu işaret eder (I, S. 27). Yerli *muslinler* için bkz. II, 103-40. Memur ve asker kıyafetinde Avrupalılaştırmanın, Avrupa yünüleri ithalatını nasıl geniş ölçüde arttırmış olduğuna dair gözlemi de (II, 53-54) ilginçtir.

veya kararlı bir miktar saptamak zorunda idi.⁹⁰ Fakat 1862'de Edirne'den gönderilen bir Fransız raporuna göre,⁹¹ kırsal bölge ticaretinde o kadar önemli bir yeri olan panayırlarda artık bu tarihlerde Avrupa pamukluları başlıca ticaret konusu olmuştur. Rumeli'de en büyük panayırlardan biri olan Uzuncaova (Edirne-Filibe arasında) panayırına 40 milyon guruş değerinde, çoğu İngiliz menşeli pamuklu kumaş, o arada *calico* (ucuz basmalar) ve *madapolam* (kuşkusuz Hint Masulipatam) getirilmiş, bunun 25 milyonluk bölümü orada satılmıştır. Getirilen öteki mallar, bu miktarın yanında önemsiz kalmakta idi. (Hırdavat üç milyon, koloni ürünleri bir buçuk milyon, yabancı yünlü kumaşlar bir buçuk milyon, İngiliz pamuk ipliği bir milyon). Buna karşılık, panayırdaki satılan yerli ürünlerin başlıcaları, aba bir milyon, koyun ve keçi derisi yarım milyon, demir 200.000 guruş değerindedir (1 guruş o zaman Fransız parası ile 20,8 santim karşılığıdır).

1860'da L. Farley, İngiliz kapitalizmi için Osmanlı ülkesinin pazar ve hammadde kaynağı olarak olanaklarını incelemeye geldi. Bu yeni aşamada o, durumu şöyle özetliyor.⁹² "Turkey is no longer a manufacturing country. The numerous and varied manufactures which formerly sufficed, not only for the consumption of the empire, but which also stocked the markets of the Levant, as

90 Bkz. M. Kütükoğlu, I, 117-27; II, 43-64; O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974.

91 Issavi, 145; Rumeli'de panayırların bir listesi: H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkânları," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 13 (1968), 63; 16. yüzyılda Anadolu'da kır pazarları için *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1978: Özel Sayı) S. Faroqhi'nin yazısı ilk önemli araştırmadır.

92 J. L. Farley, *The Resources of Turkey Considered with Especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Londra 1862. 1844 döneminden sonra Türkiye'ye pamuklu ve pamuk ipliği ithalatının geniş ölçüde artışı üzerinde bkz. M. Kütükoğlu, II, 130-31 ve eklerde şekil no. 9 ve 10. 1850'lerde durum için bkz. E. Michelsen, *The Ottoman Empire and its Resources, with Statistical Tables*, Londra 1853; İngiltere'de pamuklu üretimi artışı için: D. A. Farnie, *The English Cotton Industry and the World Market*, Oxford 1979, özellikle 91 (table 5), 101, 114-15, 128-29; Deane ve Cole, 212.

well as those of several countries in Europe, have, in some instances, rapidly declined, and in others become altogether extinct”.

Buna karşılık bu ülke ona göre, eşsiz bir hammadde kaynağıdır. Bu sırada Amerikan iç-harbi dolayısı ile, Türkiye'nin İngiltere için önem kazanan pamuk ihraç kapasitesi hakkında şu hükme varıyor: “There can be no doubt, therefore, entertained as to the possibility of an immense increase of the quantity of cotton grown in Turkey... It is, in fact, this capability of supplying raw material at a low price and of excellent quality which gives to Turkish commerce that importance and consideration in which it is held by the European Powers”.

Sonuçlar

Bu incelemeden bazı sonuçlar çıkarmak gerekirse denebilir ki, gerek dinamik ekonomiler karşısında Osmanlı ekonomisinin durumu, gerekse bizzat Osmanlı ekonomisinin iç yapısı incelenirken, pamuklu dokumalar yapım ve ticaretini birinci derecede göz önünde tutmak gereklidir. Eskiden Anadolu'da belli pamuk üretim bölgelerinde pamuklu el tezgâhı sanayiinin merkezileştiğini, uzak iç ve dış pazar için üretim yapıldığını gördük. Bu durum sonucunda, Yakındoğu hirfet üretimi ve kervan ticareti yöntemlerinde en ileri biçimlerin ortaya çıktığı da kadı sicillerindeki işlemlerden anlaşılıyor. Öbür taraftan köylerde giyim-kuşam gereksinimleri, en çok aile tezgâhında üretildiğinden, bu iş bölümü ve uzmanlaşmanın kısıtlı kaldığını söylemek gerekir. Bununla beraber, pamuklu tüketimi bu ekonomi aşamasında dahi, bölgelerarası yoğun bir ticaret konusu olmuştur.

Hint pamuklularının, 15. yüzyıldan beri Osmanlı ithal malları arasında olduğunu biliyoruz. Özellikle, sarıklarda ve kadın başlık veya örtülerinde, çok ince müslin tül çeşidi, çok erkenden lüks bir ithal malı olarak kullanılıyordu. 1640 narh defteri, 17. yüzyılda Hindistan'ın pahalı müslin çeşitlerinin Osmanlı pazarına hâkim olduğunu kanıtlar. Avrupa'dan Osmanlı ülkesine

giren gümüşün doğuya, Hindistan'a doğru akışı yalnız baharat, kıymetli taşlar ithali sonucu değildi, belki daha çok pahalı Hint müslinleri ithalinden ileri gelmekte idi. Hindistan'da pahalı çeşitler yerine halk için harcialem taklitlerin ortaya çıkması, özellikle çit (chintz) basmaların ve ucuz müslinlerin yapımı, bu malların Ortadoğu ve Avrupa pazarlarını istilâsı, dünya ekonomisinde gerçekten bir devrim olarak nitelendirilebilir. Bu gelişme, özellikle basmalarda, 17. yüzyıl ilk yarısına götürülebilir. Pazar genişlemesinin, Hint pamuklu ithalâtında artışın, doğuya değerli madenler akışını hızlandırdığı için, Osmanlı idare sınıfı arasında kaygı doğurduğu da bir gerçektir. Avrupa'da ise bunun, endüstri devrimine götüren bir gelişimin hareket noktası olduğu genellikle kabul edilir.⁹³ Osmanlı pamuklu sanayii, kendini toparlamış, ham pamuk üretimi, ucuz işçi ve gerekli teknik ve beceriye sahip olması nedeni ile bunalımı bir derece önlemiş görünmektedir. Bununla beraber, 17. yüzyıldan beri Hint pamuk ipliği ithali, dikkatle üzerinde durulacak bir olgudur. Hint pamuklu sanayiinin Osmanlı ekonomisi üzerinde etkilerini hakkı ile ölçmek için daha derinliğine araştırmalar yapmak gereklidir.

Şu bir gerçektir ki, 18. yüzyıl ikinci yarısından beri Avrupa pamuklu sanayii Ortadoğu pazarına Hint müslin ve basmalarının taklitleri ile girmiştir. 19. yüzyıl ortalarına doğru, halâ başlıca Avrupa çeşitlerini bu Hint taklitleri oluşturmakta idi Öyle görünüyor ki, İngiltere, Ortadoğu piyasasında her bakımdan Hindistan'ın izleyicisi ve mirasçısı olmuştur. Ortadoğu'da sürümü olan Hint mallarının yapımını İngilizler Hindistan'da öğrenmiş, iç ve dış büyük pamuklu pazarının kapitalist genişleme için vaatleri İngilizleri ucuz ve massiv yapım metotları bulmaya itmiş ve nihayet İngiliz fabrika pamukluları Ortadoğu'da Hindistan mallarının yerini almıştır. İngiltere'nin başlangıçta transit (re-export) şeklindeki rolü, sonra kendi pamuk ipliği ve kumaşlarını ihraç şeklini almıştır.

93 Sorunun tartışması şurada: R. M. Hartwell (yayınlayan), *The Causes of the Industrial Revolution in England*, Norwich 1967.

Doğu'da emek maliyetini düşüren faktörler, büyük işsiz yığınları, yaşam-geçim giderlerinin çok aşağı düzeyde olması, buğday ve pamuk ürünlerinin memleket içinde yetiştirmekte olması İngiltere için rekabeti güçleştiriyordu. Makine öteki problemlerle birlikte maliyet sorununu çözmüştür. Bu da ancak 1815-1830 döneminde kesinleşmiş, dünya ekonomisi ve Osmanlı ekonomisi için yeni bir dönem başlamıştır.

Bu incelememizde pazar açmada, kalite, zevk ve moda ve hepsinin üstünde de emek maliyet faktörünün rolü üzerinde durduk. Osmanlı sanayiinin çöküş sürecinde aşamalar vardır ve her aşama başlıca İngiliz teknolojisinin emek maliyetinde başardığı indirime bağlı olmuştur. Öyle görünüyor ki, ilk aşamada pamuk ipliği, sonra müslin ve basmalar, üçüncü aşamada da asıl büyük pamuklu piyasası, yani kaba pamuk bezleri ithalatı önem kazanmıştır.

Osmanlı pamuklu sanayii yerini almak için İngiliz kapitalizminin üstün (rasyonel) ekonomi yöntemleri ile çalıştığı noktasını unutmamak gerekir. Osmanlı pazarında fiyat, kalite, talep koşulları, firmaların zaman zaman gönderdikleri ticaret ajanları ve konsoloslar tarafından dikkatle izlenmekte, ölçülmekte, ticari-sınai strateji ona göre ayarlanmaktadır.

Avrupa sanayiinin Osmanlı büyük köylü-pazarını ele geçirmesi, yani gerçekten Osmanlı ekonomik çöküşü hangi tarihe rastlar sorusunu yanıtlamak için, yukarıda ileri sürdüğümüz aşamaları göz önünde tutmak gerekir. Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisinin tam bir uydusu durumuna düşmesi, pamuklu gereksiniminin büyük bölümünü dışardan alıp ham pamuk satar hale gelmesi ile ilgilidir. Bunda madenler, koloni malları yanında pamukluların başta gelen önemi unutulmamalıdır. Buna göre, Osmanlı ana geleneksel sanayiinin çöküşü süresini 1830 hatta 1850'ye kadar geciktirmek olanaklıdır.

Son olarak işaret edilebilir ki, bugün Türkiye, yeniden ana sanayi kolu haline gelen pamuklu sanayiinde ihracatçı durumunu

korumaya çalışıyor. Bu savaşta başarı için, öyle görünüyor ki, her şeyden önce üretim maliyetini, dış pazar koşulları ile ayarlamak, hammadde, kalite faktörleri yanında özellikle emek maliyetini avantajlı düzeyde tutmak zorundadır. İşçinin yaşam-geçim düzeyini ileri Batı toplumlarındaki düzeyde tutmakla beraber, bu avantajın nasıl sürdürülebileceği, herhalde bugün Türkiye ekonomisinin en çetin sorunu olarak ortaya çıkmıştır.

BÖLÜM 4

SİYASET

BATI ANADOLU'DA GÂZÎ BEYLİKLER, BİZANS VE HAÇLILAR

1300 tarihlerine doğru Batı Anadolu'da kurulan beylikler kendi hafif donanmalarıyla, başta Venedik ve Ceneviz olmak üzere Doğu Akdeniz'de Latin egemenliği altındaki adalar için büyük bir tehlike oluşturdu. Bu deniz gâzileri (*guzât fî l-bahr*), Ege Denizi'nde ve Balkan tarihinde yeni bir dönem açacakları gibi, sonradan 14. yüzyıl sonlarında Osmanlı egemenliği altına girerek Osmanlı deniz gücünün çekirdeğini oluşturacaklardır (1389-1390).

1291'de Papa'nın, Doğu Akdeniz'de İslâm ülkelerine karşı abluka ilân etmesinden sonra, Hristiyan donanmaları Anadolu kıyıları boyunca karakol gezmekteydiler. 1293 tarihinde 20 kadirgadan oluşmuş bir Venedik donanması Alanya'yı ele geçirdi. Alanya I. Alâeddin Keykubad tarafından fethedilmişti (1223). Karamanlılar kısa zaman sonra şehri geri aldılarsa da, Latin deniz devletleri, bu arada Rodos'ta yerleşmiş olan Hospitaller savaşçı tarikatı, Anadolu kıyılarında, Teke'de Makri Körfezi'nden Çukurova (Kilikya)'ya kadar birçok önemli deniz üslerini zapt ettiler. Meselâ, Kaş kasabası karşısında küçük Meis Adası (Castello Rosso), Rodos şövalyeleri tarafından, Rodos'la bu ileri karakollar arasında ulaştırmayı devamlı şekilde kontrol etmek için işgal edilmişti. Batı Anadolu'nun 1290-1304 tarihleri arasında tümüyle Türkmenlerin egemenliği altına düşmesinden sonra deniz gâzilerinin akınları, büyük ölçüde ve başarılı biçimde, yeniden başladı. Batı Anadolu'daki Gâzî Türkmen beyliklerinin ilki olan Menteşe Beyliği'nin, Güney Anadolu'dan Selçuklu Sahil

Beyi (*meliku's-sevâhil*) unvanını taşıyan biri tarafından kurulmuş olması kayda değer. Onun, bu Teke kıyılarını daha 1269 yılına doğru tamamıyla kendi kontrolü altına aldığını, bu arada Strobilos, Stadia ve Trachia limanlarını ele geçirdiğini biliyoruz. Bu bölgede Menteşe Bey, kışlak için her mevsim Toroslar'dan sahil ovalarına inen Türkmenleri örgütleyerek, güçlü bir deniz beyliği kurmuştur. Çağdaş bir Bizans kaynağı olan Georgios Pachymeres (eseri 1307'ye kadar gelir) açıkça yazar ki, Menteşe Bey akınlarında, Teke (Caria) limanlarını kullanmıştır. Daha kuzeyde Ephesus (Selçuk) körfezinde Anaea (Aniya) bu dönemde her menşeden korsanın toplanma yeri olup, Türk korsanları 1278'e doğru burada sağlam bir şekilde yerleşmiş bulunuyorlardı.

Batı Anadolu, Türkmen gâzilerinin eline geçmeden önce, Bizans idaresinde, deniz kuvvetlerinin büyük bölümü, Ege'de, Marmara Denizi'nde ve Karadeniz'de belli limanlarda bulunuyordu. Bu durum, bu limanların üst tarafında gemi yapımı için gerekli ağacı sağlayacak ormanların bulunmasıyla belirlenmiştir. Bu limanlarda gemiciler, korsanlar ve gemi yapımında ustalar toplanmış bulunuyordu. Açıkça görüyoruz ki, Gâzî beylikler kurulduğu zaman onların filoları da, Laskaridler zamanında (1208-1259) olduğu gibi, aynı limanlarda ortaya çıkmıştır. Bu limanlar, sırasıyla Ege Denizi'nde Aniya, Ephesus, Smyrna, Adremittyon; Marmara Denizi'nde ise Karamides (Kemer?), Pegai (Kara-Biga), Cyzicus (Aydıncık), Cios (Gemilik, Gemlik) idi. 1284 yılında Bizans idaresi tasarruf için bu limanlardaki donanmaları kaldırdığı zaman bu Rum gemiciler, gemi yapımcıları ve esnaf işsiz kalmışlardı. Gemicilerin çoğu korsan olmuş ve zengin İtalyan tüccar gemilerine karşı korsanlığa başlamıştı. İşte Türk beylikleri, deniz akınlarında bu işsiz güçsüz yerli Rumlara istihdam, geçim ve ekonomik faaliyet sağladılar. Onları kendi hizmetlerine aldılar. Zamanla bunların çoğu efendilerinin dinini kabul ettiler. Bu limanlar, şimdi denizci gâzilerin üsleri ve aynı zamanda önemli ticaret merkezleri durumuna geldi. Bu limanlardan Ephesus, Akdeniz'de en önemli ticaret merkezi hâlini aldı. İzmir o zaman

Gâzî Umur Bey'in deniz akınlarında bir gazâ üssü durumundaydı. Karşıda Yeni-Foça, ticaret limanı olarak faaliyetliydi.

Aydınoğlu Umur Bey ve ilk Osmanlı deniz kuvvetlerinde, donanmalarda profesyonel tayfa yerli Rumlardan, savaşçı gâziler ise Türklerden oluşmaktaydı. Batı Anadolu'nun iç bölgelerinde, sınırlardaki yerli Rum tekfurları Türkmen uc beyleriyle işbirliğine gittikleri gibi, bu limanlarda Rum ileri gelenleri ve korsanları da gâzî beylerle işbirliğini seçtiler. Aslında, Rumlar olsun Türkmenler olsun, aynı ortak düşmana karşı savaşmakta ve yağma akınları yapmaktaydılar. Bu düşman, Ege adalarını, Mora'yı ve Yunanistan'ı egemenlik altına alan ve sömüren Latin soyundan efendiler Venedik, Cenevizlilerdi. Yerli Rumlar, Katolik olan efendilerden nefret etmekte ve Girit adasında gördüğümüz gibi, sık sık isyan ediyorlardı. Kuşkusuz, Türkmen beylerinin yerli Rum halkına "istimâletle" uzlaşıcı bir tavır almaları, bu Rumların onlarla işbirliğini kolaylaştırıyordu. Beylerin başarılı deniz akınları için Türkmen gâzilerini ve Yunanlı gemicileri örgütlemesi, bu limanlarda yeni işlerlik kazanmış bir topluluğun ortaya çıkmasında kesin bir rol oynamıştır.

1260-1310 döneminde, çökmekte olan Bizans egemenliğinin yerini, işte bu işbirliği sonucu ortaya çıkan Türkmen deniz beylikleri doldurmuştur. Şimdi bölgedeki mücadele, bir yandan tüccar çıkarlarını ve Katolik Latin feodal senyörleri temsil eden İtalyan denizci cumhuriyetleri (ki bunlar klasik haçlı döneminin kalıntılarıydı), öbür yandan demografik ve ekonomik baskılar altında batıya yayılmak için gazâ yapan Türkmenler arasındaydı. Türkmenler Batı Anadolu'yu istilâ ederken Cenevizliler Doğu Ege adalarını, Sakız, Midilli ve öteki adaları Bizans'tan alıp işgal etmekte ve bir bakıma Bizans devletinin ekonomik ve siyasî çöküşüne ayrıca katkıda bulunmaktaydılar.¹ Bu Latin devletleri arasında başta

1 Enerjik Bizans imparatoru genç III. Andronik'in (1328-1344) Sakız ve öteki adaları, Gâzî Beylikler ile İttifak ederek geri alma girişimi kalıcı bir sonuca ulaşmamıştır, bkz. A. Laiou, *Constantinople and the Latins*, Cambridge, Mass, 1972.

gelen iki tüccar ve denizci İtalyan devleti, Venedik ve Ceneviz arasında Ege deniz yolları için amansız mücadele, korsanlığın görülmemiş derecede artışı ve nihâyet yerli Rumların Lâtin efendilerine karşı düşmanlığı, Ege dünyasında Türkmen yayılışını hazırlamış ve kolaylaştırmıştır. Ege Denizi'nde adalar ve kıyı bölgelerinde egemenlik sorunu, 14. yüzyılın ilk yarısında en önemli milletlerarası sorun hâline gelmiş ve sonuçta haçlı faaliyetlerinin Suriye, Filistin ve Mısır'dan Ege Denizi'ne kaymasına sebep olmuştur.

Umur Gâzî'den önce Türkmenlerin deniz akınlarının hareket noktaları konusunda bilgimiz kısıtlıdır; zira bu akınlar hakkında bilgi veren tek kaynağımız Batılı raporlar olup bunlarda akın yapanların nereden geldikleri bildirilmemiştir. Aziz Yahya (Hospitaller) Şövalyeleri'nin Rodos'ta yerleşmesinden önce, bu adanın Menteşe Türkmenleri tarafından işgal edileceği yakın bir olasılık olarak görünüyordu. Batı kaynaklarına göre,²² Ege adalarına karşı ilk ciddi Türkmen istilâsı, Ephesus ve Körfez bölgesinde Sasa Bey idaresinde Menteşe Türkmenlerinin idaresi kurulduğu zaman, 1304 yılında kendini göstermiştir. Bu şehir ve bölge, az zaman sonra Aydın-ili beyi Mehmet Bey'in idaresindeki Türkmenlerin egemenliği altına geçmiştir; bundan sonra Rodos'un, Sakız'ın ve Midilli'nin Türkmen akınlarına hedef olduğunu göreceğiz. Midilli'nin, 1307'de "Khlamouz" kumandasındaki Türkmenler tarafından istilâ ve yağma edildiği haberi verilmektedir. Rum kaynaklarında Kalamuz adıyla anılan bu bey, açıkça Karasi Türkmenlerinin beyi olan Kalem Bey'dir. 1300-1329 döneminde Doğu Ege Deniz'de çökmekte olan Bizans egemenliğinin yerini almak için yapılan mücadelede, Türkmenlerin başlıca rakipleri Cenevizliler ve Rodos şövalyeleriydiler. Çağdaş tarihçi Pachymeres, durumu şöyle anlatır:

İtalyanlar, II. Andronicus'un Sakız ve Midilli adalarının savunmasında ihmal gösterdiğini ve bu adalar Türklerce işgal edilirse

2 Batı ve Bizans kaynaklarına göre en son ayrıntılı eser: Kenneth Setton, *The Papacy and the Levant*, I, Philadelphia. 1330-1350 dönemi için özellikle, P. Lemerle, *L'émirat d'Aydın, Byzance et l'Occident*, Paris 1957.

kendi durumlarının kötüleşeceğini gördüklerinden, imparatoradan bu adaların gerektiği gibi savunulmasını, eğer bu olmazsa bu adaların gelirleri ile bir donanma yaparak savunulması işinin kendilerine bırakılmasını istediler.

Sakız, 1304 tarihinde Cenevizli I. Benedetto Zaccaria tarafından işgal edildi. Rodos, bir Ceneviz korsanının işbirliği ile Aziz Yahya şövalyelerinin eline geçti (15 Ağustos 1308).

Türkler Anadolu tarafını istilâ edip karada yerleşirken gördüler ki, denizde kontrol kurmadan adaları işgal etmek çok tehlikelidir. Latin milletleri, 23 Temmuz 1319 deniz savaşında üstünlüklerini kanıtlamış bulunuyorlardı. Bu savaşta Mehmed Bey kumandasında Ephesus'tan gelen bir Türk filosu -10 Kadirga ve 18 küçük gemi- Ceneviz ve Rodos şövalyelerinin birleşik filoları tarafından baskına uğramış ve tahrip edilmişti. O tarihten başlayarak on yıl içinde, Ege Denizi'ndeki Venedik kolonilerine ve deniz gidiş-gelişine en çok zarar verenler Türkler değil, Rum ve Ceneviz korsanlarıydı. Meselâ, 1307-1326 döneminde, bu yüzden, Venedikliler Bizans İmparatorunu, Rumların verdiği zararlar karşılığı bir tazminat ödemeye mecbur ettiler. 1318'den sonra Don Alfonso Fadrique (1317-1330'da Atina Katalan beyliğinin genel valisi) kumandası altındaki Katalanlar ile Aydın ve Menteşe Türkleri arasında işbirliği gerçekleşti. Böylece Türkler, Venediklilere karşı faaliyet alanlarını Agriboz ve Girit adalarına kadar genişletme imkânını buldular. Katalan-Türk işbirliği, özellikle Agriboz'daki Venedikliler için çok zararlı olmuştur. Türkler, 1326'daki akınlarında ada üzerinde Fadrique'nin topraklarına zarar vermekten kaçınmışlar ve gemileri Venediklilerce zapt edildiği zaman Fadrique'nin arazisine sığınmışlar ve sonra onun gemileri ile Anadolu'ya dönmüşlerdir. Olayların çağdaş bir gözlemcisi olan Sanudo Torsello, 1327'de Agriboz adasını tehdit eden 6 Kadirga ve 30 küçük gemiden oluşmuş güçlü bir Türk filosundan söz etmektedir. 1327 kışında Türkler 7 gemi ile tekrar gelmişler, Aegina adasını ve Mora'da Latinlere ait toprakları yağma etmişlerdir. Venedik'ten Agriboz adasının tamamını ele

geçirmeyi planlayan Fadrique için bu Türk akınları yararlı oluyordu. Bu dönemde adaya akın yapan Türkler, başlıca halkı esir edip Anadolu'da satmakla ilgilidiler. Bu durum, zamanla adadaki topraklarda tarım faaliyetini ciddi şekilde etkilemiş ve Lâtin feodal beylerin gelirlerine kesat gelmiştir.

Türk akınlarına karşı Ege Denizi'ndeki Hristiyan milletler arasında savunma için bir birlik kurma konusunda ilk temaslar, Venedik'in girişimi ile daha 1327'de başlamış bulunuyordu. Fakat bu konuda ciddi görüşmeler, ancak 1332'de Umur Bey'in Bizans ve Venedik topraklarına karşı seferleri başladığı zaman görüldü. Başlangıçta bu görüşmelere, Bizanslılar ve Sakız'da Cenevizli Martino Zaccaria dahil Ege'deki bütün Hristiyan milletler katılmıştı. Venedik ilk adım olarak 1324 Ekim'inde, II. Andronicus ile bir mütareke yapmakla işe başladı. O zamana kadar Venedik daima, İstanbul'da Latin İmparatorluğu'nu yeniden canlandırarak Levant'taki üstün durumunu geri almayı ummaktaydı. II. Andronicus ise, Rum uyruklarının duygularını izleyerek Venedik'e karşı bir politika gütmekte, dolayısıyla gittikçe daha çok Ceneviz desteğine bağlı kalmaktaydı. 1322'de Bizans diplomasisi tamamiyle ters bir tutuma girdi: Cenevizlilere fazlasıyla bağımlı olduklarını ve Türk tehlikesinin büyümekte olduğunu gören Bizans İmparatoru, Papa ile görüşmeye başlayıp kiliselerin birleşmesi politikasını benimsedi; Venedik'e ve öteki Lâtinlere yaklaşma politikasını ele aldı.

Yeni Bizans İmparatoru III. Andronicus (1328-1341), Doğu Ege'de Bizans egemenliğini yeniden canlandırmak ve Türklerin ilerleyişini durdurmak için azimli bir politikaya yöneldi. Biliyoruz ki, tahta gelişinden az sonra Mayıs 1329'da Osmanlılara karşı Pelakanon'da (Gebze kıyısında) başarısızlıkla sonuçlanan bir savaş verdi. Bu enerjik politikayı yürütebilmek için Batı Hristiyan milletleri ile uzlaşma ve ittifakı zorunlu görüyordu. Aynı zamanda Venedik de, Bizans dâhil Ege'deki devletleri bir ittifak hâlinde birleştirmeyi gerekli görüyordu. Bu amaçla Venedik, nihâyet Papalık ve Fransız sarayı ile Bizans'a karşı Doğu'da

Latin hâkimiyetini yeniden kurma ve kiliselerin birleşmesi konularında ısrar etmemeleri noktasında anlaştı. Torsello'nun anlattığına göre, Ege'de Türk tehlikesi ilk ve en âcil problem olarak görülüyor ve buna karşı genel bir Haçlı seferi örgütlemek gereği kabul ediliyordu.³³ Gerçekte Venedik, Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını savunmak için Batı Hristiyan dünyasını harekete geçirmek için yeni bir politika tespit etmiş bulunuyor ve bu yeni aşamada ayrılmacı (şizmatik) Bizanslıların yerine Türkleri koyuyordu.

Daha 1317 yılına doğru, Cenevizli Zaccarialar, Sakız ve İzmir kalesine sahip oldukları için, Türklere karşı deniz akınlarını durdurmak bakımından en etkin kuvvet sayılmaktaydı. Bir haçlı seferi planı hazırlamakta başı çeken Dominiken keşiş Adam de Guillaume şunu önermekteydi: Haçlılar ilkin Çeşme (Aerythrea) yarımadasını işgal edeceklerdi. Burası, Türklere karşı Sakız ile beraber Anadolu'nun yeniden ele geçirilmesi için mükemmel bir üs olabilirdi. İstanbul'da Lâtin İmparatorluğu'nu yeniden diriltme planında Philip de Taranto, Sakız'a sahip Martino Zaccaria'yı "küçük Asya'nın Kralı ve Despotu" olarak adlandırmakta ve onun ülkesine Midilli, Samos, Kos, Tenedos, Icaria ve Marmara adalarını katmaktaydı.

Aydınoğulları donanmasını, Ceneviz ve Rodos birleşik donanmasının Sakız açıklarında bozguna uğratması (23 Temmuz 1319), Türkleri deniz akınlarında ancak geçici bir dönem için engellemişti. Kuvvetli bir garnizon tarafından savunulan İzmir kalesi, iki buçuk yıl dayandıktan sonra sonunda Martino Zaccaria tarafından Umur Bey'e teslim edildi. Aydın Beyi Mehmed'in enerjik oğlu Umur Bey, Martino'yu, destanın anlattığına göre "toyladı", yani bir genel ziyafetle onurlandırdı ve Martino ona tâbii olarak geri Sakız'a gitti. Destan'ın ifadesiyle, "ada illik" oldu. *İllik* terimi, bu dönem Türk kaynaklarında Dârü'l-İslâm oldu, demektir. Yani Martino, Umur beyin bir *haraçgüzâr tâbii* olmayı kabul etti. P.

33 Laiou, "Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks," *Speculum*, 45 (1970), 374-392.

Lemerle'e göre,⁴ Doğu Ege'de Bizans egemenliğini yeniden kurmaya azimli olan yeni İmparator III. Andronicus'un entrikalarından kuşkulanan Martino, İzmir'i bu şekilde boşaltmayı ve orada tuttuğu garnizonu Sakız savunmasında kullanmayı zorunlu görmüştür. Fakat işaret ettiğimiz gibi, şimdi Sakız'da Martino, Aydın beyliğinin üstün egemenliğini tanımıştır. Dârü'l-İslâm'a dâhil olan yerlerin savunması Müslüman devlet için bir ödevdir. Başka deyimle, şimdi Martino Bizanslılara karşı Umur'un ittifak ve himâyesini kabul etmiş bulunmaktadır. Bu durum, 1329 yılından sonra Umur'un Bizanslılara karşı neden düşmanca hareketlere giriştiğini açıklar. Andronicus, Martino'yu bozguna uğratarak esir ettikten sonra Sakız'ı doğrudan doğruya Bizans idaresi altına soktu. Umur Bey, şimdi Bizans egemenliği altına girmiş bulunan Sakız'a saldırmış ve ondan sonraki yıllarda Bizans'a ait Gelibolu ve Trakya'ya (1331) ve Mora'daki Yunan topraklarına (1332) seferler yapmıştır. Kaynağımız Destan'ın açıkça söylediğine göre, Bizanslılarla Umur bey arasındaki düşmanlık, 1329 sonbaharında Birgi'de oturan Umur'un babası Mehmet Bey ile İmparator arasında bir antlaşma imzalandıktan sonra da devam etmiştir. Kantakuzenos'a göre⁵ Aydınoğlu Mehmet Bey, yıllık bir haraç ödeme vaadi üzerine İmparatorun topraklarına saldırmamayı kabul etmiştir. Burada görüyoruz ki, Umur bey Aydın Beyliği'nin uc bölgesinde gazâ seferlerini örgütleyen ve bağımsız hareket eden bir gazâ lideri durumundaydı ve Saruhanoğlu ile ittifak hâlinde Bizanslılara karşı savaşa devam etmekteydi. Umur, babası ile yaptığı tartışmada, kâfirlere karşı gazâyı önlemenin Tanrı'nın emirlerine karşı gelme anlamına geleceğini söylüyordu. Gâzî Uc beyi ile merkez arasında bu çeşit bir gerginlik, Osmanlı Devleti'nde Bursa'da oturan Sultan Orhan ile ucların kumandanı Rumeli fâtihi Süleyman Paşa arasında aynı biçimde ortaya çıkmıştır. Bundan başka, herhâlde Rum ajanları aracılığıyla, Umur Gâzî bölgedeki Hristiyan

4 Lemerle, 54-58.

5 Lemerle, 67.

milletler arasında bir haçlı seferinin hazırlıkları hakkında haber almış ve Bizans İmparatorunun Türklere karşı ittifak görüşmelerine katıldığını öğrenmişti.

Umur, babasının İmparator ile uzlaşma politikasına karşı, kendisi Batı Anadolu deniz gâzileriyle Gelibolu'da ve Samotraki adasında Yunanlılara saldırmış ve Trakya'da Porou'da karaya çıkmıştı (1331 veya 1332). Umur, 1332'de Agriboz'a ve Thessaly'da Venedik'e ait Bodonitsa kalesine karşı seferlerinde, Venedik'e bağlı adalara yaptığı akınlarda, Batı Anadolu'dan gelen öbür Türk gâzileriyle işbirliği yapıyordu. Şu da ilginçtir ki, Venedik daha 1332 Temmuz'unda Bizans ile bir ittifak için görüşmelere başlamış ve Türkmen Gâzî beylerine karşı kurulan ittifaka Bizans da dâhil olmuştur. Ege Denizi'nde Türklere karşı bu ilk Hristiyan ittifakı, Venedik'ten başka Rodos, Kıbrıs, Bizans, Papa ve Fransa kralını içeriyordu. Müttefiklerin meydana getirdikleri 40 kadırgadan oluşan güçlü filo, Karesi uc bölgesi Bergama emîri Şücaeddin Yahşi-Han'ın 250 gemiden oluşan filosunu Edremit körfezinde tahrir etti (1334). Kaynağımız olan Destan, Hristiyan donanmasının İzmir'e çıkarma yapmak için girişimlerde bulunduğunu, fakat bu saldırıların Türkmen okçular tarafından püskürtüldüğünü anlatmaktadır.

1334 yılında Umur, Ulu-Beg sıfatıyla Aydın Beyliği'nin merkezi Birgi'de oturmakta olan babası Mehmed Bey'in ölümü üzerine Aydın-ili'nin baş hükümdârı olarak tahta geçti. Bu durum, haçlılara karşı beyliğin bütün kuvvetlerini gazâ amacıyla kullanmak imkânını sağladığı için onun faaliyetlerinde yeni bir dönüm noktası oluşturmaktaydı. O, bir gâzî bey sıfatıyla ilk ödevinin, merkezi Birgi'ye yakın bir Bizans şehri olarak kalmış olan Alaşehir'i (Philadelphia) almak olduğunu hissediyordu. Şehri kuşattı ve ancak kendisine haraç ödenmesi şartıyla kuşatmayı kaldırmaya razı oldu. Bu sırada Bizans diplomasisi bir kere daha yön değiştirdi ve Ege Denizi'nde egemen olan Lâtin milletlerine karşı Türklerle bir ittifak aradı. Bu değişiklik, kurnaz Büyük Domesikos Ioannes Kantakuzenos'un politikası olup onun tarafından

bölgedeki Bizans politikasının temel prensibi olarak sonuna kadar izlenmişti. Şimdi Bizans hükümeti, Sakız'a karşı sürmekte olan Ceneviz tehdidi ve o sırada Midilli'nin, Foça hâkimi Domenico Cattaneo tarafından işgali üzerine Umur Bey'le bir antlaşma yapmaya çalıştı. III. Andronicus, Umur Bey ve kardeşi Hızır ile Çeşme yarımadası yakınında buluşup görüşmeleri başlattı. İmparator, bir anlaşmaya varmak için Umur Bey'e büyük bir para (Destan'a göre 100.000 altın) vermeyi önermekteydi. Bu görüşmeler hakkında destan bize, bazı ilginç ayrıntılar sağlamaktadır: Umur Bey bu parayı reddetti; onun yerine Sakız ve Alaşehir için yıllık bir haraç ödenmesi konusunda ısrar etti. Bunun karşılığında Umur Bey, Bizans ile genel bir barış konusunda garanti vermeye ve Bizans'ın düşmanlarına karşı askerî yardım göndermeye hazır olduğunu bildirmekteydi. Sonunda İmparator, Destan'ın söylediğine göre, "Sakız'ı Umur'a bağışlamayı" ve yıllık bir "mâl-i harac" ödemeyi kabul etti. Bu koşulla, İslâm hukukuna göre, Sakız adası tekrar Dâru'l-İslâm'ın bir parçası hâline geliyordu. Öbür taraftan, İmparator için bu garanti, Umur Bey'i, adayı Lâtinlerin saldırılarına karşı koruma zorunluluğu altına sokmaktaydı. Bizans, bu korumayı sağlayacak durumda değildi. Destan'ın ifadesiyle, antlaşma "yeminle tasdik" edildi. Böylece, Umur'un Martino Zaccaria zamanından beri başlıca kaygısı olan Sakız sorunu, sonunda Aydın Beyi lehine bir çözüme ulaşmış bulunuyordu. Bundan başka, bu dostça görüşmelerin sonunda, Destan'ın anlattığına göre, Umur Bey ve İmparator "kardeş" oldular. Bu olay üzerinde Destan'ın verdiği ayrıntılar yanında, Bizans kaynakları Greogoras ve Kantakuzenos, Umur Bey ile beraber Saruhanoglu'nun da İmparatorla ittifak yaptığını, Foça'yı egemenlik altına sokmak ve Midilli'yi Kattaneno'dan geri almak için İmparator'un çabalarında kendisi ile askerî bakımdan işbirliği yapmaya karar verdiklerini kaydederek.

Umur Bey açısından bu antlaşma, gerçekten önemli bir diplomatik başarıydı. Çünkü böylece Hristiyan ittifakının katılımcılarından biri kendisiyle ittifak hâline geliyor ve Sakız adası

üzerindeki egemenlik hakkı yeniden tanınmış oluyordu. Bir haçlı seferinin tehdidi altında bulunan Umur Bey için, Bizans ile barışı yeniden kurmak mantıklı bir siyasetti. Bizanslılara gelince, Umur ile ittifak değerli bir askerî yardım sağladığından, III. Andronicus'a İmparatorluğun başka taraflarında Bizans egemenliğini yeniden canlandırma fırsatı vermiş oluyordu. Böylece, Bizans İmparatoru yalnız Ege'de değil, Acarnania ve Arnavutluk gibi Bizans'ın uzak vilâyetlerinde de askerî harekâta bulunmak şansını elde etmiştir. Fakat çok geçmeden, Bizans için bir talihsizlik eseri olarak, III. Andronicus'un ölümü (1341) üzerine Bizans'ta iç savaş patlak vermiş ve bu iç savaş süresince Kantakuzenos, rakiplerine karşı "sâdik dostu" Umur Bey'in sağladığı askerî yardımdan fazlasıyla yararlanmıştır.

Durumdan yararlanan Aydın Beyi, bölgedeki küçük Hristiyan devletleri kendi haraçgüzârları veya müttefikleri hâline getirerek, Ege Denizi'nde gerçek bir Müslüman deniz İmparatorluğu kurma yoluna girdi. Destan tarafından verilen ayrıntılı bilgiler, Fransız Bizantinisti Paul Lemerle tarafından çok kez reddedilmekte ya da yanlış yorumlanmaktadır. Bu yanlışlar, şu anlayıştan kaynaklanmaktadır: Hristiyan devletlerin ödediği yıllık haraç onlar tarafından, Türkmen akınlarını durdurmak için verilmiş önemsiz bir fidye olarak yorumlanır; buna karşı Müslümanlar ödenen haracı, o devletin Müslüman egemenliğini tanımış olması ve Dârü'l-İslâm'ın bir parçası hâline gelmesi biçiminde yorumlamaktadırlar. Umur Bey'in Katalanlarla ittifakı nasıl Agriboz ve Yunanistan seferlerini kolaylaştırmış ise, Bizanslılarla yaptığı ittifak da onun önünde Balkan Yarımadası'nı açmıştır. Bizanslılarla ittifak sayesinde Umur, şimdi gemilerini Trakya kıyılarında dost bir toprakta karaya çekip akınlara girişebilmektedir. Öbür yandan, bölgedeki Hristiyan devletler arasındaki rekabetler, özellikle Venedik ile Katalanlar, Cenevizler ile Bizanslılar arasındaki anlaşmazlıklar, Venedik ve Papalığın ortak bir cephe kurma çabalarını engellemektedir.

Bayrağı altına koşuşan kızıl börekli Türkmen azepleri sayesinde askerî gücü ziyadesiyle artan Umur Bey, Kantakuzenos

ile ittifakından yararlanarak 1341-1345 yılları arasında yalnız Ege'de değil, Balkanlarda da önemli bir rol oynamaya başladı. Gerçi Aydın beyi, gâzileri için ganimet sağlamakla yetinerek toprak kazançları elde etmeye çalışmadı ama bölgede egemen askerî bir rol oynamaya başladı. İlkın 1341'de, Bulgarların Bizanslılara karşı hareketlerini önledi; sonra III. Andronicus'un ölümü üzerine (1341) Bizans'ta iç savaşın patlak vermesi üzerine Kantakuzenos'u İstanbul'daki rakiplerine karşı destekledi. Kantakuzenos'un bir taraftan İstanbul'daki rakipleri, öbür taraftan Trakya'da Bulgarlar ve Sırlara karşı mücadelelerinde Umur'un, "sâdik dostunun", yardımları son derece önemli olmuştur. Aydın Beyliği bakımından bu politika, Lâtin ve Roma Papası yandaşı olan İstanbul hükümetinin bozguna uğratılmasını hedefliyordu.

1343 yılında İstanbul'dan İtalya'ya giden Bizans elçileri, Umur'a karşı bir haçlı seferi gönderilmesini ısrarla istemekteydiler. Agriboz ve Kiklad adalarında Türk akınlarına hedef olan Venedik, 1341'den beri böyle bir haçlı seferi için en büyük çabayı göstermekteydi. Bu politikaya destek olmak üzere, Bizans ile Papa arasında Lâtin ve Yunan kiliselerinin birleşmesi konusunda görüşmeler tekrar hararetle ele alındı. Bu dönemde Ege'deki gerçek durumu anlamak için şunu belirtmek gerekir ki, bu denizde tam egemenlik iddiasında olan Venedik, Foça ve Sakız'da Ceneviz egemenliğine son vermeyi amaçlıyordu. Venedik, Sakız'ın tekrar düşmanları eline düşmesi olasılığından kaygılanmaktaydı. Nihâyet, İstanbul'da Kantakuzenos'un rakipleri Sırp kralı Stefan Duşan ile işbirliğine yaklaştıkları hâlde, Venedik, Duşan'ın İstanbul'u zapt etme planlarından dolayı kaygı içindeydi.

Ege'de bu dönemde Türkmen gücüne karşı Venedik, askerî bir güç olarak her biri 200 asker taşıyan 30 kadirgalık bir filonun yeteceğini düşünüyordu. O sırada Aydın-ili'nin iç taraflarında Birgi'de bulunan Umur'a Kantakuzenos, bir haçlı donanmasının saldırıda bulunmak üzere olduğunu bildirmeye çalıştıysa da, geç kaldı; Papalık, Venedik, Kıbrıs Krallığı ve Rodos gemilerinden oluşan 20 kadirgalık bir haçlı donanması İzmir limanındaki

hisara bir baskın saldırısında bulundu; hisarı ve limanı ele geçirdi (28 Ekim 1344). Papa, İzmir limanının elde tutulmasını, Türklerle karşı Anadolu'da Hristiyan kuvvetlerin yeni ilerlemeleri için bir başlangıç sayıyordu. Bir aralık bu Hristiyan başarıları, Batı dünyasında "Büyük Avrupa Haçlıları zamanını hatırlatan" genel bir coşku doğurmuştu. Bununla beraber, bu coşku sadece Ortaçağ Avrupa şövalye sınıfının paylaştığı geçici bir hareket olarak kaldı. Bu haçlı coşkusunu, Fransız kralının vârisi olan Humbert'in Ege'de 1345'teki haçlı seferi temsil etmiş ise de, bu sefer acıklı bir şekilde sona ermiştir. Papa, ne kadar çalışsa da, böyle bir haçlı seferinin büyük güçlerini temsil edecek Fransa ile İngiltere arasında ve Macaristan ile Venedik arasındaki çatışmaları durdurmak için yeterli nüfuz ve güce sahip değildi. 1344 ve 1345'teki haçlı seferlerinin önemli sonucu, Avrupa'ya karşı Türk yayılış hareketi ön plana çıkmış ve Türklerin batıya doğru ilerlemelerini durdurmak, bundan sonraki haçlı seferlerinin başlıca hedefi olmuştur. Aşağı-İzmir (Smyrna inferiores)'de hisar ve limanın, haçlılar tarafından işgali ve orada Umur'un deniz üssünün tahribi, artık Aydın gâzîlerinin denizasıırı seferler yapmalarına engel olmuştur. Şimdi Umur için bu seferlere devam etmek imkânı, ancak Saruhan ve Karesi beylikleri ile işbirliği yapmak ve Çanakkale Boğazı'na gidecek oradan Trakya'ya geçmekle mümkündü.

İzmir'in haçlılar eline düşmesi, öyle görünüyor ki, İslâm dünyasında geniş yankılar doğurmuştur. 1331 veya 1332 yılında Aydın Beyliği'ni ziyaret eden İbn Batuta, İzmir hisarının düşüşünü (28 Ekim 1344) ve Umur'un bu hisarı almak için yaptığı savaşta ölümünü (Mayıs 1348), eserinde önemli olaylar arasında zikretmektedir. O, bu olayları galiba, 1348'de Suriye'den dönüş seyahatinde işitmiş olmalıdır. Keza, Orta Anadolu'nun güçlü emiri Eretna, Umur'a İzmir hisarının duvarlarını yıkmak için mancınık yapmakta usta iki uzmanını göndermiştir. Sonraları, 1402 tarihinde Timur'un gelip İzmir'i alması da sembolik bir olaydır. Timur, böylece İslâm dünyasına göstermek istemiştir ki, haçlılara karşı Müslümanları himâye edecek tek Müslüman hükümdarı kendisidir.

Her ne kadar İzmir hisarının düşmesi, haçlıların daha sonraki saldırılarına bir köprübaşı olmadıysa da, Umur'un İslâm dünyasında başlıca gazâ önderi imajını sarsmıştır. Onun 1348 Mayıs'ında İzmir Hisarı'nı kuşatırken ölümü destanda bir şehidin ölümü olarak coşkuyla anlatılmıştır. Sonraları 1350'lerde, Rumeli'deki Osmanlı Gâzileri kendilerine Umurca Gâzileri adını verecekler; Umur, Balkanlar'ın ilk fâtihi olarak anılacak ve buradaki gazâ akınlarının manevî önderi kabul edilecektir.

1344'te İzmir'in haçlılar eline düşmesinin doğurduğu sonuçlardan biri de, artık Umur'un korumasından yoksun kalan Bizans elindeki Sakız'ın tekrar Lâtinlerin eline geçmesidir. 1346 yılında II. Humbert Viennois, "Türklere karşı Hristiyan haçlı ordusunun başkumandanı" sıfatıyla, Sakız'ı askerî harekâta bir üs olarak kullanmak için Bizans hükümetinden müsaade isteyecektir. Fakat bu arada, amiral Simone Vignoso kumandasındaki Ceneviz donanması, bir baskınla adayı ele geçirecektir (15 Haziran-12 Eylül 1346). Vaktiyle Ceneviz kolonileri olan Anadolu yakasındaki Eski Foça ve Yeni Foça'da da, kısa zaman sonra Ceneviz egemenliği yeniden yerleşecektir. Ege'de Türkmen gâzilerinin faaliyetlerini engelleyen bir başka Hristiyan başarısı da, 1347 ilkbaharında Bozcaada (Imbroz) yakınlarında bir Hristiyan donanmasının, Batı Anadolu beyliklerinin ortak filosunu bozguna uğratmış olmasıdır. Bu durum karşısında, Umur'un halefi Aydın Beyi Hızır Bey, yeni bir haçlı saldırısını önlemek amacıyla düşmanlarına barış önerdi. Hristiyan devletlerle kesin bir barış antlaşması yapma, böylece Ege'deki Hristiyan ittifakına son verme girişiminde başarısızlığa uğrayan Hızır Bey, nihâyet Papa'ya bir elçi heyeti gönderdi; görünüşe bakılırsa, bu elçi heyeti de Papalık sarayından eli boş döndü. 18 Ağustos 1348'de İzmir'de veya Ephesus'ta imzalanmış olan ön antlaşma suya düştü ve Papa 1351 Ocak ayında Türklere karşı yeni bir ittifak meydana getirmek için Ege'deki devletler yanında girişimde bulundu. Bu durum karşısında Hızır Bey, saldırı siyasetine döndü ve deniz gâzilerine, Ege'deki Venedik topraklarına akın yapma izni verdi.

Aynı zamanda Hristiyan güçler elindeki Aşağı-İzmir'i ele geçirmek için Kara ve Deniz kuvvetlerini hazır vaziyete soktu. Kayda değer ki, Hızır aynı zamanda Venediklilerle savaş hâlinde olan Cenevizlilere yaklaştı; onlara kapitülasyon müsaadeleri bağışlayarak haçlı cephesinde bulunan bir Hristiyan devletle ittifak yapmayı başardı. Gerçekte, kapitülasyon (ahdnâme veya şurût) bir Hristiyan devletine karşı sadece ticaret garantileri vermekten öte bir anlam taşımakta, dostluk ilişkisinin ifadesi sayılmaktaydı.⁶⁶

Osmanlı Sultanı Orhan (1324-1362), Ege'de Umur Gâzi'nin başarılarından çok yararlanmıştı. Kaynaklarda iki taraf arasında bir ittifak yapıldığına dair açık bir kayıt olmamakla beraber, bu iki Gâzi beylik iki ayrı cephede faaliyetleri ile bir ittifak hâlinde görünmektedirler. Orhan Bey, 1326'da Bursa'yı aldıktan sonra herhâlde Osman Gâzi döneminde 1302'de başlayan İznik ablukasını sıkı bir kuşatmaya dönüştürmüş olmalıdır. Bizans İmparatoru III. Andronicus, İznik'in yardımına koşmak üzere acele bir ordu toplayıp harekete geçti. Orhan, bu ordunun yolunu kesmek üzere Gebze sahilinde Pelekanon'a geldi ve geçit yeri Eski-hisar sırtlarına ordusunu yerleştirerek Bizans ordusunu bekledi. Pelekanon'da (Hammer ve ondan sonra yazan tarihçilerde yanlış olarak Maltepe), Bizans ordusunu bozguna uğrattı. İmparator yaralı olarak İstanbul'a kaçtı (Haziran 1329). Ondan iki yıl sonra 1331'de İznik teslim olmak zorunda kaldı. Bursa ve İznik'in düşmesiyle Bithynia'da Bizans egemenliği son bulmuş oluyordu. Beri tarafta Osmanlıların bu zaferleri, Umur'un işine yaradı.

Yukarıda anlattığımız gibi adanın hâkimi Martino, Umur Gâzi'nin haraçgüzârıydı ve onun himâyesi altındaydı. Andronicus adayı ele geçirdikten sonra Umur, Bizans'a karşı savaş durumuna geçti. Bizans'ın deniz üssü Gelibolu'ya karşı bir sefer yaptı; Trakya'ya çıktı (1331). Onun bu seferi öncesinde 2 Mart 1331'de İznik şehri Orhan Gâzi'ye teslim olmuştu. Bu zamanlama, iki Türkmen Gâzi önderi arasında bir anlaşma olasılığını güçlendirmektedir. Kayda değer başka bir olay 1334'te Umur ve Orhan'ın aynı

66 Bkz. Halil İnalcık, "İmtiyazat," *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı.

zamanda Bizans'la barış yapmalarıdır. Büyük domestikos Kantakuzenos, Umur ile ittifak ederek gerek İstanbul'daki karşıtlarına, gerekse Trakya'da Sırp ve Bulgarlara karşı mücadelesinde Türk beyliklerinin askerî desteğini temel politika olarak benimsemiştir. Türk "dostları" sayesinde Kantakuzenos bu işbirliğinin yalnız kendi lehine tek yanlı işleyeceğini umuyordu. Fakat ilkin Umur, 1334-1344 döneminde, 1344'ten sonra da Orhan bu işbirliğinden çok yararlanmışlar, Balkan politikasında ön safta rol almışlar, bir yandan İstanbul'da Lâtinler (haçlılarla) işbirliği yapan Bizans hükûmetine, öbür yandan Balkanlar'da Sırp ve Bulgarlara karşı başarılı bir mücadeleyi yürütme fırsatı elde etmişlerdir. Sonunda Osmanlılar Balkan yarımadasında yerleşmişlerdir (1352).

Fâtih ve Ege Denizi

İstanbul'un fethi (1453) haberi bütün Avrupa'da korku ve heyecan uyandırdı. Roma'da panik baş gösterdi. Papalık gemilerinin Türklerce ele geçirildiği ve Sultan'ın iki ay içinde İtalya'yı istila edeceği söylentileri yayıldı. Bu haberleri Venedik, Ceneviz ve Rodos kaynakları teyit ediyordu. Haber 8 Temmuz'da Roma'da duyuldu.

Fransız, İspanyol Aragon ve Burgundiya hânedânlarının İstanbul üzerinde hâkimiyet iddiaları Ortaçağ'dan beri sürüp geliyordu. Türklerin fethi, Avrupa'da Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşü olarak kabul ediliyordu. Venedik, Ceneviz ve Rodos şövalyeleri gerçek durumu daha realist bir şekilde yorumluyorlardı. Fâtih'in ilk hedef olarak Karadeniz ve Ege'de hâkimiyet kurmak istediğini ve bunun için donanmasını harekete geçirdiğini görmekteydiler. Onlar Osmanlı'nın büyük kuvvetleri karşısında dayanabilmek için Avrupa'nın bir Haçlı seferi hâlinde harekete geçmesini zorunlu buluyorlar, Papa ile temas ediyorlar ve Sultan'ı diplomasi yoluyla durdurmaya çalışıyorlardı. Ege'deki koloni sahibi devletler bu maksatla Osmanlı korkusunu abartarak yaymaktaydılar. Bir bakıma haklıydılar. Çünkü Fâtih İstanbul'u aldıktan sonra onun "anası" olarak algıladığı Roma'yı da

almayı fetihlerinin bir hedefi olarak tespit etmişti. Bunu Fâtih'in çağdaşı Sagundino nakletmektedir.

Fâtih, fetihten sonra bir donanmasını Ege'ye göndererek, Rodos Şövalyeleri'ni ve Sakız'da Ceneviz Mahone'sini Osmanlı hâkimiyetini tanımaya ve haraç ödemeye davet edecektir. Papa'nın emrinde olan Rodos şövalyeleri için Sultan'a haraç ödemek, tarikatın kendi varlığını inkâr etmesi demek olurdu. Öbür taraftan Rodos, 1450 yılında II. Murad'dan bir kapitülasyon elde etmiş ve Anadolu ile ticareti gelişmiş bulunuyordu. Bu sebepten haraç ödeme yerine her yıl bağlılığını göstermek üzere Sultan'ın huzuruna hediyelerle bir elçi heyeti göndermeyi önerdiler. Midilli'de Gattilusiler Fâtih'e karşı daha uyumlu bir tutum izlediler. Fâtih, Ege'deki bütün adalar üzerinde egemenlik iddiasında bulunuyordu.

Ege'de durum, Papa'nın girişimiyle 1456'da bir Haçlı donanmasının gelmesi sonucu temelinden değişti. Rodos, Haçlı Avrupa'sının bir ileri karakolu durumundaydı. Roma Papaları Fâtih'in ölümüne kadar Avrupa'da bir Haçlı donanmasını harekete geçirmek için çalışmaktan hiçbir zaman geri kalmadılar. Papalığın teşviki ile birincisi 1456'da, ikincisi 1472'de iki Haçlı donanması Ege Denizi'ne girmiş ve Osmanlılarla mücadele etmiştir. Buna 1463-1479 döneminde Venedik'le savaşı eklemek gerekir. Başka bir deyişle Fâtih, 1456'dan 1479'a kadar Hristiyan Avrupa'nın donanmalarına karşı sürekli mücadele hâlinde kalmıştır. İstanbul'un fetminden sonra Haçlı fikri yeni bir içerik kazanmıştır. Bu tarihten itibaren Hristiyan Batı, Haçlı seferlerini Batı Hristiyan dünyasını korumak için bir savunma şeklinde algılayacaktır. İstanbul'un işgali, Türklerin tamamıyla Avrupa'dan çıkarılması, Haçlı Avrupa'sının I. Dünya Harbi'ne kadar temel siyasetini oluşturacaktı. Batılı devletler, 1914 yılında I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'u Çarlık Rusya'sına bırakmayı dahi kabul etmiştir. Bu uzun tarihî gelişimin ağırlığını Türkiye bugün bile hissetmektedir.

Öbür taraftan, Papa'nın Haçlı teşebbüslerini finanse etmek için yüklediği malî külfetler Papalığın Hristiyan dünyasında nüfuzuna zarar vermiş ve Papalık tarihçisi Pastor'a göre Almanya'da

Roma'ya karşı Protestanlığın ortaya çıkmasına yardım etmiştir. Avrupa'daki bu gelişmeler gösteriyor ki, İstanbul'un fethi Avrupa için yeni bir çağın başlangıcı olmaktadır.

Fâtih'e gelince; İstanbul'un fethinden sonra 1453-1456 yıllarında izlenen siyaset şu noktalarda toplanabilir: Fâtih, Hristiyan Batı'nın bir Haçlı seferiyle İstanbul üzerine geleceğini önemle hesaba katmaktadır. Nitekim aşağıda anlatacağımız üzere, 1456'da Papalık donanması boğazların etrafındaki adaları ele geçirmek için harekete geçecektir. Fâtih 1455'te Ege Denizi'nde hâkimiyetini kurmak üzere Ege Denizi'ne bir donanma göndermişti.

Özellikle Venedik, Ege'deki kolonileri için kaygı içindedir. 1453-1454 yılında Venedik donanması (32 kadirga) Boğaz'ın açıklarında devriye gezmektedir. Venedik Agriboz adası için özellikle kaygı duymaktadır. İstanbul düştükten sonra Ağustos ayında Venedik amirali 17 Türk fustasını ele geçirmiştir. Venedik, bir Haçlı seferi örgütlemesi için Papa üzerinde de baskı yapmaktadır. Haçlı seferi için yapılan planda, hemen 50 kadirganın donatılması ve bunun için 240.000 düka toplanması teklif edildi. Venedik, fetihten sonra Ege'de savunma için Hristiyan dünyasından yardım görmediğini Papa'ya anlattı; Agriboz adasını korumak için Ege'de 12 kadirgasını devamlı hazır tutuyordu, Yunanistan kıyılarında ve Ege'de Venedik kalelerini tahkim etmek için yeni önlemler alıyor ve yeni gemilerin inşasına karar veriliyordu. Fâtih'in Ege'de hâkim olduktan sonra İtalya'ya çıkartma yapması ihtimali öne sürülüyordu. Venedik aynı zamanda İstanbul'da en iyi şartlarla bir barış antlaşması yapmak için diplomatik girişimlerini sürdürüyordu. 1454 Temmuz'unda İstanbul'a Bartolomeo Marcello'yu balyoz olarak tayin etti. Venedik için özellikle Mora yarımadası önem taşıyordu. Burada Mora'nın güneyinde iki önemli kale, Koron (Coron) ve Modon Venedik'le Ege arasında ulaştırma yolu üzerinde hayati bir önemdeydi. Bu sebeple Venedik, Sultan'ın müdahalesini önlemek için Mora'daki diğer güçler arasındaki anlaşmazlıkları gidermek için çaba harcıyordu. Osmanlılara karşı yarımadayı savunmak için en önemli kalelerin

Venedik'e terk edilmesini istedi. Özellikle Korint ve Patras'ı ele geçirmeye çalıştı. Agriboz'da savunmayı güçlendirmek için tedbirler alıyor, Mora'daki Paleologlar'dan iki despot arasındaki anlaşmazlıkları gidermeye çalışıyordu. Buna karşı Fâtih 1458-1460 seferlerinde Mora'yı tamamıyla kendi hükmü altına alacaktır.

Venedik, Mora'da Manya'daki dağlı halktan ücretli asker toplamaya çalıştı. Andrea Zeno adında bir Venedikliye ait Andros adasını doğrudan doğruya Venedik idaresine aldı. 1460'ta Fâtih'in ordusu Mora'ya girdiğinde Koron ve Modon'da savunma tedbirleri artırılır. Agriboz'u savunmak için olağanüstü önlemler gündeme geldi. Osmanlı askeri bu seferinde Modon önlerine kadar ilerlemiştir. Osmanlı donanmasının harekâtı yakından takip ediliyordu. Fakat 1461'de bu donanmanın Çanakkale'den çıkışını önlemek için saldırı planı reddedildi. Zira Sultan ordusuyla Mora'yı bırakıp çekilmiştir. Venedik gemileri Fâtih'in 1455 yazında gönderdiği donanmanın harekâtını yakından izlemiştir. 1456 kışında Ege'de hafif Osmanlı gemilerinin Venedik kolonilerine büyük zararlar verdiği haberi geldi. 1456 Kasım'ında Papalık Haçlı donanması Ege'ye hareket ettiği zaman Venedikliler, Agriboz'da bunları iyi karşıladı. Kuzey Ege'de Rumlar elindeki bazı adaların (İmroz ve Limni) Venedik'e bırakılması için görüşmelere girişiyorlardı. Bu maksatla Fâtih'in kendisine dahi tekliflerde bulundular.

Bu arada Fâtih'in doktoru Yahudi asıllı bir İtalyan olan Yakup (Paşa)'ya Fâtih'i izlemek üzere rüşvet teklif etmişlerdir. Fakat Fâtih Yakup'a, Paşa unvanı vererek yüksek mevkilere getirmiş ve komployu önlemiştir.

Haçlılar, Osmanlılar ve Fransa

1525 tarihinde Fransa kralı, İmparator Şarlken (V. Karl) tarafından tutsak edildiği zaman Fransa monarşisi daha önceki İtalyan devletlerinin politikasına başvurmuştur. I. François (Fransuva) Madrid'de esir bulunduğu sırada, annesi kraliçe Osmanlı padişahı Süleyman'a başvurmuş ve Süleyman'ı İmparator aleyhine

harekete geçmeye teşvik etmiştir. Süleyman'ın buna karşılık gönderdiği mektup metni aşağıdadır:

Ben ki Sultânü's-salâtîn ve burhânü'l havâkîn tâc-bahş-i husrevân-i rûy-i zemîn zıllulâh fi'l- ardayn, Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rûm'un ve vilâyet-i Zulkadriyyenin ve Diyarbekr'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan'ın ve Şâm'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Medîne'nin ve Kudüs'ün ve külliyyen diyâr-i Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki âbây-i kirâm ve ecdâd-i izâmım enârallâhu berâhinehum kuvvet-i kâhireleri ile feth eyledikleri ve cenâb-i celâlet-meâbım dahi tiğ-i ateş-bâr ve şemşîr-i zafer-nigârım ile feth eylediğim nice diyârın sultanı ve pâdişâhı Sultân Bayezid han oğlu Sultân Selim hân oğlu Sultân Süleymân Hân'ım.

Sen ki França vilâyetinin kıralı Françeskusun.

Dergâh-i selâtin-penâhıma yarar adamın Frankipan ile mektup gönderip ve bazı ağız haberi dahi ismarlayıp memleketinize düşman müstevlî olup, el-ân habsde idüğünüzü i'lâm edüp halâsınız husûsunda bu cânibden inâyet ve medet istid'â eylemişsiz, her ne ki demiş iseniz benüm pây-e serîr-i âlem-masîrime arz olunup 'alâ-sebîlî't-tafsîl ilm-i şerîfım muhît olub tamâm ma'lûm oldu. İmdi pâdişahlar sınımak ve habs olunmak 'aceb değildir, gönlünüzü hoş tutup azürde-hâtır olmayasız. Öyle olsa bizim âbây-i kirâm ve ecdâd-i izâmımız nevverallâhu merâkidehum da-ima def'-i düşman ve feth-i memâlik için seferden hâli olmayup biz dahi anların tarîkine sâlik olup her zamanda memleketler ve sa'b ve hasîn kaleler feth eyleyüp gece gündüz atımız eğerlenmiş ve kılıcımız kuşanılmıştır. Hak subhâne ve ta'âlâ hayırlar müyesser eyleyüp meşîyyet ve iradeti neye mütea'llik olmuş ise husûle gele. Bâkî ahvâl ve ahbâr ne ise mezkûr âdeminizden istintâk olunub ma'lûmunuz ola, şöyle bilesiz.

Tahrîren fi evâil-i şehri Rebîü'l-âhir li-seneti isneyn ve selâsîn ve tis'a mia

Bi-makâm-i dâru's saltanatü'l-'aliyye al-Kostantiniyye al-mah-miyye al-mahrûsa

Bu nâmenin giriş kısmında Süleyman padişahlığının azameti-
tini belirtmekte ve ülkesi yanında Fransa'yı bir vilâyet ve hüküm-
darını da unvan kullanmadan bayağı bir kral olarak zikretmek-
tedir. Düşmanın yararlanmasını önlemek için, verilen kararlar
hakkında sadece elçi ile "ağız haberi" gönderilmiştir.

Süleyman sözünde durmuştur. Dönemin saray tarihçisi, Nasuh
Martakî'ye göre, Süleyman 1526 Mohaç seferine şu nedenle karar
vermiştir: Esir düşen "Efrenç vilâyetinin kralı izhâr-i 'ubûdiyet ile"
Sultana "ilticâ" etmiş ve elçi gönderip Sultandan Şarlken'in mütte-
fiki olan Macaristan kralı üzerine sefer yapmasını istemiştir. Mat-
rakçı'ya göre, Kral "itâ'ate boyun verüb şerefkendelerinden oluruz"
demiş. Osmanlı sarayı, Şarlken (V. Karl) ve François'nın Avrupa'da
"Çasarlık" için mücadele ettiklerini biliyordu. 1526-1547 döne-
minde İmparator ve Papa ile Osmanlı devleti arasındaki çetin
mücadele iki cephede; orta Avrupa'da kara cephesi ve Akdeniz'de
deniz cephesinde sürecektir ve Osmanlı'ya karşı 1538'de Papa'nın
çabalarıyla bir Kutsal Liga (ittifak) kurulacaktır.

Osmanlı divanında Habsburglara karşı savaşı Akdeniz cep-
hesinde mi, yoksa Orta Avrupa'da mı yapmanın daha iyi olacağı
tartışılmış ve Habsburg himâyesi altında olan Macaristan üye-
lerine büyük bir sefer yapmaya karar verilmiştir. Tabii, Osmanlı
divanı Avrupa'daki bu iç çatışmanın Osmanlı siyaseti için ne
kadar yararlı olduğunu tespit etmişti. Bundan sonra da Osmanlı,
Habsburglara karşı yükselen millî devletlerin giriştikleri müca-
delenin Avrupa'da Osmanlı hedefleri için hazırladığı imkânları
hakkıyla tespit etmiş bulunmaktadır. Bu siyaset, yüzyıllarca
Osmanlıların Avrupa'da izledikleri politikanın temel prensibi
olacaktır. Avrupa'yı tek elde toplamak isteyen büyük bir güce,
İmparatorluk idealine karşı Osmanlı daima karşı güçleri destek-
leme politikasını güdecektir. Bu bakımdan Fransa ile başlayan ve
filen bir ittifak hâlini alan ilişkiler, Osmanlı'nın Avrupa politi-
kasının temel taşı olacaktır.

Öte yandan parçalanmış İtalya'yı istilâ amacını güden İspanya,
Fransa ve Avusturya karşısında Osmanlı da 1480'den beri İtalya'yı

istilâ siyasetini Avrupa'da esas hedeflerinden biri olarak benimsemiştir. Bunun menşesine gelince; II. Mehmed Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi Konstantinopolis'i fethettiğinden beri, kadim Roma İmparatorluğu'nu ihya etmek emelini besliyordu. Kendisi Kayser-i Rûm unvanını sultan ve hakan unvanlarına eklemiştir. Balkanlar'da ve Ege Denizi'nde tam egemenliğini kurduktan sonra İtalya istilâsının zamanı geldiğine hükmetmiş ve 1480 yılında bir donanmasını Rodos üzerine sevk ederken öbür tarafta Avlonya'dan Gedik Ahmet Paşa kumandası altında bir kuvveti Otranto'ya çıkarmış ve Napoli krallığındaki bu kaleyi fethetmişti. Fakat ertesi bahar âni ölümü ve Osmanlı tahtı için ortaya çıkan iç kargaşalık dolayısıyla Gedik Ahmed Paşa İtalya'da ileri harekâtı durdurmak zorunda kaldı. Otranto kalesinde bıraktığı 500 kadar Osmanlı askeri Napoli kralının hizmetine girdi ve İtalya harplerinde çok yararlı bir rol oynadı. Bir köprübaşı olarak Otranto'nun Osmanlılar eline geçmesi, İtalya'da bir panik havası doğurmuş, Roma'da papa Fransa'ya kaçmak için hazırlıklara girişmiştir.

İtalya'nın istilası tasarısı yarım yüzyıl sonra büyük Süleyman tarafından yeniden gündeme getirilecektir. İtalya'yı istilâ etmek güç bir girişimdi. Çünkü ilkin Venedik, Dalmaçya kıyılarında birtakım kaleleri berkitmek suretiyle karada bir savunma hattı meydana getirmiştir. İkinci savunma hattı, denizde güçlü Venedik donanması tarafından oluşturuluyordu. Üçüncü savunma hattı, İtalya kıyılarında boydan boya berkitilmiş kalelerdi. Süleyman 1538 yılında İtalya'yı istilâ etmek için büyük bir ordu ile harekete geçti; fakat daha ilk savunma hattı üzerinde Korfu adası üzerinde güçlü bir dirençle karşılaştı ve bu girişimden vazgeçmek zorunda kaldı. Onun asıl hedefinin İtalya istilası olduğunu Batı kaynakları açıklamaktadır. Osmanlılar bu başarısızlığı örtmek için, seferin sadece Korfu adası olduğunu ileri süreceklerdir. 1538'e doğru İtalya'da durum şu şekildeydi:

Osmanlılar karşısında iki temel etken, Avrupa istilâsını güçleştirmekteydi. Birincisi, Avrupa'daki devletlerin papa ve İmparator etrafında toplanarak büyük bir haçlı cephesi oluşturması.

İkincisi, o zaman Osmanlı donanmasının denizaşırı istilâ hareketlerine girişecek kadar kuvvetli olmaması. Bu yüzden Osmanlılar, Süleyman'ın 1538 yılına kadar İtalya istilâsını geciktirmiştir. 1538 yılında Barbaros Hayreddin'in kumandası altındaki Osmanlı donanması ilk kez denizde Preveze önlerinde bir İmparatorluk donanmasını yenilgiye uğratarak Akdeniz'de egemen duruma gelmiş bulunuyordu (bkz. aşağıda). İşte Süleyman'ın 1538'de İtalya'yı istilâ için kesin kararına bu durum neden olmuştur. İtalya istilasını İstanbul'daki Venedik balyozu Doça yazdığı mektupta şu sözlerle belirtmektedir: "Sultan Süleyman daima Roma'ya, Roma'ya! demekte ve İmparatorun Kayser unvanını taşımasından nefret etmektedir. Çünkü Sultan kendi kendine Kayser unvanını benimsemiştir." Bu sözler 1531'de söylenmiştir. Kaydedilmesi önemli olan şudur ki, o sırada Fransa, Süleyman ile ittifak hâlindeydi ve Korfu kalesinin kuşatılması sırasında bir Fransız donanma birliği Osmanlı donanmasına katılmış bulunuyordu. Fakat Avrupa'da bu tehdit o kadar büyük bir tepki uyandırmıştır ki, Fransız kralı ister istemez 1538 Temmuz ayında İmparatorla Aigues Mortes'ta barış imzalamış, hatta onunla beraber Osmanlılara karşı bir haçlı seferinde harekete geçeceğini vaat etmişti. İşte bundan iki ay sonra Sultan'ın Kaptan-ı Derya'sı Barbaros Hayreddin, Preveze'de büyük bir haçlı donanmasına karşı zafer kazanıyordu (1538).

Bu gelişmeler açıkça gösteriyor ki, Osmanlı Devleti İtalya harpleri sırasında öteki Avrupa büyük devletleri gibi aktif, üstün bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Başka deyimle, İtalya'yı ele geçirerek Avrupa'da üstün bir duruma gelmek için yapılan mücadelede Osmanlı sultanı taraflardan birisi durumuna gelmiştir. Fransa ittifakının Avrupa politikasında ne kadar önemli olduğunu kavrayan Osmanlı sultanı, Fransa'yı yalnız askerî bakımdan değil, malî bakımdan da desteklemekteydi. 1533 tarihinde Sultan, Fransız kralına yüz bin altın göndererek İmparatora karşı İngiltere ve Alman prensleri ile bir koalisyon yapmasını istiyordu. İki yıl sonra Fransız kralı sultandan bir milyon altın dükalık bir

yardım yapmasını istemiştir. Daha sonraları 1555'te Fransa kralı II. Henry sultanın Yahudi mültezimi Yusuf Nasi'den 150 bin altın borç sağlamıştır. Kralın % 12'den % 16'ya kadar yüksek faizle girdiği istikraz faaliyetine Osmanlı ülkesinden birçok kimse para yatırmıştı. Görülüyor ki, Fransa, İmparatora karşı yüzyıllarca karşı duran bu güçlü monarşi, kendi varlığını Osmanlı desteğine borçlu olduğu inancındaydı. Daha 1532 yılında I. François Venedik elçisine şu itirafta bulunmuştur: "Şarlken'in muazzam İmparatorluğu karşısında Avrupa'da devletler ancak Osmanlı gücü sayesinde varlıklarını güvenceye alabilmektedir." Özetle bu olaylar göstermektedir ki, Osmanlı İmparatorluğu bu tarihlerde Avrupa'da güçler dengesi politikasında egemen bir rol oynamaktadır. Bu suretle de Avrupa'da millî devletlerin yükselişinde önemli bir rol üstlenmektedir. Osmanlı'nın bu ilgisi tabii kendisinin Avrupa'yı parçalanmış durumda tutmak ve toptan bir haçlı saldırısını önlemek maksadına hizmet etmek içindir. Osmanlı'nın Avrupa'da millî devletlerin yükselmesindeki rolü 16. yüzyıl boyunca süregelmiştir. Kudretli İspanyol kralı Habsburglardan II. Philip, İngiltere'yi istilâya hazırlanırken ve Hollanda'da patlak veren isyanı bastırmaya uğraşırken, bu milletler Osmanlı sultanına gönderdikleri elçiler yoluyla Osmanlı ordularını Habsburglara karşı harekete geçmeye teşvik ediyorlardı. Osmanlıların Akdeniz'de İmparator deniz kuvvetlerine ve İspanya'ya karşı tehditleri devam ederken kara tarafında Osmanlı orduları Habsburgları Avusturya'da tehdit etmektedirler. Özetle Habsburgların Avrupa'da üstünlük girişimleri karşısında, Osmanlılar, Avrupalı milletlerin direncinde onların yegâne desteği durumuna gelmiştir. Osmanlı'nın yükselen bu millî devletleri ekonomik bakımdan da desteklemesi, bu devletlerin ekonomik gelişmesinde kesin bir rol oynamıştır. O çağda Avrupa ekonomisinde Mısır'dan Karadeniz'e kadar olan ülkeler, yani Levant denilen bölge, dünya ticaretinde çok önemli bir yer tutuyordu. Hint denizi ülkelerinden Avrupa'ya uzanan ve Ümit Burnu'nun keşfinden sonra da Osmanlı girişimleri sayesinde

yeniden canlanan Hindistan-Avrupa ticaret yolu, Osmanlı pazarlarını Avrupa'da yükselen ekonomiler için vazgeçilmez bir duruma getirmişti. Bu tarihte İngiltere Levant ticaretine büyük önem veriyordu ve bu maksatla *Levant Company* adı altında Londralı bankerler bir kumpanya kurmuşlardı. Osmanlı ülkesinde ticaret yapmak için sultanın özel bir imtiyaz bağışlaması gerekirdi. Ticaret için güvence, Batı'da kapitülasyon denilen ahdnâmeler yolu ile sağlanırdı. Ahdnâme, sultanın böyle bir güvenceyi tek taraflı olarak bağışlamasını temsil ediyordu. Kapitülasyon, yabancı tüccarın ülkede serbestçe ticaret yapmasını, canlarını ve mallarını güvence altına almasını garanti eden, yeminle berkitilmiş bir belgeydi.

Osmanlılar bu gibi ahdnâmeleri yalnız dost memleketlere verirlerdi. Ahdnâme ile daha çok siyasî bir maksat güdüliyordu. Kapitülasyon alan bir Avrupa devleti, düşman safına geçtiği anda ahdnâme hükümsüz hâle geliyordu. Böylece ahdnâme verilmesi bir Avrupa devleti ile siyasî dayanışma anlamına gelmektedir. Habsburglara karşı isyan ve mücadele hâlinde olan Hollandalıları da Osmanlılar aynı şekilde ekonomik gelişmelerinde 1579'dan beri destekliyorlardı ve nihâyet 1612'de İngiltere'ye verdikleri ahdnâme gibi bir kapitülasyonu Hollandalılara da bağışladılar. Kapitülasyon ancak 18. yüzyılda Osmanlı için zorunlu bir antlaşma niteliğini kazanacaktır. Daha önceki tarihlerde kapitülasyon bağışlanması o devletle bir çeşit siyasî dayanışma, hatta ittifak anlamını taşımaktadır ve buna sultan tek taraflı olarak karar vermektedir. İngiltere ve Hollanda, bu ticaret müsaadeleri sayesinde Levant ticaretinde Venedik ve Fransa'yı geride bırakan kerte bir gelişmeye sahip olmuşlardır. Bu iki devlet Hint Okyanusu'nda koloni girişimlerine başlamadan önce, büyük kumpanyalar yoluyla ilk büyük kapitalist girişimlerini bu ahdnâmeler sayesinde Levant'ta gerçekleştirmiş olacaklardır. Başka deyimle Osmanlı devleti, İngiltere ve Hollanda'nın Avrupa'da kapitalist ve merkantilist devletlerin ön safında yer almaları sürecinde kesin bir rol oynamış bulunmaktadır.

Hint Okyanusu-Akdeniz Levant ticareti, bir taraftan Basra körfezi, öbür taraftan Kızıldeniz yolu ile Portekiz ticareti ile rekabet hâlindeydi. 1560'larda Osmanlı ülkesine gelen Hint okyanusu malları, baharat, boyalar, kıymetli taşlar, değer bakımından Ümit Burnu-Lizbon yoluyla gelen mallara eşti. İstanbul, dünya baharat ticaretinde Lizbon ile rekabet hâlindeydi. Bu sebeple Avrupa'da baharat ticaretini tekeline tutan Portekizli Yahudi Dona Gracia ve Don Joseph Nasi firması merkezini İstanbul'a nakletmiştir. Bunun başka bir nedeni de Yahudilerin o zaman Osmanlı ülkesinde tam bir güvenceye erişmiş olmalarıdır. Hâlbuki 16. yüzyıl ortalarında papalık arazisinde Hristiyanlıktan döndüğü iddiası ile Yahudiler meydanlarda yakılmaktaydı.

Avrupa Devletler Denge Sistemi ve Osmanlı

1494-1559 İtalya Harpleri, Avrupa tarihinde devletlerarası ilişkilerde yeni bir kavramı gündeme getirdi. Şimdi esas konu şuydu: İmparator Şarlken (V. Karl), tüm Avrupa'da üstünlüğünü kurmak, Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi Avrupa'yı bir tek İmparatorluk egemenliği altında birleştirmek emelindeydi. Bu siyasî hedef için en çok başvurulan propaganda konusu, Türklerle karşı bir Haçlı seferi başlatmaktı. Asıl maksat, İtalya'ya sahip olmak, böylece Avrupa'da egemen bir duruma geçmekti. Oysa o dönemde Avrupa'da Fransa, İngiltere gibi millî devletler ortaya çıkmış olup, her devlet İmparator karşısında kendi bağımsızlığını savunmak azmindeydi. Fransa, İngiltere, Hollanda ve Alman prensleri, İmparatora karşı bağımsızlıklarını destekleyecek herhangi bir dış güçle ilişkiye girmekte sakınca görmüyorlardı. Başka bir deyişle, o zaman Avrupa politikasında bağımsız devletler arasında denge politikası, bir *devletler sistemi* ortaya çıkmıştı. Bu denge politikasını en yakından izleyen devletlerden biri İngiltere idi. İngiliz Kralı VIII. Henry, bu denge politikasını, kuvvetliye karşı zayıfın yanında yer alarak baskül siyaseti diye adlandırmaktaydı. İşte denge arayan Avrupa yanında, Doğu'da bir dünya

gücü olarak yükselen Osmanlı Devleti, bu devletler sisteminin bir üyesi olarak yer alacaktır. İmparator karşısında kendini tehdit altında hisseden her devlet, doğudaki bu süper güce başvuracak ya da onu kullanma tehdidinde bulunacaktır. Böylece, Osmanlı devleti kendiliğinden Avrupa devletler sisteminin bir parçası hâline gelmiş bulunuyordu. 1525-1559 döneminde Şarlken'in ürkütücü İmparatorluğu karşısında Fransa, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak bu dengeyi sağlamaya çalışacaktır.

1537'de Osmanlı Devleti Venedik deniz devletiyle savaş hâlindeydi. Akdeniz'de mücadele büyük önem kazanmıştı. Tunus'un düşmesinden sonra Fransa ile diplomatik ilişkilere hız verilmiş ve Fransız elçisi Jean de La Forest, 1535 Şubat'ında İstanbul'a gelmişti. İttifak maddeleri arasında, Osmanlı donanmasının Fransız deniz kuvvetleriyle birlikte Şarlken elinde bulunan Sicilya, Sardunya, Napoli ve İspanya'ya saldırılar yapması ve Tunus'un geri alınması vardı. I. François, İtalya'yı istilâ ederek Lombardiya'ya girecek, Osmanlılar da Napoli'yi istilâ edeceklerdi. Böylece, Osmanlı Devleti İtalya Harplerinde aktif bir rol üstleniyor ve kendi payını belirliyordu. Fâtih'in 1480 Otranto fethinden beri, Osmanlılar güney İtalya istilâsını planlarında açık tutuyordu. 1537 Mayıs'ında Lütü Paşa kumandasındaki 160 kadırgalık donanma demir alıp Akdeniz'e açıldı. Fransız ve Osmanlı donanmaları Adriyatik'te buluşacaklar ve padişahın ordusu Korfu adasına çıkarma yapacak, oradan Güney İtalya'yı istilâya gidecekti. Venedik senatosunda Süleyman'ın "Roma'ya Roma'ya!" diye hedef gösterdiği kaydediliyordu. 1538'de Süleyman'ın İtalya'yı istilâ etmek kararında olduğuna kuşku yoktur. Barbaros, bu harekât sırasında Güney İtalya'da Apulia'ya saldırmış ve Fransızlar Ekim ayında kuzey İtalya'da Savua'yı işgal etmişlerdi. Aynı tarihlerde Ege Denizi'ne gelen Fransız donanmasına İstanbul'dan para ve erzak gönderildi. Mukaddes Liga'ya karşı Osmanlı-Fransız ittifakı artık Haçlılar döneminin son bulmuş olduğunu gösteriyordu. Mukaddes Liga donanması Ege Denizi'ne varmak için Preveze önlerine kadar ilerledi ve işte orada

Barbaros'un Andrea Doria'ya karşı büyük deniz zaferi gerçekleşti (27 Eylül 1538). 1538-1571 döneminde Akdeniz'de, kesinlikle Osmanlı üstünlüğünden söz edilebilir.

Akdeniz'de Osmanlı-Fransız İşbirliği

Osmanlı, Venedik'le nihâyet barış yapmış (Ekim 1540) ve bu devleti Fransız-Osmanlı ittifakına davet etmişti. Süleyman, karada Şarlken'in kuvvetlerine karşı yeni bir sefere çıkarken (1541), Barbaros denizde Fransız donanmasıyla işbirliği yapmaktaydı. Andrea Doria kumandasında İmparatorun güçlü donanması karşısında Fransız donanması, ancak Barbaros'un işbirliğiyle dayana-bilmekteydi.

Kayda değer ki, Hristiyan Avrupa karşısında İmparator ve François karşı karşıya bir propaganda savaşı yapmaktaydılar. Şarlken Fransa'yı, Hristiyanlığın büyük düşmanı ile ittifak etmek ve Hristiyanlığa ihanet etmek ile suçluyor, bu maksatla Fransızca risaleler bastırıp dağıtıyordu. Fransız kralı ittifakı yalanlıyor, Osmanlı divanı ile gizli görüşmeler daima şifahi olarak yürütülüyordu. François ile Şarlken arasında bu propaganda savaşı asıl Almanya'daki Cermen prenslerini hedef alıyordu. Şarlken, Osmanlı'ya karşı bu prenslerin askerî yardımını sağlamak için büyük çaba gösteriyor, François ise Süleyman'ı teşvik eder hareketlerden kaçındığını ilân ediyordu. François Nürnberg'de toplanan Alman prenslerine gönderdiği bir mektupta (9 Ocak 1543), (Charrière, I, 558-59), "La république chrestienne" dediği Batı Hristiyan dünyasının birliğini vurguluyor, kendisinin Türk tehlikesine karşı 30 bin kişilik bir ordu ile katılmayı vaat ettiğini hatırlatıyordu. Osmanlı sultanı ile "ittifak veya işbirliği" (*alliance or société*) değil, ancak geçici ateşkes yaptığını beyan ediyordu. Şarlken ise, Kral'ın saldırıları yüzünden Türklere karşı savaşı sürdüremediğini ve onun Sultanı kışkırttığını söylüyordu. Kral, bunları reddederek Şarlken'in şöhret düşkünlüğü ve ihtirası yüzünden Türkleri saldırıları ile tahrik ettiğini ileri sürüyor

ve sonunda François, Cermen prenslerine vaatte bulunarak *Trés Chrétien* unvanının gerektirdiği gibi Türklere karşı Almanya ile beraber olacağına söz veriyordu. Gerçekten kral, Şarlken ile aralıkla yaptığı barış antlaşmalarında Haçlı seferlerine katılmayı vaat ediyordu. Tüm propagandalara rağmen asıl mücadelenin Avrupa'da üstünlük mücadelesi olduğunda kuşku yoktu.

Barbaros Hayreddîn Paşa Toulon'da (1543)

1543 baharında Sultan Süleyman, tekrar Macaristan üzerine yürümek üzere İstanbul'dan hareket ettiği zaman Barbaros kumandası altında Osmanlı donanması denize açılacak, İtalya savaşları ve Osmanlı-Fransız ittifakının, çok ilginç yeni bir aşaması başlayacaktı.

Süleyman, François'nın ikiyüzlü politikasını biliyordu ve mektuplarında kralı bu iki taraflı oyundan caydırmaya çalışıyor, fakat sonunda anlayışlı davranarak fazla sıkıştırmaktan kaçınıyor, her şeye rağmen Hristiyan dünyasını parçalanmış bir hâlde tutan bu değerli ittifakı bozmak istemiyordu. Barbaros donanması ile o yaz İtalya sahillerine vardı, Roma'da Papa korku içinde François'dan aracılığını istedi. Bunun üzerine Hayreddîn donanma için gerekli erzakı para ile aldı, Papalık topraklarına saldırmaktan kaçındı. Anlaşmaya göre, Barbaros Fransız sularına girdiği andan itibaren donanma için gerekli erzak Fransızlar tarafından karşılanacaktı. Donanma, 20 Temmuz 1543'te Marsilya limanına ulaştı. Osmanlı donanması, 110 kadirga, 40 Fusta (küçük kadirga), 3 büyük yelkenli köke'den oluşmaktaydı. Barbaros, şehri top ateşi ile selâmladı. Kapudân-i Deryâ, Marsilya'da görkemli bir merasimle karşılandı. Onun şehre geleceğini duyan halk uzak yerlerden koşup gelmiş, bu efsane korsanı yakından görmek için sabırsızlanıyordu. Şehir büyüklerinin verdiği ziyafette Barbaros taht gibi bir koltukta Fransızların merak dolu gözleri önünde azametle oturuyordu.

François, kuzeyde Flandre'da Şarlken'e karşı savaşırken, Osmanlı donanmasının Fransız donanmasıyla birlikte gidip

Nice şehrini zapt etmelerini istedi. Doria, onları 140 gemisi ile bekliyordu. Şarlıken, Cenova'daydı. Bu arada Nice üzerine giden 4 Fransız kadirğası düşman eline düştü. Barbaros ertesi yıl harekâta devam için kışı Fransa'da geçirmenin zorunlu olduğunu Sultana bildirdi. İstanbul ile Paris arasında elçiler gidip geldi, yapılan görüşmeler sonunda Osmanlı donanmasının Toulon liman şehrinde kışlamasına karar verildi. François, aynı zamanda Osmanlı donanmasının erzak ihtiyacının ve tayfa maaşlarının Fransa tarafından karşılanacağına söz vermişti. Sultan, bu donanmanın yapımı için 1.200.000 altın düka harcamıştı (bu dönemde Osmanlı Devleti'nin tüm bütçesi 9 milyon düka idi). Fransız deniz tarihçisi La Roncière'in itiraf ettiği gibi Barbaros, Toulon limanına vardığı zaman hazırlıklar noksandı. Şehrin tüm halkı Osmanlıların yerleşmesi için boşaltılmıştı. İstanbul'dan kış koşulları altında erzak vs. gelmesi imkânsızdı. Sayısı 30.000'i bulan Osmanlı donanma efradının beslenme ve maaş sorunu Fransız makamları ile tatsız tartışmalara neden olacaktı. Fransız makamları Türklerin gereksiz yere para sızdırmak çabasında olduklarını ileri süreceklerdir. Bazı Fransız kaynakları kuşatma sırasında Osmanlıların yağma yaptıklarını söyleseler de, başka Fransız kaynakları Türkler arasındaki itaat ve disiplini övmüştür.

Nice şehri o zaman Savua dukasına ait olup Şarlıken'in himâyesi altındaydı. Osmanlı-Fransız birleşik donanması şehri bombardıman ateşine tuttu. Donanmada hazır bulunan Fransız elçisi Polin binaların yıkılmaması için Hayreddin'den güvence istedi. Barbaros buna dikkat etti. Sıkışık durumda savunucular, bir ara, Polin'e Osmanlı askeri çekilirse, teslim olacaklarını bildirdiler. Osmanlılar çekildi fakat Fransızlar tekrar savaşa başladılar. Barbaros, Fransızların güvenilir olmadığından ve gevşekliğinden hidet içindeydi. Fırtına yüzünden donanmasını alıp yakındaki bir adaya çekildi. Bu arada Eylül ayında Doria donanma ile Nice'nin yardımına koştu ise de, Barbaros'un karşısında çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı donanması harekât sahasından çekilmeden Nice etrafındaki birçok kalenin itaatini sağlayarak Fransızlara teslim

etmiştir. Harekâtın sonra Barbaros donanma ile kışlamak üzere Toulon'a vardı (9 Ekim 1543). Şehir 8 Eylül'de boşaltılmış bulunuyordu. Her şeyin değeri tespit edilmiş ve şehir meclisi Türkleri beslemek için sadece 20.000 altın tahsisat ayırmıştı. İstanbul ile Barbaros arasındaki yazışmalarda, Sultan'ın donanmanın güvenliği için kaygı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kış yaklaşmakta olduğundan donanmanın dönmesi imkânsız gibiydi. Uzun yolculukta tayfanın beslenmesi en güç işlerden biriydi.

Genelde Osmanlı donanmasına sadece altı aylık sefer için lojistik ihtiyaçlar sağlanırdı. Bu yüzden Sultan, kral ile yapılan görüşmelerde Toulon'da erzak ve maaşların Fransa tarafından sağlanmasının bir antlaşma ile güvence altına alındığına inanıyordu.

Sultan Macaristan seferinden 14 Kasım 1543'te İstanbul'a dönmüş ve Barbaros'tan durum hakkında haber almıştı. Süleyman, François'ya erzak ve maaşlar konusundaki antlaşmayı hatırlattı ve Macaristan'daki zaferleri hakkında bilgi verdi. Bu Macaristan seferinde Süleyman, birçok kaleyi, bu arada Şikloş, Estergon, İstolni-Belgrad ve Tata kalelerini zapt ederek, orta Macaristan fütuhatını tamamlamış bulunuyordu.

Osmanlı denizcileri Toulon şehrinde ve çevredeki evlere yerleştirildiler. Kral yöre halkına on yıl vergi bağışıklığı vermiş bulunuyordu. Bununla beraber bu 30.000 kişiye erzak bulmak için büyük güçlüklerle karşılaştı. Barbaros, yerel Fransız tüccarından borç almak zorunda kaldı. Osmanlı donanması, Nice'i alamadıysa da, o zamanki Fransız elçisinin raporlarına göre, Osmanlı işbirliği sayesinde Güney Fransa bir saldırıdan korunmuş bulunuyordu. 1544 baharında harekât yeniden başladı. Barbaros, İspanya kıyılarına 22 gemilik bir donanma göndererek saldırdı ve kendisi donanmanın büyük kısmı ile Sardinya ve Korsika adaları üzerine yürüdü.

1544 harekât planı, Korsika'nın zaptı, Sardunya'ya saldırı ve İmparator kuvvetlerinin Tunus'tan atılması noktalarını içeriyordu. Osmanlı amirali, Fransızların düşmanla anlaşmasından ciddi olarak kuşkulandı. Erzak ve maaş sağlanmadığından,

İtalya sahillere yaptığı akınlarda ahaliyi esir edip arkasından fide ile satma yoluna başvurdu. Bütün bu anlaşmazlıklara rağmen Süleyman, ittifaktan çekilmeyi düşünmüyordu. Barbaros, Fransızların ricası üzerine Papalığa ait topraklara saldırmaktan kaçındı. O zaman Fransız elçisi Maurand'ın yazdığına göre, Akdeniz kıyılarında Barbaros'un saldırdığı korku o derecedeydi ki, donanmanın sadece görünmesi üzerine kaleler teslim oluyor ve Osmanlı denizcisi bu kaleleri Fransızlara devrediyordu. Şarlken'e bağlı olan Napoli krallığındaki kalelere saldırılar yapıldı, binlerce esir alındı, şehirler yakıldı. Sonunda Ağustos ayında Kapudân-i Deryâ, Fransız elçisi Polin yanında olduğu hâlde İstanbul'a ulaştı. Süleyman, Eylül'de François'nın bir kez daha Şarlken ile barış yaptığını öğrendi. Fransız kralı tekrar tekrar müttefikine ihanet etmiş ve düşmanla birleşme vaadinde bulunmuştu. Bununla beraber François, Sultan ile ittifakını devam ettirmeye büyük önem veriyordu. Kral, Şarlken ile Osmanlılar arasında barış için aracılık önerisinde bulundu. O zaman böyle bir barış sultanın da işine geliyordu. Bu tarihte Osmanlı Divanı, İran Safavileri ile bir savaşı gerekli görmekteydi. Osmanlıların temel stratejisi, doğuda ve batıda aynı zamanda savaşmaktan kaçınmayı gerektirir. 1545'te Şarlken'in Viyana'daki kardeşi Arşidük Ferdinand ile 18 aylık bir mütareke imzalandı (10 Kasım 1545). Görüşmeler iki yıl daha sürdü ve sonunda Sultan Şarlken ve Ferdinand ile beş yıllık bir barış antlaşması imzaladı (19 Haziran 1547). Arşidük Ferdinand bazı yerler için yılda 30 bin altın ödemeyi kabul etti. François, Papa ve Venedik bu mütarekeye dâhil oluyorlardı. Kral barışın devam etmeyeceği düşüncesindeydi. Şarlken'e karşı savaşlarında iflas durumuna gelen François, bu arada Osmanlı Devleti'nden 300.000 altın borç istedi.

Ünlü Fransız tarihçilerinden Jules Michelet, *Fransa Tarihi* adlı ünlü kitabında, Barbaros'un Fransız donanması ile işbirliğinden söz ederken aynen şunları yazıyor: "Katolik Fransa... korsanların, esir tacirlerinin bayrağını, İslâm'ın sancağını izlemiştir. Genç Duc d'Enghien, Barbaros ile ittifak hâlinde Nice şehrini

kuşatmış ise de bir sonuç alınamamıştır. Cezayirli (Barbaros'un Türklerini kastediyor) yağma ve insan avcılığı ile bunun karşılığını koparmışlardır. Toulon'da ve hatta Provence'de yerleşen Türkler sadece yerli kızları ve kadırgaları için kürek esirleri toplamışlardır. Ertesi yıl yine büyük bir tahrip harekâtında Tuscany'de 6000, Napoli Krallığı'nda 8000 kişiyi esir almışlar, bu arada da özellikle Sultanın haremi için İtalya manastırlarından 200 bakire kızı toplayıp götürmüşlerdir". 19. yüzyıl Fransız tarihlerini gözden geçirdiğimiz zaman genellikle daha çok V. Karl'ı destekleyen ifadeler buluruz. Onlar Sultan'la ittifakı kötülemişlerdir. Oysa 16. yüzyıldaki Fransızlar bu ittifakı hiç de böyle yorumlamıyorlardı.

1542'de Venedik'e elçi olarak gönderilen Jean de Montluc'un orada yaptığı konuşmada ileri sürdüğü noktalar dikkate değer. Montluc'e göre Hristiyanlığın başına gelen bütün tahribat ve musibetlerden İmparator sorumludur. O, bizzat İmparator ile kardeşi Ferdinand'ın İstanbul'a elçiler göndererek Süleyman ile gizli görüşmeler yaptıklarını ve Habsburgların *Büyük Türk*'e yıllık haraç ödediğini hatırlatmıştır. Montluc, "verilen 30 bin altın Hristiyanlığa karşı bir destek olmuyor mu?" sorusunu soruyor ve Sultan ile ittifakın siyasî anlamda zorunlu bir hareket olduğu üzerinde duruyordu. Fransa elçisi bir tarihî olayı da anımsatıyordu. Milano dukası Ludovico Sforza vaktiyle İtalya'daki rakiplerine karşı Sultan II. Bayezid'in kuvvetlerini kullanmıştı. Keza o dönemde İmparator Maxmillian'ın Türkleri Fransa'ya karşı kışkırtmış olduğunu da buna ekliyordu. İmparator, askerinin 1544'te Venediklilere karşı yaptığı zulümleri hatırlatarak şunları söylüyor: "Bizim dinimize yabancı askerlerden (Türklerden) oluşmuş bu büyük ve güçlü ordu, efendimiz Fransa kralına yardım için gönderilmiştir. Herhangi bir kimseyi incittiklerine dair şikâyet olmamıştır. Nazik davranmışlardır. Geçimleri için aldıkları her şeyi, karşılığında para vererek almışlardır." Fransız elçisi o tarihte Avrupa'da yepyeni bir kavramın, devletler arasında denge kavramının egemen olduğunu konuşmasında açıkça ifade

etmiştir. Ona göre, İmparatorun adamları, efendilerinin Fransa'ya karşı saldırısını haklı göstermek için Fransa kralının Sultan ile ittifakını bahane etmektedirler. İmparator, Hristiyanlık davasını yaparken, öbür taraftan Papaya karşı bir heretik ve âsi olan İngiliz kralı VIII. Henry ile ittifak etmekten çekinmemiştir. Keza İmparator, Protestan Alman prensleri ile birlikte hareket etmekte bir sakınca görmemiştir. Polin'in söylediği bütün bu durumlar, Avrupa diplomasisinde o zaman nasıl yeni bir durumun ve kavramın, siyasî denge politikasının egemen olduğunu göstermek bakımından ilginçtir; Müslüman Sultanı ile ittifakın çağdaşları tarafından bir denge politikası icabı gibi yorumlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı Divanı da bunu böyle anlamaktadır. İslâm ve Hristiyanlık bir propaganda, bahane gibi kullanılmaktadır. *Süleymannâme*'de bu ittifak hakkında Osmanlı görüşü ise çok ilginçtir. Bu kaynağa göre, "İmparator, Kayserlik, yani tüm Avrupa'nın başı olmak iddiasıyla Fransa'yı Müslümanlara karşı ittifaka zorlamış, bu nedenle İslâm'ın sultanı Süleyman'ın Fransız kralı ile ittifakı bir zorunluluk hâlini almıştır", demektedir. Eğer Fransa bu ittifaktan cayarsa, bütün Hristiyan dünyasının Osmanlılara karşı tek bir cephe hâlinde birleşmesi kaçınılmaz olur. O zaman Osmanlı tarihçisinin görüşü, Osmanlıların da Avrupa'da bir güçler dengesi politikasını izlemek zorunda bulunduklarını açıkça ifade etmekte; Osmanlıların, Hristiyan bir devletle ittifakını, onları askerî yardımla desteklemeyi bir *realpolitik* gereği gibi gördüklerini göstermektedir.

Fransız sarayı o zaman Osmanlı sultanını, "dünyadaki en büyük hükümdar" olarak görmektedir (Pierre de Bourdeille, *Œuvres complètes*, ed. L. Lalanne, vol. XI. 179. İsom-Verhaaren'in doktora tezindeki notu), Kral François, Venedik elçisine Avrupa devletlerinin bağımsızlığını güvence altına alan tek gücün Osmanlı Padişahı olduğunu itiraf etmiştir. 1559'da İtalya Harpları'ne son veren Cateau-Cambrésis barış antlaşmasına kadar Fransız kralı II. Henri (1547-1559), Osmanlılar ile ittifakı siyasetinin temel taşı saymış,

askerî destekle beraber, Türkiye'den önemli miktarda malî destek almıştır. Habsburg üstünlüğüne karşı Osmanlı ittifakı, Fransa'nın vazgeçilmez geleneksel bir siyaseti olmaya devam edecektir. Tabii, bu ittifaktan Osmanlılar da büyük yarar sağlamaktaydı. Çağdaş Osmanlı tarihçisi Sinan Çavuş'un belirttiği gibi, Avrupa Hristiyanlığının parçalanmış durumda kalması, Papa ve İmparatorun tasarladıkları bir Haçlı saldırısının önlenmesi, Osmanlıların Avrupa politikasının temel prensibiydi.

Hayreddin'in 1543-1544 Seferi Hakkında *Süleymannâme*

Muhteşem Süleyman dönemi seferlerini anlatan minyatürler ile süslenmiş *Süleymannâme* adlı kitap, ittifak hakkında o zamanki Osmanlı görüşü ve Hayreddin Paşa'nın Fransa seferi hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. O, Fransız kralından gelen elçi dolayısıyla verdiği haberde, Fransız kralını şöyle tasvir etmektedir (bugünkü dile çeviriyoruz):

Kâfir sultanlarının muazzamlarından, küfür diyârının çok eski hükümdarlarının başta gelenlerinden, taht sahibi hüsv ve memleket sahibi haşmetli kral, sınırsız hazineler ile tanınmış França memleketine Nuşin-Revan tahtıyla başabaş olan Françesko, Sultanın dünya gücünü temsil eden yüce kapısına elçisi ile arzıhal gönderip...

Bu girişten sonra yazar kralın mektubunu şöyle özetlemiştir:

Ey yedi iklimin pâdişâhı, dünyanın sığınağı yiğitlik membaı, ey şahım! Benim hâlimden haberdar ol ve bu gönlü yaralıya lütuf merhametini gönder. Senin gibi bir dünya hükümdarı yok. Başka hükümdarlar senin kapıda ancak kapıcı olabilirler. Sen şaha ben bütün gönlümle itaat eyledim. Senin kulların dostum, düşmanların da düşmanım. Ben kendi hâlimce França ülkesine Şâh bulunuyorum. Puta tapan Hristiyanların sığınağıyım. Siz Cihan Şahi'na durumumu anlatmak gerekirse, şunu beyan

ederim ki, benim neslim Nûşîn-Revân'a çıkar. Bizim aramızdan bir kötü talihli adam (Şarlken), aslı cuhut ve mel'ûn birisi Çasar oldum deyü ortada dava kılıp, bu hile ile yüksek pâyelere yol bulundu, ey şah! Ben de bu hâli görünce yanıma nice asker, kul topladım ki, varıp onunla savaşıyım. Onu, o kötü adamı ortadan kaldırayım. O, Çasarlık havasıyla bu tarafta dünyayı kargaşaya verdi ve Ungurus vilâyeti tarafında Alaman vilâyeti-nin kaim-makamı olan kardeşi Ferendoş (Ferdinand), oradaki âdemoğullarının ıstırap çekmelerine sebep olup, kendilerinin vücutlarını bu dünya yüzünden kılıçla ortadan kaldırmak gerekir, bu vâcib olmuştur. Siz cihan padişahının kapısından şu beklenir ki, Avrupa'da kötü hükümdarları saldırıları ile bertaraf eden Hayreddîn Paşa, donanma gemileri ile bu tarafa gelip yardım eder ve Ungurus tarafında da padişah hazretleri savaşa girerse, düşmanın fesadı, kılıç ile ortadan kaldırılmış olur ve dünya yeniden eski parlaklığına kavuşur. Bunda şüphe yoktur.

diye kral mektubunda durumu arz etmiş ve yardım için yalvarmış. İlkın Fransa kralının isteği ve sonuçları dikkatle gözden geçirilmiş, fakat cevap verilmesi ertelenmiştir. Ondan sonra gelen ikinci bir elçi devlet büyüklerine varıp kral adına şöyle arzda bulunmuş: "Benim dileğimi ve hâlimi Sultan'a bildiriniz, çünkü beklemeye mecâlîm yoktur. Şâh-ı cihâna günlerce yüzüm sürüp bir cevap bekledim. Kendi kralımdan bir rica mektubu getirdim ve padişaha ilettim. Bunun cevabı bana verilmedi. Biz kendisinden doğru bir cevap beklemekteyiz". Bunun üzerine elçinin sözleri padişah hazretlerine arz olundu. Padişah nihâyet cihâd ve gazâyâ karar verdi ve Hristiyan denizcilerine dehşet salan kahraman savaşçı Hayreddîn Paşa İstanbul'a davet edildi. Hayreddîn Paşa fermanı alınca derhal Edirne'de bulunan padişahın huzuruna geldi ve konuşmalar sonunda Hayreddîn Paşa'ya 100 pare gemi ile França padişahının yardımına gitmesi kararlaştırıldı. Hayreddîn Paşa, "emir padişahıdır, canımız yoluna fedadır, buradan França krallığına 3000 mil mesafe vardır, yardımınızla o diyara

giderim. İspanya ile savaşır onun ülkesini elinden alırım” dedi. Agriboz, İç il, Kastamoni, Ankara sancaklarının timarlı ordusu ile birlikte 2000 tüfenkli yeniçeri Zağarcıbaşı Ahmed kumandası altında gemilerle sefere emr olundular. Elçi, donanma ile hareket etmek üzere Edirne’den İstanbul’a gönderildi. Sultan Süleyman, elini öpüp yere baş koyan Hayreddin Paşa’ya şöyle hitap etti: “Ey denizcilerin önderi, deniz ilminin ve tekniğinin bilgisine sahip Kapudan, sana bu deniz seferinde tam yetki veriyorum, sen de bütün gereken şeyleri gör, her durumda adamlarınla meşveret et, o diyarı fethet.” Hayreddin Paşa sultanın bu sözlerinden sonra, padişaha dua edip, hareket etti ve Sultan, Edirne’de Macaristan seferi için hazırlıklar yapmaya başladı. Hayreddin Paşa, 950 Muharrem’inin 12’sinde (17 Nisan 1543) donanma ile denize açıldı” *Süleymannâme*’de burada Toulon şehri ve donanma ile şehri gösteren bir minyatür konmuş bulunuyor. Bu minyatürde Toulon limanında üstlenmiş kadirgalarla, yüksek bordalı üç büyük yelken gemisi tasvir edilmiştir. *Süleymannâme*’de Fransız amiralinin Toulon’a gelip Hayreddin’i Marsilya’ya davet ettiği kaydedilmektedir. Hayreddin donanma ile Marsilya’ya varmış, Fransız donanması Hayreddin’i karşılamış, Hayreddin Paşa top ateşiyle şehri selâmlamış, Marsilyalılar Kapudan-i Derya’yı karşılayıp türlü şenlikler ve şâdilikler yapmıştır (Burada Marsilya şehrinin bir minyatürü konmuştur). Marsilya şehrinin ileri gelenleri paşaya ziyafet çektiler.

*Ne denlü var ise ta'zim-u iclâl
İdüp kılmadılar bir kılca ihmâl*

Marsilya şehri, Osmanlılar üzerinde çok güzel bir şehir izlenimi vermiş görünüyor. Marsilya’da Fransızlarla Nice kalesi üzerine sefer yapılmasına karar verildi. Bu kale alınırsa İspanya’nın telâşa düşeceği belirtildi. *Süleymannâme*’ye göre, Fransız askeriyle beraber kaleye saldıran Osmanlı askeri dış hisarı ele geçirdi ve iç hisardaki düşmanı kuşattı. Nice’e karşı harekât yukarıda

anlatıldı. Şehir alınamadı ve Osmanlı donanması kışlamak üzere Toulon'a geri döndü. *Süleymannâme* yazarı, Hayreddîn Paşa'nın Fransa sularındaki harekâtı üzerinde bu bilgileri verdikten sonra, padişahın Macaristan'daki seferlerini anlatmaktadır. Süleyman, Macaristan'daki başarılı harekâtı, François'ya bildirmek için bir haberci gönderdi. Özellikle, Macar krallarının taç giydikleri İstolni-Belgrad'ın fethedildiğini bildirdi. *Süleymannâme*, Osmanlılar yanında Fransa'nın 1525'teki imajına göre çok daha önemli bir hâle geldiğini göstermektedir. Kral için Osmanlı terminolojisinde İmparator anlamının karşılığında *pâdişâh* unvanı kullanılmaya başlanmıştır.

RÖNESANS DİPLOMASİSİNDE BİR VAKA İNCELEMESİ: VIII. INNOCENT İLE II. BAYEZİD ARASINDAKİ CEM SULTAN'A DAİR ANLAŞMA

Türkçe Kaynakların Bir Değerlendirmesi

Modern tarihçiler, Cem Sultan hakkındaki kaynaklara atıf yaptıklarında çoğu zaman önceliği 1584 senesinde, I. Selim'in 1520'de sona eren saltanatına kadar gelen bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi olan *Tâcu't-Tevârih*'ini III. Murad'a sunan Sa'deddin'e verirler.¹ Hâlbuki Sa'deddin'in de bilgilerinden istifade ettiği

- 1 Cem'e dair bölümünde, Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, Peşte 1828 (yeniden basım, Graz 1963), 250-79, güvenilir kaynağı olarak esasen Sa'deddin'den istifade etmiştir. Ayrıca İdris'i (Edris), 'Âli'yi ve Solak-zâde'yi kullanmıştır. 'Âli, *Künhü'l-abbâr* (çok sayıda yazma nüshası mevcuttur, bakınız F. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, II, İstanbul 1961, 422), İdris'i Sa'deddin'den bağımsız olarak kullanmıştır; Solak-zâde ise Sa'deddin'i takip etmiştir. L. Thuasne, *Djem Sultan* isimli eserinde (Paris, 1892) sadece Sa'deddin'in bir Fransızca tercümesini (Bibliothèque Nationale, Paris, MS fr. 6075) kullanmıştır. Daha yakın bir tarihte, N. Fisher, *Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, Urbana, 1948, 21-50, araştırmasını esas olarak Hammer-Purgstall'a dayanmıştır. Sa'deddin'in İtalyancaya tercümesi V. Bratutti tarafından yapılmıştır: *Chronica dell' origine et progressione della casa ottomana*, I, Viyana, 1649.

Modern tarihçilere gelindiğinde, İsmail Hikmet Ertaylan, *Sultan Cem*, İstanbul, 1951 ve Dr. Selâhattin Tansel'in, *II. Bâyezid'in Siyasî Hayatı*, İstanbul, 1966, 1-69, her ikisi de Topkapı Sarayı Arşivlerinde (buradan itibaren TSA) bulunan mühim bir evrak koleksiyonuyla beraber, devrin Osmanlı kaynaklarını kullanmışlardır. Ertaylan ve Tansel, Cem hakkındaki en önemli çağdaş kaynaklar olan *Vâkı'ât* ve İdris'ten faydalanmışlardır. Fakat onların kullandıkları kaynakların tenkitli bir incelemesine hâlâ ihtiyaç duyulmaktadır.

temel kaynak, sürgünde ölümüne Cem'e eşlik etmiş bir yakını tarafından yazılmış bir Cem biyografisi olan *Vâkî'ât-ı Sultân Cem*'dir.² Bu sade ve sadık bir hikâyedir ve Cem'in hayatına dair

O devirde yaşamış tarihçi Kemal Paşa-zâde'de (*Tevârih-i Âl-i 'Osmân*, Defter VIII,) Cem'in Avrupa'daki hayatına dair kısımları şaşırtıcı derecede kusadır. *Vakâyi'-nâme-i Bihîşt*i ya da *Târih-i Sultân Cem*'in (TKS Kütüphanesi, R 1270), anonim *Vakâyi'-i Sultân Bâyezid ve Selim Hân*'ı (TKS Kütüphanesi, E.H. 1416), II. Bayezid ve Cem hakkında bir risaleyi (TKS Kütüphanesi Mecmu'a, E.H. 1774) ve bir *Târih-i Sultân Bâyezid* (TKS Kütüphanesi, R. 1272) inceleme fırsatımız olmadı.

- 2 *Vâkî'ât-ı Târih-i 'Osmânî Encümeni Mecmu'ası*'na bir eki olarak yayına hazırlayan (İstanbul 1330/1914) Mehmed Arif, yazarın bir kâtip ve edip olan Haydar Bey olduğunu düşünmektedir. Sehi, *Heşt Bihîşt*, (yayına hazırlayan Günay Kut, Harvard, 1978, 246-247) yetenekli bir şair olan Haydar'ın hayatını Cem'le beraber Avrupa'da geçirdiğini söylemektedir. Latîfî'nin *Tezkire*'sinde (İstanbul 1314 H., 140), "Haydar Çelebi" Cem'in defterdarıdır ve Cem'in ölümünden sonra eşyasını Osmanlı topraklarına getirmiştir (*Vâkî'ât*'ta s. 33: "*Hatıb-zâde ve sâ'ir halkı*"). II. Bayezid ona Germiyan'da bir ze'âmet ihsan etmiştir, ancak o hor görüldüğünü düşünmüştür. Latîfî'nin Haydar'a dair bir kaynağının olduğu gözüküyor fakat *Vâkî'ât*'tan hiç bahsetmiyor. *Şâhidi Cem Sultan'ın bir diğer defterdarıydı*. (Latîfî, 200). I. Süleymân devrinde re'isü'l-kütâblık yapmış bir "Haydar Çelebi" yaşamıştır ('Âşık Çelebi'nin *Tezkire*'si yayına hazırlayan G. M. Meredith-Owens, Londra 1971, 44a, 151a ve 151b). V. L. Ménage, "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486," *Journal of the Royal Asiatic Society*, Londra, 1965, 129-130, yazarın Cem'den 1483 ve 1486 ya da 1487 seneleri arasında ayrılanlardan biri olduğunu iddia etmektedir. Bu arada, 1483 Eylülünde Cem'le beraber aşıkâr surette sadece bir şahısın, Celâl Bey'in kaldığı zikredilmelidir (bkz. *Vâkî'ât*, 12-14). Sinân Bey ve Ayas Bey'in dönüşleri ise, 17 Ekim 1485'te vuku bulan (Ludwig Pastor, *Geschichte der Päpste*, III, Freiburg, 1899, 192). "Napoli Kralı'nın oğlunun Roma'da ölmesi"nden önce gerçekleşmiştir (bkz. *Vâkî'ât*, 16) Bu suretle, Sinân ve Ayas'ın geri dönüşleri bu tarihten sonra olmuş olamaz. Her ne olursa olsun, Cem'in biyografisinin yazarı ölümüne kadar onun yanında durmuş ve hafızasına sadık kalmış yakınlarından biridir. İsmi aşıkâr sebeplerden ötürü gizli tutmuştur. Bu kitabı, Cem'in gerçek hikâyesini olabildiğince geniş kitleler tarafından okunmak üzere sade bir dille anlatmak için yazdığını söylemektedir. Gayesi, itiraf ettiğine göre, Cem'in hatırasını yaşatmak ve ruhu için dualar toplamaktır (bkz. *Vâkî'ât*, giriş ve hatime, 1 ve 34). II. Bayezid'e karşı hiçbir şikâyet ve tenkit yoktur. Eserin sonuç kısmında, okuyucusunu "bu âlemde yaşayanların emniyeti için ana dayanak noktası" diye adlandırdığı Sultan'ın

en teferruatlı ve güvenilir kaynak olduğu hakkında şüphe bulunmamaktadır. II. Bayezid'in oğlu I. Selim rakip kardeşlerini alt ettikten kısa bir süre sonra 920/1514 senesinde yazılmıştır. Yazar, ismini gizli tutmuştur.

Aynı eserin değiştirilmiş hâli *Gurbet-nâme-i Sultân Cem*,³ yeni ismiyle I. Süleymân zamanında meydana getirilmiştir. Bu eserin yazarı Cem'in ölümüne dair tamamen farklı bir hikâye

(o zamanki sultan I. Selim) uzun ömrü için dualar okumaya davet etmektedir. Eserin tamamlanış tarihi, *Hâlis Efendi Kütüphanesi*'nde bulunan başka bir yazma nüshadan bahseden M. Arif'in neşrinde verildiği üzere 920/1514'tür.

- 3 *Gurbet-nâme*'nin Paris elyazması Modern Türk alfabesiyle İsmail Hami Danişmend tarafından hazırlanmıştır: (*Fatih ve İstanbul*, cilt. I-3/6, 1953-1954, İstanbul, 211-271). *Gurbet-nâme*'nin Cem'in ölümünü hikâye ettiği şöyledir (247): "Papa, oğlu Messir Francesko'yu ordunun başına geçirmiştir ve 1494 Eylülünün başında, Papa'nın oğlu, diğer lordlar ve Macar Kralı'nın elçisiyle birlikte hep beraber Roma'dan Macaristan'a doğru yola çıkmışlardır. Ben Cem'le alakalı bazı görüşmelere katılmak üzere Roma'da kaldım. Cem Napoli'ye yakın bir yerdeki dördüncü dinlenme yerine vardığında, Fransız Kralı Cem'in Macaristan'a kaçışından haber oldu. Birliklerini toplayarak onun peşine düştü. Olayların beklenmedik surette yön değiştirdiğini gören Papa, oğluna hemen haber gönderdi ve ne pahasına olursa olsun Cem'in vesayetini kaybetmemesini tavsiye etti. Bunun üzerine, Papa'nın oğlu ona üç gün boyunca şekerli bir karışım verdi ve Cem'in ruhu cennete doğru yola çıktı." Bu hayal mahsulü hikâyeden onun Cem'in ölümü esnasında İtalya'da vuku bulan olayların görgü tanıdığı olmadığı; fakat sadece on altıncı yüzyılda İtalya'da ve Doğu Akdeniz bölgesinde yaygın olan bir rivayeti yeniden dile getirdiği görülmektedir. Bu hikâyedeki zehirlenimin İdris'in anlatısından farklı olduğunu da eklemek lazımdır (İdris'e göre, zehirlenme bir ustura ile tıraş etme neticesinde gerçekleşmiştir). *Gurbet-nâme*'nin I. Süleymân'ın zamanında meydana getirildiğine şüphe yoktur (bkz. 227-228). Yazar kendi zannına göre, Roma'ya girecek Osmanlı sultanının Avrupa'da yorumlandığı üzere Cem değil Sultan Süleymân Han olacağına inandığı kehanetten bahsetmektedir. F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, 32, Cem'in (Cem Sa'dîsi olarak da bilinen) Sa'dullâh b. Mustafâ tarafından yazılmış *Gurbet-nâme* isminde manzum bir biyografisinden bahsetmektedir. Bu eserin hiçbir kopyası bulunamamıştır. Sa'dî hakkında, bakınız Sehi, yayına hazırlayan Günay Kut, 198-200; Latîfi, 188-189; 'Âşık Çelebi, yayına hazırlayan G. M. Meredith-Owens, 67b, Cem'in, gözdesi Sa'dî'yi "macerâ ve dâstân"ı da dahil olmak üzere şiirleriyle beraber II. Bayezid'e gönderdiğini söylemektedir.

sunmaktadır ve oldukça garip bir şekilde eserine Cem ile Papa arasında vuku bulduğu iddia edilen İslam ve Hristiyanlık hakkında uzun bir tartışmayı eklemiştir. Bunun haricinde, bu sadece *Vâki'ât*'ın bir kopyasından ibarettir.

Sa'deddîn'in Cem Sultan'a dair ikinci kaynağı İdrîs'in *Heşt Bihişt*'idir. Sa'deddîn, *Vâki'ât*'a İdrîs'in Cem'in ölümü hakkında yazdıklarını eklemiştir. Hekîmeddîn İdrîs el-Bidlisî, Bayezid'in emri üzerine 915/1509 senesine kadar umumî bir Osmanlı tarihi kaleme almıştır. İdrîs'in Cem'e dair esas kaynağının, tarihini yazarken *Dîvân-ı Humâyûn*'da veziriazam olan Mustafa (Mustafa Paşa) olduğu anlaşılmaktadır.⁴ 1489-90'da o zaman bir kapıcı başı olan Mustafa, Papa VIII. Innocent'e elçi olarak gönderilmişti.⁵ İdrîs'in Cem Sultan hakkında söylediklerinin özeti şöyledir:

- 4 İdrîs (ölümü 12 Kasım 1520) ve eserleri için bakınız, Babinger, *a.g.e.*, 45-49; F. R. Unat, "Neşri Tarihi Üzerinde Yapılan Çalışmalar," *Belleten* VII (Ankara, 1943), 147-200. *Heşt Bihişt*'in bizim de kullandığımız daha evvelki hâlinin bir müellif nüshası 1509 senesinde yazılmıştır ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde H. 1655'te muhafaza edilmektedir.
- 5 İdrîs'in tanıklığı, Kapıcı Baş Mustafa ile Veziriazam Koca Mustafa Paşa'nın aynı kişi olduğuna dair kesin delil sunmaktadır. İdrîs, tarihinde Mustafa'nın hayatına dair övgülerle beraber göreceli olarak teferruatlı izahat vermektedir. Mustafa, İdrîs'in anlattığına göre, kariyerine bir saray gulanı olarak başlamıştır. Mühim görevleri halletme sorumluluğunu güvenilir bir şekilde yerine getirerek sarayda daha yüksek vazifelere terfi edilmiştir. Ardından Sultan onu "Kâfirlerin büyük kral ve hükümdarlarından haberler getirme"si için Cem'e elçi olarak göndermiştir. "Tehlike ve her türden düşmanla mücadeleyle dolu bu seyahatten, Sultan'ın istediği şekilde İtalyan hükümdarlarıyla yeminle yapılan bir anlaşmayla dönmüştür ('*ahd ve misâk-ı salâtin-i Frenk*')." Bu muvafakiyetin ardından Zi'l-ka'de 903 / Haziran-Temmuz 1498 Rumeli Beylerbeyi ve ardından Cemâziyül-âhir 907 / 12 Aralık 1501 – 9 Ocak 1502'de *Dîvân-ı Humâyûn*'da vezir ve son olarak veziriazam olmuştur. İdrîs onun tasavvufa karşı olağandışı alakasının ve mutasavvıflarla dostluğunun üzerinde durmaktadır. İ. H. Uzunçarşılı (*Osmanlı Tarihi*, II, ikinci baskı, Ankara 1964, 541, ve *Belleten* XXIV, 469 11. dipnot) bir vakıf kaydını kullanarak beylerbeylik tarihini 904 H. ve vezirlik tarihini 906 H. olarak vermektedir. Uzunçarşılı, yine aynı belgeyi esas alarak Mustafa b. 'Abdu'l-samed'in 886/1481'de hazine-dâr başı, 901/1595-1496'da Avlonya (Valona, Vlorë) Sancak Beyi (*Osmanlı Tarihi*'nde,

Hospitallier'ler Büyük Üstadı (*hâkim-i Rodos*) Cem Çelebi'yi Avrupa'daki Kralların önderi ve Hristiyanların reisi Papa'ya gönderdi. Papa onu Roma'da muhafaza etti ve hiçbir Müslüman ve Gayrimüslim'in Cem'le irtibat kurmamasını sağladı. Bu meseleden İslam ve Hristiyanlık arasındaki düşmanlığın yerine uzlaşmanın geçmesi için Gazilerin Sultanı Bayezid ile dostane ilişkiler kurmak için istifade etti. Roma şehri çok uzak olduğundan Cem'in hayatı ve ölümüne dair uzun bir süre hiçbir haber alınamadı. Merhametli bir şahıs olan Sultan kederlendi. Bunun üzerine vaziyetin hakikatinden emin olmak için Mustafa'yı Roma'ya gönderdi. İdris'ten doğrudan alıntı yapmak suretiyle: 'Şimdi yüksek bir itibara sahip bir vezir olan Mustafa Paşa, o esnada Sultan'ın sarayında bir *hâcibü'l-hüccâb* ve Sultan'ın açık ve gizli bütün önemli işlerini emanet ettiği sadık bir adamıydı.' Seyahatin kara ve denizdeki tehlikelerinden sonra Roma'ya vardı. Sultan'ın söylediklerini naklederek Papa'yı uysal bir havaya soktu. Papa ona Cem'in "*mahbûs ve mazbut*" tutulduğu sarayda Cem'i görme

fakat *Belleteri*'de 900 H.), 903/1497-1498'de Gelibolu Sancak Beyi (Osmanlı donanmasının kaptan-ı deryâsı), 904/1499'da Rumeli Beylerbeyi olduğunu yazmıştır; bu kronolojinin incelemesi için makaledeki açıklamalara bakınız. Mustafa, TKS'den bir belgenin iddia ettiğine göre (Bkz. Ç. Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu," *Tarih Dergisi*, VII-10, İstanbul Eylül 1954, 122) 16 Şevvâl 917 / 6 Ocak 1512'de veziriazam olmuştur. Yine de, T. Gökbilgin'in okuyuşu doğruysa, (*Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul 1952, 107), Mustafa 27 Eylül 1511'de hâlihazırda veziriazamdır. Mustafa ikinci vezir olduğu Şa'bân 912 (Gökbilgin, 379), 22 Ramazan 914 (Gökbilgin, 92, 103 ve 167) ve Rebî'yü'l-evvel 915 (*a.g.e.*, 235); ve veziriazam olduğu 4 Receb 917 (Gökbilgin s. 107) ve 21 Cemâziyü'l-evvel 918 (?) (Gökbilgin, 922) tarihlerine dair belgeler mevcuttur. 23 Ocak 1504'te Mustafa II. Bayezid'den altmış bin akçalık bir ihsan almıştır (Gökbilgin, 476). Mustafa Paşa'nın hayır işleri ve vakıfları için, bkz. Gökbilgin, 441-448; Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970, 366-369; bu dönemin kronolojisi bakımından özellikle önemli olan bir *Anonim Tarih* (Bibliothèque Nationale, Paris, Sup, turc 104, varak no. 144-45), bize 17 Ekim 1501'de Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın Macaristan tehdidi söylentileri üzerine İstanbul'dan ayrıldığını ve Filibe bölgesine geldiğini ve İstanbul'a dönüşünde, 13 Receb 907 / 22 Ocak 1502 tarihinde vezirliğe getirildiğini söylemektedir.

müsaadesini verdi. Cem'in kendi ağzından vatan özlemini ve ağabeyi ve İslam'ın Sultanı'ndan af talebini işitti. Bundan sonra Mustafa, Sultan'ın kendisine görüşme görevini verdiği meseleleri Papa'ya açtı. Ve Papa'yla Hristiyan usulüne göre evrak ve yeminleriyle uzlaşma ve anlaşma bağlarını sağlamlaştırdı. İki tarafın da şerefleri üzerine yemin ettiği en mühim husus Cem'in muhafaza edilmesi ve Sultan ve Papa yaşadığı sürece İslam topraklarına sığınmamasıydı. Bunun karşılığında Sultan, Papa'ya hiçbir zaman saldırmama sözü verdi ve Papa'yı anlaşma ve uzlaşma içinde olduğu hükümdarlar arasında kabul etti. Üzerine yemin edilen anlaşma Fransız Kralı, Papa'ya karşı isyan edip, İtalya'daki bazı memleketleri işgal ederek Müslüman topraklarını ele geçirmeyi kafasına koyana kadar bir süre bozulmadan kaldı. Papa'dan Cem'i talep etti. 'Papa kendisini dinî ve dünyevî işlerde en yüksek yetkili ve İsa-Mesih'in halifesi saydığından dolayı Sultan'la katî bir şekilde yaptığı anlaşmayı ihlal etmemek gayesiyle kralın talebini daima reddetti.' Fransız Kralı bunun üzerine Hristiyanların gözünde Mekke'ye eşit olan Roma'ya doğru ilerledi. Papa'yı sert sözlerle aşağıladı ve tehdit etti ve Cem'i kendi amaçları için kullanmaya teşebbüs etti. Fransız Kralı'nın davranışından derin şekilde incinen Papa misilleme yapmak istedi.

Papa'nın Cem'in hizmetine gizlice tellak ve baş berber olarak girmiş bir şahsa usturanın arkasına ölümcül bir zehir yerleştirmesi hususunda talimat vermesi çok yaygın olarak dolaşan bir rivayettir. Cem Çelebi'yi zehirli usturayla tıraş ettiğinde o zamana kadar güçlü ve kuvvetli bir adam olan Cem'in ölümcül bir hastalığa yakalanmasına ve vefat etmesine sebep olmuştur. Cem, bu şekilde Fransız Kralı'nın yanında ölmüştür ve böylece Kral'ın şeytanî niyet ve fikirleri suya düşmüştür. Cem'in ölüm haberi Osmanlı topraklarına ulaştığı zaman, Sultan, Hristiyan diyarlarına meselenin aslını öğrenmeleri için adamlarını göndermiştir. Avrupalı krallar Cem'in naşını atalarının mezarlığına gömülmesi için 907/1501'de (metinde bu tarih geçiyor) Osmanlı topraklarına göndermişlerdir. Naşın varmasının ardından memleketteki

ve hariçteki Hristiyan ve İslam ülkelerinde bulunan şeytanî niyetteki insanlar artık sadık bir tavır takınmışlardır.

Mustafa'nın tedarik ettiği bilgiye dayanan İdris'in anlatısı açık olarak Paşa'nın şahsî görüşlerini aktarmaktadır: Roma seyahati esnasındaki tehlikeler ve Papa'yla imzalanan barış anlaşmasının hayatî önemi gibi... Cem'in Papa VI. Alexander tarafından zehirlenmiş olması anlatısı belli ki Mustafa'dan gelmektedir; zira bu haber İtalya'da Cem'in hakkındaki en yaygın rivayetti ve Mustafa bunu tercih etmiş olmalıdır. Mustafa Cem'e karşı kurulmuş komploya dâhil olmuş olsa bile, bunu açık olarak itiraf edemezdi.

Cem'in II. Bayezid'in küçük kardeşi olmasına rağmen, saltanatı hak iddia etmesinde kanun ve geleneğe aykırı hiçbir husus yoktu. Türk-Moğol dünyasında tahta çıkacak kişiye dair kesin bir kural ya da gelenek bulunmamaktadır. Ölen hükümdarın oğlunu hangi durumlar tahta getirirse getirsin, bu husus ilahî hikmet tarafından emredilmiş olarak kabul edilirdi. Mevcut hükümdar kendini tahtta tutmaya devam etmeye kadir olduğu sürece meşru olarak görülürdü.⁶ Bu inanç on beşinci yüzyılda Osmanlı Türklerinde hâlâ çok tesirliydi. 1481'de II. Mehmed'in ölümünün ardından, Cem'i daha evvel tahtta hak iddia edenlerden farklı kılan, Osmanlıların ilk başkenti olan Bursa'yı ele geçirmiş ve kendi adına gümüş sikke bastırmış olmasıydı; bunlar hükümdarlık alametlerinden kabul edilirdi ve böylece en azından bir süreliğine bir Osmanlı sultanı olmuştu. Cem Sultan, firarından sonra aralarında terfi ve ganimet arzusuyla Fâtih'in sert savaş politikasının devam ettirilmesini isteyen asker zümresi mensupları ve tahtta hak iddia edenlerin her zaman peşinden giden Osmanlı toplumundaki muhalif ve hoşnutsuz unsurlar da dâhil olmak üzere destekçi ve taraftara sahip olmaya devam etti. Ayrıca Cem daha vasıflı ve hükümdarlığa daha hazır olmakla tanınmaktaydı ve Fâtih tarafından tahttaki varisi olarak tercih edilmişti.⁷ Bayezid ülkede yaygın olan Cem taraftarı

6 Bkz. benim "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâk-kisile İlgisi," makalem, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt XIV, 69-94.

7 Cem Avrupa'dayken "Saray'daki asker birlikleri arasında daima huzursuzluk (*fetret*) vardı ta ki Cem Sultan, Allah'ın emriyle vefat edene kadar. Ancak o

hislerden haberdardı ve bunun karşılığında dinî hukuk (*şerî at*) ve adalete riayet eden bir sultan imgesi yaratmaya çalıştı. Böylece II. Mehmed'in zamanında el koyulan *vakıf* ve *mülk* arazilerini iade etti; bu siyaseti idareci sınıf ve tarikatlar da dâhil olmak üzere din adamlarının tatmin olmalarını ve II. Bayezid'i desteklemelerini sağladı. Osmanlılar I. Bayezid'in (1389-1402) oğulları ve torunları arasındaki bütün taraflar için yıkıcı olan savaşlar esnasında çok ıstırap çekmiş olduklarından, Osmanlı toplumu genel olarak tahtta hak iddia edenlerin yarattığı istikrarsız vaziyete karşıydı. II. Bayezid tahttaki yerini sağlamlaştırdıktan sonra, Osmanlıların çoğunluğu Tursun Bey'in beyan ettiği gibi,⁸ toplumda huzur, nizam ve *şerî atın* hüküm sürmesi için onu destekleme mecburiyeti hissettiler. Fâtih Mehmed şu hükmü kanun-nâmesine benzer bir atmosferde eklemişti: "Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı 'âlem için katl itmek münâsibdir; ekser 'ulemâ dahi tecvîz etmişlerdir."

Osmanlı ülkesinde Cem'in ölümüne verilen tepkiler aydınlatıcıdır. Bazıları talihsiz şehzade hakkındaki acılarını dile getirmekten geri duramasalar da, çoğunluk her tarafa zarar verecek bir savaştan ve bir Haçlı ordusunun işgalinden kurtulmuş olmanın verdiği rahatlama hissini paylaşmaktadır. Bazıları şu hadise atıfta bulunmaktadır: "İç savaş kesin olarak, (sorun yaratıcıların) katlinden daha kötüdür." Cem'in Fransız toprağından Roma'ya nakledilerek Papa'nın doğrudan vesayetinin altına girmesi İstanbul'da bir Haçlı birliğinin kurulması olarak kabul edilmiş ve endişeye sebep olmuştur. Bu suretle II. Bayezid, Rodos'a bir elçi göndererek Cem'in Roma'ya nakledilmesinin Osmanlı İmparatorluğu ve Hospitallier Şövalyeleri arasındaki anlaşmanın ihlali olduğunu ilan etmiş ve 1489'de Hospitallier Şövalyelerine

zaman insanlar biraz huzura ve rahata kavuşmuştur." (Sehî, yayına hazırlayan Günay Kut, 323); mukayese edin, Theodore Spandouyn Cantacasin, *Petit Traicté de l'origine des Turcz*, yayına hazırlayan C. Schefer, Paris 1896, 43.

8 *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, yayına hazırlayan H. İncalcık ve Rhoads Murphey, Minneapolis ve Chicago, 1978, 20-24.

tehditkâr bir tavır takınmıştır. Diğer taraftan Memluk elçisinin Fransa'da ve daha sonra Roma'da Cem'i Osmanlılara karşı kullanmak üzere ele geçirmek için yaptığı pazarlıklar daha büyük ve daha acil bir tehlikenin kaygısına sebep olmuştur.

Mısır Memlukları Cem'i Osmanlılara karşı mücadelelerinde kullanmak üzere ele geçirmek için en başından itibaren yoğun bir uluslararası çaba sarf etmişlerdir. Özellikle Osmanlılar ve Memluklar arasında 1485 senesinde patlak veren savaştan sonra Mısır Sultanı Kayıtbay (1468-1496) Cem'i Mısır'a getirmek için elinden geleni yapmıştır.⁹ Cem, 1489 senesindeki Roma'ya naklinden sonra, Bayezid'e karşı olan mücadelesinde, Macar Kralı Matthias'tansa Müslüman bir hükümdar olan Kayıtbay'ı tercih etmiş görünmektedir.¹⁰ Kayıtbay, Mısırlıların Osmanlılara karşı yapacağı seferlerde Cem'i doğrudan doğruya kullanamayacak olmasına rağmen, Cem'in Batı'dan gelecek bir Haçlı ordusuna katılması, Mısır sınırındaki Osmanlı kuvvetlerinin dikkatlerinin başka yöne çevrilmesine sebep olacaktı. Osmanlı gazi devletinin aleyhinde, Hristiyan Avrupa ile Müslüman kutsal savaşının bir

9 Cem'in annesi Çiçek Hatun, sultana karısı vasıtasıyla oğlunu özgürlüğüne kavuşturup Mısır'a getirmesi için baskı yapmaktaydı; Mısır'dan II. Bayezid'e gönderilen Ya'kûb imzalı istihbarat raporuna bakınız: TKS no. 6008/3; Çiçek Hatun'un Mısır'daki günleri için bkz. İbn İyâs, *Bedâ'i'ü'z-Zuhûr fî Vekâ'i'ü'd-Duhûr*, III, yayına hazırlayan M. Mostafa, Kahire 1963, 390; 16 Cemâzi-yü'l-âhir 892 / 9 Haziran 1487 tarihli ve Mustafa imzalı bir istihbarat raporu (TKS 6961/39) Cem'in Venedik'e ve Macaristan Kralı'na haber gönderdiğini ve kendisini Fransa'daki esaretinden kurtarmalarını istediğini, bunun üzerine Venedik ve kral hemfikir olarak elçilerini Fransa'ya gönderdikleri hususunda Sultan'ı bilgilendirmektedir. Aslında, kral, Fransa'ya Ocak 1487'de bir elçi göndermiştir ve Venedik Papa'nın Cem'i Fransız Kralı'ndan almak çabasına gizliden gizliye destek vermektedir. Bu esnada, Mart 1487'de bir Türk elçisi Venedik'e ulaşmıştır; bkz. L. Thuasne, *Djem Sultan*, Paris 1892, 149-56.

10 Papa'nın Macaristan Kralı'na katılma talebine karşılık Cem şu cevabı vermiştir: "Macaristan'a gidersem, Müslümanlara karşı savaşta Macar ordusuyla birlikte olmam gerekir. Bu, Osmanlı ulemasının benim kâfir olduğumu beyan etmesine sebep olur. Ben, dünya hâkimiyeti için dahi olsa, imanımı terk edemem." (*Vâkı'ât*, 23).

zamanların tek kahramanı olan Mısır İslam Devleti arasındaki bu işbirliği, on beşinci yüzyılda Doğu'da ve Batı'da siyasî menfaatlerin katı dinî idealizmin önüne geçtiğini göstermektedir.

Memluk Sultanı, Cem'i ele geçirme uğraşlarında Lorenzo de' Medici'nin, –aşıkârdır ki Lorenzo'nun Fransa ve Papalık saraylarında tesirleri ve ayrıca geniş çaplı bankacılık faaliyetleri sebebiyle– aracılığına müracaat etmeyi tercih etmiştir. Kasım 1487'de, Mısır elçisi Floransa'ya ulaştığında, Lorenzo, Floransa'nın son yirmi sene içerisinde geniş kapsamlı bir ticaret meydana getirdiği Osmanlıları gücendirmekten kaçınmak gayesiyle müzakereleri öncelikle ticaret alanının içinde sınırlı tutmayı istemiştir.¹¹ Fakat Lorenzo, Memluk Sultanı'nın Cem'i ele geçirme uğraşlarına karşılık ona söz verdiği malî kâr ve ticaret imtiyazları fırsatlarından istifade etmek için fazla tereddüt etmemiştir.¹² 1488'in ilkbaharında Medici'nin Fransa'daki vekillerinden biri olan Lorenzo Spinalli, Cem'in teslim edilmesi için Fransız Kralı'na Kayıtbay adına yüz bin duka altını teklif etmiştir.¹³ Fransız hükûmeti tarafından hâlihazırda Papalık temsilcilerine, Hristiyan dünyası için en faydalı karar olduğuna inanılan Cem'i Roma'ya götürme müsaadesi verilmiş olduğundan dolayı, Mısır'ın ve Macaristan'ın talepleri reddedilmiştir. Papalık elçileri Rodos ve İtalya'nın ciddi bir Osmanlı işgali tehdidi altında

11 1483'te II. Bayezid Floransa'dan senelik 5000 balya kıymetli yünlü kumaş satın alma sözü vermiştir, bakınız Wilhelm Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, cilt II, tercüme eden, F. Raynaud, Leipzig 1936, 342. Yünlü kumaşla İran ipeğinin Bursa pazarındaki değiş tokuşu Floransa için hayati ehemmiyete sahipti. Bkz. H. İnalçık, "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III-2, 131-147; o dönemdeki Osmanlı-Floransa ilişkileri için bkz. G. Muller, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll'Orinete cristiano e coi Turchi fino all'anno MDXXXI*, Floransa 1879; F. Babinger, "Lorenzo de Medici e la corte ottomana," *Archivio Storico Italiano* 121 (1963), 305-361.

12 Bu imtiyazlar için bakınız, John Vansborogh, "A Mamluk Commercial Treaty Concluded with the Republic of Florence," *Documents from Islamic Chanceries*, yayına hazırlayan S. M. Stern, Cambridge 1965, 39-79.

13 Thuasne, 193; Babinger, 353, 354.

olduğunu ve ancak Cem'in Roma'daki mevcudiyetinin Bayezid'i caydırabileceğini iddia etmişlerdir.¹⁴ Fransız Şansölyesi, sadece Papa'nın Hristiyan milletleri arasındaki barış ve birliği yeniden sağlayabileceğini ve Osmanlılara karşı bir Haçlı Ordusu meydana getirebileceğini kabul etmiştir. Tabiidir ki, Fransa bunun karşılığında, Flanders Bölgesi'nde Maximillian'a karşı ve Bretagne'nin verasetine dair kendi meselelerinde Papalık desteği şeklinde siyasî menfaatler beklemektedir.

Kısa bir süre sonra, 21 Ocak 1489'da Bayezid'in elçisi Rum Antonios Ciritho (ya da Antonio Rericho),¹⁵ Napoli Kralı'nın elçisi Camillo Pandone ile beraber, Fransız Sarayı'na ulaştı ve Fransız Kralı'nın Cem'i Osmanlıların düşmanlarına teslim etmemesi şartıyla ziyadesiyle çekici teklifler yaptı. Bayezid, düşmanlarının planlarını bozmak için, elçisine Fransa Kralı'yla bir barış anlaşması imzalamaya, bütün Hristiyan dünyasıyla barış yapmaya ve kayda değer bir meblağ ödemeye hazır olduğunu söyleme talimatını vermişti. Dahası, Bayezid, Kral'a düşmanlarına karşı askerî yardım teminatı veren askerî ittifak teklif etti. Daha da şaşırtıcı olanı, Osmanlı Sultanı'nın Kudüs'ün Memluklardan alınarak Fransızlara teslim edilme sözüydü. Bütün bunlar, Kral'ın Cem'i Fransa'da muhafaza etmesi teminatına karşılıktı.¹⁶ Bu cömert tekliflerin yanında, Bayezid yine de Kral'ı dostluk teklifini kabul etmemesi durumunda Mısır Sultanı'yla barış yapıp, güçlerini Hristiyan dünyasına karşı birleştireceği hususunda ihtar etti. Sultan'ın teklifleri Kral'ın meclisini hayrete düşürdü ve Cem'i Roma seyahatinde durdurmak için emirler gönderildi. Fakat Papalık elçileri neticede Cem'i Papalık Devleti'ne gönderilmek üzere Rodos Şövalyelerine ait bir gemiye bindirmeye muvaffak oldular (21 Şubat 1489). Osmanlı şehzadesi 13 Mart'ta Roma'ya girdi.

14 Thuasne, 176-186.

15 E. Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, I, Paris 1848, CXXIV; F. Babinger, *Reliquiensbacher am Osmanenhof im XV. Jahrhundert*, Münih 1956, 17-18.

16 Thuasne, 217-218.

Hâlâ Cem'i ele geçirmeyi ümit eden Mısır elçisi, Papa VIII. Innocent, elçisi Philippo Canovi'yi Kayıtbay'la Cem meselesini görüşmek için Rodos'a gönderdiği zaman bir yandan da Cem'i Roma'da kabul etmekteyken Roma'da hazır bulunmaktaydı. O ana gelindiğinde Cem'in teslim ödülü altı yüz bin duka altınına çıkarılmıştı ve Rodos Şövalyelerinin Büyük Üstadı d'Aubusson, Mısır Sultanı'yla bu meseleye dair müzakereler yapması için Papa tarafından haberdar edilmişti. Papa, devam eden fiyat pazarlığının gerekçesi olarak bu meblağın Osmanlılara karşı yapılacak bir Haçlı seferi için bir donanma hazırlanması için harcanacağı niyetini beyan etmişti.¹⁷

Artık Cem Roma'da olduğundan dolayı, Papa'nın kuvveti ve tesiri ziyadesiyle artmıştı ve Papalık diplomasisi oldukça karmaşık bir hâle gelmişti. Osmanlılara karşı savaşabilecek tek güç olarak Macar Kralı Matthias, Cem'i teslim etmesi için Papa'ya baskı yapmaktayken, Papa, bir Haçlı seferi hazırlamak için Avrupa'daki bütün Hristiyan devletlerin temsilcilerinin katılacağı bir kongre toplanması kararını beyan etti.¹⁸ Yine bu esnada, Roma'daki Mısır elçisi, Kayıtbay'ın Cem'in kendisine teslim edilmesi hâlinde, Osmanlı aleyhtarı bir ittifaka katılma arzusunda olduğunu beyan etti ve Osmanlılar tarafından fethedilen bütün Hristiyan topraklarını iade edeceği sözünü verdi.

15 Mart 1490'da Roma'da açılan *Türkenkongress*, Papalık diplomasisinin Cem'i Roma'ya getirmesinin mantıklı bir neticesiydi. Papa, o anın Osmanlılara karşı harekete geçmek için en elverişli an olduğunu ilan etti. Osmanlı şehzadesi, Sultan'a daimî bir tehdit ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamanın bir vasıtası olması itibarıyla ziyadesiyle kıymetliydi. Cem'in, Osmanlı tahtını Hristiyan yardımı sayesinde ele geçirmesi durumunda, Balkanlar'dan geri çekilmeye ve hatta İstanbul'dan dahi vazgeçmeye hazır olduğuna inanılmaktaydı.¹⁹ Kongre esnasında

17 Thuasne, 254.

18 Ludwig Pastor, *Geschichte der Päpste*, III, Freiburg 1899, 218-224.

19 F. Cognasso, "Il Sultano Djem alla Corte di Alessandro VI," *Popoli* (1942), 96-103.

hazırlanan Haçlı planına göre, Avrupa'da üç senelik umumî bir barışla beraber yaklaşık 95.000 kişilik bir ordunun kurulması teklif edilmişti. Cem'in sefere vesayet altında mı, yoksa özgür olarak mı katılacağı daha sonra kararlaştırılacaktı. Ordu, İtalya, Almanya, Macaristan ve Eflak'tan birlikleri ihtiva edecekti. Hristiyan donanması Mora ve Eğriboz'a hücum edecekti. Mağrip'teki Müslümanlara saldırmaya dair niyetler de vardı. Papa, Mısır elçisine Cem'in Macaristan Kralı'na tesliminin Haçlıların gayelerine daha fazla hizmet ettiğini beyan etmiş olsa da, Mısır Sultanı da Osmanlılara karşı başlatılacak savaşa davet edilecekti.²⁰ Ancak Matthias Corvinus'un 6 Nisan 1490'da beklenmedik ölümü neticesinde bütün Haçlı planları suya düştü. Buna ilaveten, muhtelif Avrupa güçleri arasında, VIII. Charles ile Maximillian ve ayrıca Ferrante ile VIII. Innocent arasındaki mücadele yeniden başladı. Osmanlı İmparatorluğu için Memluklara karşı Kilikya'daki savaş devam etmekteyken, batıdan gelecek bir Haçlı hücumu en tehlikeli vaziyeti meydana getirecekti. Cem krizi esnasındaki Osmanlı taktikleri agresif bir diplomasi vasıtasıyla bir yandan cömertçe sözler, hediyeler, para ve kutsal emanetlerle beraber elçiler göndererek Batı'yı tarafsız hâle getirmek; güç göstererek ve harekete geçmeye hazır kuvvetli bir donanma inşa ederek Hristiyanların

20 Pastor, II, 231-233; İspanyol *reconquista'sı* ve genel olarak İslam için, bkz. Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-century Ibero-African Frontier*, Chicago 1978, 1-44; 1490-1510 seneleri arasındaki dönemde, İspanyol genişlemesi karşısında Doğu ve Batı Akdeniz'deki Müslümanların aralarındaki ilişkilerin tarihi hâlâ ele alınmayı beklemektedir. Osmanlılar ve Memluklar arasındaki barış, o devirde yaşamış tarihçi İdris'in *Heşt Bihişt*'te bize söylediği üzere (Sa'deddin, *Tâcu't-Tevarîh*, II, İstanbul, 66-68, İdris takip eder). Kemal Re'is'in İspanya'ya karşı yaptığı deniz akınlarına dair en eski kayıt 1487 senesine aittir; bkz. H. A. von Burski, *Kemal Re'is, Ein Beitrag zur Geschichte der türkischen Flotte*, Bonn 1928, 21-22; Osmanlı-Memluk barış anlaşması Cemâziyü'l-âhir 896 / Nisan 1491'de Kahire'de kabul edilmiştir; bkz. İbn İyâs, *a.g.e.*, 280-282; ayrıca H. Edhem, "Hersek Oğlu Ahmed Paşa'nın Esâretine dair Kahire'de bir Kitâbe," *TOEM*, V, 272-274; 1481 senesinde "Mağrip Sultanı"nın bir elçisi Bayezid'in sarayına doğru gelmekteyken, yol üzerinde öldürülmüştür, TKS. no. 11981, Ertaylan'da s. 188.

cesaretini kırmak ve Tuna ve Bosna sınırlarında geniş kapsamlı akınlar hazırlamaktan oluşmaktaydı. Deniz güçlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirilecek bir Haçlı hücumunda hayatî bir ehemmiyete sahip olduğuna inanılan Venedik'le dostane ilişkiler sürdürülmekteydi. Bayezid, Cem'in 1489 senesinde Roma'ya nakli esnasındaki en tehlikeli vaziyet karşısında dahi aynı taktiklere müracaat etmiş ve VIII. Innocent'i müzakereleri yürütmek için oldukça istekli bulmuştur.

Mustafa'nın Vazifesi ve II. Bayezid ile VIII. Innocent Arasındaki Anlaşma

Elçi değiş tokuşu için ilk hamleyi kimin yaptığını bilmiyoruz; fakat Cem krizleri esnasında Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerin merkezindeki kişi olan ve ada ve kendisi için en yüksek faydayı sağlamak amacıyla meseleleri ustalıklı idare eden Rodos'un Büyük Üstadı P. d'Aubusson'un bu esnada Sultan ve Papa arasındaki bir anlaşma için aracılık teklifinde bulunduğunu biliyoruz. Bayezid hiç gecikmeden elçisini Rodos'a göndermiştir.²¹ 1482 senesinden itibaren, d'Aubusson II. Bayezid'in Cem'i öldürme planlarında işbirlikçisi gibi davranmış ve II. Bayezid'den fazladan ücret talep ederken, aynı zamanda Papa'dan kardinallik başlığı ve Mısır Sultanı'ndan Cem'i savaşta yahut Osmanlılara karşı bir Haçlı seferinde kullanmak için para almıştır. Başka bir ifadeyle, Cem'den istifade etmektense, onun vesayetinin uzatmak, Büyük Üstad'ın gerçek endişesiydi. Cem Roma'ya nakledildikten sonra II. Bayezid'i yatıştırmak için d'Aubusson, Papa'nın Hristiyan devletlerini bir Haçlı seferi için birleştirmesinin, Fransız Kralı'nın böyle bir teşebbüsü icra etmeye yetecek kaynakları mevcutken daha güç olduğundan dolayı Papa'nın Cem'e dair vesayetinin Osmanlıların çıkarları bakımından Cem'in Fransız Kralı'nın kontrolüne girmesine göre nihayetinde daha az tehlikeli

21 Thuasne, 264.

olduğunu yazmıştı.²² Büyük Üstad ve Papa'nın o zamanki temel kaygısı belli ki Rodos ve İtalya'ya yapılabilecek bir Osmanlı hücumunu etkisiz hâle getirmektir. Papa VIII. Innocent da aynı minvalde düşünmeye başladı ve dahası, paraya sıkışık olduğundan, Cem Sultan'ın vâsisi olarak düzenli ve kayda değer bir gelire sahip olma arzusuna kapıldı.²³ VIII. Innocent'in Sultan'la ilişki kurmasındaki menfaatini ortaya koyan en eski belge 21 Aralık 1489 tarihine aittir.

Papa, Sultan'la müzakere etmek için hemşerilerinden biri olan ve İstanbul'da bulunan Cenevizli tacir Giovanni-Battista Gentile'yi kullanmıştır.²⁴ Venedik hükûmeti Gentile'nin Sultan II. Bayezid ve Cem Sultan'ın şahsıyla kurduğu gizli ilişkilerinden kuşkulunmuş; Roma'daki Venedik sözcüsü (*oratore*) Domenico Trevisan vasıtasıyla Papa'yı bu konuda uyarmıştır; fakat Venedikliler Gentile'nin aslında Papa'nın hizmetinde olduğundan haberdar olmamışlardır.

Sultan, 16 Mayıs 1490 tarihli bir mektupta,²⁵ VIII. Innocent'e Cem'in Roma'ya naklini Büyük Üstad'dan öğrendiğini ve

22 Thuasne, 263-264; Papa'nın temsilcisi, 1489 senesinin Temmuzunda Matthias Corvinus'a, "Sana anlatacağım," dedi, "Papa Türk'le (Cem Sultan) Fransa Kralı'nın verdiği karar haricinde hiçbir şey yapamaz." Bunun üzerine Corvinus Haçlı seferinin düzenlenmesi için Cem'in kendisine teslim edilmesinde ısrar etti. Bkz. K. Setton, *The Papacy and the Levant*, II, Philadelphia 1978, 408-409.

23 Papa'nın mali güçlükleri için bkz. Pastor, III, 270-272, 281-285; Thuasne, 189; H. Pfefferman, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken*, Winterthur 1946, 89; VIII. Charles ile yapılan anlaşmaya göre Papa, Sultan tarafından Cem'in bakımı için ödenecek parayı alacaktı. Sigismondo de' Conti'ye göre Cem'in bakımı Papalık'a senelik 15.000 dukaya mal olmaktadır; bkz. Setton, II, 410. 1489'da VIII. Innocent, Cem'i Mısır Sultanı Kayıtbay'a 200.000 duka karşılığında vermeye oldukça hazırdı; bkz. Setton, II, 407, 91. dipnot. II. Bayezid ile P. d'Aubusson arasındaki esas anlaşma her senenin 1 Ağustosunda Sultan'ın 45.000 duka altını ödemesini şart koşmaktaydı; bkz. Thuasne, 86. Bosio'ya göre (Thuasne, 86, 2. dipnot) bunun 35.000 Cem'in bakımı için, 10.000 ise Büyük Üstad içindi.

24 Franz Babinger, *Spätmittelalterliche fränkische Briefschaften aus dem grossherrlichen Seraj zu Istanbul*, Münih, 1963, 64-75.

25 A.g.e., 68-69.

buna oldukça memnun olduğunu ve Papa'yla kısa bir süre içerisinde Cem'in vesayetine dair bir anlaşmaya varılmasını umduğunu yazmıştır.

Ardından, Cenevizli bir Dominikan olan ve belli ki Pera'da yaşayan Chiavari'li Fra Leonardo, Papa'nın Sultan'la ilişkilerinde bir temsilci gibi kullanılmıştır.²⁶ Leonardo Sultan'la şahsî surette bağlantı kurmuş ve Sultan'ın Papa'ya yazdığı 28 Ekim 1490 tarihli mektupta isminden bahsedilmiştir.²⁷ 1490 ilkbaharının sonunda ya da yazının başında, Leonardo bir temsilciyle beraber, Cem'in vesayetini müzakere etmek için Roma'ya gelmiştir.²⁸ Leonardo sonbaharda (18 Ekim 1490'dan önce) İstanbul'a geri dönmüştür.

Papalık Meclisi (Curia) ile Osmanlı Sarayı arasındaki bu gizli ön raporlar belli ki, Bayezid'in anlaşmayı neticelendirmek üzere Roma'ya bir elçi göndermesi için zeminin hazırlanmasını sağlamıştır. Aslında, Cem'in Roma'da Papa'nın vesayeti altına gönderilmesiyle beraber, Osmanlı Sarayı, Rodos'un Büyük Üstadı ile yapılmış anlaşmadaki, Cem'in II. Bayezid'in düşmanlarına teslim edilmemesi şartının güvencesini kaybetmiştir. Buna karşılık Papa'nın, Fransız Kralı'yla imzalanan mutabakata göre kendisine ödenmesi gereken senelik kırk bin duka altınını alabilmesi için Sultan'la bir anlaşmaya ihtiyacı vardı.²⁹ VIII. Innocent, Hristiyan dünyasını Cem'i Roma'ya getirerek bir Haçlı seferi başlatmak niyetine ikna etmeye mecburken, II. Bayezid'in anlaşmayı derhâl neticelendirme arzusunda olduğu aşikârdır. Sultan bu hayatî vazife için sarayının mühim bir mensubu Kapıcı Başı Mustafa'yı³⁰ tercih etmiştir ve onu Mart ayında Rodos üzerinden Papa'ya göndermeye hazır olmuştur. Fakat Papa'nın Roma'daki Haçlı hamlesi yüzünden

26 *A.g.e.*, 69-71.

27 *A.g.e.*, 71.

28 Roma'daki Floransalı *oratore* Pier-Filippo Pandolfini bu müzakereleri duymuş ve Lorenzo de' Medici'ye yazdığı 19 Temmuz 1490 tarihli mektubunda vaziyeti ihbar etmiştir. Bkz. Babinger, *a.g.e.*, 70-71.

29 Setton, 406.

30 "Domini Turcorum discessit unus orator nomine Mustafa Bey, vir magnae autoritatis et gratiae apud ipsum Turcum" (Babinger, *a.g.e.*, 72).

Osmanlı donanması dört ay gecikmiştir (*Türkenkongress* celselerini Roma'da 3 Haziran ile 30 Temmuz 1490 tarihleri arasında yapmıştır.) Mustafa Haziran'da Rodos'a gitmiş ve bir Rodos gemisiyle İtalya'ya götürülmeyi beklerken Büyük Üstad ile müzakereler yürütmüştür.³¹ Ancona'ya doğru yola çıktığında ona Büyük Üstad'ın temsilcisi Aubergne'in baş rahibi Guy de Blachefort (*Vâki'ât'ta Biyanke-Kort* [Fort] s. 23) eşlik etmiştir.³²

18 Kasım 1490 tarihli bir mektupta,³³ Roma'daki Floransa elçisi P. Pandolfini, Osmanlı elçiliğinin gagesini şu şekilde ihbar etmiştir:

“Et perchè ha havuto notitia che questo suo fratello è in mano del Papa, manda dicto Imbasciatore per vedere se il fratello è vivo, et notificare al Papa questa convenctione facta col Mostro di Rodi, stimando gli habbi ad essere grata, et per consequens habbi a tenere il fratello a buona gardia, ne permettere gli possi fare guerra. Questo è quello che ho inteso ...”

[Ve kardeşinin Papa'nın elinde olduğunu bildiğinden, kardeşinin hayatta olup olmadığını anlamak ve Papa'yı Rodos'un Büyük Üstadı'yla yapılmış, minnettar olduğu anlaşmadan haberdar etmek mezkûr elçiye gönderdi; böylece kardeşine iyi bakılacak ve savaş çıkmasına müsaade edilmeyecekti. Benim söylemek istediğim buydu...]

Venedik'in Mustafa'nın asıl vazifesinin Cem'i öldürmek olduğuna dair istihbaratı vardı. Roma'daki Venedik elçisi, Ermolao Barbara,³⁴ Osmanlı elçisinin gelmesinden evvel Papa'yı tehlike-

31 Thuasne, 264-265. Bu detaylı bilgileri veren Venedik elçi raporu Babinger tarafından yayınlanmıştır; *a.g.e.*, 71-72.

32 Ancak Mustafa 13 Ekim 1490'da hâlihazırda Ancona topraklarındaydı. Bkz. Thuasne, 276; Babinger, *a.g.e.*, 72.

33 Thuasne, 276, 5. dipnot.

34 V. Lamansky, *Secrets d'Etat de Venise, documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe siècle*, Saint Petersburg 1884 (yeniden basım: New York, 1968), 234-237; Thuasne, 273-274.

den haberdar etmesi için talimat almıştı. Mustafa, aynı istihbarat raporuna göre Cem'e karşı tertip edilecek suikast için kullanılacak büyük bir meblağı (120.000 duka altını) yanında getirmişti. Venedik yetkilileri, Cem'in muhafazasından sorumlu olan Rodos şövalyesi John Kendall'a hiç itimat etmiyorlar ve Mustafa'nın oyununa gelebileceğini düşünüyorlardı.³⁵ Franz Babinger³⁶ bütün bu Cem'e karşı tertip edilebilecek komplo söylentilerini göz ardı etmiş görünmektedir ve Giovanni-Battista Gentile ve Dominikan Leonardo'nun bu bağlantıda oynadıkları gerçek rolü sorgulamıştır; buna karşılık Thuasne ve diğerleri Venedik istihbarat raporlarını takip ederek, onların Cem aleyhinde bir komploya karışmış olabileceklerine inanmıştır.³⁷

Bayezid'in amacının, kendisiyle para almak gayesiyle işbirliği yapmış gibi görünen Büyük Üstad d'Aubusson'la yaptığı şahsî muhaberesinde açığa çıktığı üzere her zaman kardeşini ortadan kaldırmak olduğu hatırlanmalıdır.³⁸ Mustafa'nın ziyareti esnasındaki Cem'i zehirleme teşebbüsüne karşı alınan olağanüstü tedbirler, Papa'nın Venedik'in uyarısını ciddiye aldığını göstermektedir.³⁹ Dahası, komplocuların bizzat Papalık sarayında bir suç ortakları olduğuna dair söylentiler vardı.⁴⁰ Venedikliler 1491 senesinde

35 *A.g.e.*, 272-275.

36 *Spatmittelalterliche fränkische Briefschaften*, 54-75.

37 Thuasne, 268-70; Setton, II, 425.

38 Bayezid'in Cem'e karşı yapılacak suikasta dair mektubu başka bir makalenin konusu olarak ele alınmalıdır; Ertaylan (s. 160-161, 206-278) ve İ. H. Uzunçarşılı ("Cem Sultan'a Dair Beş Orijinal Vesika," *Belleten*, XIV, 476 tarafından bazı mektuplar yayınlanmıştır; Batı kaynakları Cem'i hayatına kasteden kardeşinin bu daimi tehdidinden haberdardı; bkz. Thuasne, 262-264, 269-273, 279; Lamansky, *a.g.e.*, 201-262; Ben Barak ve İsmail'in Cem'e karşı komplo kurmak üzere II. Bayezid tarafından gönderilen iki vekil olduğunu düşünüyorum; Barak'ın takip ettiği güzergâh için; bkz. V. L. Ménage, "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1965, 112-32; Babinger, *a.g.e.*, 30.

39 1489 tarihinde Sultan'ın elçisine eşlik eden Rodos şövalyeleri Mustafa'nın niyetleri hakkında şüphe duymaktaydılar. Bkz. Thuasne, 279.

40 Thuasne, 263.

Sultan'ın, Cem'in zehirlenerek ya da başka bir şekilde öldürülmesi için bazı saray mensuplarına rüşvet vermeye çalıştığını teyit etmişlerdir.⁴¹ Lorenzo de' Medici'ye yazılmış 16 Şubat 1490 tarihli bir mektuba nazaran,⁴² Papalık sarayındaki komplocunun Arles Başpiskoposu Niccolò Cibo olduğuna inanılmıştır.⁴³ Niccolò, 1490 senesinde VIII. Innocent'le Mustafa'nın konuşmalarında tercümanlık yapmış ve onunla arkadaş olarak daha sonra 1494'te II. Bayezid'e yazdığı raporunda ondan "sevgili arkadaşım Mustafa Bey" diye bahsetmiştir.⁴⁴ Aynı sene Sultan Papa VI. Alexander'a bir Cibo'yu kardinal yapması tavsiyesinde bulunmuştur. Bütün bunlar Cibo hakkındaki şüpheleri doğrular vasıfta görünmektedir.

Mustafa'nın Roma'daki faaliyetleri teferruatıyla beraber devrin İtalyan kaynakları tarafından ele alınmakta ve bunlar modern tarihçiler tarafından bütünüyle kullanılmaktadır.⁴⁵ Mustafa'nın Roma'yı ziyareti, Bayezid'in Papa ile doğrudan temas kurmasını ve Rodos Şövalyelerinin Büyük Üstadı'nın bazı gizli uygulamaları ve iddialarını açığa vurmasını mümkün kılmıştır. Dahası,

41 Lamansky, 238-239, Setton'da atıf yapılmıştır: II, 425.

42 Thuasne, 263, mektup Ekler'de 14 numaradadır, 428-429.

43 1494 senesinin yazından *peşkopokdarlı* (Arles Başpiskoposu) *Nikolo Simo* (Niccolò Cibo) tarafından II. Bayezid'e gönderilen istihbarat raporunda. S. Tansel tarafından yayınlanmıştır: "Yeni Vesikalar Karşısında Sultan İkinci Bayezit Hakkında Bazı Mütalâalar," *Belleten*, XXVII, II. belge, 201.

44 Niccolò Cibo, VIII. Innocent'in akrabasıydı; aile ağacı için bkz. F. Babinger, *a.g.e.*, 64, 30. dipnot ve Setton, II, fihrist: Cibo.

45 Cem'in Roma'daki günlerine dair en önemli kaynaklar şunlardır: Stefano Infessura, *Diario della città di Roma*, yayına hazırlayan O. Tommasini, Roma, 1890; Sigismondo de' Conti, *Le Storie de suoi tempi dal 1475 al 1510*, I, Roma 1883, Marino Sanuto, *La Spedizione di Carlo VIII in Italia*, yayına hazırlayan R. Fulin, Venedik, 1883 ve bilhassa, Papalık sarayının baş teşrifatçısı Johann Buarchard (yahut Burkard); hayatı ve eserleri için bkz. Setton, II, 388, 24. dipnot. Bu kaynaklar ve Vatikan, Venedik, Floransa ve Mantua'daki İtalyan arşivlerinde bulunan devlet belgeleri şu kişiler tarafından ele alınmıştır: V. Lamansky, *Secrets d'Etat de Venise*, St. Petersburg, 1884; P. Ferrato, *II Marchesio di Mantova e l'impero Ottomano alla fine del secolo XV*, Mantua, 1876; L. Thuasne, *Djem Sultan*, Paris, 1892; ve daha yakın bir tarihte F. Babinger, H. J. Kissling ve K. Setton.

d'Aubusson'un Cem'i öldürmek için Sultan'la gizlice işbirliği yapma iddiası Papa'nın mevki ve itibarını zedelemek gayesiyle icra edilmişti. Mustafa'nın Roma'ya getirdiği kayda değer meblağın da aynı amaca hizmet ettiğinden bahsedilmekteydi.⁴⁶ Ne olursa olsun, Mustafa'nın Sultan'ın mektubunu teslim ettiği ve elçilik gayesini açık olarak izah ettiği 1 Aralık 1490'da resmî görüşmeden sonra Papa, Francesco Cibo ve kardinallerin de bulunduğu bir mecliste Mustafa'yla hususî olarak bir araya gelmiş ve Sultan ve Büyük Üstad arasındaki anlaşmaların bütün veçhelerini ve alınan paranın miktarını öğrenmek istemiştir.⁴⁷ Mustafa'nın açıklamaları, d'Aubusson'un Sultan'la arasındaki tamamen gizli ve sözlü hususî anlaşmalarını sakladığını ve yazılı anlaşmadan belirtilen meblağdan çok daha yüksek bir meblağ aldığını kanıtlamaktadır. Ayrıca, Mustafa'yla yapılan ve sadece kardinallerin bulunduğu başka bir görüşmede, Mustafa'nın izahatının Büyük Üstad'ın II. Bayezid'in sadece Hospitallier'lerin Cem'in koruyucuları olmasını istediğinin doğru olmadığını ortaya çıkarmıştır.⁴⁸ D'Aubusson'un bütün faaliyetlerinde Cem'i Şövalyelerin ya da başka bir yetkili müessesesinin değil de kendi esiri olarak gördüğü bariz hâle gelmiştir.⁴⁹ Sultan ile Papa'nın aralarında karar vermeleri gereken

46 Bu bir Venedik varsayımıydı: bkz. 'Thuasne, 273.

47 Büyük Üstad'ın Mısır Sultanı ya da belki de Cem'in Mısır'daki annesinden, Cem'i Mısır'a getirecekmış gibi görünüp zorla aldığı 20.000 altınla alakalı olarak, Büyük Üstad'ın Cem'e sadece 5000 duka altını vereceği bir anlaşmaya varılmıştır (bkz. *Vâkı'ât*, 15, 23; 'Thuasne, 281). *Vâkı'ât*, 15 ayrıca, Büyük Üstad'ın beyaz kâğıtlar üzerine Cem'in mührünü kullanarak sahte mektuplar yazdığını eklemektedir. D'Aubusson bunları Cem Rodos'tayken, kâtibine rüşvet vererek ele geçirmiştir. Cem'in annesinin Cem'i Mısır'a getirmek üzere yaptığı teşebbüslere dair bir istihbarat raporu TKS, no. 6008/3'te muhafaza edilmektedir. Cem'in annesiyle yazışmaları için bkz. Erraylan, 226-227 (üç mektup); Roma'daki Mısır elçisi ve Cem arasındaki samimi ilişki için bkz. 'Thuasne, 273. 1494 senesindeki Mısır elçisi ve aşikâr surette bir Osmanlı olan Delü Nasûh'un ismi Mustafa Bey'in bir raporu sayesinde öğrenilmektedir; bkz. Uzunçarşılı, *Belleten*, XXIV, 482.

48 Thuasne, 277-283.

49 *A.g.e.*, 281, 3. dipnot.

temel mesele ise, II. Bayezid'den gelen mektupta ve Avrupa milletlerinin elçileri önündeki ilk görüşmede Mustafa'nın sözlerinde açık şekilde beyan edilmiştir. II. Bayezid, Papa'ya hitaben yazdığı mektubunda⁵⁰ Cem'in Roma'ya götürüldüğünü öğrenmekten mutluluk duyduğunu ve Cem'in Vatikan'da Büyük Üstadı'nın "ikisinin arasında yürürlüğe giren ve şu ana kadar iki tarafında da riayet etmiş olduğu ve dostluklarının kaynağı olan bir barış sözleşmesine göre" bundan birkaç sene evvel vesayetinin altında tutulduğu şartlara bağlı kalınarak korunmasını umduğunu söylemiştir. Cem'in tazminatının şartlarını Papalık nezdinde yerine getirmek için, Sultan, "Biz, sadık kulumuz, Kapıcı Başı⁵¹ Mustafa'yı gönderdik ve ona Kardinal [Büyük] Üstad'ın, bu anlaşmayı sizin de tasdik ettiğinizin güvencesi olmak sebebiyle onun tarafından gönderilen bir görevlisi de eşlik etti. Bu suretle, temsilcimiz, en sadık kul Mustafa, Zât-ı Âlînin önünde ne söz sarf ederse etsin, bizim kendi sözümüz olarak kabul edilmelidir."

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, Bayezid'in beyan ettiği kaygısı, Cem'in bu esnada Papa'nın vesayeti altında, Hospitalier'lerle kararlaştırılmış olan şartlara göre tutulmasıdır. Bunun karşılığında, Sultan "tazminat" ödemeye ve barışı devam ettirmeye hazırdı. Sultan'ın elçisi, Cem'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullanılacağı bir Haçlı seferi fikrinden vazgeçilmesi manasına gelen şartlar kabul edilirse, Sultan'ın *bütün Hristiyan milletlerle barışı devam ettireceğini* beyan etmişti.⁵²

50 Mektup Yunanca yazılmıştır; Latince bir versiyonu için bkz. Setton, 418, 7. dipnot; bir İtalyanca versiyonu şurada bulunabilir: Donado da Letze, *Historia Turchesca*, yayına hazırlayan I. Ursu, Bucharest, 1909, 187-188. Latince ve İtalyanca versiyonlardaki tarihler 17, 20 ve 28 Mayıs 1490 olmak üzere değişiklik göstermektedir. Bu mektubun Türkçe müsveddesini TKS evrakı içerisinde bulamadık. Burada, Setton'un yaptığı (s. 418) mektubun özetini takip ediyoruz.

51 Setton'da, 418, "Kapudan Paşa," mukayese edin, Babinger, *Spätmittelalterliche fränkische schaften*, 71, 57. dipnot.

52 Mustafa şöyle söylemiştir: "... Oltre di questo ti promette et giura il detto Gran Signore che per il tempo che'l detto suo fratello sarà custodito da cristiana, de

Mustafa'nın Roma'da bulunduğu sürede, Papa'nın, Osmanlılara karşı bir Haçlı seferi düzenleme planını görüşmek amacıyla oraya gelmiş olan Hristiyan elçilerinin alınacak karara katılacaklarını göstermek için oldukça çaba sarf ettiği dikkate alınmalıdır. Papa, 3 Ocak 1491 tarihli son görüşmede öncelikle, Hristiyan elçilerine Mustafa'nın ilk beyanının aksine, Sultan'ın sadece *Rodos ve Papalık Devleti*'ne (ve denizde Venedik'e) barış sözü vererek diğer Hristiyan devletlerini dışarıda tuttuğunu izah etmek gereğini hissetmiştir.⁵³ Sonrasında Mustafa kabul edildiğinde, bunu elçilerin önünde tekrar etti ve Rodos temsilcisi Mustafa'nın Rodos'tayken *bütün Hristiyan hükümdarlarıyla* yapılacak bir barıştan bahsettiğini söyleyerek Mustafa'yı yalanladı. Sultan'ın elçisi görüşme salonunu terk ettiğinde, Papa, Hristiyan elçilerine bir daha hitap ederek, onların artık bütün olan bitene şahit olduklarını, bunu kendi hükûmetlerine bildirerek Papa'nın Sultan'ın tekliflerine cevabını verebilmesi için onlardan tavsiye alabileceklerini söyledi.⁵⁴

Papa, II. Bayezid'e yazdığı 3 Ocak 1491 tarihli mektubunda,⁵⁵ tekliflerin önemi sebebiyle bütün Hristiyan devletleri bunlardan haberdar ettiğini ve onlardan tavsiyelerini istediğini söylemiştir. Bunun biraz zaman alacağından dolayı, Mustafa'yı İstanbul'a gönderdiğini beyan etmiş ve Mustafa'nın Cem'i emniyet içerisinde ve sağlam bir şekilde gördüğünü eklemiştir.

i quali tu sei Capo et Principe, nè in persona, nè in beni, ne in terre, nè in altre cose a Te et cristiana pertinenti, quanto lui potrà niun danno farà, nè permetterà che sia fatto." (Donado da Lezze, yayına hazırlayan Ursu, 188-189.)

53 Matthias Corvinus'un 6 Nisan 1490'da ölümünün ardından Osmanlı uç beyleri hareketlenmişlerdi ve Macaristan'a tam teşekküllü bir sefer düzenlemek için Sultan'a baskı yapıyorlardı. Böyle bir sefer Sultan'ın da katılımıyla 1492'nin ilkbaharında yapılacaktı; bkz. Donado da Lezze, 190-192; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, II, Gotha 1854, 502-503; N. Iorga, *GOR*, II, Gotha, 1909, 283-284; H. J. Kissling, *Sultan Bâyezid II. Beziehungen zu Markgraf Francesco II. von Gonzaga*, Münih 1965, 12; S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, Urbana 1948, 46.

54 Bkz. Thuasne, 176-184; Setton, II, 418-422.

55 Setton, 421.

Mustafa derhâl İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Bu noktada Papa ile Sultan'ın elçisi arasında bir anlaşma yapıp yapılmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Tarihçi İdris'e verdiği bilgide Mustafa bizzat Papa'yla bir anlaşma yaptığını, bunun Hristiyan dininde gerekli olduğu üzere bir yeminle tasdik edildiğini ve bu anlaşmanın şartlarına göre Papa'nın Cem'i vesayet altında tutacağını ve ona Bayezid'in topraklarına saldırmasına müsaade etmeyeceğini, karşılığında da Sultan'ın Papa'nın ülkesine zarar vermeyeceğini iddia etmiştir.⁵⁶

İdris, Mustafa'nın hayatına dair satırlarında, Roma'daki vazifesinde "*Avrupa hükümdarlarıyla 'ahd u misâk ile*" döndüğünü yazmıştır.

Cem'in bir yakını olan *Vâki'ât*'ın yazarı (s. 24), Mustafa'nın Roma ziyareti vesilesiyle, bu esnada *Cem'in Sultan'a teslim edilmesine* dair Papa ile Sultan arasında birçok mektubun yazıldığını söylemektedir. Cem meselesindeki Batı kaynaklarını dikkatle inceleyen L. Thuasne, L. Pastor ve K. Setton, Papa'nın Sultan'ın elçisiyle hiçbir gizli muamelesini tespit etmemişlerdir. Ancak F. Babinger,⁵⁷ Papa'nın 1489 senesinin Aralık ayından beri Sultan'la gizli ilişkiler yürüttüğünü yazmıştır. Aslında, Papa'nın tavrı biraz şüpheli gözükmektedir. Papa Hristiyan elçilerine Sultan'ın temsilcisiyle yaptığı bütün görüşmelerin açık olarak onların gözlerinin önünde

56 Papalık Devleti'nin sınırları içindeki Ancona bölgesi uzun yıllar boyunca Osmanlı hücumlarının bir hedefi konumundaydı; bkz. N. Iorga (Jorga), *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, 1476-1500*, Bükreş 1915, 157-159, 163-164; F. Babinger, *a.g.e.*, 1 3. dipnot; Jean Delumeau, "Un ponte fra Oriente e Occidente: Ancona nel Cinquecento," *Quaderni Storici*, 13 (Ancona 1970), 26-48; Setton, II, 397. Şehirde ve şehrin kır kesiminde Osmanlı memleketinden gelip oraya yerleşmiş sakinler vardır ve Osmanlı ticareti orada öyle hızlı bir şekilde gelişmişti ki Venedik'te endişeye sebep olmuştu. 1514'te Ancona, Müslümanlar da dahil olmak üzere Osmanlı tacirlerine imtiyazlar vermeye mecbur olmuştur; bkz. T. Stioanovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History*, XX (Temmuz 1960), 237; Peter Earle, "Commercial Development of Ancona, 1479-1551," *Economic History Review*, XXII (1969), 28-44.

57 *Spätmittelalterliche fränkische Briefschaffen*, 54-75.

gerçekleştiğini ve onların haberi olmadan hiçbir anlaşma yapılmadığını göstermeye çalışırken, bir yandan da İstanbul'a derhâl bir temsilci göndermiş ve kırk bin duka ödenmesini talep etmiştir.

Fransa'da Papa'nın Cem'le alakalı olarak Sultan'la yürüttüğü faaliyetlerine dair bazı kötü söylentiler dolaşmaktaydı. Bunlara mâni olmak için, Papa'nın elçileri Papa'nın II. Bayezid'e yazdığı ve Papa'nın önce Hristiyan hükümdarlarının tavsiyesini almadan Cem hakkında hiçbir karara varmayacağına dair mektubunu göstermişlerdir.⁵⁸ Yine de, Fransa'daki Papalık elçilerinin Guy de Blanchefort'un 1491 senesinin ilkbaharında Fransız Kralı VIII. Charles'la yaptığı gizli konuşmada şüphelendikleri üzere, Fransız Kralı'nın bu noktada Cem'i Papa'dan geri almakla ilgilendiğinden bahsedilmektedir. Guy, d'Aubusson'un yeğeni ve kendi zamanında Avrupa'daki işleri için temsilcisiydi. Büyük Üstad, belli ki Cem'in tazminatının⁵⁹ ve diğer faydaların kendisinden başka taraflara yönelmesinden memnuniyetsiz olmuştur. (1494 senesinin yazında, Mustafa Bey, Fransız Kralı'nın Cem'i "daha önce elinden alınmış olduğu kişiye [d'Aubusson] teslim etmek üzere" geri almak istediği istihbarat raporunda yazmıştır.)⁶⁰ Fakat ancak Napoli'de tahta kimin çıkacağı meselesi mevzubahis olduğu zaman (Şubat 1494), Fransız Kralı, Papa'ya Cem'i geri almaktaki ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı tertip edilecek bir Haçlı seferindeki ısrarını resmi olarak beyan etmiştir. VIII. Charles 1494 sonbaharındaki İtalya seferi esnasında, d'Aubusson Fransızlarla işbirliği yapmaya hazır gözükmektedir.⁶¹

58 Thuasne, 286-288.

59 Cem'in tazminatı için 65. dipnota bakınız.

60 Mustafa'nın Topkapı Sarayı Müzesi Arşivleri'ndeki istihbarat raporu S. Tansel tarafından yayınlanmıştır; *a.g.e.*, 64, no. 9; bu mühim belge tarafımızdan başka bir makalede değerlendirilmelidir. VIII. Innocent öldüğü zaman (25-26 Temmuz 1492 gecesi), d'Aubusson yeni Papa'ya kuvvetli bir Osmanlı aleyhtarı siyaseti kaldığı yerden devam etmesi için baskı yapmıştır; bkz. Setton, II, 453-456.

61 H.-Francois Delaborde, *L'expédition de Charles VIII en Italie*, Paris 1888, 323; Thuasne, 328.

Sultan'ın Hristiyan hükümdarlarla anlaşmaları çoğunlukla sözlü olarak yapılmıştır ve Papa'ya gönderdiği tam yetkili elçisi Mustafa, Sultan'ın Papa'ya gönderdiği mektubunda belirtildiği üzere, onun namına yeminler etmek ve anlaşmalar yapmak üzere vekil tayin edilmiştir.

Mustafa, Roma'da kaldığı esnada, efendisinden aldığı talimata göre, Cem'le bizzat görüşmek ve herhangi bir ödeme yapılmasından önce onun hayatta olduğundan emin olmak istemiştir. Rodosluların ifade ettikleri kaygılarına rağmen, Papa buna izin vermiştir.⁶² Papa'nın 18 Ocak 1491'de⁶³ temsilcisine verdiği talimatlardan öğrendiğimize göre, Sultan'dan, Sultan'ın hazinesindeki bazı kutsal emanetlerin hediye edilmesi, Papa'nın Galata'daki belli başlı akrabasına imtiyazlar ve II. Mehmed tarafından mallarına el konulan Floransalı bir aileye ihsanda bulunulması suretinde bazı ilave lütuflar da istemiştir.

Papa'nın tıpkı Sultan'ın elçisiyle yaptığı müzakerelerde yeğeni Niccolò Cibo'yu görevlendirdiği gibi, Papa'nın kırk bin dukalık ödemeyi talep etmek için Sultan'a gönderdiği elçi de Cibo ailesinin başka bir mensubu, Niccolò'nun kardeşi Giorgia Bocciardi (Bucciardus yahut Buzardus) idi.⁶⁴ Mustafa'yla 18 Ocak 1491 tarihinde yapılan görüşmeden iki hafta sonra ona gizlice verilen talimata göre, Papa "tazminat" ya da "harac"ın ne şekilde –her senenin 1 Aralık günü Venedik duka altını olarak– ödeneceğinin detaylarını tebliğ etmiştir.⁶⁵ Cem'in tazminatının alınmasına

62 Thuasne, 279.

63 Setton, II, 421, 13. dipnot; bu mektubun özetı Thuasne'da mevcuttur, 283.

64 Bkz. Setton, II, 421, 12. dipnot.

65 Bu mühim belgenin metni için bkz. Setton, II, 419, 10. dipnot; s. 421, 13. dipnot. Büyük Üstad ile yapılan 7 Aralık 1482 tarihli esas anlaşmaya göre II. Bayezid Cem Sultan'ın bakımı için her sene Ağustos ayının birinci günü 45.000 duka altını tutarında bir meblağı ödeme sözü vermişti. Rodos Şövalyelerinin tarih yazarı Giacomo Bosio (1594) eserinde bu meblağın 35.000 altınlık kısmının Cem'in bakımına ve geri kalanınınsa d'Aubusson ayrıldığı eklemiştir (bkz. Thuasne, 86; mukayese edin, Setton, 384). Bizzat VIII. Innocent, Sultan'ın yaptığı bu ödemeyi bir seferinde bir çeşit haraç olarak

dair Papa'nın temsilcisinin bir istihbarat raporu, Papa ve Mustafa arasında sözlü ve gizli bir anlaşmaya varılmış olduğunu gösteren bir delil olarak kabul edilebilir.⁶⁶ Sultan'ın mektubunda ve elçisi vasıtasıyla beyan ettiği talebi kesindi: Cem'in vesayetinin beraberrinde barış ve kırk bin altınlık ödeme ön şartını getirdiği Büyük Üstad'la yapılan anlaşmanın teyidi.⁶⁷ Mustafa'nın Cem'i gördükten sonra üç senelik tazminatına tekabül eden 120.000 dukayı VIII. Innocent'e teslim ettiği farz edilmektedir.⁶⁸

Mustafa'yla 1491 senesinin Ocak ayında Roma'da yapılan anlaşmaya göre, Osmanlı Sarayı, yakın gelecekte bir Haçlı seferinin olmayacağına inanmıştır ve bu inanış Osmanlıları Macaristan'a karşı saldırgan siyasetlerine geri dönmeye teşvik etmiştir. Matthias Corvinus'un 1490'daki ölümünü takip eden iç karışıklıklar ve Maximillian'ın Macaristan'ı işgali, Osmanlılara Tuna'daki mevkilerini sağlamlaştırmak için oldukça elverişli şartlar yaratmıştır. Uzun bir süredir hareketsiz kalan uç kuvvetleri, artık ciddi bir direniş

adlandırmıştır; bkz. Thuasne, 239. Cem'in şahsi harcamaları ("ses dépenses privées") aylık üç yüz dukaydı. Setton'a göre (s. 435, 66. dipnot): "Cem'in bakımı için Osmanlı Sarayı tarafından yapılan senelik 40.000 dukanın gerçek bir tazminattansa bir haraç olduğunu gözlemlemek oldukça lüzumsuzdur." Sigismondo de' Conti'ye göre Cem'in senelik harcamaları 15.000 dukayı bulmaktadır; bkz. Pastor, III, 228. Pfeffermann (s. 88-90) ve Setton (s. 425) VIII. Innocent'in Cem'in tazminatını bir çeşit gelir olarak almak arzusunda olduğunu düşünmüşlerdir. VIII. Innocent ölüm döşegindeyken 48.000 dukayı ailesinin fertleri arasında paylaşmak üzere kardinallerin tasdikini istemiştir (bkz. Setton, II, 437).

66 Mukayese edin Pfeffermann, 89: "Obwohl durch die Annahme des Betrages die vom Grossmeister seinerzeit ratifizierte Gefangenhaltungskonvention in Kraft gesetzt ist, gibt sich Innocent den Anschein, noch nicht entschlossen zu sein." [Ödenecek meblağın kabul edilmesiyle beraber, Büyük Üstad'ın zamanında tasdik ettiği vesayet anlaşması yürürlüğe girmiş olmasına rağmen, Innocent hâlâ ne yapacağına karar verememiş gözükmekteydi.]

67 Bkz. Setton, II, 418-19.

68 Pfefferman, 88-89, St. Baluzii'yi esas alarak: *Miscellanea*, Lucae, 1761, 518; Mukayese edin, Thuasne, 179. 120.000 altın hakikaten teslim edildiyse, bunun 80.000 altını bir hediye yahut rüşvet olarak görülmüştür; zira Papa 1491'de Cem'in tazminatını talep etmiştir.

gösteremeyeceğine inandıkları Macaristan'a akınlarını sürdürmek için sabırsızlıkla beklemekteydiler. Sultan'ın nezdindeki Macar elçisi Emerich Czobor, 1491 sona eren ateşkes anlaşmasını yenileme çabasında başarısız olmuştu⁶⁹ ve Kral Vladislav'ın rakibi olan Macsóí (Maçva) Banı Újlaki Osmanlılara Belgrad'ın teslim olma ihtimaline dair umut vermektedir. Uç beyi Mihaloğlu 'Alî'nin idaresi altında Severin ve Pojejan'dan Varad ve Temeşvar'a yapılan büyük çaplı ilk akın pek de başarılı olmamıştı.⁷⁰ II. Bayezid, aynı sene Mısır'la bir barış anlaşmasını sonuçlandırmış;⁷¹ ve bir sonraki sene yapılacak deniz ve karadaki sefer için geniş çaplı hazırlıklara girişmiştir. Bu seferin planlaması ve gerçek amaçlarına dair birinci elden bilgileri bize İdris vermektedir.⁷² Gizli hazırlıklar, büyük bir donanmanın, bilhassa "otuz kadirga dahil olmak üzere seksen yelken" in⁷³ inşası, Osmanlıların İtalya'daki gerçek amacına dair söylentilere sebep olmuştur. Venedik ve Napoli savunma tedbirleri almışlar ve her ikisi de ortak emniyetleri için Papa'nın elindeki

69 Bkz. I. A. Fessler, *Geschichte von Ungarn*, III, yayına hazırlayan E. Klein, Leipzig, 1874, 149; fakat, Bibl. Nationale'deki *Anonim Tarih*'te, MS supp. turc 1047, 100r şöyle yazıyor: "895 Ramazanı (Temmuz 1491) yeni Macar Kralı'nın elçisi geldi ve Macaristan'la barış tesis edildi."

70 Detaylar için, bkz. Zinkeisen tarafından atıf yapılan Katona, II, 502; ve bilhassa *Anonim Osmanlı Tarihi*, no. 1047; varak 100; Kemal Paşazâde ve daha ileri tarihli kaynaklara dayanan S. Tansel, (a.g.e., 152-153) açık değildir.

71 Müzakereler 1490 senesinin son günlerinde Edirne'de başlamıştır. Barış Cemâziyü'l-âhir 896 / Nisan 1491'de neticelenmiştir: Bkz. İbn İyâs, *Bedâ'i'ü'z-Zuhûr fî Vekâ'i'ü'd-Duhûr*, III, yayına hazırlayan M. Mostafa, Kahire, 1963, 280-281; 11 Ekim 1491'de İstanbul'da yürürlüğe girmiştir. İspanyol *reconquista* yüzünden endişeye kapılan Tunus Sultanı iki büyük Müslüman devleti arasında barışın tesis edilmesinde mühim bir rol oynamıştır; yukarıdaki 20. dipnota bakınız.

72 Burada da Sa'deddin'in kaynağı olarak (II, 69-72) İdris takip edilmelidir; mukayese edin Hammer-Purgstall, *GOR*, II, 303; S. Tansel, 153-154; H. J. Kissling, 10-13.

73 7 Mayıs 1492 tarihli bir Venedik istihbaratına göre; bkz. Setton, II, 415. İdris'te: 20 cog, 5 barka, seksen kadirga ve 200 kadar daha küçük gemi ya da nakliye aracı.

aracı (*instrumentum*) yani Cem Sultan'ı kullanmasını talep etmişlerdir.⁷⁴ Sultan'ın İtalya'ya hücum etme gibi bir niyet ya da planı olmadığından İtalyan devletlerinin endişelenmelerine gerek yoktu.⁷⁵ Haziran itibariyle Venediklilere bu konuda teminat verilmişti.⁷⁶ İdris'in gözlemlerine göre, Semendere'deki Osmanlı uç beyi Süleymân Paşa, Macar Banı'nı (Újlaki) Osmanlı hükümrانlığını tanımaya ve Alacahisar (Kruševac) ve Zvornik'teki Osmanlı kalelerini idaresi altında alma sözüne karşılık Belgrad'ı teslim etmeye davet etmişti. Ban'ın görünüşteki iyi niyetli tavrına pek de itibar etmeyen II. Bayezid, Ban'ın Belgrad'ı teslim etme konusunda fikrini değiştirmesi durumunda, ordunun hedefini değiştirerek Adriyatik Denizi'ne yönelip Arnavut asileri ezerek Karadağ'ı zapt edeceğini beyan etmiştir.⁷⁷ Sultan, Sofya'dayken ordusunun başında Macar Banı'nın fikrini değiştirdiği ve Macarların Sultan'a karşı direnmek üzere birleştiği haberlerini alınca, ordusunun büyük kısmıyla beraber Kuzey Arnavutluk'u işgal etmek üzere yola çıktı. Bir derviş, seferinden dönmekte olan Sultan'ı Manastır yakınlarında

74 Bkz. Setton, II, 425-426.

75 Fakat, 1491 senesinin Temmuz ayında Türklerin 16 kadirğa ve 14 *fusta* ile geldiği ve Sicilya'ya çıkarma yaptığı haberleri Roma'ya ulaştı; bkz. Setton, II, 425, 23. dipnot.

76 Setton, 426, 26. dipnot.

77 Arnavutluk'taki vaziyet için, bkz. Iorga, *GOR*, II, 276-289; Karadağ için, bkz. F. von Miklosich, *Die serbischen Dynasten Crnojevici, Sitzungsberichte der philos.- hist. Klasse der Kais. Akademie der Wissenschaften*, XVII (Viyana 1886); F. Babinger, *Das Ende der Arianiten*, Bayer. Akademie der Wissenschaften, *philos.-hist. Klasse, Sitzungsber.*, 4, Münih 1960, 13, 1. not; *Kanun-i Kanun-name*, yayına hazırlayanlar B. Durdev ve diğerleri, Saraybosna 1957, 153-177; TKS no. 5904'te bulunan Sultan'a yazılmış bir istihbarat raporu (Ertaylan, 232), Sultan'ı Leka Dukagin'in Kuzey Arnavutluk'ta isyan başlattığını ve Avrupa güçlerini ülkeyi işgal etmeye davet ettiğinden haberdar etmiştir. Rapor 1493 senesinin yazında ya da sonbaharında yazılmış olmalıdır; mukayese edin, Thuasne, 318. *Anonim Tarih'e* göre (Paris, no. 1047, 101), "kâfirlerin kaçışına mâni olmak için denizden bir donanma gönderdiler. Napoli Kralı, Arnavutluk kıyılarındaki Himara ve Sopot Kalelerini Osmanlılara kaptırdı"; bkz. Iorga, *GOR*, II, 284.

öldürmeye teşebbüs etti. Macaristan cephesinde, uç beyleri Miha-loğlu 'Alî ve Süleymân paşaların akınları ve Belgrad kuşatması sert Macar direnişi karşısında başarısızlığa uğradı.

Sultan, 6 Nisan 1492 tarihinde bu sefere çıkmak üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce, Papa'yla barışı sürdürmek niyetini göstermek için VIII. Innocent'e 40.000 duka altını ve aralarında Papa'nın elçisi Bocciardi vasıtasıyla bilhassa talep ettiği Hz. İsa'nın çarmıhta böğrünü delen mızrağın demir ucunun da bulunduğu kıymetli emanetlerle beraber bir temsilci gönderdi.⁷⁸

2 Mayıs 1492, Roma'daki Floransa elçisi Filippo Valori tarafından sunulan bir rapora göre,⁷⁹ Osmanlı elçisi "viene per praticare qualche modo di compositione per assedcurar é principi cristiani, et appresso per far doglienza al Papa del Gran Mostro di Rodi che da ricepto a tutti e corsoli che danneggiano ne mari di jurisdictione del Turco; facendo intendere che volendo conservare buona pace" [Hristiyan hükümdarlarla bir çeşit anlaşmayı temin etmek için ve aynı zamanda Türklerin denizinde zararlı faaliyetlerde bulunan bütün korsanları himaye eden Rodos'un Büyük Üstadı hakkındaki sıkıntısını Papa'ya beyan etmek için gelmiştir; niyeti barışı devam ettirmektir.] Hristiyan korsanlarına dair kısa bir süre önce vuku bulan bazı hadiselerin haklı çıkardığı şikâyetler aslında Osmanlıların denizde yaptıkları hazırlıklardan doğan endişe ve şüpheleri hafifletmek amacını taşımaktadır. Osmanlı Hükûmeti'nin iddia ettiğine göre donanma, korsanları hedef almıştır. En cömert hediyelerle beraber 40.000 dukanın teslim edilmesi gerçekten de II. Bayezid'in Papa'yla arasındaki yatıştırma siyasetinin ve iki tarafın Cem'in vesayeti ve barışın korunmasına dair mevcut olan açıkça beyan edilmemiş anlaşmanın mevcudiyetinin olumlu işaretiydi.

78 F. Babinger (*Reliquienschacher am Osmanenhof im XV. Jahrhundert*, Münih 1956, 26.), bu temsilcinin de Kapıcı Başı Mustafa olduğun iddia etse de, bununla alakalı hiçbir referans verilmemiştir; mukayese edin, Thuasne, 296-297; Setton, 425; Kissling, 18. Kutsal Mızrak'ın demir ucuna bir seferinde Venedikliler tarafından 70.000 duka teklif edilmiştir (Setton, II, 427).

79 Metni Thuasne'dadır. (s. 279, 1. dipnot.)

EK

1. Kapıcı Başı Mustafa, II. Bayezid'in bir mektubunu Vatikan'daki meşhur görüşme esnasında Cem Sultan'a vermiştir (bkz. Thuasne, s. 279-280). Cem'in bu mektuba cevabı Osmanlı *münşe'ât* mecmuları sayesinde bilinmektedir (bkz. Adnan Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar, II *Belleten*, XIV, 1950, s. 645; Feridün Bey, *Münşe'âtü's-selâtin*, I, s. 292-293). Cem'in mektubunun daha iyi bir sureti Sarı 'Abdullâh'ın *münşe'ât*ında mevcuttur (bkz. Erzi, a.g.e.) ve başlığı şudur: "Mustafa Paşa'nın Avrupa'da olduğu zaman getirdiği Sultan Cem'in Sultan Bayezid'e yazdığı mektubun suretidir." Cem, bu mektupta merhamet dilemekte ve kendisini "kâfirler"ın elinde esir bırakmaması için ağabeyine yalvarmaktadır. Teslim olmaya hazır olduğunu söylemekte daima ona tâbi olacağına dair yemin etmektedir. Cem'in Roma'da kaldığı sırada, biyografisinde de ima edildiği üzere düşünceleri ve tavırlarında değişiklikler meydana gelmiş gözükmektedir (*Vâkı'ât*, s. 23-24; mukayese edin, İdris, a.g.e.) Onun tek arzusu, neticeleri ne olursa olsun, evine dönmesine izin verilmesidir. Bu esnada, Hristiyanların elinde dindaşlarına karşı bir Haçlı seferinde kullanılacak bir araç olduğu sürece ağabeyine karşı başarı imkânının bulunmadığını anlamış gözükmektedir. *Münşe'ât*'taki mektup onun yılgınlık hislerini yansıtmaktadır. Yine Mustafa Paşa tarafından *Frengistân*'dan getirildiği iddia edilen ikinci mektup (Feridun'da s. 291-292, Sarı 'Abdullâh, 124b-125a) başka bir vesileye ait olmalıdır (mukayese edin, Ertaylan, s. 116-120).
2. Bu makale matbaadayken Bihiştî'nin tarihine dair Brigitte Moser tarafından hazırlanan bir inceleme yayınlandı (*Die Chronik des Ahmed Sinân Çelebi genannt Bihiştî. Eine Quelle zur Geschichte des osmanischen Reiches unter Sultan Bâyezid II*, Münih: Dr. Rudolf Trofenik, 1980). Moser, Bihiştî'nin İdris'i eserine bir model olarak aldığı ve onu yakından takip

ettiği neticesine varmaktadır (s. 32-36). Fakat başka kaynaklardan ve kendi gözlemlerinden istifade eden Bihiştî bazı yerlere eklemeler yapmıştır. Cem ve Mustafa'nın Roma'daki diplomatik vazifesi hususunda yapılan bir karşılaştırma Bihiştî'nin bilgilerini ya İdris'ten ya da doğrudan Mustafa Paşa'dan almış olduğunu göstermektedir. Bihiştî tarihini yazmaktayken, Mustafa Paşa veziriazamdı (Metin: 217a, mukayese edin, s. 21). Bihiştî de Papa'nın II. Bayezid'le yeminli olarak bir anlaşma yaptığını söylemektedir. Fakat, Bihiştî, Cem'in ölümü hususunda onun öldürüldüğüne dair hiçbir imada bulunmamakta, sadece "bu esnada Cem beklenmedik şekilde vefat etti" demektedir.

RUSYA, KIRIM VE OSMANLI İMPARATORLUĞU ARASINDA UNVANLARA YANSIYAN GÜÇ İLİŞKİLERİ

Bir hükümdarın dünyadaki yerini ve gücünü beyan eden unvanlar, bir semiyotik semboller sistemi olarak hükümdar için muazzam bir ehemmiyete sahiptir. Unvanlar, hükümdarın kendi muhitindeki insanlarla ve mekânla arasındaki güç ilişkilerini dünyada ve kozmosta belirli bir düzene göre tayin eder ve belirler.

Marc Szeftel, Moskova hükümdarının unvanlarına dair yaptığı yeni çalışmasında unvanların evrimini şu surette ortaya koymuştur:¹ 1) Vladimir'in *Velikii Kniaz*'ı ya da Vladimir'in Büyük Prensi; 2) *Velikii Kniaz' vseia Rusi* ya da Bütün Rusların Büyük Prensi (1328); 3) *Bozhieiu milostiiu* ya da *Dei Gratia* [Tanrı'nın Lütfuyla] (1449); 4) *Velikii Gosudar* ya da *Gospodar* (1448'de prensler arasındaki ilişkilerde, 1489'da uluslararası ilişkilerde); 5) *Samoderzhets* ya da *autokrator* (otokrat) (1492'de Kilise tarafından, 1591'de uluslararası ilişkilerde); 6) *Çar*, on beşinci yüzyılın ortasında Kilise tarafından; IV. İvan'a *Çar* olarak taç giydirilmesi 16 Ocak 1541 tarihinde; 7) *Çar Kazanskii* ve *Çar Astrakhanskii* (1553, 1554). 1591'de *Çar*'ın Lehistan Kralı'na gönderdiği elçileri hükümdarlarından şu şekilde bahsetmişlerdir: *Velikii Gosudar' naş Tsar'i Velikii Kniaz' Feodor Ivanoviç vseia Rusi Samoderzhets*.

Ortodoks Kilisesi'nin bu unvanları verme ve unvanların kullanılma iznini elinde tutma otoritesi, önderliği ve merasimlere dayalı

1 M. Szeftel, "The Title of the Muscovite Monarch up to the End of the Seventeenth Century," *Canadian-American Slavic Studies*, XIII, 1-2 (1979), 59-81.

işlevi değerlendirildiğinde, genel temayül bu unvanların çoğu için bir Bizans menşeinin mevcudiyetini farz etmek olmuştur.²

Hükümdarların unvanlarını ele alırken, hangi unvanın hangi kitleyi hedef aldığını tespit etmek çok mühimdir: Esas olarak iç tüketimi mi amaçlamıştır yoksa uluslararası ilişkileri mi; ya da, Rusya örneğinde olduğu gibi Doğu yahut Batı dünyasını mı? Ayrıca, tarihin analiz edilmesindeki asıl amaç, tarihî bağlam ve belli bir unvanın sahiplenilmesinin arkasındaki olaylar ve şartların bilinmesi çok mühimdir. Rusya için güç ilişkilerindeki en mühim ve en acil tarihî hakikat, sadece Altın Orda devrinde (1234-1502) değil, sonraki dönem için de Tatar hükümlanlığı meselesiydi.

- 2 M. Szeftel *Dei Gratia* (s. 62 ve literatür), *Gosudar'* (s. 62-65), *Samoderzhets* (s. 66, 69), ve *Çar* (s. 70) unvanları hususunda bir Bizans menşei ya da tesiri tespit etmiştir; fakat, Moskova Ortodoks Kilisesi, Moskova Hükümdarı için bu tür unvanları başlatmış olmasına rağmen, Moskova Hükümdarı'nın bunları uzun süre uluslararası ilişkilerde kullanmaktan kaçındığına işaret etmiştir. *Samoderzhets* unvanından bahsederken şunları söylemiştir (s. 69): "Moskovalı monarkın *Samoderzhets* unvanını alması için esas ilham ne olursa olsun –ve şüphesiz surette Bizans modelini kullanmıştır– gücünün hakikati Bizans İmparatoru'ndan farklıydı." M. F. Vladimirkii-Budanov, *Obzor istorii russkogo prava* (Kiev-Spb, 1900) s. 162-163, Szeftel'in özetine göre (s. 62), devrin tarihi gerçeklerine vurgu yapmıştır; *Gosudar'* unvanının alınışı hususunda Szeftel bizzat kendisi (s. 70) Doğu'daki tarihî gelişmelerin önemini kabul etmiştir. D. Obolenski'ye göre ["Russia's Byzantine heritage," *The Structure of Russian History*'nin içinde yayına hazırlayan Michael Cherniavsky (New York: Random House, 1970), 3-28], menşeler meselesi (s. 4) "daha geniş bir çerçevede" incelenmeli ve "Rusya'nın etrafını kuşatan ve tarihinin farklı dönemlerinde ona etki eden Avrupa ve Asya dünyasıyla bağlantılarının resmin içerisine dahil edilmesi gerektiği" unutulmamalıdır. Şu noktaya işaret ederken (s. 6), "Moskova'nın Üçüncü Roma olması teorisine din bakımından müsaade eden ve Korkunç İvan'ın 1547 senesindeki taç giyişine siyasî ehemmiyet katan ilahî bir surette emredilmiş evrensel Monarşi doktrininin kökenleri doğrudan doğruya Bizans'ın Hristiyan İmparatorluğu teorisinde bulunabilmektedir," Korkunç İvan'ın Kazan ve Astrahan'ı fethedişi "Çarın Tatar Han'ın siyasî mirasını sahiplenmesi manasına gelmekte" olduğunu beyan etmektedir. Bu ikinci veçhe, M. Cherniavsky'nin, "Khan or Basileus: an Aspect of Russian Medieval Political Theory," *a.g.e.*, 65-79 makalesinde daha da geliştirilmiştir; bu makalede Moskova'nın saltanat alametlerinin Tatar menşeleri üzerinde durulmaktadır.

Kırım Hanlığı tarafından 1502 senesinde ortadan kaldıran ve bu tarihten sonra Kırım Hanlığı tarafından mirası yeniden tesis ettirilip devam ettiren Altın Orda'nın hükümlerliği, on altıncı yüzyıl boyunca Rusya'ya hâkim olmuş ve Moskovalı hükümdarların uluslararası mevkileri hususunda unvanlarına tesir etmiştir. Tatar etkisi, Kırım Hanı Devlet Giray Han'ın Rusya'yı işgal edip Moskova'nın etrafını yaktığı 1571 gibi geç bir tarihe kadar büyük bir ağırlığa sahip bir hakikatti. Rusya'nın özgürlüğüne kavuşmasında aslında iki paralel gelişme meydana gelmiştir: Birincisi, Rusya'nın askerî gücünü inşa etmesi ve Han'a beceriyle direnmesine dayanan fiilî başarısı ve ikincisi, Han tarafından değişmekte olan güç ilişkileri nazarıyla kabul görmesidir. Özellikle önemli olan husus, sadece belli bir unvanın alınması değildir. Böyle bir hareket, diplomasi vasıtasıyla oldukça dikkatli bir hazırlığa ihtiyaç duymaktaydı. Diğer türlü, Moskova devletinin mevcudiyeti için yıkıcı neticeler meydana gelebilirdi. Devlet, sadece Tatarların bizzat onu işgal edeceği için değil fakat Han'ın Moskova'nın kuvvetli Batılı rakipleriyle, yani Litvanya ve Lehistan'la (Altın Ordalı Ahmed Han ile Litvanya ve Kırım Hanı'yla IV. Casimir arasında 1480, 1511, 1516 ve 1520 senelerinde ittifak bulunmaktaydı) yakın ilişkileri sebebiyle tehlike altına girebilirdi.

Tatar Hâkimiyeti Altında Moskova Unvanlarının Evrimi

I. İvan'ın Altın Orda Hanı Uzbeg (1311-1341) tarafından, Hanlık ve Rusya Prensleri arasında ödenecek tazminatın toplanması ve buna benzer meselelerin halledilmesi için bir aracı olarak faaliyet göstermesi amacıyla bir *yarlığ*la yetkilendirildiği 1328 senesinde I. *Büyük Prens* unvanının yeni bir mana kazandığına dair bilimsel bir mutabakat bulunmaktadır.³ Bu, Moskova Prensi'nin

3 Bertold Spuler, *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland*, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı (Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1965), 90-91; ayrıca bakınız A. Poppe, "On the Title of Grand Prince in the *Tale of Ihor's Campaign*," *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV, *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak* (1979-80), 684-689.

diğer Rus prensliklerinin önüne geçmesini sağlamış ve onu gelecekteki mücadelelerde oynayacağı birleştiricilik ve özgür kılma rolüne hazırlamıştır.

I. İvan (1328-1340) kendisini hâlihazırda “Bütün Rusların Büyük Prensi” olarak adlandırmaktaydı ve bu unvan 1655 senesine kadar devamlı olarak kullanılmıştı. (Bunu Tatar *Barça Moğol Pâdişâhı* –Bütün Moğol Halklarının En Yüksek Hükümdarı– unvanıyla mukayese edin.)⁴

İlk defa Kral IV. Casimir’le 1449 senesinde yapılan antlaşmada kullanılan *Dei Gratia* unvanıyla, Moskova’nın Büyük Prensi’nin başka veçheleriyle beraber, hükümdarlık gücünü doğrudan Tanrı’dan aldığı iddia edilmiştir.⁵ Bu, açık surette Han’ın hükümranlılığıyla ihtilaf yaratan bir husustu. Bu surette, Büyük Prens, 1449’ta Casimir’le yaptığı ittifakla güçlü hükümranı Sid (Seyyid) Ahmed Han’a (yaklaşık 1433 – yaklaşık 1465) karşı gelmiş oluyordu.⁶ Buna ilaveten, *gosudar*’ unvanının kullanımının Moskova’nın Altın Orda’dan 1480 senesinde sözde bağımsızlığını elde ettiği zaman yürürlüğe girdiği iddia edilmektedir.⁷

Çar/Han Unvanı

Tatarlar için, senelik tazminatı ödeyememek vasallık ilişkilerine karşı en büyük ihlaldı ve çoğu zaman askerî müdahaleyle cezalandırılırdı. Moskova Büyük Prensi’yle ve Altın Orda Hanı Ahmed’in 1480’de Oka Nehri’nde karşı karşıya gelmelerinin sebebi buydu. Fakat karşılaşma, III. İvan’ın tazminatı ödeyeceğine dair verdiği söz üzerine muharebeyle neticelenmemiştir. Ancak enteresan olan

4 I. Mehmed Giray tarafından 1520 senesinde Casimir ile imzalanan antlaşmada kullanılmıştır, antlaşmanın metni V. V. Veliaminov-Zemov (ve Hüseyin Feyzkhanoglu) tarafından yayınlanmıştır: *Materialy dlia istorii Krymskogo khanstva izvlechenykh iz Moskovskogo Glavnogo Arkhiva Ministerstva Inostrannykh Del-Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar* (Buradan itibaren *MIKK*) (Spb: Bilimler Akademisi, 1864), no. 1.

5 M. Szeftel, *a.g.e.*, 61-62.

6 B. Spuler, *a.g.e.*, 167-70.

7 M. Szeftel, *a.g.e.*, 64.

Büyük Prens'in Moskova'ya dönüşünde bir galip ve özgürleştirici gibi karşılanmasıdır. Tarih yazımı bu tarihi Rusya'nın özgürlüğünün başlangıcı olarak kabul eder.⁸ Ama Moskova monarşisinin hana eşit olan *Çar* unvanını neden 1547 tarihine kadar almamasının sebebini anlayabilmek kolay değildir. 1480 senesinde Büyük Prens için vuku bulan en mühim hadise Kırım Hanı Mengli Giray'la yapılan ittifaktı. Bunun sebebi, Mengli Giray'ın Cengiz Han'ın soyundan gelmesi ve Büyük Hanlık iddiasında olması ve Osmanlı sultanının himayesi altında olan bir vasalı olarak, Altın Orda'ya nihaî darbeyi indirecek olmasıydı. Buradaki mesele, bu dönemde III. İvan (1462-1505) ve onun halefi Vasilii (1505-1533) tarafından, Ahmed Han'ın 1481 senesinde ölümünden sonra Altın Orda'da meydana gelen iç karışıklığa rağmen, Moskova kançılıryası tarafından *han* unvanına cevap olarak daima kullanılmış olan *Çar* unvanını kullanmaktan neden hak iddia edilememiş olduğudur.⁹

Değişmez surette sert Tatar meşru hâkimiyet kavramı *hamn*, Cengiz Han'ın en batıdaki topraklarını temlik ettiği en büyük oğlu Cuci soyundan gelmesini gerektirmektedir. Avrasya'nın Türk-Moğol halkları arasında ancak bu soydan gelen birinin hanlık iddiasında bulunabileceği itiraz edilmez bir kural olarak devam etmiştir. Öyle ki, Nogay, Mamay ve Edigü gibi oldukça güçlü şahsiyetler dahi *han* unvanına hak iddiasında bulunamamışlardır.¹⁰

8 B. Spuler, *a.g.e.*, 183-186; Tatar Han'ın isminin bulunduğu paraların basılmasına 1480'de son verilerek yerine Moskova hükümdarının (III. İvan) ismi konulmuştur: bkz. M. Cherniavsky, *a.g.e.*, 70-71; ancak, 1504'te Rus başkentinde hâlâ hanlara ödenecek tazminat hakkında konuşmalar yapılmaktaydı: M. Roublev, "The Mongol tribute ...," M. Cherniavsky, *a.g.e.*'nin içinde, 51.

9 *A.g.e.*, 67.

10 B. Spuler, *a.g.e.*, Fihrist; Tatar zihniyetini ve geleneğini yansıtan mahalli bir kaynak olarak, 'Abdu'l-Gaffâr Kırîmî'nin '*Umdatü't-Tevârih (Târih-i 'Osmâni Encümeni Mecmû'ası*'nın ilavesi olarak yayına hazırlayan N. Asım, İstanbul, 1343/1924) isimli eseri güçlü aşiretler arasındaki hâkimiyet mücadelesinin Altın Orda'nın çöküş devrinde dahi Cuci soyundan gelen belli sayıdaki emirler etrafında tertip edildiğini göstermesi bakımından bilhassa mühimdir. Avrasya halklarının Cengiz Han'a dair hanlık geleneğine sınırsız bağlı

Bu unvanı kimin alabileceğini üç şart beraber tayin etmektedir: 1) Yukarıda açıklandığı üzere Cengiz Han'ın soyundan gelenler; 2) *Ulus*'un ya da dört *Karaçu Beyi*'nin altındaki güçlü aşiretlerin fiili olarak bağlılığını kazanmak;¹¹ 3) İmparatorluğun baş bölgesi, *Taht* ya da *Saray* olarak da bilinen *Uluğ Yurt*'un fiilen sahibi olunması.¹²

olduklarını gösteren başka bir örnek büyük fâtihi Timur'dur. Timur sadece, anne tarafından Cengiz Han'ın kanına sahip olduğu manasına gelen *Küregen* (ya da *Gurgân*) unvanını taşımıştır. Avrasya geleneğinde Cengiz Han'ın soyu *Altan Urug*, ya da menşei cennet olan imparatorluk hanedanından gelmektedir. Bkz. Z. V. Togan, *Ibn Faqlân's Reisebericht* (Leipzig, 1939), ilavelerde 94 ve 100a; P. B. Golden, "Khazaria and Judaism," *Archivum Eurasie Medii Aevi*, III (1983), 127-129 (Tengri-Han incelemesi); aynı yazar, "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Among the Pre-Çingisid Nomads of Western Euroasia," *a.g.e.*, II (1981), 37-76; Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin en üstün güç olmak hususundaki kutsal şahsiyetleri için, bkz. P. J. Vladimirtsov, *Obshchestvennyi stroi Mongolov*, Türkçeye çeviren Abdülkadir İnan (Ankara, 1944), 210-212 (Rusça aslında s. 145-147).

- 11 *Karaçu için* bkz. H. İnalçık, "The Khan and the Tribal Aristocracy," *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV, 448-349, n. 8, 11. Kırım'daki dört *Karaçu Beyi* aslında Moğol İmparatorluğu'ndan devreden kadim Avrasya geleneğini sürdürmüşlerdir; Altın Orda'daki dört *Karaçu Beyi* için bkz. Abdu'l-Gaffâr, *a.g.e.*, 193. Kimin han olacağını tayin eden aslında, *Karaçu*'nın en kuvvetli aşiretinin beyiydi. Altın Orda İmparatorluğu'nda Mamay ya da Edigü'nün kuvvetinin açıklaması bu müessesede bulunmaktaydı. Kırım Hanlığı'nda (Şirin Boyu'na mensup olan) baş *Karaçu Beyi* aynı mevkideydi; bkz. H. İnalçık, *a.g.m.*, 445-452. Mengli Giray Han, Kazan Hanı İbrahim'den dul kalan Nûr Sultan'la evliliği vasıtasıyla açık olarak, Nogay aşiretlerini de barındıran Volga Nehri'ndeki *Uluğ Orda* aşiretleri üzerindeki etkisini arttırmayı planlamıştı. Moskova'nın diplomasisi, Altın Orda'nın *Uluğ Yurt*'unun fethinden önce ve sonra bu aşiretlerin işbirliğinin elde edilmesiyle büyük bir başarı yakalamıştır; ayrıca bkz. B. F. Manz, "The Clans of the Crimean Khanate," *Harvard Ukrainian Studies*, II, 3 (1978), 282-309.

- 12 Yazlık ve kışlık otlakları içinde barındıran hanın *yurdu* çoğunluk bir nehrin aşağı ya da yukarı kısımlarında (bkz. Gy. Györffy, "Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle," *Archivum Eurasie Medii Aevi*, I, 1975, 45-55) yahut kutsal bir dağda (*Altın Dağ* kutsal bir yer olarak kabul edilirdi) yer alırdı. Burada hanın *Altın Ordası* (yahut Altın Çadırı) kurulurdu (bkz. Z. V. Togan, *a.g.e.*, ilavelerde 61b). Diğer bir deyişle, *Uluğ Yurt* hanın kutsal iktidar gücünün bulunduğu yerd. Moğol

Cengiz Han'a atfedilen ve “*Yasa*” ya da “*Töre-i Cengiz Hânî*” olarak adlandırılan bu sistemin, askerî aşiretler arasında hanın hâkimiyeti nazarında neredeyse kutsal bir ehemmiyeti bulunmaktaydı. Kırım Hanlığı'nın sona erdiği zamana kadar aşiret aristokrasisinin reisleri tarafından ödün verilmeden müdafaa edilmiştir. Örneğin, on yedinci yüzyılda Murad Giray Han (1678-1683), “*Töre-i Cengiz Hânî*”nin sadık bir savunucusuydu.¹³

Ayrıca, Mamay'ın 1380 senesinde Kulikovo'daki mağlubiyetinden beri, Büyük Hanlık unvanını sürdürebilmenin bir imtihanı ve şartı Rusya üzerinde Tatar hükümlanlığını ve tazminatı yeniden vazedebilmesiydi. *Uluğ Yurt* yahut *Taht*, Orta İdil (Volga) Nehri üzerinde Altın Orda Hanlığı'nın kurucusu Batu Han'ın (1237-1356) başkenti *Saray*'ı tesis ettiği bölgedi.¹⁴ Meşru bir Uluğ Han olmak için tahtta hak iddia edenin bu “kutsal” imparatorluk merkezini fiilen elinde bulundurması ve bunun yanında hanın ana askerî gücünü temin eden dört *Karaçu* aşireti tâbiyetini elde etmesi zaruriydi.

İmparatorluğu'nun ilk senelerinde Cengiz Han'ın *ordasını* yani karargâhını barındırdığı yer Kerülen Nehri bölgesiydi. Burada *kurultaylar* toplanırdı (bkz. P. J. Vladimirstov, *a.g.e.*, fihrist).

- 13 Murad Giray 1678 senesinde Kırım tahtındayken dine dayalı hukuka çok ileri derecede uyulması “Cengiz Töre”sinin ihlaline yol açtığını ve hanlığın *esas* yapısında bir bozulmaya sebep olduğunu dahi beyan etmiştir. Türk-Moğol geleneklerini yeniden canlandırmak için aldığı tedbirler arasında 1683 senesinde Macaristan'a doğru yola çıkmadan evvel, İslami *kadı-askerlik* müessesesinin kaldırarak yerine “Töre başılık”ı *koyması bulunmaktadır. Böylece handansa İstanbul'a daha çok bağlı olan ulemaya karşı Kırımlı aşiret aristokrasinin tarafını tutmuştur. Mirzaların Osmanlılara karşı tavırları ulemâ ve tüccar sınıfının tavırlarından farklıydı. Osmanlılarla yakın olarak işbirliği yapan Murad Giray, Osmanlılara karşı serbest bir siyaset izlemiştir. O, Cengiz Han'a dayanan soyundan ziyadesiyle gurur duymaktaydı Seyyid Mehmed Ridâ, es-Seb'u's-seyyâr fî ahbâr'l-mulûkât-Tatar*, yayına hazırlayan, A. K. Kazembeg (Kazan, 1832), 186-89.
- 14 Aşağı İdil bölgesindeki iki Saray için bkz. B. Grekov, A. Iakoubovski, *La Horde d'or* (Paris, Payot, 1939), 135-47; A. Iakoubovskii (Yakubovskiy), *Altın Ordu ve Çöküşü*, H. Eren tarafından genişletilmiş üçüncü baskısından Türkçeye çevrilmiştir (Ankara, 1976), VII. bölüm; A. Iakubovskii, *Feodalizm na Vostoke: stolitsa Zolotoi Ordı- Saray Berke* (Leningrad, 1932).

Kırım Girayları Cengiz Han soyundan gelirlerdi ve ataları arasında, Altın Orda'nın birliğini yeniden tesis eden ve Tatar hükümlerliğini 1382 senesinde Rusya'ya yeniden vazeden Toktamış Han'ı (1377-1395)¹⁵ saymaktadırlar.¹⁶ Ancak Kırım Hanı Mengli Giray'ın, Tatar dünyası tarafından Büyük Han olarak tanınmak için geriye kalan iki şartı daha yerine getirmesi lazımdı. Bunlar imparatorluk aşiretlerini kendi idaresi altında toplamak ve *Uluğ Yurdu* ele geçirmektir.¹⁷ *Ulus* üzerinde idareyi kurma siyaseti tam olarak başarılı olamamıştır. Tatar aşiretlerini Kırım'da zorla iskân etme çabaları, tersine bu aşiretleri Nogaylar da dâhil olmak üzere uzaklaştırmıştır. Bunun yanı sıra, bir güç ve zenginlik merkezi hâline gelen Kırım'dan ayrılamamış, bu esnada Saray harap olmuştur (özellikle Timur ya da Timurlenk'in 1395 senesinde işgali ve sonrasında vuku bulan yıkıcı savaş esnasında).¹⁸

1502'de Mengli Giray, Şeyh Ahmed'in ordularını mağlup etmiş ve Saray'ı ele geçirerek tamamen yıkmıştır. Artık kendini Altın Orda'nın halefi olarak görerek, III. İvan'ı, tazminatı bundan böyle kendisine vermesi için zaferinden haberdar etmiştir.

15 H. Mehmed Senâ'i, *Historia Chana İslam Gereja III*, yayına hazırlayan Z. Abrahamowicz (Varşova, 1971), 58; 1520'de Mehmed Giray Lehistan Kralı'na şöyle yazmıştır: "Büyük Toktamış Han ve büyükbabam Hacı Giray Han," *MIKK*: no. 1.

16 B. Spuler, *a.g.e.*, 128.

17 M. Ridâ, *a.g.e.*, 87; B. Spuler, *a.g.e.*, 203; V. E. Syroecovskii, "Muhammed-Girai i ego vassaly," *Ucenye zapiski Moskovskogo ordena Lenina gosudarstvennogo universiteta*, 61 (1940), 33-35. Batu'nun ağabeyi Orda'nın soyundan gelenler, Timurlenk'in ve Edigü Bey'in idaresi altındaki güçlü aşiretlerin desteğiyle, 1397 senesinde Batu'nun küçük kardeşi Tukay Timur'un soyundan gelen Toktamış'ı aşağı İdil bölgesindeki *Uluğ Hanlık*'tan savuşturmayı başardıklarından dolayı, Toktamış'ın oğulları ve Kırım Girayları *Uluğ Hanlığı* yeniden ele geçirmek için savaşmışlardır. 'Abdu'l-Gaffâr (*a.g.e.*) bu mücadele için temel kaynaktır. Altın Orda'nın son *Uluğ Hanı* Şeyh Ahmed'in Osmanlı sultanının teveccühünü sağlamlaştırma çalışması bahsedilmeye değer bir husustur. Elçileri 1503 senesinin Eylülünde İstanbul'daydılar: bkz. "*Defter-i müsevvedât-ı in'âm...*" yayına hazırlayan Ö. L. Barkan, *Belgeler*, IX (1979), 318.

18 Bkz. M. Rida, *a.g.e.*, 80-86.

Bunun neticesinde, Moskova'nın Büyük Prensi mağlup hanın tarafını tutmuş ve Nogay aşiretlerini Astrahan bölgesinde iskân etmesi için ona yardım etmiştir.

Diğer yandan, Altın Orda Hanı ve daha sonra Kazan Hanlığı'nın kurucusu Uluğ Mehmed'in oğulları, hâlihazırda Moskova'nın himayesine gelmişlerdi. Uluğ Mehmed'in oğlu Kâsım, Kazan Hanlığı sebebiyle ağabeyi Mahmudek'le 1445 senesindeki mücadelesinin neticesinde Moskova'ya sığınmıştır. 1453 senesinde Büyük Prens'in himayesinde Gorodets'te Kâsım Hanlığı'nı kurmuştur. Bu hanlık sürgün edilen birçok Tatar partizanlarının toplanma yeri olmuştur ve bu topluluklar Büyük Prens'e Kazan üzerindeki hâmililiğini sürdürme planında yardım etmişlerdir. Büyük Prens'in Cengiz Han soyundan gelen hanların sadece bir müttefiki değil aslında hâmisi de olması, onun Tatarlar arasındaki itibarını ziyadesiyle arttırmış ve daha sonra *Han / Çar* unvanını almasını sağlayan en önemli saiklerden biri hâline gelmiştir.¹⁹

1502-1554 seneleri arasında Kazan ve Astrahan Hanlıkları, eski Saray bölgesindeki Nogay aşiretleriyle beraber, Kırım hanlarının ve Moskova prenslerinin Altın Orda İmparatorluğu'nun mirası için yaptıkları mücadelenin merkezinde konumlanmışlardır. Yahut daha farklı şekilde izah etmek gerekirse, Altın Orda'nın Kırım hanlarının gücü altında yeniden canlandırılmasında Moskova, kendi geleceği için orta ve aşağı Volga bölgelerinin kontrolünü sağlamaya ve bu suretle Uluğ Hanlık'ta hak iddia etmeye mecbur olmuştur.

Mücadele en dramatik ve belirleyici safhasına I. Mehmed Giray (1514-1523) ve I. Sahib Giray (1532-1551) devirlerinde ulaşmıştır. Mehmed Giray *kalgay* ya da veliaht prens olduğu 1507 senesinden beri Moskova karşıtı bir siyaset izlemiştir. Mengli'den

19 Moskova'nın Kırımlı muhalif prensleri çekme ve Bahçesaray ve İstanbul'da Moskova taraftarı hizipler yaratmak için ajanlar vasıtasıyla entrikalar çevirme siyaseti için bakınız, V. E. Syroecikovskii, a.g.m., 49-53; 1648'de İslam Giray Han, çarın Kırım beylerine doğrudan mektuplar gönderişini protesto etmiştir: *MIKK*: no. 114.

sonra han olduğunda Moskova topraklarına yıkıcı akınlar yapmaya devam etmiş ve 1516'da o zamanlar Moskova'ya karşı olan Litvanya-Lehistan ittifakını yenilemiştir. Elçileri vasıtasıyla Moskovalı prenslerden Kazan'ın işlerine müdahale etmemelerini, Odoyev şehrinin eski tazminatını ödemelerini²⁰ ve Litvanya'daki yeni fethettiği yerlerden ellerini çekmelerini talep etmiştir. Ardından, Kırım Hanı, Kazan'da kardeşi Sahib Giray'ın tahta çıkışından sonra, 1521 senesinde ordusuyla beraber Moskova'nın önüne kadar geldi. Ancak Tatar süvarilerinin Rusların topları karşısında etkisiz olmalarından dolayı, şehre saldırmadı. Senelik tazminat sözü karşılığında geriye döndü. Kırım Hanları, bu hadiseden itibaren Moskova'dan *uluğ hazîne* denilen senelik tazminat talebinde bulunmuşlardır. Ruslar buna bir "hediye" gözüyle bakmışlarsa da; aslında bu Rus topraklarını Tatar akınlarından korumak için ödenen bir fidyeydi. Han *uluğ hazinenin* düzenli şekilde ödenmesini iki ülke arasındaki barışın asıl ön şartı olarak görmüştür.²¹

Nasıl yorumlanırsa yorumlansın, Mehmed Giray bunu aşikâr surette, Altın Orda'nın *uluğ* hanlarına ödenen tazminatın devamı olarak kabul etmekteydi. Bu iddia 1520 senesinde Lehistan Kralı ve Litvanya Büyük Prensi ile yenilenen ittifak antlaşmasında kullandığı unvanda ima edilmiştir. Orada kendini "*Uluğ Ordanın Uluğ Hanı Deşt-i Kıpçak barça Moğol Pâdişâhı*" olarak adlandırmıştır. Burada *Uluğ Orda* unvanı asıl aşiretlerle beraber aşağı Volga'daki merkezî bölgeye atıf yapmaktadır. *Deşt-i Kıpçak* Türk-Moğol aşiretlerinin yaşadığı Dinyeper Nehri'nden

20 Odoyev *knezi yasak* olarak 1000 altın ve *daraga* (*daruga*) olarak 1000 ödemekteydi. *Knez*, Moskova Büyük Prensi'ne bağlı olduğundan dolayı Mengli Giray onun yerine Moskova Büyük Prensi'nin ödemesini istedi. Moskova kabul etti fakat Tatar Bey ailesinin mensupları bu geliri kendi hasları (*apanage*) olarak aldıklarından, doğrudan onların toplamalarına itiraz etti. Odoyev gibi birçok Rus şehri Kırımlılara tazminat vermekteydi; Moskova'nın hükümlerine altına girdiklerinde, Büyük Prens ödemeleri kaldırmaya ya da mahiyetini değiştirmeye çalıştı. Bkz. V. E. Syroečkovskii, a.g.m., 46-47.

21 Bu makalenin sonundaki tazminat dair ilave kısmına bakınız.

Astrahan'a kadar uzanan Doğu Avrupa'nın bozkır arazisi manasındadır. Mehmed Giray'ın imparatorluğu 1523 senesinde Astrahan Ovası'nda Nogaylar tarafından katledildiğinde çökmüştür.²²

1500-1525 seneleri arasındaki dönemde İstanbul, Kırım ve Rusya'nın sultanın teveccühünü sağlamlaştırmak gayesiyle sarf ettikleri diplomatik çabalarının sahnesi hâline gelmiştir. Büyük Prens, Moskova'nın Litvanya ve Lehistan'a yaptığı baskıya ve gelişmekte olan bir ticarete (özellikle kürk bahsinde) dayanan Osmanlı dostluğunu ilerletmeye uğraşmaktayken, Kırımlılar, Müslüman topraklarının kâfir Moskovalılar tarafından işgalinin mahcubiyeti nazarıyla Osmanlı sultanlarına bu türden hassas meseleleri vurgulamışlardır. Kırım Hanı işi Moskovalıları camileri yıkmak, Kazan'da kiliseler inşa etmek ve İran'ın Kızılbaş'na yardım etmekle suçlamaya kadar götürmüştür. 1521 senesinde İstanbul'a gönderilen Moskovalı elçilere, bilhassa Kırımlıların camilerin yıkılması isnadını yalanlamaları ve Kazan Hanlarının nesillerden beri "Hâkim Moskova Hükümdarı, Tanrı'nın lütfuyla bütün Rusların hâkimi" tarafından yerleştirildiğini ispat etmeleri talimatı verilmiştir.²³

Moskova hükümdarı, Tatar diyarları üzerindeki hükümdarlık iddiasını desteklemek için III. İvan'ın muhtelif hanlara (Moskovalı kaynaklarda *çar* olarak adlandırılmaktadırlar), kendi devletin içinde, hizmet karşılığında toprak mülkiyeti ihsan ettiğini öne sürmüştür.²⁴ Altın Orda'nın çöküş döneminde ve bu dönemi

22 Kırım aşiret aristokrasindeki rekabet ve bölünmenin oynadığı rol için bkz. E. Syroecovskii, a.g.m., 49-61; Mehmed Giray'ın niyeti için bkz. J. Pelenski, *Russia and Kazan* (The Hague: Mouton, 1974), 35.

23 A.g.e., 70; Kırımlılar, İstanbul'da Moskova'nın itibarına zarar vermek için her zaman aynı dini argümanları kullanmışlardır ve Osmanlı sultanları da bunlardan etkilenmiş gibi gözükmektedir; bkz. H. İnalcık, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569)," *Annales de l'Université d'Ankara*, I (1947), 47-110; I. Mehmed Giray'ın Moskova aleyhinde sultana yazdığı bir mektup A. Bennigsen ve diğerleri tarafından yayınlanmıştır: *Le khanat de Crimée ...*, 110-114.

24 J. Pelenski, a.g.e., 79.

takip eden hanların tarihinde iktidarı ele geçirmek gayesiyle ortaya çıkan şiddetli iç karışıklıklar, devrik han ve han-zâdeleri Osmanlı İmparatorluğu, Litvanya ve Moskova dâhil olmak üzere komşu ülkelere sığınmaya mecbur etmiştir. Bu devletlerin her biri Tatar diyarlarında kendi etkilerini ya da himayelerini vazetmek için vaziyetten istifade etmişlerdir.²⁵ Moskovalı prensler, Tatar prensleri çoğu zaman maiyetlerindeki beyler ve aşiretleriyle beraber özellikle Moskova topraklarına yerleşmeye zorlamışlardır. Bu suretle, Moskova prensi Tatar “çar”larının ve “çareviç”lerinin hâmisi ve hükümrânı olmuştur. Kazan hanlarının üzerindeki “hükümrânlık” (hepsi Cengiz Han soyundan gelmektedir) IV. İvan’ın *çar* ya da *han* unvanını alışıında hayatî bir rol oynamış gibi gözükmektedir. Bu hâkimiyet kavramının ve *çar* unvanının ima ettiği hususlar şu şekilde sıralanabilir.

Evvela, Büyük Prens, Cengiz Han soyundan gelen ve Kazan tahtında hak iddia edenleri (ilk hadise 1487’de vuku bulmuştur) desteklemesini, Moskova’nın Kazan üzerindeki “himaye”sinin temeli ve Kazan Hanı’na yetki verişinin hukukî koşulunu kendisi için sağlanması olarak yorumlamıştı.²⁶ Ancak resmî muhaberede Büyük Prens, Kazan Hanı’na daima “kardeş” diye yani eşiti olarak hitap etmiştir. Jaroslav Pelenski²⁷ Büyük Prens’in ilk önce 1516-1519 döneminde, Kazan Hanlarının gönüllü tâbîlikleri vasıtasıyla, Kazan Hanlığı’nın fiilî ve hukukî himayesini tesis etmiş olduğunu iddia etmektedir. Aslında, resmî *Letopisets naçala tsarstva*’da²⁸ beyan edildiği üzere, son tahlilde Kazan’ın Moskova himayesine girişi kararını veren Kazan “aristokrasi”si olmuştur. Metin şöyledir:

25 Osmanlı İmparatorluğu’ndaki vaziyet için H. İnalçık, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı tâbîliğine girmesi ve ahidnâme meselesi,” *Belleken*, VIII (1944), 185-229; Kazan için, J. Pelenski, *a.g.e.*, 23-61.

26 Bu teorinin gelişimi için bkz. Pelenski, *a.g.e.*, 67-75; Pelenski (s. 67), “Moskova diplomasisinde unvan ve hukukî tabirlerinin hünerle kullanımı”ndan bahsetmektedir.

27 *A.g.e.*, 67.

28 Tercümesi, *a.g.e.*, 72.

İleri gelen Prens Bulat ve bütün *oğlanlar* ve prensler ve bütün Kazan halkı büyük hükümdar İvan Vasileviç'e *bağlılık* yemini etmiş ve bir yeminli beyanname vermişlerdir; [bu suretle] daima Büyük Prens'le [beraber] olacaklar; bütün hayatları boyunca ve bütün çocukları ve bütün Kazan diyarı ve Büyük Prens'in rızası olmadan başka çar davet etmeyeceklerdir...

Büyük Prens için asıl mesele, Moskova'nın, Kırım'ın Kazan üzerindeki *yurt* ve *ulus* "iddia"sı karşısında, Kazan Tatarları üzerindeki "himaye"si iddiasını, Tatar aristokrat meclisi (*kurultay*) vasıtasıyla meşru hâle getirmektir.²⁹ Moğol devlet geleneğinde, hukuken hanın kim olacağını belirleyen *kurultay*dı.³⁰ Kazan *Kurultayı*'nın Moskova hükümdarının hana yetki verme imtiyazını tanıması, Büyük Prens'in bunun peşi sıra hanlık ve *çar* unvanı iddiasında bulunmasının sebebinin anlamak için fevkalade önemlidir.

IV. İvan 1549 senesinde Kazan'a yaptığı seferi, *Kazan halkı*'nın asıl bağlılık yeminini bozduğu ve Kırım Girayların tâbiyetine doğru kaydığı iddiasıyla haklı göstermeye çalışmıştır.³¹ Ancak, Kazan *Kurultayı*'nın taht için arzu ettiği Cengiz Han soyundan gelen şahsı seçmekte özgür olduğu argümanını öngören Moskova, bir *votçinanın* ya da Moskova hükümdarının babadan oğula miras kalan kadim toprak hakları nazariyesiyle karşılık vermeye hazırlanmıştı. Bu, Kazan'la alakalı olarak ilk defa 1520'lerde tatbik edilmiştir.³²

Babadan oğula kalan miras iddiasının aşağıdaki şekilde dile getirilişi Moskova'nın kendi mantığına göre hanlığını gasp etmiş olan Kazan Hanı Sahib Giray'a karşı yaptığı seferi haklı göstermek amacıyla ileri sürülmüştür:³³ "Kazan diyarı (zemlia) kadim

29 *A.g.e.*, 55, 72.

30 Cengiz Han'ın ölümünden sonra, *kurultay*ın önemi ve yapısı için, bkz., P. J. Vladimirtsov, *a.g.e.*, 79-80 (Türkçe tercümesi, 121-123); Kırım devlet meclisi hakkında, bkz. V. E. Syroečkovskii, *a.g.m.*, 39-42.

31 J. Pelenski, *a.g.e.*, 72, 74, n. 22.

32 *A.g.e.*, 76-87.

33 1524'te Lehistan Kralı'na karşı bir beyanda, tercümesi, *a.g.e.*, 79.

zamanlardan beri bizim hükümdarlarımıza ait olmuştur...” Yetki verme hakkı bu iddiaya dayanmaktadır. Bu iddiaya yeni bir Kırımli han-zâde Safa Giray’ın tahta oturtulduğu hayatî ehemmiyetteki 1546 senesinden sonra daha da fazla surette vurgu yapılmıştır. Aynı sene, yetki verme hakkına, babadan oğula geçen mirasta hak iddia etmek gayesiyle Osmanlı sultanının elçisinin önünde müracaat edilmiştir. Osmanlı elçisi İskender, bu tartışmaya aynı akıl yürütmeyi kullanarak karşı çıkmış ve şunu beyan etmiştir:³⁴ “Çar Sahib Giray geçen ilkbahar, bir talepte bulunmak gayesiyle [elçisini] göndermiş ve bizim hükümdarımıza boyun eğmiştir; ve bu *yurt* bizim hükümdarımıza [aittir] ve Büyük Prens ordusunu Kazan’a göndermemelidir.”

Jaroslav Pelenski oldukça haklı olarak, Rus diplomasisinin Türk-Moğol *yurt* kavramını Rus *votçina* ya da babadan oğula miras olarak geçen toprak kavramıyla kasten karıştırdığına işaret etmiştir.³⁵ Meselenin hakikati, Moskova hükümdarının Kazan *yurdu* kavramı I. Mehmed Giray’ın Altın Orda’nın *Uluğ Yurdu*’nun bir parçası olan Kazan *yurdu* kavramına ve babadan oğula geçen Cengiz Han hakkına karşılık bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. IV. İvan, Nogay Beyi Yusuf’a 1552 senesinin Ocak ayında yazdığı mektupta, Kazan’dan “kadim devirlerden beri kendi *yurdu*” diye bahsetmiştir.³⁶ *Yurt* nazariyesi aşikâr olarak, esasen Tatarlar ve bilhassa Nogaylar için tasarlanmıştır.³⁷ Buna ilaveten, Altın Orda geleneğinin takip edilmesi suretiyle, 1550 senesinde IV İvan, Kazan’ın ayrıca Moskova monarşisine tazminat ödeyen bir memleket olduğunun altını çizmiştir.³⁸

IV. İvan 1552’de Kazan’ı fethettiği ve hanlığa son verdiği zaman, Tanrı’nın ona Kazan *yurdunu* ihsan ettiği ve fethinin Kazan’ı “isyan-kârlar”dan ve “gaspçılar”dan kurtardığı yeni

34 Tercümesi, *a.g.e.*, 80-81.

35 *A.g.e.*

36 *A.g.e.*, 84-85.

37 *A.g.e.*, 87. J. Pelenski “Rus kavramının Türki *yurt* kavramıyla eşit hâle gelişi”ni gözlemlemiştir.

38 *A.g.e.*, 82-83.

nazariyesi geliştirilmiştir. Fetih, Nogaylara şu sözlerle duyurulmuştur: “Hükümdar, Çar ve Büyük Prens, babadan oğula geçen hakkı olan Büyük Kazan Çarlığı’nı almıştır.”³⁹ Moskova’nın Kazan Hanlığı üzerindeki “hukukî” iddialarının müstesna tarihî durumlar ve gayelere göre dereceli olarak ileri sürülmeleri altı çizilmesi gereken husustur. IV. İvan, fetihten sonra “Kazan Çarı” unvanını elkâbına eklemiştir. Moskova çok geçmeden, Altın Orda’nın tarihî *Uluğ Yurdunu* teşkil eden “Astrahan Çarlığı”nı da ilhak etmiş ve bölgedeki güçlü Nogay aşiretlerinin bağlılığını teminat altına almıştır.⁴⁰

Neticeyi Değiştiren Unsur: Osmanlılar

O zaman zirvesinde olan Osmanlı gücünün (Avrupa’da Habsburg İmparatorluğu’nu tehdit edecek kuvvetteydi), Doğu Avrupa tarihinde neticenin değiştiği dönem olan 1502-1554 arasındaki dönemde olayların seyrine etki ettiği rahatlıkla söylenebilir. Osmanlılar Kırım (1475) ve Akkirman’a (1484) yerleştikten sonra, yeni aldıkları toprakları muhafaza etmek için bölgedeki zayıf toplulukları güçlülere karşı destekleme siyasetini takip etmişlerdir. Evvela, 1575 senesinden beri güçlü vasalları olan Mengli Giray’ın idaresi altında, Kırım Hanlığı ve Moskova’yı, Litvanya-Lehistan ve saldırgan Altın Orda’ya karşı desteklemişlerdir. Ahmed Han 1476 senesinde Kırım’ı işgal etmekle tehdit ettiğinde, Osmanlı Sultanı faal olarak Kırım Hanı’nı korumuştur.⁴¹ Mengli Giray için karşı saldırıya geçmesini ve Altın Orda’ya nihaî darbeyi indirmesini mümkün kılan Osmanlı koruması olmuştur. Fakat Osmanlılar Mehmed Giray’ın kendi idaresi altında yeniden canlanacak bir Altın Orda’yı hedefleyen bağımsız ve hırslı siyasetine şahit olduklarında ve Osmanlı Kefesinde iddia ettiği hakla karşı karşıya kaldıklarında, Osmanlı-Kırım ilişkileri gergin bir hâl almıştır.

39 *A.g.e.*, 86.

40 Bkz. A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quelquejay, “La Grande Horde Nogay,” *Türccica*, VIII, 2 (1976), 203-36.

41 Bkz. H. İnalçık, “Kırım Hanlığının...” s. 199-223.

Haricî siyasette de Kırımlıların ve Osmanlıların hedefleri birbirinden farklılaşmaktaydı. Artık sultan, Boğdan'a dair Osmanlılarla mücadeleye girişen Litvanya-Lehistan'a karşı Kırım'ın işbirliğini talep etmekteyken, Kırım Hanlığı Litvanya-Lehistan'ı Moskova'ya karşı zarurî bir müttefik olarak görmekteydi. I. Selim (1512-1520) ile Mehmed Giray arasındaki ilişkilere itimsizlik hâkim olmuştu. Moskova, Osmanlıların hana karşı olan tavrındaki değişimden hiç gecikmeden istifade etmek istedi. Moskovalı elçiler sık sık İstanbul'a geldiler ve daima müspet şekilde karşılandılar.⁴²

Mehmed Giray'ın öldürülmesi (1523) üzerine, Kırım, 1532'de Sahib Giray'ın İstanbul'dan Kırım Hanı olarak gelişine kadar sıkıntılı bir dönemle sarsılmıştır. Daha evvel Kazan Hanı (1521-1525) olan I. Sahib Giray (1532-1551), Moskova'nın uzlaşma imkânı olmayan bir düşmanıydı ve hanlığa tayini Osmanlı Sarayı'nı en sonunda kuzeydeki Moskova tehlikesi hakkında ikna etmeyi başardığı manasına gelmekteydi. Fakat hanlığı, Mehmed Giray'ın hanlığı zamanındaki aynı hikâyenin tekerrürüne şahit oldu.⁴³ Bu gayretli han, askerî teçhizatını ateşli silahlarla arttırmaya ve hanlığı Osmanlıların merkeziyetçi sistemiyle yeniden tanzim etmeye çalıştı. Neticede 1546 senesinde, o esnada kardeşi Safa Giray Han'ın (1546-1549) Moskova'nın himaye ettiği Şah 'Alî Han'ın (1518-1521, 1546) yerine geçtiği Astrahan ve Kazan Hanlıkları üzerinde idaresini tesis edebildi. 1546 tarihi sonraki gelişmeleri anlayabilmek için çok mühimdir. Bu anın harekete

42 Osmanlı-Rus ilişkilerinin bir tarihi N. A. Smirnov tarafından yazılmıştır: *Ros-siia i Turtssia v XVI-XVII vv.*, iki cilt, (Moskova, 1946); A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu* (Ankara, 1966); Türkçe ve Rusça eserlerin kısa bir bibliyografyası için bkz. Alan W. Fisher, *Crimean Tatars* (Stanford: Hoover Institute Press, 1978); Mehmed Giray ile I. Selim arasındaki ihtilaf için bkz. M. Rida, a.g.e., 88-90; Solak-zâde, *Târih* (İstanbul, 1298/1882), 428-29; Rus elçisi Golokhvastov'un İstanbul'dan yazdığı rapor V. E. Syroëçkovskii, a.g.m., 57'de tahlil edilmiştir; B. Spuler, "Die Europäische Diplomatic in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad 1739," *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, N. F. XI (1935), 53-115.

43 H. İnalçık, "The Khan . . .," s. 445-466.

geçmek için hayatî olduğunu anlayan IV İvan, bütün kuvvetlerini Kazan'da Safa Giray'ın üzerine sevk etti. İvan ayrıca, Altın Orda hükümdarının *Uluğ Han* unvanına tekabül eden *Çar* unvanını almak için bu anı tercih etti (16 Ocak 1546). Askerî seferi başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak çar, kendi için ziyadesiyle lehte olduğunu düşündüğü şartlar altında mücadelesine devam etti. 1546 senesinden beri Osmanlı Hükûmeti, kuzeyde Altın Orda İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma yolunda ilerleyen Sahib Giray Han'ın aleyhine dönmeye başlamıştı. Sahib Giray Han'ın ayrıca, doğrudan Osmanlı idaresinin altında olan Kırım kıyı bölgesinde de hak iddia ettiğinden şüphelenilmekteydi. Devrin bir görgü tanığı olan tarihçi Remmâl Hoca şunları yazmıştır:⁴⁴

Sultanın vezirleri şöyle söylemekteydiler: Han, Saray nezdinden gönderilen elçilere en ufak saygıyı göstermemektedir. Nogaylarla (ya Astrahan'la) kuvvetlerini birleştirirse, kimse onun dengi olamaz ve kimse karşısında duramaz.

Bununla birlikte, etrafa Sahib Giray'ın Osmanlılardan Kefe'yi alma planları hakkında rivayetler yayıldı.

IV. İvan, Safa Giray Han'ın ölümü (1549) üzerine, Kazan aristokrasinin Moskova taraftarı hizbiyle işbirliği yaparak, Şah 'Alî'yi 16 Ağustos 1551'de Kazan tahtına yerleştirdi. Hikâyenin geri kalan kısmı olan çarın 1552 senesinde nasıl Kazan Hanlığı'nı ilhak ettiği ve kendisini *Kazanskii Tsar* olarak adlandırdığı pek iyi bilinmektedir. Fakat çarın nihaî başarısının anlaşılması için burada temel bir noktaya değinilmesi lazımdır.

Osmanlı Hükûmeti'nin Kırım Hanlığı'ndaki Sahib Giray'ın yerine herhangi bir iç karışıklığa sebep olmadan daha itaatkâr bir Giray koyma ve ardından yeni hanın idaresi altında Moskova'ya yapılacak askerî bir seferi destekleyerek Kazan'ı kurtarma planı bulunmaktaydı. Osmanlı Sarayı, Kazan ve Astrahan'ın Tatarlarının ve Nogaylarının işbirliğini elde etmeyi ummaktaydı. 1551 senesinde, Sahib Giray'ın yeğenlerinden biri olan Devlet Giray

44 A.g.e., 464.

sultan tarafından görünüş itibariyle Kazan Hanı tayin edildi fakat aslında Kırım tahtını ele geçirmek için uygun zamanı beklemek üzere Akkırman'a geldi. Kazan'ı Osmanlı hükümlerinin ve himayesinin altına alma teşebbüsü enteresan bir gelişmedir. Fakat Sahib Giray, Devlet Giray'ı bertaraf etmeyi teklif etti; sonrasında kendi oğullarını Kazan ve Astrahan Hanları yapmayı planlamıştı. Bütün bunları takip eden mücadele Osmanlı planının başarısız olmasına sebep oldu.

Sahib Giray'ın hanlığından itibaren, Osmanlı Sultanı I. Süleymân (1520-1566), Halife olarak İslam diyarlarını Hristiyan tatar-ruzlarından koruma görevinin şuuruyla, Moskova'nın İdil (Volga) Vadisi'nde Altın Orda mirasını üstlenme planına karşı çıktı.⁴⁵ IV. İvan'ın fetihlerinin ardından, Astrahan'ı yeniden almak için, Don ve Volga arasında donanma için bir kanal kazma ve bölgedeki bütün Moskova kuvvetlerini ihraç etme heybetli planıyla⁴⁶ bir Kırım-Osmanlı seferi neticede 1569'da hayata geçirildi. Fakat planın başarısından sultanın mı hanın mı istifade edeceği meselesi Kırımlılar ve Osmanlılar arasında yeniden güvensizliğe yol açtı. Seferin başarısız olmasından sonra dahi, iki taraf da Rus işgalini tanımayı reddetti ve Kazan ve Astrahan'ı serbest kılmayı ummaya devam etti.⁴⁷ Lehistan Kralı Casimir'le yapılan 1654 tarihli barış antlaşmasının hususî bir hükmü şöyledir:⁴⁸

Moskova'yla savaş, Tanrı'nın yardımıyla Ejderhan (Astrahan), Kazan, Terek ve Tura'yı fethettiğimizde, siz bütün bu diğer

45 H. İncalick, "The origin of the Ottoman-Russian rivalry..." s. 67-72.

46 *A.g.e.*, 72-85; A. N. Kurat, *a.g.e.*; A. Bennigsen ve diğerleri, *a.g.e.*, 134-138.

47 Moskova hükümdarlarının Papaların Osmanlılara karşı hazırladıkları Haçlı seferleri planlarında yer almayı ciddi olarak düşünmemelerinin sebebi sadece bu meseledeki olumsuz Leh tavrı değildi (bkz. Pierling, *Papes et tsars*, Paris, 1890), fakat ayrıca, belki de daha mühim olmak üzere, o zamanlar oldukça güçlü Osmanlı İmparatorluğu'nun önünde, Doğu'daki tecrit edilmiş vaziyetleriydi; ancak, Moskova, on altıncı yüzyılın ortasından itibaren Safevî İran'la bir ittifak kurmaya teşebbüs etmiştir; bkz. H. İncalick, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry..."; A. Bennigsen, M. Berindei, "Astrakhan et la politique des steppes nord-pontiques," *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV, I. kısım, 71-91.

48 *MIKK*: no. 165.

Müslüman toprakları Tatar menşeli ve bütün halk ve Nogayların bize ait olacağını kabul etmektedir.

Osmanlı-Kırım hücumunun yenilenmesinden endişe eden çar, bundan böyle sahte sözler vermek gerekse dahi sultanı yatıştırmaya özen göstermiştir.⁴⁹

1687 Senesine Kadar Rus, Osmanlı ve Kırım Devletlerinin Karşılıklı Mevkilerindeki Değişimler

Moskova arşivlerine dayanan detaylı Kırım-Rus ilişkileri incelemesinde Novosel'skii,⁵⁰ Rusya'nın sadece Kırım Hanlığı'na değil Osmanlı İmparatorluğu'na karşı da güç iddiasında bulunması hususunda 1647 senesini bir dönüm noktası olarak görmektedir. On yedinci yüzyılın ortasına gelindiğinde, Rus İmparatorluğu Doğu Avrupa'daki başlıca güç olarak ortaya çıkmaya hazırdı. Rusya 1647'de Lehistan'la uzun süren rekabetine son verdi ve Tatarlar ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ortak bir cephe tesis etmeyi kararlaştırdı. Artık Ruslar, Don Kazakları vasıtasıyla Karadeniz ve Kırım'da Osmanlı İmparatorluğu'nu doğrudan tehdit etmekteydi ve sınırda yeni bir savunma hattı kuran Moskova, Kırımlı akınlarını etkili şekilde zapt edebilmekteydi. Bu cephe-
deki güç dengesinin değişmesinin en temel sebeplerinden biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1645 senesinde Akdeniz'de Venedik'le patlak veren feci savaşın bir sonucu olarak, Kuzey Karadeniz'de savunmaya çekilmeye mecbur kalmasıydı. Osmanlı Sarayı, Azak ve genel olarak Karadeniz limanlarına yeni bir Kazak saldırısını kışkırtmaya mâni olmak için, Tatarlarını kontrol etmesi ve Rus topraklarına akın yapmaktan vazgeçmesi için Kırım Hanı'na baskı yaptı. On yedinci yüzyılın başlangıcından itibaren en ciddi hâlini alan, Azak'ı ele geçirip savunmalarıyla (1637-1642) doruğa çıkan yıkıcı Kazak akınları, Osmanlı Sarayı'nı doğudaki tehlike

49 H. İnalcık, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry..." s. 91-100.

50 A. A. Novosel'skii, *Bor'ba Moskovskogo gosudarstva s Tatarami v pervoi polovine XVII veka* (Moskova, Bilimler Akademisi, 1948), 363-67.

konusunda gittikçe daha da endişelendirmektedir.⁵¹ Moskova artık Kazaklarda, hanlığın ve ayrıca Tatarları korumada ve bazı zamanlar teşvik etmede kilit rol oynayan Osmanlıların yarattığı baskıyı dengelemek için Tatarlara ve Nogaylara karşı etkili karşı güç bulmuştu. Moskova, Don Kazaklarını desteklemeye devam etse de, Osmanlılardan gelecek silahlı bir tepkiye sebep olmamak için dikkat etmekteydi ve bu suretle Kazakların sultanın topraklarına saldırmalarına mâni olmaya çalışmaktaydı.

Kalgay Feth Giray, 1642 senesinin Eylül ayında çara yazdığı mektubunda⁵² şunları söyleyerek çarı ikiyüzlülükle suçlamıştır:

“Don Kazaklarını Azak’tan çıkardığınızı ve onlara barut, mermi ve azık veya hiçbir çeşit yardım [...] göndermediğinizi beyan etmenize rağmen, Azak’tan dönüşümüzde Kazaklarınız bizi takip etti ve bizim deniz kıyısında bulunan büyük bir köyümüzü yıkıp yağmaladı. [...] Dost gibi gözükp bu haydutların böyle hareketler yapmalarına müsaade etmek münasip değildir.”

1646’da Kırım’daki etkili Kazak akınlarının endişesiyle harekete geçen sultan, bir güç gösterisi yapmaya çalışmış ve Rusya’nın Çerkasi’den çekilmesi için ısrar etmiş, diğer türlü Osmanlı ve Kırım güçleriyle beraber saldırıya geçeceği tehdidinde bulunmuştur. İstanbul’dan yazılan Rus raporlarına göre,⁵³ Osmanlı Sarayı, o esnada Kırım ve yeni bir Kazak saldırısıyla ciddi bir tehlikenin altında olduğuna inanılan Azak’a karşı tesis edilen Leh-Rus ittifakı haberlerinden oldukça kaygılanmıştır.

Zaporog Kazakları üzerindeki Moskova kontrolü ilk kez 1654 senesinde Pereyaslav Antlaşması’yla kurulmuştur. Bu yeni gelişme, strateji nazarıyla hayatî önemdedir; zira Don ve Dinyeper Kazakları üzerindeki kontrol, Kırım ve Karadeniz bölgesindeki

51 *A.g.e.*, VI. bölüm; Na’imâ, *Ravzatü’l-Hüseyn...*, (İstanbul, 1281/1865), I, 5-6; IV, 5-7, 15-17, 32-86; devlet evrakı için bkz. Başvekâlet Arşivleri, *Mühimme Defteri*, no. 87, 88, 89; A. A. Novosel’skii, *a.g.e.*, 375-376, 383-84; *MIKK*: no. 3, 8, 16, 20, 21, 24, 44, 63, 68, 71, 112, 118, 159, 161, 178, 181, 194, 267.

52 *MIKK*: no. 63.

53 A. A. Novosel’skii, *a.g.e.*, 386-87.

Rus tehdidini daha da doğrudan bir hâle getirmekteydi. Kazaklar, Bucak'tan Azak'a kadar uzanan bütün güney cephesi boyunca, Tatarlara karşı başarıyla savaşmak için sadece coğrafi bakımdan değil, askerî teşkilatları ve taktikleri itibariyle de müsait hâldeydiler. Ağır düzenli askerlerin daima iç bölgelerden sağlanacak takviyeye ihtiyaç duyduğundan, step bölgesi Rus orduları için her zaman büyük bir engel teşkil etmiştir. Çarın gücünde ve tavrındaki değişimin açık bir yansıması, IV. Mehmed Giray'ın veziri Sefer Gazi Ağa'nın 1660 senesinde Moskova Hükûmeti'ne yazdığı mektubun⁵⁴ şu satırlarında görülebilir:

“Lehistan ve Dinyeper Kazaklarına müdahale etmemeniz hususunda sizi çok defa uyardık [...] siz Çar (*pâdişâh*) Lehistan ve Dinyeper Kazaklarından birkaç kalenin ele geçirilmesiyle mağrur oldunuz ve mektuplarınızda kendinizi ‘*Mağrib ve Maşrik Pâdişâhı*’ diye adlandırdınız. Doğu’yu bir kenara bırakalım, Batı’da dahi yedi krala taç giydiren bir Hristiyan *Pâdişâhı* mevcuttur.”⁵⁵ Bir *Çasar*’ın mevcut olduğunu inkâr edebilir misiniz? [...] Diğer taraftan, Avrupa’daki birçok ülke Osmanlı *Pâdişâhı*’nın otoritesine tâbidir. Tanrı böbürleneni sevmez. Silahlarınıza ve topraklarınıza güvenerek gururlanıyorsanız, biz bu dünyayı hiçlikten yaratan Tanrı’ya güveniyoruz. [...] İşgal ettiğiniz kaleleri Lehistan’a geri vermezseniz, size ve Dinyeper Kazaklarına saldırmaya kararlıyız.”

Bunu takip eden dönemde ortaya çıkan yeni gelişmeler Rusya’yı Osmanlı çıkarları için daha da büyük bir tehdit hâline getirmiştir. Venedik Savaşı’yla (1645-69) meşgul olan Osmanlı İmparatorluğu, o esnada Ukrayna’da meydana gelen oldukça mühim gelişmelere fiilen dâhil olamamıştır. Hanlık, 1648-1653 seneleri arasındaki dönemde bir süreliğine Zaporog Kazaklarıyla ittifak yapmakta başarılı olmuş olsa ve onlar üzerinde Osmanlı himayesini temin etmiş olsa dahi, teşebbüs Osmanlı Sarayı’nın filî

54 MIKK: no. 362.

55 Kutsal Roma İmparatoru ve yedi seçici prensten bahsetmektedir; Habsburgların ve Osmanlı *Pâdişâhı*’nın *İmparator* unvanını tanıyışı hakkında aşağı kısmına bakınız.

desteği olmadan tamamen başarısızlığa uğramıştır.⁵⁶ Osmanlılar, kuvvetli ve gayretli Köprülü vezir ailesinin idaresi altında Venedik Savaşı'nı sona erdirmiş ve kuzeydeki sorunu ele alarak ve Ukrayna'da Rusya'ya karşı ortak bir Osmanlı-Kırım hücumu başlatarak (1678-1681), İmparatorluğun gücünü tazelemiştir. I. Murad Giray Han (1678-1683) ve Kırım'ın bütün aşiret aristokrasisi bu meşhur savaşa coşkuyla katılmıştır.⁵⁷

1641-1681 Seneleri Arasında Unvanlar

Moskova Hükümdarı, Han ve Osmanlı Sultanı arasındaki değişen güç ilişkilerini görmek için Azak'ın Don Kazakları tarafından ele geçirilmesi (1637-1642), Dinyeper Kazaklarıyla ittifak yapılması (1654) ve Lehistan'a karşı uzun süredir devam eden savaşın sona ermesinin (1667) ardından gücünün arttığını hisseden çar için bundan böyle çok daha haşmetli unvanlar kullanılması için Kırım ve İstanbul'da yapılan diplomatik teşebbüsleri tahlil etmek ziyadesiyle açıklayıcı olacaktır.

56 On altıncı yüzyılın son çeyreğindeki Kazak saldırıları için bkz. A. Bennigsen, M. Berindei, a.g.m., 87, 36. dipnot; o zamanlarda Osmanlı kıyılarında meydana gelen tahribat için Evliyâ Çelebi'nin *Seyâhat-nâmesi* mühimdir VII (İstanbul, 1928); Alan Fisher, "The Ottoman Crimea ...," *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV, 1. bölüm, 215-226; A. A. Novosel'skii, a.g.e., VI. bölüm (Don Kazakları); H. M. Senâ'i, *İslâm Giray Han* yayına hazırlayan Z. Abrahamowicz (Varşova, 1971); Z. Wójcik, "The early period of Pavlo Teterja's Hetmancy in the Right-bank Ukraine (1661-1663)," *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV, 958-972; "İslam Giray III," *Encyclopaedia of Islam* 2'nin içinde, IV, 178; O. Pritsak, "Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)," *Oriens*, VI, 2 (1953), 266-298; 1676'de imzalanan Zuravno Antlaşması'nda şöyle beyan edilmiştir: "Ukrayna ülkesi eski sınırlarıyla beraber [Osmanlı] İmparatorluğumuza bağlı olan Kazak milletine iade edilmelidir ve bundan böyle, Lehistan tarafından hiçbir müdahale yapılmamalıdır." (Türkçe metin, Feridün, *Münşe'âtü's-Selâtin*, İstanbul, 1265/1845, 422; ayrıca bakınız, V. Ostapchuk, "The publication of documents on the Crimean Khanate..." *Harvard Ukrainian Studies*, IV, 4(1982), 514-522.

57 Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Târîhi*, yayına hazırlayan A. Refik (İstanbul, 1928) I, 676-723.

Bütün Hristiyan hükümdarları için kullanılan genel bir saygı unvanı “*Kıdvetü*” [ya da ‘*umdetü*’]*l-ümerâ’i’l-milleti’l-me-sihiyye*” dir (Hristiyan *emîr*lerinin lideri yahut onuru).⁵⁸ Alman İmparatoru, Fransız Kralı, Rus Çarı ve Eflak Prensi’nin hepsi tam manasıyla, İslamî kullanımında Halife’nin idaresinin altındaki askerî komutanları ya da valileri ve ayrıca ikinci seviyedeki hükümdarları tanımlayan bir unvan olan *emîr* olarak görülmüşlerdir. Osmanlı kullanımında *emîr*, *bey* unvanının eşanlamlısıydı ve *subaşı* veya *za’im* (bir sancağın idaresi altındaki teşkilatın daha küçük bir biriminde tımarlı sipâhînin alt seviyedeki kumandanı) de dâhil olmak üzere valilerin askerî amirleri için kullanılırlardı.

Resmî yazışmalarda *beylerbeyine* ya da Osmanlı umumî valilerine “*Emîrû’l-Ümerâ’i’l-kirâm*” (şanlı *emîr*lerin *emîri*) ve onların altındaki *emire* ya da *beye* “*Mefharu*’ (yahut *İftihâru*)*l-Ümerâ’l-kirâm*” ve *subaşına* ise, “*Kıdvetü*” (ya da *İftihâru*)*z-Zu’emâ*” unvanlarıyla diye hitap edilirdi. Hristiyan hükümdarlar için kullanılan *inscriptio*’nun (*elkâb*) temel kısmının Osmanlı askerî komutanlarınkilerle aynı olduğu açıktır. Alman İmparatoru için kullanılan saygı unvanının asıl kısmı, “*İftihâru’l-umerâ’i’l-izâm*”,⁵⁹ *sancak beyinin* unvanıyla aynıdır.

58 Fâtiḥ Mehmed’in devlet teşkilatına dair *kanun-nâmesi* yüksek mevkideki kişilerin *elkâbına* dair örnekler içermektedir (*Târiḥ-i ‘Osmâni Encümeni Mecmû’ası*’nın ilavesi, İstanbul, 1330/1914, 30-32); yabancı hükümdarlar için kullanılanlar da dâhil olmak üzere *elkâb*, Feridûn, *Münşe’âtü’s-Selâtin*’de sıralanmıştır (İstanbul, 1274/1858, I, 2-13); Osmanlı sultanlarının yabancı hükümdarlara yazdıkları mektupların yayınlanmış suretlerinin bir bibliyografyası için bkz. J. Reychman, A. Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats* (The Hague-Paris: Mouton, 1968), 13-103; V. Stojanow, *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatie* (Berlin: Klaus Schwarz, 1983), 198-312; Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Suleymans des Prächtigen* (Wiesbaden, 1974).

59 Örnekler için bkz. Anton C. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand, und Maximilian II aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien* (Viyana, 1983), özellikle faksimile, no. 2-5, 10-18; ayrıca L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmäßigkeit in Ungarn* (Budapeşte, 1926), no. 2, 5, 6, 13.

Aslında, *inscriptio*'da iki kısmı, asıl Osmanlı İftihârü bölümüyle, *hükümdarın mevcut hukukî ya da resmî unvanı olan Knez (Kniaz')*, *Kral* ya da *Çar'ı (Tsar)* birbirinden ayırmamız gerekmektedir. Hakikatte, *Kral (Kıral)*, *Çar*, *Çasar*, *İmperator* (ya da *İmperador*), *Hersek*, *Voyvoda*, *Knez*, *Doc* aslı Hristiyan unvanlarının hepsi Osmanlı belgelerinde kullanılmışlardır. Osmanlı kançılıyası, hangi Osmanlı unvanının hangi hususî Hristiyan unvanına karşılık geldiğini tayin etmek mecburiyetindeydi. Yabancı ülkelere gönderilen mektuplar (*nâme*) tahlil edildiğinde imparator, çar ve hatta Fransız Kralı örneğinde görüldüğü üzere,⁶⁰ kral için *Pâdişâh* unvanının ve herhangi bir kral, prens ve voyvoda için *bey (beg)* unvanının kullanılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Kutsal Roma İmparatoru için kullanılan unvanların evrimi, Osmanlı ve Habsburg Devletleri arasında meydana gelen mevcut güç ilişkilerini yakından takip etmesi bakımından bilhassa enteresandır.⁶¹

60 1541 senesinde dahi "Franca Pâdişâhı... Karlo Kral" (*a.g.e.*, no. 2); *Mecmû'a-i Mu'âhedât* (İstanbul, 1294/1887), I, 5; "Vilâyet-i Franca Pâdişâhı" (1673 senesinde); Venedik Doğu için kullanılan unvanlar için bkz. T. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler..." *Belgeler*, V-VIII (1968-71), 17, 33, 38, 54, 56, 61; Fransız Kralı her zaman, "Hristiyan âleminin diğer bütün krallarından üstün ve öncelikli bir kral" olarak kabul edilirdi (Fransız Elçisi Nointel'in mektup koleksiyonu içindeki mektubu, elyazması kitap, Bibliothèque Nationale, Supplément turc, no. 383, 64a). *Çar*, *çar* unvanı kullanılsa dahi bir *kral* olarak kabul edilirdi (bkz. Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, I., 752).

61 1534'te I. Ferdinand için "Vilâyet-i Nemçe Kralı" ve V. Charles için "İspanya vilâyetinin Kralı" (A. Schaendlinger, *a.g.e.*, no. 1, 6); ancak 1559'da "Hristiyan Krallarının ve Dukalarının ve Beglerinin İmparatoru olan iftihârü [...] Ferendoş Kral" (*a.g.e.*, no. 23); 1562'de I. Ferdinand'ın resmî unvanlarının daha teferruatlı bir tercümesi (*a.g.e.*, no. 25); 1545'te, "Romanların ve ana tâbi' olanların Kralı olan Ferendoş" (Feridûn, *a.g.e.*, II, 339); ilk defa olarak 1563'te "Nemçe ve ana tâbi' vilâyetlerin İmparatoru Ferendoş," A. Schaendlinger, *a.g.e.*, no. 28 (Ferdinand 1556'da Kutsal Roma İmparatoru seçilmiştir); fakat 1564'te "Nemçe ve Alaman Kralı İmparator Maksimilyanus" (*a.g.e.*, no. 31); ve ardından 1565'te "Alaman vilâyetinin İmparatoru ve Çeh ve İsloven ve Hirvat ve sâ'ir nice vilâyetlerin Kralı" (*a.g.e.*, no. 32), ya da sadece "Beç İmparatoru" şeklinde düzeltilmiştir (*a.g.e.*, no. 33). *Pâdişâh* unvanı *İmparator*'un

Sovyet tarihçi A. A. Novosel'skii'ye göre Osmanlılar Moskova hükümdarı için *Çar* unvanını (*Tsar* ya da Türkçe başka bir telaffuzuyla *Sar*) kullanmayı ilk defa 1643'te, Azak'ın 1642'de tahliyesinden sonra kabul etmişlerdir.⁶² Fakat II. Selim (1566-1574), IV. İvan'a yazdığı bir mektupta "*Moskov Kralı Sar*" unvanını kullanmıştır. *Sar* (*Tsar*) unvanının o esnada Sezar ya da imparator manasına gelmediği aşîkârdır.⁶³

Osmanlı kaçılarıyası tarafından Kırım Hanı için kullanılan genel saygı unvanı (*hitâb* ya da *elkâb*) şu şekildeydi: "*Cenâb-ı Emâret-me'âb Eyâlet-nisâb Devlet-iktisâb Zu'l-kadri'l-atamm ve'l-fahri'l-asamm el-muhtass bi-mezîdi 'inâyeti'l-Meliki'l-Men-nân Kırım Hanı* [isim] *dâmet ma'âlihi*".⁶⁴ Bazen, hususî durum-

dengi olarak hiçbir zaman kullanılmamış gözükmektedir. *Pâdişâh* unvanı, Fransız Kralı için kullanılmıştır, bkz. bu makaledeki 60. dipnot. 1606 tarihli Sultan ile İmparator arasındaki barış antlaşmasının ikinci maddesi şöyledir: "Her ikisi de, hem yazıda hem sözde, birbirlerine kral değil, imparator diye hitap etmelidirler" (ayrıca bkz. G. Bayerle, "The compromise at Zsitvatorok," *Archivum ottomanicum*, VI, 1980, 18; diğer bir deyişle, Osmanlı *Pâdişâhı* tarafından mevkideki eşitlik ve aynı zamanda *Pâdişâh* ve *İmparator* unvanlarının denkliği kabul edilmiştir. Bundan sonra, *Nemçe* (Almanya) *İmparatoru* genel kullanımı yürürlüğe girmiştir (bkz. Feridün, *a.g.e.*, II, 317-320); yine de hâlâ, İmparator'a yazılan mektuplarda, Osmanlı *Pâdişâhı*'nın "Kayserlerin makamı" olan Kostantiniyye'yi elinde bulundurmasına vurgu yapılmıştır. (*a.g.e.*, 32). Fâtih Mehmed ve halefleri Roma İmparatorluğu'nun tek mirasçısı olduklarını iddia etmişlerdir, bkz. "Mehmed II," *İslam Ansiklopedisi*, VII, 513; Kanunî Süleymân'ın mektupları ve fermanlarının bir listesi için bkz. J. Matuz, *Herrscherurkunden des Osmanen sultans Suleyman des Prächtigen* (Freiburg: Klaus Schwarz, 1971).

62 *A.g.e.*, 312; aslında *autokrator çar*, mukayese edin, *a.g.e.*, 325-26, 100. dipnota bakınız.

63 H. İnalçık, "The origin of the Ottoman-Russian rivalry..."; s. 102, 2. belge.

64 Feridün, *a.g.e.*, II (birinci edisyon, İstanbul, 1265/1845), 12-56; Kırım Hanı'nın Cengiz Han'a dayanan soyuna atıf yapılmıştır ("*zübde-i Cengiz Hâni*," *a.g.e.*, II, 45); fakat Kırım Hanı, Osmanlı *Pâdişâhı* tarafından tayin edildiğinden dolayı bu tayin için ona bir *berât* verilmiştir (mesela bkz. *a.g.e.*, 42) ve bu *berâtta* maaşı (*sâliyâne*) da belirtilmiştir. Sultana tâbi oluşu *dikme* ya da *tikme* (atanan, yerleştirilen), *bende* ya da *kul*, yahut en iyi durumda "*Âsîdâne-i sa'âdetimizin hayr-hâhı*" (ya da *muhlisi*) sözleriyle gösterilmiştir. Osmanlı

larda, daha tafsilatlı bir *elkâb* kullanılırdı. Mehmed Giray için kullanılan *elkâb*⁶⁵ nadiren *Saltanat-iyâb* (saltanatı geri getiren) sözünü ihtiva etmiştir. Bazen *Devlet-me'âb* da kullanılmıştır. *Saltanat* ve *devlet* tabirlerinin bulunduğu unvanlar, Kırım Hanlarını mutlak surette Osmanlı beylerinin üstüne çıkarmıştır.

Kırım Hanlarının *elkâbı* küçük çaplı ya da vasal Müslüman hanedanlarınıninkinin aynısıydı; *emâret-me'âb* sözü de aşikâr olarak *emâretin* verasete dayalı tabiatına atıf yapmaktaydı.⁶⁶ Her hâlükârda, Kırım Hanı'nın Çar'a hitaben yazdığı mektuplarda kendisi için kullandığı ve aslında Altın Orda'nın Büyük Hanı geleneğini devam ettiren unvanın,⁶⁷ Kırım Hanı için kullanılan

kançılaryasının, ilk defa 1475 senesinde Mengli Giray Han tarafından kullanılan *tikme* kelimesini muhafaza etmesi gayet ilginçtir; bkz. H. İnalçık, "Kırım Hanlığının..." s. 208; sultan, çara han hakkında şunları yazmıştır: "Devletimizin sadık ve hakir bir bendesi ve kulu olan Murad Giray Han" (Feridun, *a.g.e.*, II, 310, 1682 senesinde). II. Mehmed *Kanun-nâme*'sinde (*Târih-i 'Osmânî Encümeni Mecmû'ası*'nın ilavesi) *uhûvet-me'âb* (kardeş) unvanın, kendi isimleri parada yahut *hutbede* geçen sultanlar için kullanılmasını, veraset yoluyla emir olan *sikkəsiz* ve *hutbesiz* şahıslar içinse sadece *emâret-me'âb* unvanının kullanılması gerektiğini şart koşturmuş; Kırım Hanı'nın kendi *sikkəsi* ve *hutbesi* vardı fakat unvanı yine de *emâret-me'âb* idi.

65 Feridün, *a.g.e.*, I, 6.

66 *A.g.e.*, 4-7.

67 Hanın *elkâbını* taşıyan mektup ve antlaşmalar için temel kaynak, yukarıda 4. dipnotta zikredilen *MIKK*. Kırım Hanlarının kullandıkları asıl *intitulatio* (unvan ve *elkâb*) ve *salutatio* (dua) formülü (Hacı Giray'ın 1453 tarihli yarlığı için bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1949, 6) Osmanlı *elkâbından* gelen eklemeler neticesinde genişleyip değişmiştir. Kırım *elkâbı*, Kırım Hanlığı boyunca temel olarak *Uluğ Orda ve Uluğ Yurtın ve Taht-ı Kırımın ve Deşt-i Kıpçakın Uluğ Hanı* unvanlarını muhafaza etmiştir. Formülün ilk kısmında ülkeler sayılmaklayken, ikinci kısımda aşiret ve halklardan bahsedilmektedir ("Sansız cümle Tatarnın ve Sağışsız Köp Nogaynın ve Tag-ara Çerkesnin ve Tat bile Tavğacın"). Bazen sağ ve sol taraftaki aşiretler manasına gelen kadim Türk-Moğol "Ön kolın sol kolın" formülü de kullanılmıştır (bkz. 1519 tarihli *MIKK*, no. 3 ve 1630 tarihli no. 17). Osmanlı Türkçesinden ödünç alınan en mühim unsur *Pâdişâh*'tır ve çoğu zaman *Uluğ Pâdişâh* şeklinde kullanılmaktadır. Kırım kullanımında aşikârdır ki, Uluğ Han ya da İmparator tabirleriyle bir tutulmaktadır; *Halife* unvanının Kırım'a has kullanımı için aşağıda *Halife*

Osmanlı *elkâbı*yla hiçbir alakası yoktu ve Moskova bunun gayet farkında olmalıydı.

Pâdişâh

Osmanlı Sultanı'nın en yüksek unvanı olan İslam öncesi İran'ında yüce hükümdar manasına gelen *Pâdişâh* unvanı,⁶⁸ I. Mehmed Giray tarafından 1520 senesinde⁶⁹ kendisi için "*Moğol Pâdişâhı*" şeklinde ve 1592 senesinde II. Gazi Giray tarafından "*Deşt-i Kıpçakın Uluğ Pâdişâhı*" şeklinde kullanılmıştır. Leh Kralı'na hitaben yazılan aynı mektupta kendini aynı zamanda "*Deşt-i Kıpçak Hanı*" diye adlandırmıştır. Kırım Hanları, Hristiyan hükümdarlarına yazdıkları mektuplarında, daima, aşikâr surette *Uluğ Han* unvanının eşanlamlısı olan itibarlı *Uluğ Pâdişâh* kullanmışlardır.⁷⁰

bahsine bakınız. Tipik Osmanlı-İslam *Sultan* ve *Gazi* unvanları da kullanılmıştır (bkz. Battal, "Sahib Giray Han yarlığı," *Türkiyat Mecmuası*, I, 1926, 75-101). *Devletlü, şevketlü, 'adâletlü, mehâbetlü, şehâvetlü, şecâ'atlı* gibi tamamı hükümdarlık vasıflarına atıf yapan Osmanlı teşrifat unvanları da Kırım elkâbına dâhil edilmiştir (örnek olarak bkz. *MIKK*, no. 104); 1654-1682 seneleri arasındaki dönemde Danimarka Krallarına hitaben yazılan mektuplardaki Kırım Hanları'nın unvanları özgün malzeme tedarik etmektedir, 70. dipnota bakınız.

68 Bu unvan için bkz. H. İnalçık, "Pâdişâh," *İslam Ansiklopedisi*, IX, 491-495; ayrıca bkz. yukarıdaki 60. ve 67. dipnotlar; belli ki zaman içerisinde unvanın ehemmiyeti azalmıştır. Osmanlı Sultanı için daha haşmetli bir unvan olan *Pâdişâh-ı 'âlem-penâh*, yani dünyanın sığınağı ya da ekümenik imparator kullanılmaya başlanmıştır; Ahmed Han, 1477'de Fâtih Mehmed'e *Hüdâvendigâr-ı A'zam* diye hitap etmiştir (bkz. *Belleten*, II, 247).

69 *MIKK*'nın için 1 numaralı belgeye bakınız.

70 Kırım Hanlarının Rus ve Leh hükümdarlarına yazdıkları mektuplar *MIKK*'nın içerisinde bulunabilir; Leh krallarına yazılanlar için bkz. Z. Abrahamowicz, "Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich," *Przegląd orientalistyczny*, 10 (1954), 141-148; Kırım Hanlarının Erdel Prenslarına yazdıkları mektupların diplomatik hususiyetleri bir tahlili için bkz. Mary Ivanics, "Formal and Linguistic Peculiarities of Seventeenth-century Crimean Tatar Letters Addressed to Princes of Transylvania," *Acta orientalia* (Macaristan), XXIX, 2 (1975), 213-224; Danimarka Krallarına gönderilen mektuplar için, bkz. J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen* (Freiburg: K. Schwarz, 1976); ayrıca yukarıdaki 67. dipnota bakınız.

Kırım Hanları, Moskova Hükümdarı için *Uluğ Pâdişâh* unvanını belli ki *Uluğ Han* unvanını kullanmaya başladıkları andan itibaren kullanmışlardır. V. Veliaminov-Zernov ve H. Feyzkhanoglu tarafından neşredilen koleksiyonda bulunan, Moskova Hükümdarları için *Uluğ Pâdişâh* unvanının mevcut olduğu en erken tarihli belge 1624 senesine aittir.⁷¹ İlk kez kullanımı çok daha eski bir tarihte olmalıdır.

Yukarıda bahsedilen Gazi Giray Han'ın Osmanlı Sultanı'na yazdığı mektup *Pâdişâh Hünkâr* ibaresiyle taçlandırılmıştır. Han, *pâdişâh* unvanını kendisi için kullanarak hükümranlılığı olmasa da, Osmanlı *Pâdişâhı*'yla rekabet etmektense, Cengiz Han soyundan gelen bir emir olarak yüksek mevkiini desteklemeyi amaçlamıştır.⁷² Han, çara yazdığı mektuplarının *inscriptio* kısmında bazen *Âl-i Cengiz Pâdişâhı Hân-ı a'zam* (Büyük Han, Cengiz Han soyundan gelen *pâdişâh*) unvanını kullanırken, Osmanlı *Pâdişâhı*'ndan da *Âl-i 'Osmân Pâdişâhı* (Osmanlı soyundan gelen *pâdişâh*) diye bahsedilmiştir.⁷³

Hanın çara yazdığı mektuplarında Osmanlı Sultanı için kullandığı unvanlar da duruma göre değişiklik arz etmiştir. Han, Osmanlı gücüne müracaat ederek çarı korkutmak istediği zaman, en haşmetli unvanları kullanmış ve sultanın Halife ya da dünyadaki bütün Müslümanların önderi unvanına vurgu yapmıştır: "*Mekke ve Medîne milan Uluğ bolgan bu dünyâ halîfesi Âl-i 'Osmân Pâdişâhı,*" ya da "*Uluğ yüz bin çok çok memleketlerinin erkli 'azametlü Pâdişâhı,*" yahut "*Hân-ı a'zam hakânu'l-Mua'zzam Hazretleri.*"⁷⁴

Pâdişâh unvanının değeri *uluğ*, *a'zam* ya da 'âlem-penâh sözlerinin eklenmesiyle arttırılmaktaydı. Han ve çara *Uluğ Pâdişâh* unvanıyla hitap edilirken, *Pâdişâh-ı 'âlem-penâh* unvanı sadece

71 MIKK: no. 8; ancak 1592 senesinde, Gazi Giray Han hâlihazırda Leh Kralı'na "*Uluğ Hristiyan Pâdişâhı*" diye hitap etmiştir, MIKK: no. 5.

72 Osmanlı *Pâdişâhı*: "*sizin dahi efendiniz uluğ Pâdişâhımdır,*" bkz. MIKK, no. 196: Sefer Gazi Ağa'dan Uluğ Bey Aleksey Mihailoviç'e yazılan *Cemâziyü'l-evvel* 1073 / Aralık 1662 tarihli mektup.

73 MIKK: no. 71, 1643 tarihli belge.

74 MIKK: no. 16, 240.

Osmanlı sultanı için kullanılmaktaydı. *Pâdişâh* unvanı İslam öncesi İran geleneğinden gelmekteydi, ancak *Sultan* ve *Halife İslamiyet'e* göre devlet idaresiyle alakalıydı ve hiçbir zaman Hristiyan hükümdarlar için kullanılmazdı.

Ayrıca, *büyük hükümdar ya da imparator manasına gelen Hünkâr ya da Hüdâvend-i a'zam* sadece Osmanlı sultanına hastı ve han ya da çar için hiçbir zaman kullanılmazdı. Bu unvan 1478 senesinin Ekim ayı tarihinde Osmanlı Sultanı (*Hünkâr*) *Fâtih Mehmed'e* hitaben yazılan bir mektupta karşımıza çıkmaktadır ve bu belge Osmanlılara gönderilen en erken tarihli belgelerden biridir.⁷⁵ Osmanlı Devleti'nde ilk defa *Gazi Hüdâvendigâr* olarak bilinen I. Murad (1362-1389) tarafından kullanılmıştır ve *Pâdişâh*'la beraber Osmanlı sultanlarının yaygın unvanlarının biri olarak kalmıştır. Osmanlı sultanı, Mekke ve Medine'nin alınıp himaye edilmesiyle en mühim unvanı olan *Hâdimü'l-Haremeyni'*-Şerifeyn'i kazanmış ve İslam dünyasındaki liderliğini teyit etmiştir. Çara yazdığı mektuplarda han, bundan Osmanlı sultanına tâbi oluşunun bir gerekçesi olarak bahsetmiştir. Han, diğer zamanlarda Moğol dünyasında tek evrensel imparator olarak kabul edilen Cengiz Han'dan gelen imparatorluk soyuna vurgu yapmıştır.

Kırım hanları, Hristiyan hükümdarlara yazdıkları mektuplarında Müslüman Tatar halklarının üzerindeki hak iddialarını meşrulaştırmak gayesiyle *Halife* unvanını kendileri için kullanmaktan tereddüt etmemişlerdir.⁷⁶ 1654 senesinde, Lehistan Kralı John II. Casimir'le imzalanan ittifak antlaşmasında, Mehmed Giray Han sözlerine Tanrı'nın "*Hilafet hilatını*" üzerine geçirdiğini yani bütün Müslüman Tatar topraklarının ve halklarının ona ait olduğunu söyleyerek başlamıştır.⁷⁷

75 A. Bennigsen ve diğerleri, *a.g.e.*, belge no. E 6691/9, 67-68.

76 Bkz. *MIKK*, 1624 tarihli no. 20 ve 1654 tarihli no. 165.

77 *MIKK*: no. 165: "*Hilâat-ı hilâfeti düş-ı humâyûnuma giyirüp.*" Bağdad'daki Abbâsi Hilafeti'nin çöküşünden sonra, *Müslüman hukuk âlimleri bütün Müslüman sultanların, Şer'i'at'ın destekçisi olarak, halife unvanını taşımaya haklarını olduğuna hükmetmişlerdir* (bkz. T. W. Arnold, *The Caliphate*, Londra, 1924, 107-20).

Girayların soy bakımından Osmanlılarla eşit seviyede oldukları iddiası evrensel olarak bilinmiş olmalıdır. Bu suretle, 1688 senesinde, İstanbul'daki yeniçeriler bir süre için Osmanlı Hanedanı'nı ortadan kaldırmayı planladıklarında, pâdişâhlık tahtında Osmanlıların yerini almayı hak edebilecek tek hanedan olan Kırım Giraylarına gözlerini çevirmişlerdir.⁷⁸ Ancak, Osmanlı sultanları, Kırım hanlarına sadık *hizmetkârları* ya da *kulları* diye hitap etmekteydiler ve bu da, *han* unvanını taşıyanlar da dâhil olmak üzere, Mengli Giray'dan beri Giray Hanedanı'nın her bir mensubunun Osmanlı sultanlarına yazdığı mektubun ispat ettiği üzere Kırım hanları tarafından kabul edilmiştir.⁷⁹

Han, sadrazamdan üstün olduğunu iddia etmekteydi ve bir sefer esnasında hanın sadrazamla bir araya gelişi çoğu zaman teşrifatta müşkülata yol açardı.

1681'de Sadrazam Kara Mustafa, Murad Giray'a (mutat unvanlardan sonra) "*Fermân-revâ-yı memâlik-i İlhanî Mesned-ârâ-yı erîke-i Cengiz Hânî 'izzetlü ve rifatlu ve sa'âdetlü karındaşımız Murad Giray Han*" diye hitap etmiştir. Sadrazam tarafından han için kulanılan enteresan kelime "*karındaşımız*"dır. Kibirli Sadrazam ile Cengiz Han soyundan pek gurur duyan Murad Giray Han (1678-1683) arasındaki husumet bu esnada ortaya çıkmış olabilir.⁸⁰ İkisinin düşmanlığı 1683 senesinde Osmanlıların Viyana Kuşatması'nda başarısız oluşunun sebeplerinden birisidir.

Osmanlı sultanları, Mengli Giray Han'ın zamanından itibaren Rusya'yla ilişkilerinde tek aracı olarak Kırım Hanı'nı görmüşlerdir.⁸¹ Bununla, hana, Rusya'nın İstanbul'da Kırım'la siyaseten reka-

78 Fındıklılı Mehmed, *Silâhdâr Tarihi* (İstanbul, 1928) II, 340.

79 Bkz. Feridün, *a.g.e.*, II, 310: "*Devlet-i 'aliyyemizin 'abd-i sadâkat-kârı ve bende-i kemîne hidmet-kârı*"; Mengli Giray'ın sultana mektubu A. Bennigsen, *a.g.e.*, 69, 76, 92.

80 MIKK: no. 253; Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, II, 27.

81 Canbek Giray Han çara yazdığı 1631 tarihli mektubunda (MIKK: no. 18), çarın kadim kaideye aykırı olarak *Uluğ Elçisini* evvela hanın onayını almadan, doğrudan Osmanlı başkentine gönderdiğinin dolayı ihtarda bulunmuştur. Ona göre, gelenek ilk defa 1023/1614'te ihlal edilmiştir (MIKK: no. 21).

bet etmesine müsaade edilmeyeceği teminatının verilmesi amaçlanmıştır. Bu, Kırım hanının Altın Orda'nın Büyük Hanlarının tesis ettikleri gelenekleri takip ederek, Moskova Hükümdarı'nı, "haraç ödeyen vasal" olarak gördüğü hakikatiyle alakalıydı. Dolayısıyla, han, Osmanlı Sultanı'nın hanın "vasalı"yla ilgilenme hakkına saygı göstermesini beklemekteydi. Hanın veziri, 1662 senesinde, çara, Osmanlı *Pâdişâhı*'nın hem çarın hem de hanın hükümranı olduğunu hatırlattı.⁸² Diğer taraftan, *Şerî'at*'ın şartlarına göre, resmî bir ödeme, ödeyen ülkeyi İslam devletinin *haraç-güzan* olarak, *haraca tâbi* olma manasına geliyordu. Haracın ödenmesinde ne zaman bir gecikme meydana gelirse, Kırım Hanı bunu bir "isyan" olarak yorumlar ve Rusya'yı savaş ve Rus topraklarına yapılacak aralıksız akınlarla tehdit ederdi. Rusya'yla barışın sürdürülmesi için senelik *uluğ hazîne* ödemesi en mühim şart olarak ilan edilmişti.⁸³

On yedinci yüzyıla gelindiğinde, Moskova, Doğu Avrupa'da kuvvetli bir imparatorluğa dönüşmüştü ve "haraç" artık Moskova tarafından bir hediye olarak görülmekteydi. 1643'te Moskova'daki Tatar elçilerinden biri bundan *haraç* diye bahsedince, çar sert bir şekilde karşılık verdi ve han, mektupla, çardan özür diledi ve o zatı görevinden aldığını ve cezalandırdığını beyan etti.⁸⁴ Bu, iki tarafın karşılıklı mevkilerindeki kesin bir değişim manasına gelmekteydi. Fakat senelik "hediye"nin ödenmesi hâlâ bir mecburiyet olarak kabul edilmekteydi.⁸⁵ Aşağıda göreceğimiz üzere, Rusya'nın *uluğ hazîne*den tamamen muaf tutulması ancak 1700 senesindeki İstanbul Antlaşması'yla gerçekleşmiştir.

Geleneğe göre Moskovalı *Uluğ Elçi* evvela Kırım'a gelmeli ve ardından hanın elçisinin eşliğinde İstanbul'a doğru yola çıkmalıydı. Olağan meseleler için bir *tılmaç* (tercüman) hanın başkentine gelmeliydi; han, ardından sultan için bir rapor hazırlardı ve *tılmaç* elçilerinden biriyle beraber gönderirdi. 1632 tarihli mektubunda (MIKK: no. 24), bu kadim kaidenin iki ülke arasındaki barışa dayalı ilişkilerin bir şartı olduğunu belirtmiştir.

82 Bkz. MIKK: no. 72.

83 Bkz. 1630 tarihli MIKK: no. 17, tazminata dair bu makalenin İlave kısmına bakınız.

84 MIKK: no. 84.

85 İlave'ye bakınız.

Maşrık ve Mağrib Pâdişâhı

IV. Mehmed Giray (1641-1644, 1654-1666), I. Aleksey Mihailoviç'e yazdığı bir mektupta şöyle şikâyet etmiştir:

Birkaç seneden beri babanızın ve dedenizin takip ettiği yolu terk edip kibre kapılarak, mektuplarınızda Doğu'nun, Batı'nın ve Kuzey'in "*Pâdişâh*"ı unvanını kullanmaktasınız. Osmanlı *Pâdişâhı*, Mekke ve Medine'yi elinde tutan, Doğu ve Batı arasında büyük bir *Pâdişâh* olmasına rağmen, o bile kendisi için bu unvanları kullanmıyor.⁸⁶

Çar Aleksey I. Mihailoviç tarafından, 1646 tarihli mektupta kendisi ve Kırım Hanı için kullanılan unvanlar şunlardır:⁸⁷

Tengri Tebârek ve Te'âlânın rahmeti ve 'inâyeti birlen Uluğ Pâdişâh Han ve hem Uluğ Bey Aleksay Mihaylaviç cümle Urusnun penâhı ve köp memleketlerin de bolsa Pâdişâhı ve Hükümdârından Uluğ Ordanın Uluğ Hanı karındaşımız İslâm Giray Han ...

1. *Tengri Tebârek ve Te'âlânın rahmeti ve 'inâyeti birlen Bozhieiu milostiiu'*ye karşılık olmalıdır

2. *Uluğ Pâdişâh Han ve hem Uluğ Bey* belli ki *Velikii Gosudar' naş Tsar' i Velikii Kniaz'*ın karşılığıdır

3. *Cümle Urusnun penâhı vseia Rusi Samoderzhets'*in karşılığıdır

4. *Köp memleketlerin de bolsa Pâdişâhı* çok sayıdaki memleketin çarının karşılığıdır.

Çar, hana *Uluğ Han* unvanını kullanarak, oldukça kısa bir şekilde hitap etmiştir. Bu, *Uluğ Orda* unvanıyla beraber, sadece

86 *MIKK*: no. 361; daha önceki dönemlerde Moskova Hükümdarı'nın unvanları çok daha sadeydi; III. Mehmed Giray'ın I. Mihail'e yazdığı 1624 tarihli mektuptaki unvanlar şöyleydi: "*Uluğ Urusnın ve Purusnın ve Köp Hristiyanın Pâdişâhı karındaşımız Uluğ Pâdişâh Han hem Uluğ Beg Mihalya Federayoviç cümle Urusnın Pâdişâhı ve Köp yerlernin de bolsa Pâdişâhı ve Hükümdârı*" (*MIKK*: no. 8). Süleymân, İmparator'a yazdığı 1562 tarihli mektubunda kendini Çin'den Mağrib'in sonuna kadarki memleketlerin fâihi olarak adlandırıyor, bkz. A. Schaendlinger, *a.g.e.*, no. 25; III. Mehmed'in unvanları arasında "*Hâkânü'l-Maşrıkayn ve'l-Mağribcyn*" de bulunmaktadır; bkz. Feridûn, *a.g.e.*, I, 2.

87 *MIKK*: no. 119.

maziden kalan bir yadigârdır. Hana “*karındaşımız*” diye hitabı, eşit mevkileri vurgulaması sebebiyle enteresandır.

Aynı sene imzalanan antlaşmada III. İslam Giray (1644-1654) kendisi için şu *intitulatio*’yu kullanmıştır.⁸⁸

Tengri Tebârek ve Tê’âlanın rahmeti ve ‘inâyeti birlen Uluğ Orda ve Uluğ Yurtnın ve Deşt-i Kıpçaknın ve Taht-ı Kırımın ve Tat bilâ Tavgaçnın ve Tag-ara Cerkesnin Uluğ Pâdişâhı bolgan ‘Âli-Hadret ma’ ‘âli-zînet hurşid-ta’at ‘utârid-fitnet Men İslâm Giray Hân... Sözüümüz oldur kim ...

Bu antlaşmada çar için kullanılan unvanlar yukarıdakiyle aynıdır.

Hâkimiyeti altındaki memleketlerle beraber, İslam Giray’ın unvanları “*Uluğ Orda ve Uluğ Yurt ... Uluğ Pâdişâh Han*”dan meydana gelmektedir. *Uluğ Orda ve Uluğ Yurt*, Kırım Hanı’nın Altın Orda mirasında iddia ettiği hakka dair bir atıftır; *Uluğ Pâdişâh*” ise Osmanlı elkâbının bir taklididir.⁸⁹ *Inscriptio*’nun ilk kısmı (*Tengri... birlen*) batılı *Dei Gratia*’ya tekabül eden Osmanlı âdetinden gelmiş olmalıdır.⁹⁰

88 MIKK: no. 104.

89 Mukayese için, Kırım Hanlarının Danimarka Krallarına yazdıkları mektuplara bakınız; neşreden J. Matuz, *Krîmtatarische*. Bu mektuplar, genel özellikleri ve tertipleriyle çarlara gönderilen mektuplar arasında bulunanlarla tamamen benzerlik teşkil etmektedir. Danimarka Hükümdarı için *Kral* (ya da *Kıral*) unvanı kullanılmaktadır. Fakat, çar misalinde olduğu üzere, han krala “*karındaşımız*” diye hitap etmektedir. Osmanlı ve Tatar gelenekleri *tuğra*da birbirlerine karışmıştır. Türk-Moğol *Sözüümüz*, Osmanlı *tuğrasının* bir taklidiyle birleştirilmiştir. Ancak, Osmanlı *tuğrasında* iki kapalı kıvrım varken, Kırım *tuğrasının* tek bir açık kıvrımı vardır. Kırım *tuğralarının* bazıları (a.g.e., faksimile no. 3, 6, 8, 10) Osmanlı valilerinin *pençelerine* benzer surette, bir piramit şeklinde tertip edilmiştir. Fakat Kırım *tuğrası*, Osmanlı *tuğrası* gibi belgenin üst kısmına yerleştirilmiştir (a.g.e., 62). Bir Rus taklidi için bkz. Z. Abrahamowicz, “La tughra ottomane de l’empereur de Russie,” *Turcica*, VIII/1, 231-45.

90 L. Fekete’ye göre (s. xxxii) Osmanlıları bunu batılı tesiriyle tatbik etmeye başlamışlardır: Osmanlı tabiri şöyledir: “*Allâhın ‘inâyetiyle*.” Fâtih Mehmed’in 1473 tarihli bir *yarlığı*nda (R. Arat, “Fatih Sultan Mehmed’in Yarlığı,” “*Türkiyat Mecmuası*, VI, 1939, 298) şöyle yazılmıştır: “*Allâhu Tê’âlâ ‘inâyetidin Sultan Mehmed sözüm.*”

Ne han, ne de çar “*Mağrib ve Maşrik Pâdişâhı*” unvanını yukarıda bahsi geçen mektuplarda kullanmışlardır; zira yukarıda, Mehmed Giray Han ve Sefer Gazi Ağa’nın mektuplarında gördüğümüz üzere, Kırımlılar buna itiraz etmişlerdir.

Fakat 1671 senesinde ‘Âdil Giray Han, I. Aleksey için “*Maşrik ve Mağrib ve Şimâl taraflarında bolgan Hristiyanın ata ve babadın olagelmiş Uluğ Pâdişâhı*” unvanını kullanmıştır.⁹¹ Böylece, IV. Mehmed Giray’ın çarın “Doğu ve Batı’nın İmparatoru” unvanına itirazından on kadar sene sonra, bu unvan tadil edilmiş şekliyle kabul edilmiştir.

‘Âlem-penâh Cümle Urusnun Penâhı

1643 gibi erken sayılabilecek tarihte, çarın elçileri, dünyanın koruyucusu (sığınağı) ya da ekümenik imparator manasına gelen ‘*Âlem-penâh*’ın, Kırım hanı tarafından çarın *Hân-ı a’zam* (Uluğ Han) unvanına eklenmesi için ısrar etmişlerdir.⁹² Buna ilaveten, Kırım Hanlarının daha alt seviyedekilere hitap ederken kullanılan “*‘i lâm-ı yarlığ-ı şerîf-i hânî budur ki*” (kelimesi kelimesine “şerefli hanlık yarlığında bildirilen budur ki” hitaplarına itiraz etmişlerdir.⁹³

91 MIKK: no. 224, 375.

92 MIKK: no. 84.

93 MIKK: no. 63; bunu ayrıca şu formüllerde buluyoruz: “*‘i lâm ve inhâ-yı Hânî budur ki*” (MIKK: no. 361), ya da “*tevki-i refî-i Hânî oldur ki*” (MIKK: no. 90); bazen “*buyurdum ki*” sözü eklenmiştir (MIKK: no. 63); bu formüller aşikâr surette fermanlarda kullanılan Osmanlı formüllerinin bir taklididir (“*tevki-i refî-i humâyûn vâsil olıcak mâlûm ola ki*”). Yarlığ Altın Orda ve Kırım kançılıyalarında emir manasına gelmektedir (bkz. A. Mostaert, F. W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Aryun et Oljeitu à Philippe le Bel*, Cambridge: Harvard University Press, 1962, 91; A. Hasan, “Birinci Mengili Giray Han Yarlığı,” *Türkiyat Mecmuası*, IV, 106; Kırım Hanları, Moskova Hükümdarlarına yazdıkları mektuplarında “*Hân bin hân Sözüümüz*” kadim Türk-Moğol *intitulatio*’sunu da kullanmışlardır; *Sözüm* yahut *Sözümüz* (Daha eski Moğol belgelerinde *Üge manu*) için bkz. A. Mostaert, F. W. Cleaves, *a.g.e.*, 22- 58. On yedinci yüzyılın sonuna kadar Kırım Hanları tarafından Moskova hükümdarlarına yazılan mektuplarda bulunabilir: MIKK: no. 245, 252 ve diğerleri; ayrıca bkz. see L. Fekete, “Arbeiten der grusinischen

Kalgay Feth Giray, çara yazdığı mektubunda, bu emir formülünü terk ettiğini fakat elçilerin ısrarına rağmen yine eklediğini; çar için ‘*Âlem-penâh*’ unvanını kullanmanın mümkün olmadığını söyleyerek cevap vermiştir. Çarın niyeti açıktı; Kırım Hanı’nın kendisini, hanın hükümranı Osmanlı İmparatoru’yla eşit olarak görmesini istiyordu; fakat bu Kırımlıların kabul edemeyeceği bir husustu. ‘*Âlem-penâh*’ unvanı, Osmanlı İmparatorlarının dünya imparatorluğu hâkimiyetlerine işaret eden, kullandıkları en haşmetli unvanlardan biriydi. Mehmed Şâh Bey ismindeki hanın mahrem bir dostu, çara bu unvanın bir Hristiyan hükümdar için kullanılmasının İslam’a aykırı olduğunu yazmıştı.⁹⁴

Nûre’ d-dîn (Nuradin) Gazi Giray bu esnada çara yazdığı mektubunda ‘*Âlem-penâh*’ unvanını kullanmıştı.⁹⁵ Daha sonra, 1671 senesinin Mart ayına ait bir mektupta, *Penâh* unvanı, şu kısıtlı şekilde kullanılmıştır: “*Cümle Urusnun penâhı*” (Bütün Rusların sığınağı)⁹⁶ ve ardından, “*Uluğ ve Küçük ve Ak Urusnun penâhı*” (Büyük, Küçük ve Beyaz Rusların sığınağı yahut koruyucusu).⁹⁷ Fakat “*î lâm-ı yarlış*” formülü bu aynı belgede yeniden zuhur etmiştir.

Orientalistik auf dem Gebiete der türkischen und persischen Paläographie und die Frage der Formel “sözümüz,” *Acta Orientalia*, 1957, 18 ve devamı; Moskova’nın aşırı hassasiyetinin faydalı bir örneği 1630 senesinde Moskova, hanın mektubunda çarın isminin tam ve altınla yazılmadığından dolayı resmî olarak protesto edişinde vuku bulmuştur (bkz. *MIKK*: no. 17); diğer yandan, han, Moskova elçisinin geleneğe aykırı olarak, huzurda kalpak ve yayını çıkarmayı reddetmesinden şikâyet etmiştir (bkz. 1649 tarihli, *MIKK*: no. 121); *yarlığ* için ayrıca bkz. G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen*, III, 153-158.

94 *MIKK*: no. 84, 86.

95 *MIKK*: no. 64, belki de daha aşağı olan mevkii sebebiyle.

96 *MIKK*: no. 104, 1646 tarihli; no. 119.

97 *MIKK*: no. 284, 1685 tarihli; ayrıca “*Cümle Hristiyanın Pâdişâhı*” unvanı da kullanılmaya başlanmıştır (bkz. *MIKK*: 1679 tarihli no. 245, 251); bu son unvan çarlar tarafından Osmanlılara karşı istismar edilecektir. Bunun haricinde, çar, Kırım’ın itirazını hiçbir surette dikkate almadan, han yazdığı mektuplarında ‘*âlem-penâh*’ unvanını kullanmaya başlamıştır; bkz. *MIKK*: no. 316: “*Cümle Urusnun Pâdişâhı ‘âlem-penâh,*” tarihsiz mektup, on yedinci yüzyılın ortasına ait mektuplarla beraber neşredilmiştir.

1681 Tarihli Barış Antlaşması

1700 tarihli barış antlaşmasının Osmanlı, Kırım ve Rus ilişkilerinin bütün seyrini değiştireceğinden dolayı, 1681 senesinde imzalanan barış antlaşması, hususî bir ehemmiyete sahiptir. Antlaşmanın neticelenmesine kadarki müzakereler, önceki dönemdeki bu ilişkilerin tabiatını aksettirmesi açısından bilhassa açıklayıcıdır.

1681 tarihli antlaşmanın girişinde tafsilatıyla tarif edildiği üzere,⁹⁸ çarın “*mu’teber elçileri*” evvela Kırım’ın başkentine gelmişler ve Murad Giray Han’la antlaşmanın hükümlerini görüşmüşlerdir. Sultan’ın sözleriyle Murad Giray, “*bu hususa devlet-i ‘aliyyem tarafından vekil*” dir. Barış antlaşmasının şartları üzerinde anlaşmaya varıldıktan sonra, Osmanlı payitahtındaki sadrazama bir *temessük* elçiler tarafından götürülmüş ve sadrazam da bu *temessükü* sultanın onayına sunmuştur. Nihayet, sultan “Allah’ın savaşta ıstırap çeken mahlûkatına duyduğu merhamet”ten onayladığını beyan eden, anlaşmayla alakalı bir belge çıkartmıştır. Bunun ardından, çar mektubunu sultana sunmaları için elçilerini (Osmanlı belgelerinde *büyükelçi*) İstanbul’a göndermiştir; elçiler, vezirler vasıtasıyla *temessükle* mutabakat içerisinde olan bir ‘*ahd-nâme*’ çıkarılmasını talep etmiştir. Onların taleplerini kabul eden sultan, bir ‘*ahd-nâmenin*’ hazırlanıp Kırım’da kararlaştırılan hükümler sayıldıktan sonra, elçilerin talep ettiği ilave birkaç maddeyle beraber teslim edilmesini emretmiştir. ‘*Ahd-nâme*’ sultanın resmî ‘*ahdiyle*’ ve şu sözlerle sona erer: “Bu barış antlaşmasının şartları ve bu ‘*ahd ve amân*’ kesin surette kurulsun ki o ülkenin (Rusya) tâbi halkı huzur ve refah içerisinde kalsın.”

Bu prosedürde, şu hususlar zikredilmelidir:

1. Rus elçileri evvela Kırım’da hanla müzakereler yapmış ve hükümleri karara bağlamışlardır (*mün’akid*). Fakat belge henüz bir ‘*ahd-nâme*’ ya da antlaşma değil bir *temessüktür*.

98 Metin Feridûn, *a.g.e.*, II, 307-310’da neşredilmiştir.

2. Han müzakereleri tamamladıktan sonra, sultanın hükûmeti İstanbul'da çarın elçileriyle beraber şartlara son hâlini vermiş ve bazı ilave maddelerin eklenmesini kabul etmiştir.

3. Bütün prosedür, sultanın barış müzakerelerine doğrudan katılmadığını fakat sadece han ve sadrazamın bir anlaşma için sunduğu taleplerini kabul ettiği ve "Allah'ın mahlûkatı için" onayladığı izlenimini vermektedir.

4. Ne prosedürün kendisi ne de nihaî anlaşma doğrudan müzakereler neticesinde varılmış iki taraflı bir anlaşmayı ima etmektedir; fakat daha çok sultanın nezdinde tek taraflı bir '*ahd*' mevzubahistir. Bunun ismi sultanın yeminiyle tek taraflı olarak tasdik edilen '*ahd-nâme*', yahut ulvî bir yeminle ('*ahd*') teyit edilmiş *Şerîat*'a mutabık bir "*amân*"dır. *Şerîat*, Müslüman olmayanlarla yapılan anlaşmaların bu temele dayanarak yapılmasını zarurî kılmaktadır.⁹⁹ Kırım Hanı, Moskova ve diğer Hristiyan milletlerle yapılan anlaşmaları da '*ahd-nâme* diye adlandırmış ve aynı kuralları takip etmiştir. '*Ahd-nâme* çarın müzakereler ve anlaşmanın neticelenmesi için gönderdiği adamlarının *mu'teber büyük elçi* olduklarından bilhassa bahsetmektedir. Elçilerin haşmetli unvanlar taşımaları ve Osmanlı İmparatorluğu'nda *bey* (askerî komutan) zümresinin itibarına denk olmaları gerekmektedir. Bir elçinin rütbesi hanın sarayında da sultanın sarayında da endişe duyulan bir husustu.¹⁰⁰

99 Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam* (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1955), 141-223; "İmtiyâzât," *Encyclopaedia of Islam*, ikinci edisyon s. 1179-1182; han ve *amân* için, bkz. *Historia Chana*, 52.

100 Yüksek kademedeki diplomatik temsilciler *elçi* ya da *Büyük* (yahut *uluğ*) elçi diye derecelendirilirken daha alt kademedeki temsilcilere *çapkun* ya da *uluğ çapkun* ve mektup getirip götürönlere *ulak* denilmekteydi. Kırım Hanı'nın Moskova'daki temsilcileri arasında bir *Baş Elçi* ya da *Elçi Başı* ve *çapkun*un da olduğu yirmi kişiden meydana gelen bir heyet bulunmaktaydı. Han 1680 senesinde sadece üç diplomatla beraber on iki kişilik bir heyet göndermeyi kabul etmişti (bkz. *MIKK*: no. 284). Bir barış antlaşmasını müzakere etmek gibi önemle meseleler için bir *büyük elçi* kıymetli hediyelerle beraber gönderilmeliydi; İslam Giray Han, henüz 1647 senesinde hanı temsil eden *elçi*yle

1681 tarihinde Kırım Hanı I. Murad Giray (1678-168) ile Çar Fedor III. Alekseyeviç (1676-1682) arasında imzalanan ‘*ahd-nâmede*’ şu unvanlar kullanılmıştır:

Tengri Tebârek ve Te’âlanın rahmi ve ‘inâyeti milan Uluğ Orda Uluğ Yurtnın ve Taht-ı Kırımının ve Deşt-i Kıpçaknın ve Sansız Köp Tatarının ve Sağışsız Nogaynın Ön Kolnın ve Sol Kolnın ve Sanı Yok Tumannın ve Tat Milan Tavgaçnın ve Tag-ara Cerkesnın Pâdişâhı ve Han-ı ‘âlî-şânı bolgan devletlü ve ‘izzetlü ve Kudretlü ve şecâ’atlu ve fîrasetlü Men Murad Giray Hhan ebbeda’llâhu Tê’âlâ davlatahu ilâ yevm’il-mîzân Hadretlerimizden, cümle Uluğ ve Küçük ve Ak Urusun Pâdişâhı Çarı Maşrık ve Mağrib ortasında bolgan Köp Hiristiyân tâ ifesinin penâhı Hüküm-dârı karındaşımız Uluğ Beg Fodor Aleksiyeviç Hadretlerine ...

Burada “Bütün Rusların *Penâhı* (sığınağı yahut koruyucusu)” yerine “Doğu ve Batı arasında yaşayan birçok Hristiyan halklarının *Penâhı*” unvanı, Doğu ile Batı arasında sınırlansa dahi, çarın daha geniş bir alandaki hükümdarlığını tanımaktadır. Kırım Hanı ve Osmanlı Hükûmeti çarın Leh topraklarındaki Hristiyanların hükümdarı olduğunu ilan edecek bir unvanı kullanmaktan kaçınmaya dikkat etmişlerdir. Fakat bu antlaşmayla Moskova’nın Dinyeper Nehri’nin sol yakasında bulunan Ukrayna toprağındaki hâkimiyeti resmen tanınmıştır. “Doğu’daki” Hristiyan halkları, tabiidir ki, daima Osmanlı Sultanı’nın hâkimiyet ve himayesi altındadırlar.

Fermân-fermâ

Osmanlı Sultanı ile Rus Çarı arasındaki 1681 tarihli antlaşmanın son hâlinde çar için şu unvan kullanılmıştır:

beraber sadece on iki adam, *kalga* ve *nuradin* (Nûre’-d-din) göndermeyi ve başka hiçbir Kırım yetkilisinin ayrı olarak temsilci göndermemesini kabul etmişti. Bir çapkun gönderileceği zaman, ona sadece üç hizmetkâr eşlik ederdi (MIKK: no. 112); *elçi* ve *çapkun* için ayrıca bakınız, Josef Matuz, *Krimtatarische...*, 53-58. *Uluğ Hazine* çar tarafından her sene, bir “Sayın Uluğ Elçi Başı” ile beraber gönderilmeliydi (1632 tarihli MIKK: no. 20).

İftihâru'l-ümerâi'l-izâmi'l-İseviyye Muhtârû'l-Küberâi'l-fihâm fi'l-milleti'l-Mesîhiyye muslih-i masâlih-i cemâhîri't-tâ'ifeti'n-Nasrâniyye Sâhibu ezyâlî'l-haşmet ve'l-vakâr Sâhibu delâ'ilî'l-mecd ve'l-iftihâr Moskov vilâyetinin Çarı ve ana tâbi' olan Rus memleketlerinin fermân-fermâ ve hüküm-dârı Sudurus Aleksiyevic hutimet 'avâkıbıhu bi'l-hayr...

İlk kısmı, *İftihâru...* ve'l-iftihâr, bütün Hristiyan hükümdarlar için kullanılan kadim Osmanlı saygı unvanıdır. Bunu takip eden kısımdaki *fermân-fermâ* bir yeniliktir.¹⁰¹ Osmanlı elkâbına yabancı olan bu unvan, “emir veren kişi” ya da mutlak hükümdar manasına gelmektedir; *Samoderzhets* yahut *autokrator* Rus unvanına karşılık geliyor olmalıdır.

Aslında *imperator*'un Yunanca tercümesi olan *autokrator* unvanı,¹⁰² Roma ve Bizans imparatorluk elkâbının en önemli unsurlarından biriydi. Rus belgelerinde bu unvanı tafsilatıyla araştıran Marc Szeftel,¹⁰³ bu unvanın ilk defa 1492 senesinde, Kilise tarafından III. İvan için kullanıldığını tespit etmiştir. Rus Ortodoks Kilisesi'nin sıkı sıkıya bağlı olduğu Bizans mirasına karşı bir hak iddiasını ima etmekteydi. “Gücünü başka bir hükümdarın yetkilendirmesinden değil, doğrudan Tanrı'dan alan egemen bir hükümdar” manasına gelen bu unvanın uluslararası ilişkilerde kullanımı aşikâr surette Cengiz Han soyundan gelenlerin hükümdarlık iddialarına karşı tam bağımsızlığı hedeflemekteydi.

Çar bunu uluslararası yazışmalarda resmen ancak 1591'den sonra kullanmıştır. Marc Szeftel,¹⁰⁴ Ukrayna'nın sol yakasının Moskova'yla birleştirildiği 1654 seneleri dolaylarında bu unvanın sabit ve evrensel olarak kullanılmaya başlandığını tespit etmiştir.

101 *Fermân-rânî* ya da *fermân-revâ* yahut *fermân-fermâ* her zaman birleşik olarak kullanılmaktadır. Kırımlılar, 1643 senesinde bu unvanı çar için kullanmayı reddetmişlerdir. (A. A. Novosel'skii, *a.g.e.*, 325-326).

102 L. Bréhier, “L'origine des titres impériaux à Byzance,” *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 161.

103 M. Szeftel, *a.g.m.*, 65-69.

104 A.g.m., 67.

Dönüm Noktası: İstanbul Antlaşması, 1700

1684-1700 seneleri arasındaki dönemde Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım arasındaki ilişkilerin seyrinde hayati değişiklikler meydana gelmiştir.¹⁰⁵ Osmanlı Hükûmeti ve han, Rusya'nın Avrupa'daki Kutsal İttifak'a katılmasına engel olmak için Rusya'ya elçiler göndermiş ve imtiyazlar vermiştir. I. Selim Giray'ın savaş esnasında "kardeşleri" İvan Alekseyeviç ve Petro Alekseyeviç'e arkadaşlığını ifade ettiği bir mektubunda, 1681 tarihli barış antlaşmasını yenilemiş ve antlaşmanın hükümleri aleyhinde hareket eden Tatarları sert bir şekilde cezalandırma sözü vermiştir. Çarlar için kullanılan unvanlar hiçbir zaman olmadığı kadar eksiksiz hâle gelmiştir.¹⁰⁶ Fakat diğer tarafta, Avusturya'dan gelen baskılar yüzünden Lehistan sonunda Moskova'nın taleplerine teslim olmuştur. 1667 senesinde Andrussovo Antlaşması imzalanarak, Ukrayna ve Smolensk'in sol yakası Rusya'ya bırakılmıştır. Bu Rusya için muazzam bir diplomatik başarıydı. Lehistan, bir tezat suretinde, Rusya'nın Osmanlı aleyhinde bir ittifaka girmesi neticesinde toprak kaybeden ilk ülke olmuştur.

1686 senesinde çar, Kutsal İttifak'a katılmaya karar verdi ve böylece Avrupa güçleriyle beraber Kırım ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı daha geniş bir cephe tesis edildi. Kırım ve Osmanlı İmparatorluğu'nun işbirliği bu iki devlet için bir hayatta kalma meselesi hâline geldi. Vaziyetin önemini tam manasıyla kavrayan I. Selim Giray'ın idaresi altında Kırım ordusu sadece Lehistan

105 Bu dönem şu çalışmada tafsilatıyla ele alınmıştır: H. İncik, "Viyana'dan 'Büyük Ricar'e Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı" (Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1952, yayınlanmamış doçentlik tezi); Osmanlı Sultanlarının 1687-1701 arasındaki dönemde Kırım Hanlarına gönderdikleri mektuplar *Nâme-i Humâyûn Defteri*, no. 5'in içerisinde bulunmaktadır (Başvelâlet Arşivleri, İstanbul).

106 MIKK: no. 284, tarihi 1685. Çar için kullanılan unvanlar şunlardır: "Cümle Uluğ ve Küçük, Ak Urusunun ve Mağrib ve Maşrik ve Şimâl tarafında Bolgan Hristiyanın ve Köp yerlerinin Pâdişâhları ve Hüküm-dârları Bolgan Kardeşlarımız Uluğ Hanlar ve hem Uluğ Begler İban Aleksiyevic ve Petre Aleksiyevic."

ve Rus cephelerindeki ana mesuliyeti almakla kalmadı; ayrıca Macaristan ve Balkanlarda da mühim bir rol oynadı.

1687 senesindeki Rusya'nın ilk defa Kırım'ı işgal etme teşebbüsü, temel olarak büyük bir ordunun güney steplerindeki iâşesi için lojistik güçlükler arz ettiğinden dolayı tam bir fiyaskoyla neticelendi. Kırımlılar, 1689'da 162.000 adam ve 350 toptan müteşekkil kuvvetli bir Rus ordusunu, Perekop Berzahi'nda Orkapı Surlarının arkasında durdurmayı başardı. Rus ordusu bu sefer de iâşe eksikliğinden mustarip oldu ve geri çekilmeye mecbur kaldı. Moskova'nın lojistik meselesini çözmesi uzun bir zaman aldı.

Büyük Petro, 1695'te ve bir kez daha 1696'da Azak'ı (Azov) kuşattı. Düzenlediği ikinci seferde kaleyi ele geçirerek, Kırım ve İstanbul'da telaşa sebep oldu. Ardından, Rus elçisi, 1700 senesinde bir Rus gemisine binerek Kırım'da durmadan Azak'tan doğrudan İstanbul'a gitti.

1688-1699 arasındaki savaşın en önemli neticesi, Rusya büyük bir Avrupa gücü hâline gelirken Osmanlı İmparatorluğu, Kırım Hanlığı ve Lehistan'ın güç dengesinde eski düşmanları lehine oldukça sert bir şekilde zarara uğramalarıdır. Rusya artık Doğu Avrupa'da hâkim güç olmuştu. Kırım ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz'deki toprakları bir Rus işgalinin tehdidiyle karşı karşıyaydı. Güç ilişkilerindeki bu değişimlerle, Moskova'nın Tatarlara eskide kalan tâbiyetine atıf yapan egemenlik sembolleri ve diplomatik âdetler yürürlükten kaldırıldı.

Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında 1700 senesinin Ağustosunda İstanbul'da imzalanan barış antlaşması,¹⁰⁷ Rusya ve Kırım Hanlığı arasındaki ilişkilerin yüzyıllık seyrini değiştirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım'ın Moskova'yla ilişkilerinde yeni bir devir başlatmıştır. Kırım Hanı'nın Osmanlı-Rus ilişkilerindeki aracılığına son verilmiş ve sultan ve çar arasında tam eşitlik kabul edilmiştir. Antlaşmadan önce, Kırım Hanı, çarla eşit ya da hatta çardan üstün bir mevki iddiasında bulunmakta ve

107 Metin *Mecmû'a-i Mu'âhedât*'ta (İstanbul, 1298/1880, III, 209'dan itibaren) ve Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*'de (yayına hazırlayan İ. Parmaksızoğlu, İstanbul, 1964, II, 1) mevcuttur.

Rusya ile Osmanlı Sultanı, Halife arasında aracı görevini başarıyla yerine getirmekteydi.

Yeni antlaşmaya göre, sultan, sınırlardaki Osmanlı komutanlarının ve Kırım Hanı ve onun tebaasının “Osmanlı Sarayı’na tâbi olarak” barışı devam ettireceklerini ve Rus topraklarına, kalelerine ya da şehirlerine saldırmayacaklarını ve adam veya hayvanları ele geçireceklerini taahhüt etmiştir. Sekizinci madde şunu beyan etmektedir:

Rus İmparatorluğu, bağımsız bir egemen devlet olduğundan dolayı, çar ve halefleri, bugüne kadar Kırım Hanlarına ve Kırımlılara ödeyegeldikleri vergiyi artık ödeme mecburiyetinde değildirler. Kırım Hanı ve onun tebaası olan Kırımlılar ve Tatarlarsa vergi talebi bahanesiyle veya başka bir sebepten düşmanca davranışlarına yeniden başlamayacaklar, barışa saygı göstereceklerdir.

On dördüncü ve on beşinci maddeler Rus elçilerine ve temsilcilerine (*büyük elçi* ve *kapu kethüdâsı*), diğer dost ülkelerin elçilerine teminat verildiği üzere, İstanbul’a karadan serbestçe ve güvenli geçiş teminatı verilmiştir. Ayrıca, iki tarafın, resmî mektuplar ve belgelerde hükümdarlara uygun olan unvanları kullanmayı ihmal etmemelerinin altı çizilmiştir: “*Tarafeynin şânına münâsib olan vechle nâmelerde ve cümle kâğıdlarda mu’tad olan elkâb tahrîrinde dahi kusûr olunmıya*” (on dördüncü madde).

1700 senesindeki imzalanan Osmanlı-Rus antlaşmasında çar için kullanılan *inscriptio*, Osmanlı kançılaryası tarafından Rus hükümdarı için kullanılan elkâbın nihaî hâlini ihtiva etmektedir: Elkâb şu şekildeydi:

İftihâru-l’ümerâi’ l’ izâmî’ l’ İseviyye Muhtârû’ l-Küberâ’ i’ l-fihâmî’ l-Mesîhiyye muslih-i masâlih-i cemâhîrî t-tâ’ ifeti’ n-Nasrâniyye sâhibu ezyâlî l-haşmet ve’ l-vakâr sâhibu delâ ilî l-mecd ve’ l-i tibâr Moskov vilâyetlerinin çarı ve cümle Rusun ve ana tâbî’ nice yerlerin fermân-fermâ ve hüküm-dârı Petrus Aleksiyoviçius.

Bu formülde, çarın unvanlarında hiçbir yenilik bulunmamaktadır. Fakat Çar I. Petro (1682-1725) bu elkâbın Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından kullanılmasını mecbur kılan hususî bir hükümde (on dördüncü madde) ısrar etmiştir. Bundan böyle, harekete geçme inisiyatifi Moskova’nın elindedir.

EK. Tatarlara Ödenen Tazminat Dair Notlar

Tatar devletlerinin komşu ülkelerden aldıkları tazminat, Tatar elit yönetici zümresinin gelirinin tamamının mühim bir kısmını teşkil etmekteydi. Kırımlılar, Moskova, Lehistan, Boğdan ve Çerkes beylerinden belki de senelik 100.000 altına kadar ulaşacak kıymette tazminat toplamaktaydılar. Tazminat, nakit, kürk, iyi kalitede yünlü kumaş ya da Çerkesler için köle olarak alınmaktaydı.

Altın Orda'nın hanları idaresindeki tazminat için bakınız, B. Spuler, *a.g.e.*, s. 332-42; B. Grekov ve A. Iakoubovski, *a.g.e.*, s. 210-20; M. Roublev, "The Mongol Tribute According to the Wills and Agreements of the Russian Princes," *The Structure of Russian History*'nin içinde, yayına hazırlayan M. Chemiavsky, (New York: Random House, 1970), s. 29-64; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia* (New Haven: Yale University Press, 1953), s. 214-232. On üçüncü yüzyılın sonundan itibaren vergilerin yekûnu Rus prensleri tarafından toplanıp hana teslim edilmekteydi. Buna Rusça "[ülkeden] dışarı çıkan [tazminat] manasına gelen *vykhod* denilmekteydi. Vernadsky bunun, gayrimüslimlerden alınan İslamî baş vergisi olan *haraçla* bağlantısının olduğunu iddia etmiştir. Aynı şekilde, Rus hükümdarının Kırım hanına ödediği tazminatın İslamî *cizye* ya da *haraca* tekabül ettiği yorumlanmıştır (bkz. M. Ridâ, *es-Seb'us-seyyâr*, s. 166). Yine de, şu cümle bir tazminatın "dışarı çıkış"ını ve "tiyiş" (*tiğmek* ya da Modern Türkçede *değmek*) ve "varış"ını açıklaması bakımından enteresandır: "*birgil hazineye bakar illerin çıkışların çıkarıp bargan ilçilerge birgil hazîneğe tiğürsünler.*" (Toktamış Han'ın 1393 tarihli *yarlığından*, A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 148). Bu suretle, *tiyiş*, aslında *tiğmekten* türetilmiş bir kelime olabilir (bkz. A. Samoiloviç, "*Tijiş*", *Izvestiia Rossiiskoi Akademii nauk*, 6. dizi, 1917, s. 1277-1278; V. D. Smirnov, *Krymskoe khanstvo...*, Spb: 1887, I, s. 427-32). Fakat bu, her sene Büyük Han'a gönderilmesi gereken hediyelerle alakalı kullanılan Moğol *dau' usi* ya da *togos* kelimesinin bir Türk halk etimolojisi de olabilir (bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, Türkçe tercümesi, A. Temir, Ankara, 1948, s. 195). Kırım hanları, Altın Orda'nın

meşru varisleri olduklarını iddia ederek, Rusya'dan alınan Moğol tazminatını yeniden tesis edip devam ettirmek istemişler, Moskova hükümdarlarıysa, Kırım hanlarını akraları olarak görmüşlerdir. Kırımlılar Mehmed Giray'ın 1521 senesinde Moskova'ya bir "tazminat" vazettiğini ve Devlet Giray Han'ın 1571 senesinde, Moskova'yı kuşattığı zaman bunu yeniden yürürlüğe koyduğunu iddia etmişlerdir. Kırımlılar ödemenin İslamî *cizye*ye tekabül ettiği yani Moskova üzerindeki hükümrancılıklarının tesisi manasına geldiği manasını çıkarmışlardır (Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, İstanbul, 1871, s. 21 ve M. Ridâ, *a.g.e.*, s. 99, 166).

Kırımlılara hakiki bir tazminat Odoyev gibi bazı Rus şehirleri tarafından ödenmekteydi. Bu şehirler Moskova hükümdarının idaresi altına girdiklerinde, Kırımlılar ödemelerin onun tarafından devam ettirilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir (Yukarıdaki 20. dipnota bakınız.)

Osmanlılar tazminat (resmî bir antlaşmaya göre yapılan düzenli ödemeler) vasıflarındaki fakat "*haraçgüzar*" devletin fiili itaat ve bağlılığını mecbur kılmayan teslimat için *armağan*, *yadigâr*, *hedâyâ*, *vergi*, *kesim* ve bilhassa *pîşkeş* kelimelerini kullanmışlardır (bu kelimeler için Habsburglarla yapılan anlaşmalara, Ferîdûn, *a.g.e.*, II, s. 327, 337, ve Kırım belgelerine, *MIKK* bakınız); Habsburglarla yapılan erken tarihli anlaşmalarda 30.000 altınlık bir meblağın "Habsburglara bırakılan Macar toprakları için ödeneceği" açık olarak beyan edilmiştir. Buna *kesim* ya da *vergi* denilmekteydi (bkz. A. Schaendlinger, *a.g.e.*, n. 23). Barış esas olarak "*ma'hûd olan*" (anlaşmada taahhüt edilen) bu meblağın ödenmesine bağlıydı (bkz. *a.g.e.*, no: 32). *Kesim*, bir vergi yükümlülüğü için ödenmesi gereken yekûn manasına gelen bir Osmanlı maliye terimiydi; *vergi* on altınca yüzyılda dahi modern Türkçede olduğu gibi vergi manasındaydı (mukayese edin, G. Bayerle, *a.g.m.* s. 53). Daha sonraki zamanlarda *armağan* veya *pîşkeş* gibi daha tarafsız kelimeler kullanılmıştır. Hediye manasına gelen *armağan*ın yanında, *pîşkeş*in daha özel bir manası vardı: *Pîşkeş*, âdet olmak üzere daha alt seviyedeki bir bir ihsan

ya da imtiyaz alırken sultana verdiği hediye idi (Ortodoks Kilisesi Patriği, göreve tayin olduğunda sultanın hazinesine belli bir meblağ ödemişti; bu ödemenin de adı *pîşkeş*; *pîşkeş* için bkz. H. İnalçık, “Ottoman Archival Materials on Millets,” *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, yayına hazırlayanlar B. Lewis, B. Braude, New York, Londra, 1982 I, s. 448-449).

Osmanlılar, Lehistan’ın resmî anlaşmalara bağlı olarak Kırım Hanı’na yaptıkları senelik ödemeleri de *pîşkeş* ya da *vergi* diye adlandırmaktaydılar Ferîdûn, *a.g.e.*, II, s. 419-422, 436). Osmanlı tarihçisi ‘Abdu’l-kâdir’in şu yazdıkları (*Târih-i Âl-i ‘Osmân*, elyazması, Viyana, Staatsbibliothek, O. 1053, 456b), Osmanlıların *pîşkeş*i ne şekilde yorumladıklarını göstermesi bakımından enteresandır: “Moskov hükümdarı, bağlılığını (*bendegi*) Sultan’ın Sarayı’na elçileriyle beraber hediyeler ve *pîşkeş* göndererek beyan ederdi.” Kırımlılar ve Osmanlılar, aslında Moskova hükümdarını Osmanlı Pâdişâhı’nın altında görürlerdi (yukarıdaki 72. dipnota bakınız). Bunun ödenmemesi Kırımlılar tarafından *Şer’at*’ta olduğu üzere bir “isyan” ya da *casus belli* olarak kabul edilirdi. Diğer taraftan Hristiyan hükümdarı ödemeyi Kırımlıların işgal ve akınlarına mâni olmanın bedeli olan bir kefarete olarak görürlerdi (bkz. V. E. Syroec’kovskii, *a.g.m.*, s. 45). Moskova hükûmeti buna bir tazminat demekten kaçınarak, “hediye” ismini vermeyi tercih ederdi (Rusça *pominki* ve Türkçe *bölek* ya da *yarlıkaş*, bkz. *MIKK*: no. 117). Kırım hanları bundan her zaman “*uluğ hazîne*” diye bahsederlerdi. Aslında, Moskova’nın gücü artıp Kırımlılar için akınlar daha zor hâle geldikçe, “tazminat” 1700 tarihli antlaşmayla tamamen kaldırılana kadar, Kırımlılar bizzat Moskova’nın yorumunu kabul etmeye başladılar. Kırım Türkçesinde Kırım hanlarına ve hanların ailesine, görevlilerine ve beylerine gönderilen tazminat ya da hediyeler için muhtelif tabirler kullanılmıştır. Bunların arasında başlıcaları *uluğ hazîne*, *nokrat akçası*, *koltka*, *tiyiş* ve *bölektir*.

Hanın şahsına ödenen *uluğ hazîne* ve hatta *tiyiş* aslında mecburî ödemelerdi. 1635 senesinde han şöyle yazmıştır: “Benimle

dost kalmak istiyorsan, *Uluğ Pâdişâh*, ömrümüzün sonuna kadar *defterde* tasvir edilen *tiyişin* tamamını göndermelisin” (bkz. *MIKK*: no. 31).

1592 senesinde, Gazi Giray Han Lehistan Kralı’na, “Han’ın Moskova’ya saldırmaktan vazgeçmesine karşılık Moskova’nın bir *bölek hazîne* ve senelik üç milyonluk *nokrat akçası* ödemesini kabul etmediğini” beyan etmiştir (*MIKK*: no. 5; *nokrat* Tatar kullanımında bir Rus gümüş sikkesi manasına gelirdi.) Bu belge henüz bu tarihte bile, Kırım Hanı’nın *hazînenin bölek* yani bir “hediye” olarak yorumlanmasını kabul ettiğini ortaya koymaktadır. Fakat han, *uluğ hazîne* zamanında veya tam olarak gelmediği durumda, iki ülke arasında düşmanlık hâli ortaya çıkacağını açıkça belirtmiştir. Tazminattan hediyeye geçişteki nitelikteki değişim, aslında iki tarafın güç ilişkilerindeki değişimi göstermektedir. Yine de, Kırım’ın *bölek* ve *tiyiş* akınlar tehdidiyle artırma temayülü ve Moskova’nın mukavemeti çoğu zaman gerginliğe sebep olmuştur. 1678 senesinde çar, eksik olan kalemleri gönderirken, “[ben] kardeşime hediyeler (*bölek*) ve ihsanlar (*yarlıkas*) gönderiyorum” demiştir. Ancak, *uluğ hazînenin* her sene muntazaman gönderileceğini de eklemiştir (*MIKK*: no. 117). On yedinci yüzyılda, teslimatın tarihi ve yeri ile kürklerin kalitesi çoğu zaman diplomatik yazışmaların yapılmasına sebep olmuştur. 1647 senesinde *uluğ hazîne* ve *tiyiş* ile teslimat şartlarına dair hususî bir anlaşma yapılmıştır (*MIKK*: no. 112). Han bundan sonra yenilikler talep etmemeyi kabul etmiştir. *Hazîne* ulaştığında, mühim bir devlet hadisesine uygun olarak, beyler ve önde gelen şahısların huzurunda divanhanede teşhir ve tahkik edilirdi.

Vergi tabiriyle alakalı olarak, Çar Mihail Fedoroviç ile Canbek Giray Han (1610-1623) arasında imzalanan antlaşmaya şu hüküm konulmuştur: “Çar, Gazi Giray Han’ın zamanında olduğu üzere, hana, ağalara ve beylere 10.000 som gümüşlük bir *vergi*, çok sayıda *bölek* ve *koltka* göndermelidir” (*MIKK*: no. 304). *Vergi* kelimesi (1640 tarihinde de kullanılmıştır, *MIKK*: no. 53) tam manasına hediye ya da vergi suretinde “verilen herhangi

bir şey” demekti. Zaman içerisinde Türkçede bugünkü manasını almıştır. *Yarlıgamış* (ihsan edilen) ya da *soyurgal* (ihsan), *tiyiş* ile beraber kullanılmıştır (MIKK: no. 85, 106); fakat *tiyiş*in hediye tabiatında hiçbir şüphe bırakmamaktadır.

Kırım ile Moskova arasındaki yazışmalar ele alındığında, *uluğ hazîne* ve *nokrat akçasının* iki tarafta da tartışmaya yol açmayan tazminatın esasını oluşturduğu açık hâle gelmektedir. Diğer taraftan, *koltka*, *bölek* ve *tiyiş* şartlara ve alıcıların sayısına göre değişiklik göstermiştir. Tartışmalara yol açanlar bu son kategorilerdir.

Muntazam bir *defterde* han, *kalgay* ve *nuradin* için ödenen *uluğ hazîne* ve *nokrat akçası*, hanın hane halkı için ödenen *koltka*, saray ve hükûmetin önde gelenleri için ödenen *tiyiş* listelenmiştir.

Koltka hanın yakın hane halkı için verilen hediyelerden meydana gelmekteydi (Hacı Giray’ın 1453 tarihli *yarlığı*nda *koluş-kolka* yahut hediyeler: A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 66, 38. satır; hediye manasındaki Türkçe *koltka* veya *kolka* kelimeleri için bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford, 1972), s. 616. *Bölek* aslında han tarafından talep edilen fevkalade hediye idi (mesela, Bahadır Giray Han’ın 1637 senesinde 300 miskal inci ve bir sıra inci talep etmesi. MIKK: no. 35). Ayrıca, bir zaferi ya da yeni tahta çıkan bir hanı *mubârek-bâd* adı altında hediyeler göndererek tebrik etmek bir âdetti *bâd* (MIKK: no. 252).

Kırım belgelerine göre (Bkz. MIKK: no. 29, 31, 34, 114, 117, 121), *uluğ hazîne*de kürkler, iyi kalitede yünlü kumaşlar ve 4000 *som* gümüş bulunmaktaydı. Hanın hükümdarlık haklarını paylaşan *kalgay* ve *nuradin* ise, sırasıyla 500 ve 200 *som* gümüş, sarayın ileri gelenleri ve beylere sadece *tiyiş*, hediyeler alırlardı (hanın veziri bazen 100 *som* gümüş alırdı: bkz. MIKK: no. 105). M. Roublev (a.g.m. s. 31-35) Rus *vykhodunun* on beşinci yüzyıldan beş ila yedi bin ruble olduğunu ve 1481’den sonra sadece bin ruble azaldığını hesaplamıştır. Ancak, *hazîne*, *kotka*, *bölek* ve *tiyiş* gibi uzun bir listeden meydana gelen Moskova “tazminatı” kayda değer bir meblağa ulaşıyor olmalıdır. On yedinci yüzyılın ortası

içi 25.064 olarak hesaplanmıştır A. A. Novosel'skii, (*a.g.e.*, s. 316). Gazi Giray Han, 1594 senesinde Moskova'yla barışın yeniden tesis edilmesinin bir şartı olarak 30.000 ruble talep etmiştir (*a.g.e.*, I. bölüm, 118. dipnot). Lehistan Kralı, Kırım Hanı'na senelik *hazîne* olarak nakit olarak 15.000 altın ve 15.000 altın değerinde mal vermiştir (1640 tarihli *MIKK*: no. 53). Fakat 1668 senesinde *hazîne*, hep beraber 22.000 altına ulaşmıştır (Ferîdûn, *a.g.e.*, II, s. 422).

XII

DİMİTRİE CANTEMİR'İN ÇALIŞMASINDA DOĞU VE BATI KÜLTÜRLERİ

1699'da, eşi benzeri görülmemiş bir kriz dönemini sona erdiren Karlofça Antlaşması, Osmanlı tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. O döneme dek Batı'yı ve kültürünü küçümseyen Osmanlılarda, Batı kültürü ve başarılarına karşı dikkat çeken bir merak uyanmaya başladı. Bu merakı, Batı'yı daha iyi anlama ve bilme isteği ve en önemlisi son savaşlardaki Batı başarısının sırrını keşfetme arzusu takip etti. Osmanlı'nın Batı'ya karşı tutumundaki bu temel değişiklik, daha sonra Batılılaşma olarak bilinen sürecin Türkiye'deki gerçek başlangıcı olacaktı. Öte yandan, çatışan farklılıklardan müteşekkil bir bütün anlayışına imkân veren Doğu mistisizmi, iki farklı kültür ve din arasındaki engelleri kaldırdı ve rafine Osmanlı üst sınıfının Batı kültürüne sempatik bir şekilde yaklaşmasını mümkün kıldı.

Karlofça Antlaşması görüşmelerinde ruhsat-ı kâmile ile murahhas olmuş olan Osmanlı reisülküttâbı Rami Mehmed Paşa, 1703 yılında sadrazamlığa atanarak Osmanlı hükümetinin kontrolünü üstlendi. Kültür insanı ve barış savunucusu olarak barışı Osmanlı siyasetinin temel ilkesi olarak benimsedi. O dönemde yeni sadrazamın yakın arkadaşı olan 30 yaşındaki Dimitrie Cantemir (Kantimur), sadrazam ve sadrazamın kişisel danışmanı Nefiyoğlu, daha sonra Lale Devri'ne dönüşecek olan yeni bir kültürel akımın öncü liderleriydiler. Cantemir, Nefiyoğlu'yu, kendi kendine Latince öğrenen ve kendi içinde Doğu ve Batı kültürlerinin bir sentezini yapma arzusu gösteren açık fikirli

bir adam olarak tarif etmektedir. Bu seçkin grubun bir mensubu da Karlofça Antlaşması'nın neticelenmesinde önemli bir rol oynayan Baş Dragoman A. Maurokordatos'du. Maurokordatos, Yunan aydınlanma okulunun temsilcilerinin merkezi olan ünlü Padua Üniversitesi'nde eğitim görmüş ve İstanbul'un entelektüel yaşamına Neo-Aristotelesçilik akımını tanıtmış Rumlardan biriydi. Bu akım sadece Cantemir'in düşüncesinin şekillenmesinde egemen olmakla kalmadı, aynı zamanda Osmanlı entelektüel yaşamına da nüfuz etti. Kuşkusuz, bu Neo-Aristotelesçilik ile dönemin yabancı gözlemcilerinin Osmanlı başkentinin kozmopolit-entelektüel çevrelerinde, önemli şahsiyetlerin konaklarında ve Fener'de tanık oldukları ateist eğilim arasında güçlü bir yakınlık vardı. Son olarak, Cantemir'e yoğun ilgi gösteren II. Ahmed (1691-1695) ve daha sonra Lale Devri sultanı III. Ahmed (1703-1730) bu muhitin hamileri ve gönüllü temsilcileriydi.

Öte yandan, Osmanlıların Avrupa hümanizmi ile ilk temasları kısa zaman içerisinde meyve verecek ve bu temaslar Osmanlı hayat tarzı, dünya görüşü ve sanatı üzerindeki etkilerini gösterecekti. 18. yüzyılda Osmanlı şiiri ve minyatürü üzerindeki natüralizmin etkisi ve mimarideki güçlü barok tesiri sadece tesadüf değil, aynı zamanda Batı ile kültürel temasların bir neticesiydi.

Osmanlı sarayında Doğu kültürünün en rafine temsilcileriyle yakın temasta bulunmuş olan genç *Beyzâde* Cantemir, Doğu ve Batı kültürlerinin buluşmasında etkin bir rol oynadı. 1688 yılında 15 yaşında iken İstanbul'a gelmiş ve ömrünün yirmi iki yılını Osmanlı başkentinde temsil edilen Doğu ve Batı'nın entelektüel yaşamına tamamen dalmış olarak geçirmiştir. Fethiye'deki sarayında (Ulah Sarayı) iki kültürün en rafine entelektüel ve sanatsal ifadeleri Osmanlı ihtişamı mizansenisi içerisinde bir araya gelirken, Ortaköy'deki konağında Cantemir tarafından düzenlenen Türk müziği Boğaziçi'nin sularında yankılanıyordu. Talebesi, Ahmed Çelebi (Edirneli) ilk olarak Osmanlı müziğini notalara döktü ve böylece Türk müziği tarihinde tartışılmaz bir konum elde etti. Kısacası Cantemir, İstanbul'un kültürel ve

entelektüel yaşamının bir ürünü olduğu kadar Osmanlı başkentinde yeni kültürel temayüle yön verenlerden biriydi.

Karlofça Antlaşması'nı takip eden dönemde Osmanlılar imparatorluklarının gerileme gerçeğini zaten kabul etmişlerdi ve gerileme meselesi İstanbul'un entelektüel çevrelerinde hararetli bir tartışma konusuydu. Cantemir, daha sonra çalışmasının büyük bir bölümünü bu meseleye adadığı ve *Incrementa Atque Decrementa Aulæ Othomanicae* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi) olarak ismini belirlediği kitabında bu eğilimi takip ediyordu. Ayrıca imparatorlukların yükselişi ve çöküşü konusunda da bir eser kaleme aldı. Cantemir'in eserlerine egemen olan antropomorfik devlet görüşü, Hacı Halife (1608-1657) döneminden beri Osmanlı tarihine uygulanmıştır. Hacı Halife'ye göre savaş, "olgunluğa" erişen imparatorluklar için ölümcül sonuçlara yol açabilirdi. Bu nedenle imparatorluklar gelişimlerinin bu aşamasında savaşlardan kaçınmalıdır. Bu anlayış Rami Mehmed Paşa'nın ve takipçilerinin barış siyasetinin temelini oluşturmuştu.

Son olarak Cantemir, Osmanlı kültür yaşamının seçkin bir uzmanı olduğu kadar (tarihsel ve felsefi köklerine ciddi bir vukufiyeti olduğu) Avrupa kültürünün de hayranıydı. 1710 yılında, babası Constantin Cantemir'in yerine geçerek, memleketi Boğdan'ın voyvodası olduğunda prensliğini Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız hale getirmeyi hayal etti. Bu vizyonunu gerçekleştirmek ve Osmanlılara karşı bir Rus zaferi için, Rus çarı I. Petro ile Osmanlılara karşı gizli görüşmeler yaptı. Ancak öngörülerini, I. Petro Osmanlılar tarafından yenildiğinde geri tepti. Prut Antlaşması'nın (1711) ardından Cantemir Petro'nun danışmanı olarak Rusya'ya yerleşti ve entelektüel uğraşlarını Osmanlı İmparatorluğu'nda edindiği bilgi ve fikirlerin sistematik sunumuna yönlendirdi. Burada, İstanbul'daki hayatı için derin bir nostalji hissettiği zaman, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini (1714-1716) ve İslam ve kurumları (Curanus, 1719) üzerine bir eser yazdı. J. von Hammer'in tarihinin ortaya çıkmasına dek, Cantemir'in Osmanlı İmparatorluğu'na dair eseri Avrupa'da bu konuda

muteber çalışma olarak görülüyordu. Halen daha, derinlemesine bir bilgiye sahip olduğu Osmanlı yaşamı ve kurumlarına dair ilk elden yazdıkları paha biçilmezdir. Bununla birlikte, kaleme aldığı Osmanlı tarihinin Batı dillerindeki çevirileri, yazım hataları nedeniyle ciddi anlamda yetersizdir. Sonuç olarak Cante-mir'in Osmanlı kurumlarıyla ilgili yazdıklarının Latince orijinalinden çevirisi ve Curanus'taki Osmanlı dini yaşamı ve kurumları hakkında paha biçilmez bilgiler içeren bölümlerin derlenmesi ve çevirisi kesinlikle bilimsel bir ihtiyacı karşılayacaktır.

Özetle, Cantemir hayatının ilk aşamasındaki dehasıyla, Batı kültürünün çeşitli yönlerini Osmanlı toplumuna taşıırken, hayatının ikinci aşamasında, yakından tanıdığı ve sevdiği Osmanlı kültürünü Avrupa'ya tanıtmıştır. Kuşkusuz, Romanya hümanizmi ve entelektüel canlanmasının babası olan Dimitrie Cante-mir, zamanının Doğu ve Batı kültürlerini dikkat çekici bir şekilde idrak eden ve onları ustaca ifade eden nadir dâhilerden biri idi.

BÖLÜM 5

MÜTEFERRİK

XIII

TURSUN BEY, FÂTİH MEHMED ZAMANI TARİHÇİSİ

Târih-i Ebû'l-Feth'in¹ yazarı Tursun Bey,² bize Fâtih Mehmed zamanının en ayrıntılı ve en mühim anlatısını bırakmıştır. Fakat yeterince şaşırtıcı bir surette, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kemâl Paşazâde³ haricindeki en meşhur tarihçileri Tursun Bey'in ese-

- 1 Mehmed Ârif bu eseri (*Târih-i 'Osmânî Encümeni Mecmû'ası*'nın -İstanbul, 1330 H. bir eki olarak), ikisi Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde (Revan no. 1097 ve Revan no. 1098) ve biri Ayasofya Kütüphanesi'nde (günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'nin içinde, no 3032) üç yazma nüshayı kullanarak neşretmiştir. M. Ârif baskısında en iyi nüsha olan, muhtemelen II. Bâyezîd'e takdim edilmiş asıl nüsha ve bu sultanın mührünü taşıyan Ayasofya Kütüphanesi'ndeki yazmayı dipnotlarda vermiştir. *Târih-i Ebû'l-Feth*'in biri Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine no. 1470 (bkz. F. Karatay, *Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. 1, İstanbul, 1961, 204) ve diğeri Viyana Milli Kütüphanesi'nde (bkz. G. Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften...*, II, 207, yazma no. 1984) iki nüshası daha bilinmektedir. Ben ve Rhoads Murphey Ayasofya'daki yazmanın tıpkıbasımını hazırladık: *The History of Mehmed the Conqueror*, Biblioteca Islamica: Minneapolis ve Chicago, 1978.
- 2 Tarihçimiz isminin aslında *Kur'ân*'da geçen bir isim olan *Tûr-Sinâ* olduğunu ve "Yaşamasına izin ver" manasına gelen Türkçe *Tursun* şeklinde tahrif edildiğini söylemektedir (M. Ârif'nin yayını, 8, aşağıdaki 2. nota bakınız). O devirde yaygın şekilde kullanılmış *Tursun* ismini yazar belli ki sevmiyormuş. Buna ilaveten, şair Hayâtî (Sehi, *Tezkire*, İstanbul 1325 H, 70) Tursun'un yazarımızın içerlediği asıl manasına atıf yaparak onunla alay etmiştir.
- 3 Bkz. H. İnalcık, "Mehmed the Conqueror and His Time," *Speculum*, c. XXXV, 1960, 408-427. ["Fatih Sultan Mehmed (1432-1481) ve Zamani," *Fatih Sultan Mehmed ve Zamani*, F. Babinger, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2002, 433-451. Çev. Dost Körpe] Tursun Bey'den bir *Mecmû'a*'da bir parçayı alıntılanmıştır (Köprülü Kütüphanesi, İstanbul, no. 1596, 363).

rinden haberdar olmamışlardır ve ailesi hakkındaki malumat da pek azdır.

Bursa Kadı Sicillerine dair araştırmam esnasında, Tursun'un hayatı ve ailesi hakkında bazı enteresan bilgilere rastlamıştım. *Cemâziyü'l-âhir* 889 (başlangıcı 26 Haziran 1484) ve *Cemâziyül-evvel* 896 (başlangıcı 12 Mart 1491) arasındaki döneme ait bu siciller, Tursun'u muhtelif hukukî alışverişlerde ortak yahut bazı mühim davaların şahidi olarak göstermektedir.⁴

Tursun Bey'in ismi bu sicillerde "Tursun Beg ibn Hamza Beg"⁵ ve ayrıca "Mevlânâ Tursun Beg ibn Hamza Beg"⁶ olarak verilmektedir. Tursun, *Târih*'inde Bursa Beyi Cübbe 'Alî Bey'den amcası⁷ olarak bahsetmiştir fakat babasının ismini hiç zikretmemiştir. Ancak, biz Hamza Bey'in ve 1422'de İznik Beyi olan 'Alî Bey'in babasının Fîrûz Bey olduğunu biliyoruz.⁸ Böylece 1380-1480 seneleri arasında Osmanlı tarihinde son derece mühim bir rol oynamış bir ailenin mensubu olan Tursun'a, tarihinde anlatıldığı üzere neden Fâtih Mehmed tarafından en mühim ve en hassas vazifelerin verildiği açık bir hâle geliyor.

Fîrûz Bey I. Murâd'ın emrindeki en seçkin kumandanlardan biriydi. Ankara Sancak Beyi olarak 1387'de Karamanoğlu 'Alâ'e'd-dîn'e karşı Konya Muharebesi'ne ve 1389'da Kosova Muharebesi'ne katılmıştır.⁹ I. Bâyezîd tarafından Antalya Beyliği'ne tayin edilmiştir.¹⁰ Ankara, ardından 1402'de Timur'a karşı

4 Bu kayıtlar *sicil* no. A 4/4: 6b, 135b, 147b, 304a; no. A 5/5: 341a; no. A 8/8: 62a, 79b'dadır. Bu kayıtlara göre Tursun en azından *Cemâziyü'l-âhir* 889/ Haziran 1484 ile *Cemâziyül-evvel* 896/ 1491 arasında Bursa'da bulunmuştur. Bütün bu *sicil* defterleri Bursa Arkeoloji Müzesi'ndedir.

5 *Sicil* no. A 4/4: 147b. İfihârul-a'yân Tursun Beg. b. Hamza. H. Hüsameddin (*Amasya Tarihi*, İstanbul, 1923, 206) Şehzâde 'Alâ'e'd-dîn'in *defterdâr* ve *muharrir-i vilâyeti* olan bir "Tursun Çelebi bn. Bahşâyîş Beg"den bahsetmektedir.

6 *Sicil* A 8/8: 62A.

7 "Ammum Cübbe 'Alî Beg ki o esnâda Bursa Begi idi" (s. 60).

8 Mukayese edin, Sa'de'd-dîn, *Tâcu't-Tevârih*, İstanbul, 1279 H., 316.

9 Bkz. Neşri, *Cihân-nümâ*, I. yayına hazırlayan, F. Taeschner, Leipzig, 1951, 61, 67.

10 P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, Amsterdam, 1967, (yeni baskı) s. 81, Antalya'nın Osmanlı fethinin tarihini 1391'nin sonbaharı yahut 1392 yazının

müdafasıyla öne çıkan¹¹ ve daha sonra I. Mehmed ile ağabeyi Süleymân arasındaki mücadelede şüpheli bir rol oynayan oğlu Ya'kûb Bey'e verilmiştir. 867 H. tarihli (başlangıcı 26.10.1462) Ankara tahrir defterindeki¹² resmî bir kayıt Ya'kûb'un 1410'da Süleymân'ı sultan olarak tanıdığını ispat ediyor. Süleymân, Musa Çelebi'nin üzerine girmek için Rumeli'ye geçtiğinde Ya'kûb'a Anadolu'daki mülklerinin muhafazasını emanet etmiştir.¹³ Ya'kûb Bey, Mehmed Çelebi'ye (Müstakbel I. Mehmed) karşı bir süreliğine bağımsız bir tavır takınmış ve Aydınoğullarından Cüneyd Bey'e karşı yapılan seferlere katılmamıştır.¹⁴ Mehmed geri döndüğünde Ankara'yı zapt etmiş, Ya'kûb Bey'i esir almış ve Tokat'ta hapse göndermiştir (başlangıcı 814 H/ 25.04.1411). Böylece, I. Mehmed'in idaresi altında (1413-1421) Firûz Bey'in

başı olarak vermektedir. Yeni keşfedilmiş bir kaynağa göre (*Tarihi Takvimler*, yayına hazırlayan Osman Turan, Ankara, 1954, 18) Antalya evvela I. Murâd tarafından 1388'de fethedilmiştir. Şimdi Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964, 101-109, Osmanlı fethinin 1397-1399 seneleri arasında vuku bulduğunu önermektedir. Osmanlılar Murâd'ın 1389'da Kosova Muharebesi'nde ölmesinden sonraki karışıklıkta şehri kaybetmiş olabilirler. *Takvimler*'e göre (O. Turan, a.g.e.) I. Bâyezîd 1390'da "bütün Teke bölgesini" işgal etmiştir. Bizim Firûz Bey sıklıkla Tuna serhaddindeki başka bir Firûz Bey'le karıştırılmaktadır (B. Flemming, 119, 121, 130; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, üçüncü baskı, Ankara, 1972, 265). Belli ki Wittek (a.g.e. 79, 84-85, 119, 147, bilhassa s. 86, birinci dipnot) bizim Firûz'u Vidinli Firûz ve Menteşe Sancak Beyi Hoca Firûz (Pîrûz) ile karıştırmıştır. Bu ikincisi Menteşe Sancak Beyi olarak atandığında bir ağa, bir kapı ağasıydı (Mukayese edin: *Düstûrnâme-i Enverî*, yayına hazırlayan M. Halil, İstanbul, 1928, 88, Firûz Ağa.)

11 Bkz. Şerefe'd-dîn 'Alî Yazdî, *Zafernâme*, yayına hazırlayan A. Urumbayev, Taşkent, 1972, 408a-b.

12 *Başveکہlet Arşivi*, İstanbul, *Mâliyeden Müdevver Defterler*, no. 9, 1: "Karye-i Uğur çayırı hâssa-i sancak, timâr-i Süleymân Beg, Hudâvendigâr zamânında Firûz Beg satın almış, feterâtdan sonra oğlu Ya'kûb Beg 'öşrin hâfızlara vakfetmiş." Başka bir yerde (s. 229): "Ya'kûb Beg Destârlu'yu satın alıcak Hacı Sinân elinde duta-durduğu bir çiftlik yeri vakf-i evlâd etmiş, Emir Süleymân dahi müsellemlerle dutup mektûb vermiş. Ayrıca bkz. Neşri, a.g.e. 123-125.

13 Neşri, a.g.e.

14 Neşri, a.g.e., 135-136.

ailesi Ankara'dan Orta Anadolu'yu uzun süre idare ettikten sonra, nüfuzunun bir kısmını devlete kaptırmıştır. Fîrûz Bey'in ikinci oğlu Hamza'ysa I. Mehmed'e sadık biri olarak Antalya'daki beyliğini sürdürmüşse benziyor.

II. Murâd, Osmanlı tahtı için amcası Mustafâ ve Cüneyd'e karşı verdiği mücadelede, önemli aileler lehine müsamahakâr bir siyaset takip etmiş ve babası aleyhinde harekete geçmiş beyleri affetmiştir.¹⁵ Fîrûz Bey'in oğulları Hamza ve 'Alî genç sultanı şiddetli bir şekilde desteklemiş ve saltanatını sağlamlaştırmasında mühim bir rol oynayarak, hükümdarlık senelerinin pek tesirli şahsiyetleri olmuşlardır.

1422 senesinin yazında o esnada İznik'te (Nicaea) bulunan Fîrûz'un oğlu 'Alî, şehri II. Murâd'ın kardeşi Mustafâ'nın, Karamanoğullarının, Germiyanogullarının ve İsfendiyâr Bey'in müttefik kuvvetlerine karşı başarılı bir şekilde müdafaa etmiştir. Bu 'Alî açık surette uzun bir süre (en azında 1444-1456 döneminde) II. Murâd ve II. Mehmed devirlerinde Bursa Beyi olan Cübbe 'Alî'ydi. O ve oğlu Mahmûd Bey Varna krizi (1443-1444) esnasında mühim bir rol oynamışlardır.¹⁶ 'Alî belli ki II. Mehmed'in idaresi altında da eskisi gibi aynı itimattan istifade etmiş ve Anadolu'daki bu anahtar hususiyetindeki şehrin sancak beyi olarak kalmıştır. Tursun Bey'in bize söylediğine göre,¹⁷ Cübbe 'Alî'ye 1456'da gayet hassas bir vazife olan İstanbul'un tahriri emanet edilmiştir. Cübbe 'Alî kuvvetle muhtemeldir ki bu tahriri yaptıktan sonra İstanbul Subaşı olmuştur.

Ailenin şüphesiz en meşhur üyesi, tarihçimizin babası Hamza Bey'di.¹⁸ Antalya Subaşı olan babasının ölümünden (1421)

15 "Murâd II" (H. İncelik) *İslâm Ansiklopedisi*, v. 8, 598-601.

16 H. İncelik, *Fâtih Devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, 37-53.

17 Age., 60.

18 Bu Hamza aynı dönemde yaşamış diğer Hamza'larla karıştırılmıştır. Dukas (yayına hazırlayan V. Grecu, Bükreş, 1958, Fihrist: *Chamza*) onun hatalı olarak Bâyezid Paşa'nın kardeşi Hamza'yla aynı kişi olduğunu zannetmiştir. Aynı hata H. Hüsameddin'de de tekrar etmektedir (c. III, 203). Ali Ziya Topaç,

haberdar olduğu zaman Karahisar Subaşı'sı'ydı ve Antalya, Teke ve Karaman beylerinin müşterek hücumuyla tehdit edilmekteydi.¹⁹ Hamza, Karamanoğlu Mehmed Bey ve Hamidoğlu 'Osmân Çelebi'nin Antalya kuşatmasındaki (Eylül 1422-Şubat 1423) müşterek hücumlarını bertaraf ettiğinde, devrinin en kabiliyetli askerî liderlerinden biri hâline gelmiştir. Bu başarısından sonra resmen Teke Sancağı'nın beyliğine tayin edilmiştir (1423). Kısa bir süre içinde Uruc'un vefatından sonra (1424 kışı yahut 1425 ilkbaharı) Anadolu Beylerbeyliği'ne terfi ettirilmiş ve Osmanlı idaresinin Anadolu'daki en tehlikeli düşmanı Cüneyd'in dengi olduğunu ispat etmiştir. Hamza onu bertaraf etmiş ve İzmir ve eski Aydın topraklarını yeniden Osmanlı himayesine katmıştır (1425).²⁰ Ayrıca uzun süren Selanik kuşatmasının da 1430'da başarıya ulaşmasında mühim bir rol oynamıştır. Bursa'da ikamet edip Anadolu'nun işlerinden mesul olduğundan, Bertrandon de la Broquière tarafından 1432 "le plus grand gouverneur du Turcq" [En büyük Türk beyi] diye tarif edilmiştir.²¹ Hamza Bey Bursa'da hayır müesseselerinden müteşekkil en büyük külliyelerden birini yaptırmıştır.²² Caminin avlusunda üç muhteşem türbe

(*Hamza Beg Tarihi*, Bursa, 1949) eserinde bizim Hamzamızla Bâyezid Paşa'nın 1400'lerde faaliyet gösteren kardeşini ve Vlad Dracul'un 1461'de öldürdüğü Hamza Bey'i karıştırmıştır.

- 19 *Anonim Tarihler*'de (yayına hazırlayan F. Giese, 60) geçen kısım şöyledir: "... Antaliya içinde Sultân Mehmed dedesi kullarından bir benâm kişi var idi Firûz Beğ dirlerdi. Sultân Mehmed Antaliya'nun beğliğini ana virmişdi. Ol vakt ki Sultân Mehmed vefât itdi ol dahi anda vefât itdi (Mayıs 1421). Bir oğlı var idi Hamza Beğ dirlerdi Karahisar'a subaşıydı. Gördi kim atası öldi, Karahisar'ı bir âdemine ısmarladi. Kendi vardı Antaliya'ya girdi."
- 20 Bkz. "Murad II," *İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, 601-602. Tarihler için: F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, c. II, Paris ve Hague, 1959, no. 1949, 1980.
- 21 *Voyage d'outremer*, yayına hazırlayan Ch. Schefer, 1892, 127.
- 22 Külliye aslen bir cami, bir medrese ve bir zaviyeden meydana gelmişti. Medresenin sadece duvarların bir kısmı geriye kalmıştır. Külliye'nin şu anki yeri için bkz.: Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa, 1950, 36. Külliye dolayısıyla etrafındaki mahalleye *Hamza Bey Mahallesi* adı verilmiştir.

vardır: Hamza Bey'in, karısının²³ ve Kara Mustafâ Paşa'nın torununun türbeleri. Tursun Bey'in mezarı Hamza Bey'in türbesindeki on üç mezardan biri olmalıdır.

1473'te Divân-ı Humâyûn'da üçüncü vezir olan (Mahmûd ve Gedik Ahmed'den sonra)²⁴ Mustafâ Paşa yahut Kara Mustafâ Paşa, Fâtih Mehmed'in tam itimadına sahip olmuştur. 1477'de Amasya'da Bâyezîd (daha sonra II. Bâyezîd) hakkında tahkikat yapma vazifesini almış²⁵ ve 1478'de Bâyezîd'in lalası olmuştur. Bu vazifesiyle ve daha sonra Bâyezîd'in damadı olarak, padişahın en yakın ve en çok güvendiği adamı hâline gelmiştir. Bâyezîd'in tahta çıktığı esnada ikinci veziri olarak Gedik Ahmed'in diktatörce gücüne karşı yapılan mücadeleyi yürütmüş; fakat rakipleri neticede onu idam ettirmişlerdir.²⁶ Aile yine daima Anadolu'da olmak üzere, önemli mevkileri tutmuştur. Mustafâ Paşa'nın oğlu Mehmed Bey 1503'te Hudâvendigâr Sancağı'nın beyiydi ve II. Bâyezîd'in bir diğer kızıyla evliydi.²⁷ Böylece, Fîrûz Bey ailesi, Timurtaş ailesiyle beraber Anadolu'da mühim bir mevkii elinde tutmuştur.

23 Hamza Bey, 830'da (başlangıcı 02.11.1426) Teke Hanedanı'ndan 'Osman Çelebi'nin kız kardeşiyle evlenmiştir (Sa'de'd-din, *Tâcu't-Tevârih*, I, İstanbul, 1279 H., 231). Caminin yanındaki türbe, kendi mezarından başka iki mezara daha ev sahipliği yapmaktadır. 1432'de Broquière (a.g.e.) onunla Şam'dan dönen hac alayında karşılaşmıştır. Bu hanımın Tursun Bey'in annesi olması kuvvetle muhtemeldir.

24 Neşri, a.g.e., 208.

25 H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. III, İstanbul, 1927, 231; Topkapı Sarayı Arşivleri'ndeki evrak (no. 6366) bu bilgiyi teyit etmektedir.

26 D. da Lezze, *Historia Turchesca*, yayına hazırlayan, I. Ursu, *Bükreş*, 1910, 180; H. Hüsameddin, a.g.e., 235; Solakzâde, *Târih*, İstanbul, 1297, 873; 'Âşık Paşazâde, yayına hazırlayan, N. Atsız, İstanbul, 1947, 243.

27 Bkz. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul, 1952, 474'teki belge. Mustafa Paşa ve karısı II. Bâyezîd'in kızı Hadice Sultan'ın Bursa yakınlarındaki Kükürtlü-Karamustafa termal hamamlarında büyük bir mülkleri vardı. Hadice Sultan'ın Kükürtlü'nün kısa bir süre önce tamir edilen türbesi, Bursa'daki en azametli abidelerinden biridir. İçinde on bir mezar mevcuttur. Mustafa Paşa burada bir cami, medrese ve hamam yaptırmıştır (bkz. A. Z. Topaç, a.g.e.) Bugün sadece hamam, Karamustafa Kaplıcası (eski ismiyle Akça Hamam) ayakta. Mustafa Paşa'nın türbesi Hamza Bey Camii'nin avlusundadır.

Hamza Bey'in oğlu Tursun, belli ki 1426'dan kısa bir süre sonra, bu tanınmış ailenin bir ferdi olarak dünyaya gelmiştir.²⁸ Tursun Bursa'ya çekildiği 1488 senesinden sonra yazdığı eserinde kırk sene kamu hizmetinde bulunduğundan bahsetmektedir. Bursa Kadı Sicillerinde “mevlânâ” diye anıldığına göre, medrese tahsili görmüş olmalıdır. Bir beylerbeyinin oğlu olarak, kendisine Osmanlı nizamına göre tîmâr veya ze'amet ile beraber bey unvanı verilmiş olmalıdır. Ancak, bir sipâhînin taşradaki hayatını beğenmemiş ve “Bursa Sancak Beyi amcası Cübbe ‘Alî Bey’in yanına giderek o şehirde iyi bir hayatın tadını çıkarmıştır” (metin s. 60). Tarihinde ayrıca kamu hizmetinde çalışmak ve devletin kademelerinde kırk yıl boyunca devrinin büyük adamlarıyla beraber “bilgelik ve doğruluk”la ilerlemenin imtiyazını yaşadığını söylemiştir. On altıncı yüzyılın meşhur tarihçileri Selânîkî ve ‘Âlî gibi, Tursun Bey de kâtiplik mesleğinin maliye şubesinde uzmandı ve *il-yazıcılığı*, *Divân Kâtipliği*, *Anadolu Defterdârlığı*, *Anadolu Defter-Kethudâlığı* ve nihayet İstanbul'da *Divân-ı Humâyûn*'da *Defterdârlık* yapmıştı.

Tursun Bey, medrese eğitiminin bir neticesi olarak, bir münşînin vazifelerinin yerine getirmek için gereken bütün kabiliyet ve bilgilere sahipti. Münşî rütbesine ulaşmak kâtiplik mesleğindeki en yüksek başarıydı.²⁹ Tursun Bey tarihinde, Türkçe, Arapça ve Farsçanın yanında edebî sanatların inceliklerine dair bilgisini ve bir münşînin bütün kabiliyetleri hakkındaki ustalığını ortaya koymaktadır. Dahası, İslâm'a dair siyaset ve devlet idaresinin nazariye ve kaidelerine tam aşinalığı tarihinin giriş kısmında belli olmaktadır (metin, s. 11-31). Tursun Bey, 1456'da İstanbul'daki Bizans evlerinin tahrir heyetinde görev yaptıktan sonra,³⁰ eyaletlerde farklı işlerde yer almıştır. Tursun Bey, yine II. Mehmed'in

28 Annesi şayet ‘Osmân Çelebi’nin kızıysa, 23. nota bakınız. Tursun 1444'te alt kademede bir kâtipti.

29 *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki “Reisü'l-Küttâb” makaleme bakınız.

30 H. İnalcık “The Policy of Mehmed II...,” *Dumbarton Oaks Papers* c. 23-24 (1969-70), 231-249.

idaresi altında İshâk Çelebi, Sasa Bey oğlu Çalab-verdi ve Kula Subaşı İlyas Bey'le beraber *yaya* ve *müsellem* birliklerinin tahririne katılmıştır.³¹ Tursun Bey zamanında bir *yazıcı* olarak tanınmıştır. İl-yazıcılığı görevi zor bir iş olduğundan bunlar en bilgili ve en güvenilir şahıslar arasından seçilmişlerdir.³²

Tursun Bey'in kâtiplik mesleğindeki ilk mühim mevkii Sadrazam Mahmûd Paşa'nın altındaki *divân kâtipliği*ydi. Tursun, Mahmûd Paşa'nın altında on iki yıl hizmet ettiğini ve bu sürenin hayatının en mutlu zamanı olduğunu söylemiştir (metin, s. 23). Mahmûd Paşa'nın birinci vezirliği on iki yıl sürdüğüne göre, Tursun'un da bu sürede aralıksız hizmette bulunduğu bilgisi çıkarılabilir. Tursun velinimet ve hâmisî Mahmûd Paşa çok sıkı saygı bağlarıyla bağlıydı. Tursun, Mahmûd Paşa'nın ölümünden uzun bir süre sonra yazılmış tarihinde dahi üstadının kararlarını akla-maya ve bilgeliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Tursun bu yüzden, bazı tarihî tasvirlerinde haklı olarak yandaşlıkla itham edilebilir. Bir örnek Eğriboz'un (Euboea) fethinin tasviridir; burada Rum Mehmed'in başarılarını hiçbir surette takdir etmemiş ve bu seferdeki Osmanlı başarısını sadece Mahmûd Paşa'ya bağlamıştır (metin, s. 139-143).

Tursun Bey tarihini yazmak hususunda mühim kararlar alındığı esnada *Divân*'da kâtip olarak bulunması ve mühim olaylara birinci elden tanıklık etmesi dolayısıyla talihlidir. Mevki sayesinde Mahmûd Paşa'nın seferleri esnasında harp meclislerinde bulunmuş ve bu meclislerde yapılan tartışmaları ve ele alınan bakış açılarını bizim için kaydetmiştir. (Örneğin, bkz. metin s. 88, 118). Tursun Bey büyük olasılıkla Mahmûd Paşa'nın hizmetine 1456-1457 yıllarında amcasıyla İstanbul'daki evlerin tahririni bitirdikten sonra girmiş olmalıdır. Bundan önce, 1452'de Rumeli Hisarı inşa edilirken II. Mehmed'in ordusunda ve 1453'te İstanbul'un kuşatmasına katılmıştı. II. Mehmed, şehri ele geçirdikten

31 "Tursun Beg ve İshâk Çelebi ve Sasa Beg oğlu Çalab-verdi ve Kula Subaşı İlyas Beg yazdıkları yayanın ve müsellem defteri" (Bursa, Sicil no. A 4/4, 135b, 884 H.).

32 Bkz. H. İncalcık, *Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, Giriş, xiii-xiv.

sonra Ayasofya'yı ilk kez ziyaret ettiğinde onunla beraberdi ve Fâtih'in o vesileyle söylediği Hakânî'nin meşhur beytini kelimesi kelimesine kayıt altına aldı (metin, s. 57). Tursun Bey'in Belgrad Seferi hakkında verdiği tafsilatlı bilgilere (s. 70-75) bakıldığında, padişaha bu seferde de eşlik etmiş gibi gözükmektedir. Mahmûd Paşa'nın hizmetine dahil olduktan sonra, üstadının katıldığı bütün seferlerde her zaman onun yanında bulunmuştur. Tarihindeki mühim ayrıntılar sayesinde Mahmûd Paşa'nın Sırbistan seferinde onunla beraber olduğunu kesin olarak biliyoruz. Kastamonu Seferi'nde Mahmûd Paşa'nın *Divân Kâtibi* olarak, İsmâ'il Bey'i teslim olmaya davet eden mektubu yazan odur (metin, s. 98-99). 1462 yılının yazındaki Eflak Seferi'nde orduyla beraberdi ve Midilli (Lesbos) Adası'nın zaptından sonra ganimetten şahsî payı olarak hissesine üç köle düşmüştü (metin, s. 112). Yine aynı şekilde, Bosna Seferi'nde padişahın ordusunda Mahmûd Paşa'yla beraberdi (metin, s. 113-122). Mahmûd Paşa padişah tarafından Sokol ve Klivaç üzerine gönderildiğinde Tursun da ona eşlik etmişti (metin, s. 119).

Tursun, 1463'te yine Mahmûd Paşa ile beraber Venediklilere karşı Mora Seferi'ne katıldı. Düşmanın kaçması üzerine, Mahmûd, padişaha zaferin haberini vermesi için Tursun'u bir ulak olarak gönderdi. Tursun, o esnada ordunun geri kalanıyla Mora'ya doğru ilerlemekte olan padişahla İzdin'de (Zituni) karşılaştı. İkinci vezir İshâk Paşa tarafından derhâl padişahın huzuruna çıkarıldı ve getirdiği haberi verdi. Ordudaki herkes pek memnun oldu. Padişah ve hükûmet mensuplarının tamamı güzel haberi getiren Tursun Bey'e hediyeler verdi. Para ve kıymetli mallardan o kadar fazla hediye almıştı ki tarihine yazarken bile şu yorumda bulunmuştu:

Bundan sonra hiçbir zaman fakirlikten şikâyet etmemeye yemin ettim ama şimdi ileri yaşımda yeminimi bozmaya mecbur ediliyorum (metin, s. 125).

1464 yılının yazında Mahmûd Paşa Bosna'da Macarların üzerine hücum ettiğinde onunla beraberdi. Macarlar geri çekildikten sonra Tursun ve Mihal-oğlu İskender Bey İzvornik'teki (Zvornik)

karargâhın iaşesiyle görevlendirildi. Tursun 1466 ve 1467'de padişah ve sadrazamla beraber birinci ve ikinci Arnavutluk Seferlerine katıldı. Tarihçimize göre, padişah bu seferlerde Arnavutları teslim olmaya mecbur etmek için bilhassa pek acımasız davranmıştır (metin, s. 134-138). Temmuz 1468'de Tursun Bey'in hâmisî Mahmûd Paşa görevinden azledildi. Tursun, Mahmûd Paşa ve rakiplerinin padişahın gözüne girmek için yaptıkları şiddetli mücadele hakkında bilgi vermektedir. Mahmûd 1458'de Sırbistan'a karşı seferdeyken, Defterdâr Ditrik Sinân'ın saraydaki tesiri padişahla Mora Seferi'ne katılmış olması itibariyle artmıştı (metin, s. 91-92). Mahmûd Paşa ile Ditrik Sinân arasındaki rekabet, Sinân'ın azli ve neticede ölümüyle neticelenmiştir. Daha sonra, Karaman'daki gelişmeler siyasi ehemmiyete vardığında, Anadolu işleriyle alakalı uzmanlık ve tecrübeye sahip yeni bir hizip padişahın danışmanı olarak tesir elde etmiştir. Siyasetteki bu merkez değişimini bir neticesi olarak, İshâk, Rum Mehmed ve Gedik Ahmed Paşa artık öne çıkmışlar ve peşi sıra sadrazamlığa yükselmişlerdir. Tursun Bey tarihinde bu şahısları hiç de olumlu şekilde ele almamıştır. Diğer yandan, Gedik Ahmed Paşa'nın rakibi Karamânî Nişancı Mehmed Paşa'yı methetmektedir (metin, s. 172). Tursun Bey'in Mehmed Paşa'yla arasının iyi olması mümkündür zira, onun gibi, Mehmed Paşa da Türk kökenli bir münşidir. Tursun Bey, bu dönemde maliye şubesinin basamaklarını hızlı bir şekilde tırmanmıştır ve Mahmûd Paşa 1473'te ikinci kez sadrazam olarak atandığında Tursun Bey yine onun hizmetindeydi.

Hâss Murâd Paşa'nın vefatıyla sonuçlanan Uzun Hasan'a karşı yapılmış seferi ele alışında hâlâ hâmisini aklamaya çalışır (metin, s. 53). Tursun Bey Mahmûd Paşa'nın idamından bahis dahi etmez. Padişahın Allah'ın rehberliği ve ilhamıyla hareket ettiğini söyleyerek, padişahı tenkit etmekten sakınır. Yine de Fâtih'in aşırı öfkesi (metin, s. 24-25) ve fevriliğine (s. 74, 153) dair umumî kanaatleri dile getirmekte tereddüt etmez. Dahası, Tursun tarihinde, Mahmûd'un askerî kumandan veya devlet adamı olarak kararlarında nasıl her zaman haklı olduğunu ortaya

koymaya uğraşır. Tursun Mahmûd'un bütün devletle alakalı ve şahsî işlerinde ona yakın bir yardımcı rolü oynayarak faal şekilde hizmette bulunmuştur. Bir şair ve edebiyat adamı olarak Mahmûd Paşa'nın mevcut siyaset, edebiyat ve diğer fikre dair konuların tartışıldığı hususî meclislerinde hazır bulunmuştur (metin, s. 23-28). Bu meclislerin birinde, ince zekâsı ve mizah anlayışıyla tanınan şair Hayâtî, Tursun Bey'e sataşan bir mısra söylemiştir. Sehî'nin *Heşt Behişt*'indeki³³ hikâyeye göre, Tursun bu hakareti hiç unutmamış ve daha sonra Hayâtî'nin idam edilmesinden mesul tutulmuştur. Tursun Bey 1474'ten sonra, *Divân*'danın yüksek rütbeli bir mensubu olarak bizzat kendisinin yürüttüğü seferlerde padişaha eşlik etmiştir. Boğdan Seferi'ne (Yaz 1476), Macarlara karşı yapılan sefere (Kış 1476) ve Arnavutluk'taki sefere katılmış olmanın neticesinde, Tursun Bey bu seferler hakkında enteresan ve esaslı bilgiler verecek bir mevkidedir. Fakat paşaların idaresinde ve padişahın katılmadığı seferlerde bulunmadığı aşikârdır. Bunun neticesinde, Karaman'daki hadiseler (1468-1474), Kırım Seferi (1475), İnebahtı Kuşatması (1477) ve Rodos'la Otranto'ya yapılan seferler (1480) hakkındaki bilgileri kısıtlıdır ve tarihinde bu seferleri kısa ve umumî hususiyetleriyle ele almıştır.

Tarihinde kendisinin söylediğine göre, Tursun Bey kırk yıllık kamu hizmetinden sonra belli ki emekli olmuş ve ilmiye müessesesinin mensuplarına has emeklilik ödemesini almıştır.³⁴ Tarihini yazmakla meşgul olduğu esnada Tursun Bey Bursa'da yaşamaktaydı ve ismi Bursa Kadı Sicillerinde çeşitli muamelelerle alakalı 889/ 1484, 892/ 1487 ve 896/ 1491 senelerinde çok defa geçmektedir. 25 Cemâziyü'l-âhir 889/ 20 Temmuz 1484 tarihli bir kayıtta, şimdi yaşlı ve saygıdeğer bir adam olan tarihimizin yazarı "iftihâru'l-a'yân Tursun Beg bn. Hamza Beg" olarak anılmaktadır. Bursa Kadı Sicillerindeki kayıtlardan bir diğerinde Tursun Bey'in karısının Balaban Paşa'nın kızı Selçuk Hatun

33 Basılı edisyon, İstanbul, 1325 H., 70.

34 Bkz. Ârif'in metin (s. 8, 10), "*vazîfe ve idrâr*".

olduğunu öğreniyoruz.³⁵ Yine Bursa Kadı Sicillerinden Tursun Bey'in Mâhrû ve Fahru'n-nisâ isminde iki kızının olduğunu öğreniyoruz. Kayıtların birisinde (Sicil no. A 8/8, s. 79b) Tursun Bey'in amcası Cübbe 'Alî'nin Bursa'daki vakıf mallarının *mütevelli* olduğunu öğreniyoruz. Cemâziyü'l-evvel 896 (başlangıcı 12.03.1491) tarihli başka bir kayıttan (Sicil no. A 8/8, s. 62b) Tursun Bey'in evini sattığını öğreniyoruz. Tursun Bey'in tarihini 1488'de Bursa'da yazmaya başlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu tarihte çok büyük ihtimalle altmış yaşının üstündeydi. Ölüm tarihi bilinmemektedir.

Tursun Bey'in Eseri

Tursun eserine *Târîh-i Ebû'l-Feth* ismini vermiştir (s. 11). O da İdrîs-i Bidlîsî, Celâlzâde Mustafâ, Selânîkî ve 'Âlî gibi diğer birçok Osmanlı tarihçisi gibi devletin kâtiplik sınıfına (*kuttâb*) mensup bir tarihçiydi. Bu tarihçilerin çoğu ayrıca *kâtib-i tedbîr*³⁶ diye bilinen, kâtiplik mesleğinin en yüksek mertebesinde mensupları olarak, siyasetin tespit edilip yazılmasından mesul bütün devlet adamlarıyla yakın ilişkiler içerisindeydiler. Devlet işlerinin iyi şekilde idaresinde başkalarına yaptıkları yardımcılığa dair tecrübelerini kayda geçirmeyi tarihçilik vazifelerinin bir parçası olarak kabul ederlerdi. Devlet kâtipleri, umumî devlet yazışmaları olan *inşâ*'da uzmanlaşanlar ve maliye şubesinde uzmanlaşanlar olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmışlardı. Tursun

35 Balaban Bey (Paşa) 829 H. (başlangıcı 13.11.1425) tarihinde, Hamza Bey Anadolu Beylerbeyi'yken Menteşe Sancak Beyi tayin edilmiştir (Âşık Paşazâde, 167; Neşri, 157; Wittek, *a.g.e.*, 100). Balaban Bey Selanik Kuşatması'na katılmış (Iorga, *GOR*, I, 402), Gelibolu Sancak Beyliği yapmış (*mülknâmesinin* tarihi 1 Muharrem 840/ 16 Ağustos 1436'dır, Topkapı Sarayı Arşivleri, Sinân Paşa evrakı, no. 156; Gelibolu'da inşa ettirdiği medrese ve hamamına dair *vakfiyesinin* tarihi 846'dır (başlangıcı 12.05.1442, T. Gökbilgin, *a.g.e.*, 216), 1439'da Tokat Sancak Beyi olmuş (Neşri, 168; H. Hüsameddin, *a.g.e.*, 216), 850'de (başlangıcı 29.03.1446) Edirne'de ölmüş ve Edirne'de yaptırdığı camisinin avlusuna defnedilmiştir (vakıfları için bkz. T. Gökbilgin, *a.g.e.*, 63, 223-224).

36 "Reisü'l-Küttâb" *İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, 677.

Bey, Selânîkî ve Âlî gibi ikinci kategoriye mensuptu. Tarihinin tamamında maliye kâtipliği mesleğindeki bilgisini ve ünsiyetini gösteren işaretler mevcuttur. Bu hususta fetih ve genişlemenin maddi kıymetine dair tavrı bilhassa dikkate değerdir. Fethi devlet gelirlerinin arttırabileceği bir usul olarak görmektedir (metin, s. 22, 25, 68, 89-100, 113, 117, 121, 138, 166). Tursun Bey eserinin geçmişte ne olduğunun bir kaydı, idarecilerin ve devlet adamların devlet işlerinin muntazam şekilde yönetilmesi için bir rehber ve yardımcı olmasını amaçlamıştır. Nasihatnâme edebî türünün ana çizgisini takip etmiş ve bu türün eserlerinin siyaset teorisine yaklaşımlarını benimsemiştir. Sultanın adaleti ve *re'âyân*ın korunması ihtiyacına siyasî istikrarın temeli olarak çok önem vermiştir. Tarihi boyunca savaş meclislerinde alınan kararlar ve yapılan usul tartışmaları bahislerinde, hangi kararların bilgece ve doğru ve hangilerinin yanlış ve zararlı olduğuna dair fikirlerini beyan etmiştir.

Tursun'un tarihinin bütüne hâkim olan bir esas tema vardır: Bu da devletin ve toplumun iyi nizamının bir sultanın varlığına ayrılmaz surette bağlanmış olduğu telakkisidir. Tarihin yazıldığı zaman, Osmanlı toplumundaki herkes II. Mehmed'in ölümünden sonra patlak veren iç savaşın yıkıcı tesirleri altındaydı. O esnada Avrupa'ya sığınmış olan Cem Sultan'ın tahtta hak iddia etmek için döneceği ve iç savaşın yeniden alevleneceği korkusu her tarafa yayılmıştı (metin, bilhassa s. 7-31, 175-184, 198). Osmanlı Devleti'nin refahından endişe eden bütün bu şahıslarla aynı duyguyu paylaşan Tursun, Bâyezîd'in tahta sağlam şekilde yerleşmesini arzu etmiş ve tarihinde de bu hususu vurgulamıştır. Uzun giriş kısmı muhakkak ki bu gayeyle yazılmıştır.

Tursun aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin II. Mehmed'in fetihleri vasıtasıyla İslam dünyasının en güçlü ve en saygıdeğer devleti hâline geldiğinin farkında olduğunu ifade etmeyi ihmal etmemiştir. II. Bâyezîd Osmanlı Hanedanı'nın İran ve Mısır'daki diğer Müsliman hanedanlara üstünlüğünü gösteren bir Osmanlı

tarihinin yazılmasını istemiştir.³⁷ Tam Tursun'un tarihini yazdığı dönemde, Osmanlılarla II. Bâyezîd'in aleyhinde Cem Sultan ve Karamanoğullarına arka çıkan ve yardım eden Memluklar arasında şiddetli bir ihtilaf ortaya çıkmıştır. Tursun Bey pek yakından bildiği Mehmed'in hükümdarlığına dair bir tarih yazma ve yeni Sultan Bâyezîd'e sunma fikrine muhtemelen bu ortamda kapılmıştır. Tursun Memluk aleyhtarı hislerini tarihinde açık olarak dile getirmiştir.³⁸

Tursun ayrıca girişinde (metin, s. 9-10) Mehmed'in devrinin bir tarihini meydana getirmenin Mehmed'in kendisine gösterdiği cömertliğe karşı minnettarlık borcu olduğuna telmihte bulunmaktadır. Fakat tarihini yazdığından dolayı II. Bâyezîd'den bir ödül beklediğini açık olarak beyan etmiştir. Metin boyunca münasip yerlerde kendi fakirliğine ve Sultan Bâyezîd'in cömertliğine atıflar yapmıştır (metin, s. 8, 22, 125, 159, 179). Tursun ayrıca Mehmed'in devrinin tarihini yazarak Mehmed'in genç halefinin tarihinin temelini meydana getirdiğini söylemektedir (metin, s. 179). Aslına bakılırsa, Tursun Bey *Târih-i Ebû'l-Feth*'te 1488'e kadar Bâyezîd devrinin olaylarını ele almıştır. Şayet ömrü vefa ederse tarihine devam etme arzusunda olduğunu da ifade etmiştir (metin, s. 198).

Tursun'un tarih yazıcılığı usulü ve tarih yorumlaması tarzı hususunda, Tursun İslamiyet inancına sıkı şekilde bağlıdır; yani, yazarımıza göre tarihin akışı Tanrı'nın takdirine göre önceden belirlenmiştir. Böylece, padişah hangi tasarıya niyetlenirse niyetlensin, bunun neticesi bu takdire bağlıdır ve bütün teşebbüslerinden padişaha başarı Tanrı'nın arka çıkışı ve desteği (*te'yîd*) sayesinde bahşedilmiştir (metin s. 15, 160, 170, 181, 189-190, 198).

Osmanlı Devleti ve ondan önceki İslam devletlerinde, resmî devlet belgelerine ve bilhassa padişaha sunulan ve padişahın cevaplarını içeren *telhîsâta* dayalı resmî yahut yarı resmî bir tarih

37 *Historians of the Middle East*, yayına hazırlayanlar B. Lewis ve P. Holt, Londra, 1962, 164.

38 Ârif'in metni, 183. 192-197: "*ki kulın olsa câ'iz Mısra sultân,*" (metin, 189). Mehmed'in son seferinin Memlukluları yıkmak üzere yapıldığına dair bilgiye referans için bkz. 171-172.

yazıcılığı ekolü mevcuttur.³⁹ Bu ekolün mensubu tarihçilerin yazdığı tarihler ayrıntılı ve tam kapsamlıdır; tasvir edilen olaylar ve onların gerçekleşme tarihleri hakkında çoğunlukla kesin ve doğru bilgiler verirler. Diğer yandan, başka bir tarih yazıcılığı ekolü, resmî belgelerden tarihçilerin kendi hatıraları ve tecrübelerine dayalı olan şahsî tarihlerde kendini gösterir. Tursun Bey'in tarihi bu ikinci kategoriye aittir. O, girişinde (metin, s. 11) kendi bizzat gördüğü yahut o esnada hakkında yaygın umumî bilgiye sahip olduğu (*beyn en-nâs tevâtür ile sâbit*) olaylar hakkındaki bilgileri kullanarak tarihini yazdığını beyan etmiştir. Bu sebeple, kronoloji ve tasvir ettiği olayların kahramanlarına dair çok sayıda hata bulunmaktadır. Yazar tarafından şahsen görülmemiş birçok mühim olay mevcuttur ve dolayısıyla eserinde bunlardan bahsedilmeden geçilmiştir. Eserinin II. Mehmed devrinin tam ve kapsamlı bir tarihi olmaktan uzak olduğu muhakkaktır. Bu eserin önemi onun tam olmasından değil de; kırk yıl boyunca devletin en yüksek dairelerinde hizmet etmiş, etkili şahıslara ve devrin karar alıcılarına yakın olmuş bir adamın, Tursun Bey'in şahsî hatıralarına dayalı olmasından kaynaklanmaktadır. *Târih-i Ebû'l-Feth* böylece Osmanlı idareci sınıfının tavırlarının, onların dahilî siyaset mücadelelerinin, savaş meclislerinin hususiyet ve içeriklerinin, mahrem yapısı sebebiyle resmî ve yarı resmî tarihler vasıtasıyla ele alınması pek de müsait olmayan Osmanlı toplumu ve kültürünün veçhelerinin tahkiki için birinci elden kaynak vasfı teşkil etmektedir. Tursun'un eseri ayrıca II. Mehmed ve Mahmûd Paşa'nın şahsiyetlerinin yanında devrin en mühim dahilî ve haricî mesele ve sorunlarının içeriden bir gözlemci tarafından ele alınışı için en güvenilir kaynaklardan biridir. Bu surette, Fâtih'in imparatorluğunu kurarken topçuluğa verdiği esas kıymet Tursun Bey'in tarihinde somut olarak teyit edilmiş bir husustur. Bu eserin II. Mehmed devrine dair en mühim Osmanlı kaynağı olduğuna dair hiçbir şekilde şüphe yoktur.

39 Bu tarih yazıcılığı ekolünün örnekleri Memluklarda İbn Tagribirdi ve Osmanlılarda Fındıklılı Silâhdâr Mehmed Ağadır.

Diğer münşîlerin çoğu gibi, Tursun Bey de bir şairdi. Tarihinin dört bir yanına serpiştirilmiş mısra ve beyitler onun şiir sanatındaki takdire şayan kabiliyetinin kâfi delilini ortaya koymaktadır. 1476 kış seferinden sonra Edirne'ye dönüşünde II. Mehmed'e sunduğu şiir nedeniyle ona samur bir kürk, bir hilat ve nakit olarak 2000 *akça* hediye edilmiştir (metin, s. 165-166). O ayrıca 1484'te ilk seferinden dönen II. Bâyezîd'in Akkirman ve Kili'yi fethini tebrik eden bir mısra yazmıştır (metin, s. 189-190).

Tursun Bey'in tarihi o esnada Osmanlı devlet dairelerinde gelişmekte olan resmî ve edebî nesir usulüne göre yazılmıştır;⁴⁰ bu sebeple on beşinci yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığının ilk ve en mühim örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Bu şatafatlı edebî *inşâ*' dili II. Murâd devirlerinde Fars misallerini taklit etme temeline göre gelişmiş gözükmemektedir;⁴¹ bu yüzden de Türkçenin yapısına iyi şekilde dâhil edilememiş ve kullanımlarıyla sağlam surette dile yerleşmemiş çok sayıda kaidesizlik ihtiva etmektedir. *Târîh-i Ebû'l-Feth*'in sonraki nesillerin Osmanlı tarihçileri arasında yaygın bir hâle gelmemesinin sebebi belki de budur.

Bu eser yine de Kemâl Paşazâde'nin tarihinde II. Mehmed devrini ele alan kısmı meydana getirirken kullandığı en temel kaynaklardan biridir. İdrîs-i Bidlisî ve Sa'de'd-dîn'se belli ki Tursun'un eserinin varlığından haberdar olmamışlardır.

40 "Hilye-i inşâ ile mütezeyyin bir sûret tasvîr ve takrir edem" (s. 10).

41 Fars misallerinin bu açık taklidinin örnekleri *Menâhicü'l-Inşâ*'da kolaylıkla bulunabilir (yayına hazırlayan Şinasi Tekin, Cambridge, Mass., 1973).

XIV

OSMANLI İPEK TİCARETİ, MADENCİLİK VE ZİRAATİNDE YÜK (HİML)

Pazar resimlerinin tespitinde ve madencilik ve ziraî vergilendirme sistemlerinde yaygın bir biçimde kullanılan *yük* veya Arapça adıyla *himl* Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en çok değişiklik gösteren ve duruma uydurulmuş ölçülerden biri idi.¹ Genel olarak bakıldığında bu kelime nakliye için bağlanmış çok çeşitli emtia çıkınları için kullanılırdı. Ebadı veya ağırlığı kullanılan *yük* hayvanının tipine ve nakledilecek emtianın cinsine göre değişirdi. Bu sebepten eşek, katır, at veya deve ile nakledilmek üzere bağlanmış *yük*lerin ağırlıkları değişik olurdu. Fakat kumaş ipek veya baharat gibi yüksek değerli emtia oldukça sabit bir ağırlık veya kapasiteye uygundular ve bu sebepten standartlaşmış torba veya çuvalar kullanılır ve tek tip dara oranı uygulanırdı. Meselâ pamuk ve şapta kaide icabı % 10 dara konurdu.² Bir hayvan *yükü* 2, 4 hatta 8 ayrı çıkın veya torbadan müteşekkil olabilir ve bunlardan metinlerde birbirinin yerine geçecek şekilde *tay*, *denk*, *heybe*, *bohça*, *girâr* (*garar*, *harar*), *tagar* (*dağar*), *çuval*, *sanduk* (*sandık*), *sepet* (*sebed*) veya *tulum* denirdi. Münferit çıkınlardan çoğu kez sadece *yük* veya *himl* diye bahs olunur bu da hesaplarda karışıklığa sebep olurdu.

Yük veya akın resmî makamlarca kontrolü ve vergi alınması için uygun ve ananevî bir şekilde bağlanırdı.³ Beher ipek çıkını

1 Meselâ 1 torba baharatın tam ağırlığı ister 160 kg (Sombart), ister 200 kg (Schaube) densin hala bir anlaşmazlık kaynağı teşkil etmektedir.

2 Pegolotti, İndeks: *Tara*, 443, özellikle 307-319.

3 “Yük bağlanıp şehirden meta gitmelü olsa yükten iki akça alınur” (Bosna nizamnâmesi, 1530 tarihi: Barkan, *Kanunlar*, 399-400); Buğday belli ağırlıkta mühürlü çuvalarda nakledilirdi (Aymard, 71).

için bir bağlama ücreti (İtalyancada *legatura*) ödenirdi. Balyaların ve daraların,⁴ ebadının, ölçülerinin ve hatta şekilleri hakkındaki kaidelerin beynelmilel ticaretteki ehemmiyetinden dolayı tüccarlar ve seyyahlar için olan ortaçağ el kitaplarında bunların kesin birer tarifi bulunurdu.

Bu şekilde ağırlık veya parça başına uygulanan pazar resmi bir nevî standardizasyonun sağlanmasına sebep olurdu. Sadece nakledilecek *yükün* cinsi veya nakil şekli değil aynı zamanda birim başına hükümetin aldığı vergi de kabların standartlaştırılmış tiplerini tespit ederdi. *Baç* (transit veya pazar resmi) birim başına -çıkın, balya, *yük* vb.- alınırken gümrük vergisi değer üzerinden alınırdı. Bu sebeple emtia umumî kantarlarda tartılırdı. Anlaşmazlıkları önlemek için *kânûn-ı bac* ve *damga* bazen kullanılacak balyanın ağırlık ve ebadını belirtirdi. Belirli emtianın *kantar* veya *mizan* denen umumî tartı aletlerinde tartılmaları mecburî idi.⁵

İpek Ticaretinde *Yük*

İpek kıymetli bir mal olduğu için ipek balyalarının ağırlıklarının tespitinde birbirinden ayrı hassas ölçüler kullanılırdı. Bir ipek *yükü* ya bir deve, at veya katırın bütün *yükü* (bkz. Tablo I, 3, 4, 5, 9, 14 ve 16 nolu kalemler) veya bir parti *yükün* içerisindeki tek balya (1, 2, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 17, 18 nolu kalemler) manasına gelirdi. Kaide olarak İran'da yapılan bir ipek balyası yolda geçtiği transit merkezlerinde açılmaksızın gideceği yerlere ulaşırdı. Bu sebepten İtalya'ya varan ipek balyaları başlangıçta İran'daki

4 İtalyanca *tare*, Türkçe *tara* (*dara*) olan kelime Arapça '*tarha*'dan türemedir, (ana kütleden) atılacak şey manasına gelir.

5 *Büyük kantar* ve *küçük kantar* olmak üzere iki tür *kantar* olmasına rağmen ipek gibi kıymetli emtia için hassasiyeti daha büyük olan *mizan* denilen bir terazi kullanılır. Osmanlıların fethedilen topraklarda ticarî vergilendirmeyi basitleştirmeye çalıştıklarını hatırlamak gerekir; Meselâ Doğu Anadolu'da 1516-1540 döneminde transit harçları bahis mevzuu olduğunda at ve deve yükü arasında ayırım yapmışlar ve gümrük resmini % 5'ten % 2'ye indirmişlerdir. Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 185 (Kemah, 1516).

aynı ağırlıkta olurlardı.⁶ Gerçekte ise İran'dan ihraç edilen ipek balyasının bir standardı yoktu. Ağırlıkları hem bölgeden bölgeye hem de aynı bölge içinde değişiklik arz ederdi. Şirvan'dan gelen bir kervandaki ipeğin İstanbul bedesteninde değişik loncalar arasında taksimatını gösteren bir listeye göre balyaların ağırlığı 70 ila 90 *okka* arasında değişiyordu. Bu büyük sapma diğer kaynaklarca da teyit edilmiştir (bkz. Tablo I).

Tablo I'de aslında pek çok tip ipek balyası olduğu görülebilir: 20 kg, 34 kg, 61-68 kg ve 90'la 115 arasında değişen daha büyükleri. Bir *yük* takriben 20 kiloluk 8 küçük bohçadan müteşekkilen tek bir ipek balyası 115 kilo bile gelebilirdi. Belli bir dönem için bile varlığı tespit edilebilecek standart bir ipek balyası yoktur. Bir ölçme tespitinde kullanılacak en iyi metod belki de her seferinde hangi tip *yük* hayvanın kullanıldığını bulmaktır.

Tablo I

İpek balyası veya yükü (*yük, himl*, boğça veya ferde)

	Yer ve tarih	Balya veya yükün orijinal birimin ağırlığı	Kg	Kaynak
1	İran ve Cenova, 1340	1 <i>fardelio</i> = 252 Cenova libresi ⁷	79.821	Pegolotti, 300.
2	Azak (Tana), 1542	1 <i>fardello</i>	79	Berindei –Veinstein, "La Tana", 125.
3	İran, 15. yy	2 <i>somze</i>	301.230	Hinz'de bahsolunan G. Barbaro, 15.
4	İran (ve Mardin), 1518	1 <i>yük</i> = 8 <i>boğça</i> = 32 <i>batman</i> = 126,4 <i>okka</i> (1 <i>boğça</i> = 15,8 <i>okka</i>) ⁸	162.144 20.268	Barkan, <i>Kanunlar</i> , 159; Hinz, 14.

6 Lucca'daki ticaret sarayının kapısının üstüne kazılan ipek *torsello* veya *fortello* için bkz. F. Edler de Rover "The Beginnings and the Commercial Aspects of the Luccese Silk Industry," *Ciba Review*, 2909; *fardello* kelimesi Osmanlı Türkçesinde *felarda* veya *felar* (küçük balya) şeklinde görülür (bkz. N. Beldiceanu, *Actes*, I, 177). Pegolotti İran'ın çeşitli yörelerindeki ipek balyalarının dara ağırlıklarının listesini vermiştir (s. 300).

7 Ceneviz "une livre sottile" si 317,75 gr.'dı: bkz. Balard, *Genes*, I, 52

8 "Harir yükü gelip gitse 1 yükü 8 boğça imiş ve her boğçası 4'er harman imiş ve her harman, 1.580 dirhem imiş." (bkz. Barkan, *Kanunlar*, 159; Hinz, 14).

5	Bursa, takriben 1484	1 at yükü = 71,4 men. ⁹	214.200	Bursa Sicil, A 4/4.
6	Bursa, 1485	1 himl = 405 lidre ¹⁰	115.860	Bursa Sicil, A 4/4; <i>Belgeler</i> , doküman 123.
7	Bursa, 1485	1 'idl = 176 lidre	68.000	Yukarıda adı geçen yer, Doküman 156.
8	Bursa, takriben 1490	1 yük = 90 lidre	34.635	Bursa Sicil, A 8/8.
9	Bursa, 1621	1 himl = 500 lidre	176.380	Dalsar, 289.
10	Erzincan, 1516	1 yük = 10 batman = 19,200 dirhem	61.574	Barkan, <i>Kanunlar</i> , 182.
11	Bursa, 1526	1 yük = 208 lidre	79.000	Dalsar, 212, no 132.
12	Bursa, 1775	1 balya = 170 İngiliz paundu	110.000	İssawi, <i>Turkey</i> , 254.
13	İstanbul, 1600	1 ferde = 70-90 okka	89.796 -115.432 arası	BA, M.M. 3693/3-11.
14	Bursa, 1620	1 himl = 550 lidre	209.551	Dalsar, 289.
15	İran, takriben 1600	1 ipek balyası = 300 libre <i>sostile</i>	90.000	Sella, " <i>Commerci</i> ", 111.
16	İran, 17. yy.	1 büyük balya = 408 Hollanda (Felemenk) paundu	201.552	Minolsky Le Brun'da zikredilen, Le Brun, 20.
17	İran (Gence), 1727	1 <i>divani himle</i> = 48 okka	61.547	Barkan, <i>Kanunlar</i> , 182; Hinz, 36.
18	İran, Bursa, 1500	1 <i>tenbelid</i> (<i>tanbelid</i>) ¹¹ = "yarım at yükü" = 300 lidre	96.210	Bursa Sicil

İpek balyaları uzun yolculuklar için itina ile hazırlanırlardı. Ham ipek önce *telise* denilen bir çuvala sarılır sonra sıkıca bağlanırdı. 1526 tarihli bir Osmanlı vesikasından alınan yukarıdaki tasvir,¹² 14. yy'da Lucca'daki tüccarlar sarayının kapısının üstüne

- 9 Bursa mahkeme sicili (Bursa Sicili, A, 8/8, 16v) 1484 Şubat'ında Tebriz'den Bursa'ya 1.000 men ipek nakli için 6.000 akçaya 14 at kiralandığı bilgisini vermektedir. Başka bir seferde 400 men için ipek nakli için 6 at kiralanmıştır; men için bkz. Hinz, 18-19.
- 10 1500 yılı civarında 1 Osmanlı ipek lidresi 100 veya 120 dirhemdi.
- 11 Bursa kadısı sicilinde 1 tüccarın elinde "18 yük 2 *tenbelid* ve 8 boğça" ipek bulunduğu bahsetmektedir (bkz. Tablo I-18). Böylece bu üçü üç değişik tip çıkını kastediyordu. Boğça en küçük birim olduğuna göre (takriben sadece 20 kg) tenbelid, bununla yük arasında olmalıdır. Tenbelid "yarım at yükü" olarak belirlenmiştir (Steingass, 327). Pagolotti'de ve Bursa mahkeme sicillerinde yer alan 79-80 kg'lık balyan 1 at yükünün 2 balyasından biri olabilir. 1 at yükü toplam ağırlığı 162,144 kg olan 8 boğça da olabilir ki bu tamamen iki büyük balyaya eşittir.
- 12 Bkz. Dalsar, 212 (doküman 132).

oyulmuş olan “*torsello*” veya “*fardello*”ya uymaktadır.¹³ Bir ipek balyasının *telise* ve ipinden mürekkep darası 6,3 *lidre* veya 2,425 kg olarak hesaplanmıştır ki bu da net ağırlığın takriben % 3’üdür. Anlaşıldığına göre balyalama metodları ve malzemeleri ve daranın uygulama şekli ortaçağ boyunca pek değişikliğe uğramamıştır.¹⁴ Bu hususta İtalya şark usulünü takip etmiştir. 1340’larda yazan Pegolotti kıymetli emtianın bir *sacco di canavaccio* (çadır bezi), *corda* (ip) ve bir *scarpigliera* (dış örtü) ile sarıldığını anlatmaktadır.¹⁵ Pegolotti *sacco di canavaccio* ve *sacco di giania* (*ginya*, *gina* veya *agina* olarak da yazılır) arasında ayırım yapmaktadır. Sonuncunun tasviri (naşirin notu s. 307 no 1’e bakın) Arapların *telise*, *tillis* tarifine “*palmiye yaprağının liflerinden örülmüş*” çuval uymaktadır. Türkiye’de *telise* (Türkçesi “*tilis*” dir) genellikle kendirden¹⁶ yapılır.

Madencilikte Yük-Kabal Sistemi

Ekserisi Osmanlı öncesi metinlere dayanan ve doğası gereği muhafazakâr olan madencilik hakkındaki Osmanlı düzenlemeleri Sırbistan ve Bosna’da Osmanlı öncesi ağırlık ve ölçüler için önemli bir kaynaktır. İncelemeleri mahallî ağırlık ve ölçülerle ilgili Osmanlı siyasetinin müşahedesi bakımından özellikle ilgi çekicidir. 893-1488 tarihli Navabirdi (Novobrd) madencilik nizamnamesinden önemli bir pasaj aşağıda yer almaktadır.¹⁷

“Maden kuyusunda yapılan kazı damara ulaştığı ve cevher çıkarılmaya başlandığı zaman “alâ kalite cevherin *şihsesi* (şihte)”¹⁸ [Bir

13 Bkz. *Ciba Review*, 80, 2909.

14 Değişik balyaların daraları Pegolotti’de verilmiştir, 307-38; “*tare di seta*” için bkz. 300.

15 Yukarıda a.g.y., 108, 308.

16 Son zamanlara kadar Kastamonu’da (Kuzey Anadolu, evvelce İran’la yakın münasebet içindeydi) pamuk balyası benzer şekilde yapılır: pamuk önce “*tiliz*”e sarılır, mesela gevşek örülmüş kenevir dokuma sonra ipele sıkıca bağlanır, nihayet sağlam bir çuvala konur ve yine ipele bağlanır.

17 Kanun, Beldiceanu’daki taksimin, *Reg. Min.*, 348-49.

18 Eski bir nizamnamede “*şihse*” veya “*şihta*” olarak yazılmıştır. (Beldiceanu,

cevher *yükü*] 10 *lidre* [gümüşe] adi kalitesi 5 *lidreye* ve kötü kalitesi 1 veya 2 *lidreye* satılır. 1 *şihse* cevher 120 *verkçeye*, 1 *verkçe* de 5 *ilrvlagi* (?) eşittir. Her *lidreye* 276 *akça* olarak değer biçilir. Bu kadim zamanlardan beri geçerli olan bir kaidedir. Aynı zamanda her *lidre* 12 *ünkeye* eşittir ve her *ünkeye* de 23 *akça* değer biçilir bu teyid edilmiş kanundur. 1 *ünke* 6 *miskal*dir.”

Bu nizamnamede şu husus da yer almaktadır.¹⁹ “Yıkanmış ve temizlenmiş birinci kalite cevherin 40 *himl*inden 20 *lidre* kadar ham gümüş, adi kalitesinden 12 *lidre* ve kötü kalitesinden 5 veya 6 *lidre* ham gümüş elde edilir.”

N. Beldiceanu’nun *şihseyi* 20 *himle* eş değerdeki hesabı²⁰ arıtılmış cevherin (1 *şihse* için 10 *lidre* gümüş) satış değerine ve gümüşün gerçek arıtım miktarına (20 *himl* yıkanmış ve temizlenmiş cevherden 10 *lidre* gümüş) dayanmaktadır. Bu hipotez iki varsayıma dayanmaktadır. Birincisi madenden çıkarılan cevherin, “*yıkanmış ve temizlenmiş cevher olarak teşhisi*” ve ikincisi de ham cevherin satış fiyatının içindeki gerçek gümüş miktarına aynısı olarak kabul edilmesidir. Bu varsayımlar Beldiceanu tarafından belgelenendirilmemiştir.

1 *şihsenin* 20 *himl* olduğu hususunda Beldiceanu ile hemfikir olsak bile onun *himl* hesaplaması (onda *haml* diye geçer) nizamnamelerle teyid edilememiştir. *Haml* 4 *kayl* veya *kile* veya 4 *kabal* (*kıbul*) olarak belirtilmiştir.²¹ İlkinisi esas alırsak *kayl* veya *kile* Beldiceanu tarafından 20 *okka* (veya 25.650 kg) çeken Standard Osmanlı *kilesi* olarak kabul edilmiştir. İkinci durumda ise 2 *kabal* 19 *okka* ve 135 *dirheme* (veya 24.894 kg) eşdeğer olarak kabul edilmiştir ki bu da 1536 tarihli bir Kratove maden kanununda

yukarıda a.g.y., 362), Skariç, 21 ve Anhegger, 284, 400 ile mukayese ediniz. Aslı Almanca “*Schicht*” (tabaka) olan *şihse* aynı zamanda bir maden ocağının 64 payından 16 payı manasına gelmektedir (Beldiceanu, *Reg. Min.*, 304, karşılaştır *Kanun*, Djurjev, I, 94).

19 *Kanun*, Beldiceanu’daki faksimile, *Reg. Min.*, 351.

20 Yukarıda a.g.y.

21 Örnek için bkz. Spaho, 7-28. Almanca tercümesi Anhegger, II, 231’de

tarif edilmiştir.²² Böylece şayet 1 *kile* 20 *okka* çeken standart bir Osmanlı *kilesi* olarak yorumlanırsa Beldiceanu 1 *himl*in 102.624 kg olduğu sonucuna varmaktadır. Özellikle mahallî ölçüm sistemleri bahis mevzuu olduğu zaman *kayl*, *kaylçe* veya *kile* veya *himl* bazen Osmanlılar tarafından ölçü veya yükün genel manasında kullanılmış yahut da sadece mahallî ölçülere atıfta bulunulmuştur. Bu makalede *kayl* veya *kile* ve *himl*in Sırlar'ın *kabalı* ve diğer ölçüler için kullanıldığı gösterilecektir.

Osmanlı nizamnamelerinde *kabal* bazan *himl* (veya yükün) yerine kullanılmıştır. Bazen 1 *himl* 4 *kabala* eşit olarak tarif edilmiştir. Bu takdirde *himl* daha büyük bir mahallî ölçüye atıfta bulunmaktadır. Gerçekten de Kratova mıntıkasındaki bir madende mahallî sistem şu şekilde de tarif olunmuştur:²³ “Mezkûr madende *kabal* “*kıbıl*” 19 *okka* veya 135 *dirhem* olarak kabul edilmiştir. Bu *kabalların* dördü 1 *himl* (Anhegger'de *haml*) etmekte ve 3 *himl* de 1 *hice* teşkil etmektedir (*hice için bkz. infra*). Bu kabul edilmiş ve teyid edilmiş olan kaidedir.” Saf cevherin ölçümünde kullanılan ve 4 *kabal* veya 99.576 kg gelen mahallî bir birimin yerine geçen mahallî bir *himl* vardır artık elimizde. Sonuç olarak Beldiceanu'nun *şihseyi* 20 *okka* çeken Osmanlı *kilesi* esas alınarak hesap etmesi kabul edilemez. Aslında da Osmanlılar tarafından daha evvelce saf cevher bahsinde olduğu gibi mahallî bir ölçüm sistemine uyulmuştur.

1536 yıllarında maden sahalarında yapılan araştırmaları esas alan bir Osmanlı nizamnamesine²⁴ göre *cetvirnik* denen (Sırpa-Hırvatça'da kelime manası 1 çeyrek) mahallî “*kilenin*” 4 “*kapa*”dan ve her *kapanın* da 8 “*kutla*”dan ibaret olduğu kararlaştırılmıştır.²⁵ Metindeki Osmanlı açıklamalarında *kapa okka*

22 Spaho, 37, Almanca tercümesi Anhegger, II, 239'da.

23 25 Muharrem 943/14 Temmuz 1536 tarihli Kratova madeni kanunu Spaho 37'de yayınlanmıştır. Almanca tercümesi Anhegger, II, 213'de.

24 Spaho, 11. Almanca tercümesi Anhegger, II, 231.

25 Latince “*cappa*”: Anhegger, II, 231, 404; “*Coppo*”: Aguila'da bir hububat ölçüsü (Pegolotti-Evans 113², 167, 176); “*kutla*” (Bulgarca): ½ Şinik (3,207

olarak, *kutla* da *kadeh* olarak belirtilmiştir. “Her 4 *kile* 1 *himly* yapar ve her 2 *kile* de yarım *himl* yapar ki buna da *polovaç* denir.” (*polovac*, Sırp Hırvatça’da *poloviça*, yarım demektir, Anhegger, II, 404).

Aşağıda bütün mahallî sistem Osmanlı terimleriyle ifade edilmiştir.

Tablo II

	kabal	polovaç	çetvornik	kapa	kutla
<i>kutla (kadeh)</i>				1	
<i>kapa (okka)</i>				1	8
<i>Çetvornik (kile)</i>			1	4	32
<i>Polovaç (1/2 himl)</i>		1	2	8	64
<i>Kabal (himl)</i>	1	2	4	64	128

Burada Osmanlı terimlerinin mahallî ağırlık sistemininkilere eşdeğer olarak kullanıldıkları aşîkârdır. Burada *kile* sadece 4 *okka* olarak gösterilmiştir. Osmanlı hacim ölçüsü olan *kadeh* veya *kâse*, 20 *okka* gelen *kilenin* % 2’sidir veya 1 *kadeh* 160 *dirhem* (buğdaya) eşittir. Fakat burada 1 *okka* veya *kapa*, 8 *kadeh* veya *kutla*ya eşdeğer olarak gösterilmiştir ki bunun manası 1 *okkanın* 1.280 *dirheme* eşit olmasıdır. Şayet tabelamızdaki en küçük bir birim olan *kutla*-nın gerçeklerde tam tamına bir Osmanlı *kadehi* veya 160 *dirhem* olduğunu kabul edersek aşağıdaki eşdeğerlikleri buluruz.

kg)lik bir hububat ölçüsü; Anadolu Türkçesinde *kutla* (*İstanbul*, İzmir, Bursa, Edirne, Çanakkale) tahtadan yapılma 12 *okkalık* (15,393 kg) bir hububat ölçüsü. (Tietze, “Slav, Lehnwörter in der Türkischen Volks sprache,” *Oriens*, X, 20). Yumanca “*hotili*” 12. yy’la ait bir metinde bahs olunmuştur (Schilbach, 119), 0.302 *librelik* bir hacim ölçüsü idi; Modern Yunanca’da (Makedonya) 11 *okka* civarında: *Kabal*, Osmanlı Türkçesi’nde aynı zamanda *kıbıl*, *kıbul* veya *kabav (kabao)* (Skariç, 10; Anhegger, 401). Bugün Anadolu’da (Erzincan) *kobul*, *büyük bir ihtimalle Rumca “hovelson”* (bkz. Schilbach, 155); 107,944 *litrelik* bir hububat hacim ölçüsü (Selanik) olan *kabal* anlaşıldığına göre Ortaçağ’da çok yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Rastlandığı diller Bulgarca (*kobel*: A. Tietze, y.a.g.y), İtalyanca (Pegolotti: *cubello*, *copello*, *capiello*, hububat ölçümünde kullanılan “*kova*”), Macarca (16. yy’da Estergon “*köböl*”ü=4 *fertali* ya da *lakat*, bkz. *Magyar Gazdasagtörteneti Szemle*, c. I, 1894, 107) ve Almanca (*kübel*), ayrıca bkz. *infra*.

Tablo III

1 <i>kutla</i> = 1 <i>kadeh</i> = 160 <i>dirhem</i> = 513,12 gr.
1 <i>kapa</i> = 8x0,513 = 4,104 kg
1 <i>çetvirmik</i> = 4x4,104 = 16,416 kg
1 <i>polovaç</i> = 2x16,416 = 32,832 kg
1 <i>himl (kabal)</i> = 2x32,832 = 65,664 kg

Aynı yörede her maden *kuyusunun* (veya *çah*) 64, 66 veya 68 satış hissesine bölündüğüne ve sahiplerinin masraflarla elde edilen cevheri sahip oldukları hisse adedine göre pay ettiklerine işaret etmek gerekir.²⁶ Maden cevheri 2x4x8 tarzındaki ölçüm sistemine göre hisse sahipleri arasında kolaylıkla pay edilebiliyordu. En büyük birim olan *himl* veya *kabal* 2x64 = 128 *kutla*dır.

Diğer taraftan ise İzvornik (Zvornik) maden sahasındaki vergilemede tahıl ölçüğünün birimi olarak kullanılan *kile* 1508 nizamnamesine göre,²⁷ resmen 33 Osmanlı *okkası* olarak tespit edilmişti ve her *himl* 4 *kile* veya 132 Osmanlı *okkası* = 109 kg'dan müteşekkildir. Burada yarım *himl* (66 *okka*) madencilik nizamnamesindeki *himle* eşitti.

Kısacası bu bölgede Osmanlı *kilesinin* 20 *okka* gelen Osmanlı ölçüsü yerine değil de tahıl ve maden cevherinin ölçümünde kullanılan mahallî standard hacim ölçüsünü işaret ettiği aşîkârdır.

Böylece 1 *kutla* = 160 *dirhem* ve 1 *himl* = 65,664 kg esasına dayanan Tablo II gerçek durumu yansıtabilir.

Osmanlı nizamnameleri *kabalı* “bir hayvan yükü cevher” (Anhegger, II, 286) ve *hiyeça* (hiççe) “iki bargir çektiği cevher yükü” (Skariç, 10) olarak tayin eder. Madencilikte kullanılan bu ağırlık ölçülerinin bu yöredeki *yük* hayvanlarının özellikle atların kapasitesine isnad ettiğine hiç şüphe yoktur (bkz. Tablo IIIa).

26 Bkz. Anhegger, II, 228; Beldiceanu, *Reg. Min.*, 86; 4, 8, 32, 64 tarzındaki bölüm cihanşumüldür; bu şekildeki bölüşme eski çağlardan beri Akdeniz ülkelerinde kontratlarda toprak ürünlerinde mallarda ve gemilerde kullanılmıştır.

27 Djurjev, I, 99.

Diğer taraftan ise *hiyeça* (*hiççe*) aynı Osmanlı kaynaklarında “*bir sanduk ölçü*” olarak tarif edilmiştir (Djurdjev, I, 95). Çok büyük miktarlardaki inşaat kumunu tepesi ve tabanı açık büyük sandıklarda ölçmek âdeti Türkiye’de halen vardır.

Baktria (Asya) devesi 1 hecinden daha fazla *yük* taşır ve Anadolu’da da değişik *yük* taşıma kapasitesi olan melez develer vardı. Fakat genel olarak 1 atın 1 eşeğin 2 misli, 1 devenin ise 1 atın 2 misli *yük* taşıdığı kabul edilmiştir. Bu Osmanlı nizamnamelelerinde müteakıl *yüklere* uygulanan Pazar *bacları* ile teyid edilmiştir. Buna göre her deve *yükü* için 4 *akça*, her at *yükü* için 2 *akça* ve her eşek *yükü* için 1 *akça bac* ödenirdi.

Sırbistan’daki maden sahalarında cevher çıkarma işinde yerli madenciler çalıştırıldıkları için mahallî terminoloji ve aletler kullanılmaya devam ederken Osmanlı memurlarının doğrudan kontrolü altındaki rafineriler ve darphanelerde Osmanlı teknik terminolojisi ve ağırlıklar ve ölçüler kullanılmıştır. İlginç bir misal olarak darphanede gümüş ölçmekte kullanılan mahallî bir ölçü olan *pintar* yerini 893/1488’de Osmanlı *dirhemine* bırakmıştır. Srebreniça darphanesinde darphaneden sorumlu olan Osmanlı memuruna (sahibü’l-ayar) teslim edilirken gümüş tartmakta mahallî ölçü olarak *pintar* kullanılırdı.²⁸ 1 *pintar*ın 1.150 Osmanlı *dirhemi* geldiği kabul edilirdi. 904/1498’de hükümet müfettişi sahibü’l-ayarı kullandığı iki *pintar*ın resmî ölçüden 12 şer *dirhem* daha ağır olduklarını başkaca iki *pintar*ın bunlardan 11’er *dirhem* daha ağır olduklarını fark etmiş. Sahibü’l-ayar gümüşü madencilerden *pintar*la alıp darphaneye *dirhemle* teslim ettiğinden her 1.150 *dirhem* gümüşten 11 veya 12 *dirhemi* zimmetine geçiriyordu. Müfettişin raporundan merkezî hükümetin Srebreniça sahibü’l-ayarı’na mahallî *pintar*ları almak üzere payitahtta damgalanmış mirî *dirhemler* gönderildiğini öğreniyoruz.

28 N. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Maden Hukuku ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar,” *Tarih Vesikaları*, XII, 1943, 420-23; Anhegger, I, 62-63.

Tablo IIIa
Yük hayvanlarının çektiği ağırlıklar

	Deve	At	Katır	Epekl
R. Bulliet	500-550 libre (226-269 kg)			
13. yy., Hinz 13, 14				100 <i>man</i> = 83,3 kg
1484, Bursa sicil		214 kg ipek		
16. yy., Güçer	200 <i>okka</i> (256 kg)			
19. yy., Chesney, I.	500-600 libre			
1584	(244-293 kg)			
17. yy., P. Mason, I. 421	2 balya = 552 libre (270 kg)			
17. yy., Tavernier	6-700 Fransız libresi (293-242 kg)			
16-17. yy., İran, Steensgaard, 31	36 <i>men-i şah</i> veya 200 kg			
19. yy., O. Kurmuş, 70	250-450 kg			
1846 Konsolosluk raporu, Issawi, 177	240 <i>okka</i> (307 kg)	120 <i>okka</i> (153 kg)		60 <i>okka</i> (76,868 kg)
1863 Konsolosluk raporu, Issawi, Türkiye, 177.	560 libre (253 kg)	364 libre (164 kg)	420 libre (190 kg)	168 libre (76 kg) veya 252 libre (114 kg)
1870 A & B, 64, 341	2 <i>yük</i> = 6 CWTS (taş <i>yükü</i>) (314 kg)	2 <i>yük</i> = 3,5 CWTS (taş <i>yükü</i>) (157 kg)	2 <i>yük</i> = 35 CWTS (taş <i>yükü</i>) 157 kg	2 <i>yük</i> = 1 3/4 CWTS (taş <i>yükü</i>) (135 kg)

Madencilik sahasında uygulanan Osmanlı ağırlık ölçüleri bakımından R. Anhegger²⁹ ve N. Beldiceanu,³⁰ Osmanlı madencilik nizamnameleri hakkındaki yayınlarında *lidre* ile *lodranın* Osmanlı metrolojisinde farklı ölçü birimleri olmadığı görüşündedirler (bkz. Tablo IIİb). Aslında ise Osmanlı *lidresi* ipek ve

29 Bkz. c. I, 70-71, not 33 ve 34 ve c. II, Sicill, 409, 421; Sadece *lodradan* bahs olunmuştur.

30 *Reg. Min.*, 279-307; *Glosaire*, Djurjev 200'de *ledra* olarak okunur.

gümüş gibi kıymetli emtia için kullanılan bir standart ölçü iken *lodra* bakır demir ve kalay gibi nispeten daha ağır ve ucuz malların ölçümünde kullanılan kantarın bir parçasıydı.

II. Bayezid döneminin madencilik nizamnamelerindeki ifadeleri mukayese eden (Kanunname, Paris, no 85, varak 257 ve 267) Beldiceanu 1 *lodra* gümüşün 115 *dirhem* veya 368,805 gr. geldiği sonucuna varmaktadır (1 *dirhem* = 3,207 gr).³¹ Fakat bu dönemde bu ağırlıktan bir *lidre* ve *lorda* bilinmemektedir. Burada ortaya çıkan soru *lidre*'nin Osmanlı öncesi mahallî bir *lidra* (*lidre*) olup olmadığıdır.

Novobrdon nizamnamesinde yer alan 1 *lodranın* 12 *onkiye* eşit olduğu ifadesini kullanan Beldiceanu 1 *onkinin* = $115/12=9,58$ *dirhem* veya 30,73 gr. olduğunu bulmuştur.³² Aynı nizamnamede ayrıca 1 *onkinin* (ünke) 6 *miskala* eşit olduğu belirtilmektedir. Böylece Beldiceanu'ya göre 1 *miskal*=115 *dirhem* (1 *lidre*)=1,59 *dirhem*dir. Fakat bütün diğer Osmanlı kaynakları Standard *miskalî* 96 *şa'ir* (dane) ve 1,5 *dirhem* olarak, *lidreyi* 100 *dirhem* olarak ve *lodrayı* 176 *dirhem* olarak tanımlamaktadır (sadece Halil *lidrenin* 120 *dirheme* eşit olduğunu yazmaktadır).³³

Bir sonuca varmak için maden sahalarındaki *kile*, *himl* ve *okkada* olduğu gibi 115 *dirhem* veya 368,805 gr. gelen *lidrenin* Osmanlı öncesi mahallî bir *lidre* olduğunu öne sürmek mümkündür (ne gariptir ki Torino *librası* 368,91 gr. gelmektedir ve biz Osmanlıların fethinden önce İtalyanların Sırp gümüşünü ithal ettiklerini biliyoruz).³⁴

31 s. 294: *Lodra*.

32 Kanun, Beldiceanu 349'daki faksimile metni, tercümesi 233'de "*Kâlhâne* (dökümlhane) resmi her 114 *dirhem için 1 akşadır*," y.a.g.y., 351.

33 Bkz. *Turcica*, XIV, 324.

34 Ronald E. Zupko, *British Weights and Measures*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1977, 188, Cirković 74-77 ile mukayese edin.

Tablo IIIb

Sırbistan Maden Sahalarında Kullanılan Osmanlı Menşeli Ağırlık ve Ölçüler

	Eş değerdeki Osmanlı ölçüsü	Ne tartımında kullanıldığı	Kaynak
<i>Dirhem</i>	(54 <i>şâ'ir</i>)	gümüş ve altın	Anhegger, Beldiceanu=index.
<i>Miskal</i>	(96 <i>şâ'ir</i>)	altın	Anhegger, Beldiceanu=index.
<i>Ünke (onki, onca)</i>	6 <i>miskal</i>	özellikle altın	Beldiceanu, 233, 349.
<i>Lidre</i>	120 ya da 100 <i>dirhem</i>	ham ipek	Beldiceanu, age, doküman: s. 328. krş. <i>Turrica XIV</i> , s. 328.
<i>Lidre</i>	12 <i>ünke</i> = 72 <i>miskal</i> veya 115 <i>dirhem</i>	gümüş	Beldiceanu, 233, 294, 295, 297, 349'da metin.
<i>Çeki</i>	100 <i>dirhem</i>	gümüş	Anhegger, I, 71.
<i>Çeki</i>	250 <i>okka</i>	odun, taş	yukarıda adı geçen yer.
<i>Lodra</i>	176 <i>dirhem</i>	bakır	Anhegger, indeks 415.
<i>Okka</i>	400 <i>dirhem</i>	Standard ağırlık	
<i>Kantar</i>	100 <i>lodra</i>	kurşun	Anhegger, II, 232.
<i>İstanbul kilesi</i>	20 <i>okka</i>	tahıl, maden cevheri	Anhegger, indeks 414.
<i>Himl (yük)</i>	4 <i>kile</i> = 32 <i>lodra</i>		bkz. infra.
<i>Himl (yük)</i>	mahalli ölçüler	maden cevheri, kömür, kum, değişik yükler	bkz. infra.
<i>Hegbe (Heybe)</i>	çift gözlü eyer torbası		
<i>Bilek (Bileg)</i>			Beldiceanu, indeks 398.
<i>Zira'</i>	100 <i>parmak</i>		Anhegger, II, 232, 241, 111, 486.
<i>Parmak</i>			Beldiceanu, age., 358, takriben 1390 tarihi.
<i>Tonluk</i>	1 elbiselik kumaş		
<i>Kulaç</i>	= 1 Alman <i>Lachter</i> (<i>Klafter</i>)=1,71 metre		Beldiceanu, 300.
<i>Tekne</i>	kap	tuz	Anhegger, I. 45.
<i>Karın</i>		iç yağı, şarap	tulum.

Zirai Vergilendirmede Kullanılan *Yük-Kabal (Lukno)* Sistemi

Maden sahalarında uygulanan *yük-kabal* sistemi, anlaşıldığına göre, Sırbistan'da kullanılan genel metrolojik sistemidir. Ve kendisinden önceki Roma Bizans metrolojisiyle ilgisi vardır.³⁵ Dr. Duşanka Boyaniç derinlemesine bir araştırmayla bu mevzuya bazı önemli açıklamalar getirmiştir.³⁶ O Sırp çarı Duşan'ın kanunnâmesine göre bir *baştinaya* sahip her köylünün yılda bir devlete veya onun taşradaki askerî temsilcisine "*vergi*" vermesi gerektiğini işaret etmiştir. Bu "*vergi*" ya bir ölçü (*kabal*) buğday şeklinde veya onun eşdeğerinde nakit olarak ödeniyordu. Dr. Boyaniç bunun ağırlığının 15-16 kg olduğunu ve nakit eşdeğerinin de 1 altına eşit olan 12 *dinar* olarak tespit edildiğini ilave etmektedir. O ayrıca bunun aslında eski Sırp malî sistemiyle ilgili olduğuna ve bu sistemin temel özelliklerinin Osmanlı idaresi altında devam ettiğine işaret etmektedir. *Kabal* ortaçağ Sırp ağırlık sisteminde 12 *kabal*-lık 12'li sistemin bir parçası olarak belirlenmiştir. Daha büyük bir ölçü olan *krina* ise 2,12 *kabal*dır. *Kabal* sistemi Osmanlı hâkimiyeti altında zirai vergilendirmede kullanılmıştır (bkz. ilave 2). Fakat bir ölçü hububat için eş anlamlı mahallî bir birim olan *lukno* (Osmanlı Türkçesi ile *lukna*) daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır.³⁷ Biz *kabal* teriminin ve sisteminin Osmanlı idaresi altında Bosna ve Yukarı Sırbistan'ın muhafazakâr madencilik nizamnamelerinde daha mükemmel bir şekilde kullanıldığını göstermeye

35 *Fragments d'un recensement collectif et d'un recensement détaillé du Sandjak de Vidin dans la seconde moitié du XV siècle*, Belgrad-Istorijiski Institut, 1973 (Sırpça), özetini Fransızca, 182-183; Bizans metrolojisiyle münasebeti için yukarıda dipnot 24'e bakın.

36 Yukarıda zikrolunan, 182; M. Vlajinac, *Wörterbuch unserer alten Masse und Gewichte*, 4 cilt, Belgrad, 1961-64 (Sırpça)'dan faydalanmam mümkün olmadı.

37 "Dans le système serbe des mesures du blé on utilisait les appellations de *lukno* et de *kaba* pour les mêmes mesures de blé" (Bojanic, yukarıda a.g.y. 183), Osmanlılar zamanında *kabal* vergilendirme sisteminde hububat ölçüsü olarak kullanılmaya devam etmiştir. (bkz. Ek. II.).

çalıştık.³⁸ *Lukno* sisteminde 1 *lukno* buğday 2 *poluk niceden* meydana geliyordu (1348'de bu belgelenmiştir). Sistemde 12 *lukno* ve 24 *lukno* buğdaya tekabül eden daha büyük birimler mevcuttur ve bunlar ziraî vergi sistemine yakinen bağlıydılar.³⁹ Eski Osmanlı defterlerinde *lukna* terimine rastlarken daha sonrakilerde bu *kile* veya *yük* (*himl*) olarak değişmiştir.

Köylülerin vergilendirilmesiyle ilgili olarak *lukno*, *kile* veya *yük* (*himl*)le ilgili olarak Osmanlı hukukî metinlerini bir inceleyelim.⁴⁰

Tuna boyundaki Aşağı Sırbistan doğrudan Osmanlı idaresi altına oldukça geç girmiştir (Önce kısa bir süre 1439 ile 1444 arasındaki kısa bir dönem ve nihayet 1459'da). Osmanlılar genellikle fethedilmiş bir ülkeyi kendilerine bağlarken ölçü sistemlerinin de dâhil olduğu fetih öncesi mahallî kanun ve âdetlerin muhafaza edildiği bir geçiş dönemine izin verirlerdi. Onlar bu siyaseti Eflaklılar, derbendciler (dağ geçitlerinin muhafızları) ve madenciler gibi devlete verdikleri belli hizmetin karşılığında özel bir statüden faydalanan gruplara daha uzun bir süre daha fazla bir has görüşle uygulamışlardır.

872/1467 tarihli bir Osmanlı tapu defterindeki bir kayıt *luknanın* tarifini şu şekilde yapmaktadır.⁴¹

Bu metin sicildeki nizamların detaylarını vermektedir (Braniçevo sancağının).

Bu sancağın ölçüsü mahallî terminolojiye göre *luknadır* ve 4 Edirne *kilesine* eşittir. Böylece 1 *lukna* buğdayın fiyatı 12 *akça* olarak hesaplanmıştır ve 1 *lukna* arpa, yulaf ve darının fiyatı 10 *akçadır* ve 1 *med şıra* (taze şarap veya şarap) 15 *akça* ve 1 çift

38 859/1455 tarihli *Defter-i Mufassal-ı Vilâyet-i Vilk*, ed. H. Hacıbegic, A. Handzic ve E. Kovaçević, Saraybosna 1972'de hububat ölçüsü daima *luknadır*.

39 Bojaniç, "Passage," 105-108; S. Çiroviç 78-82.

40 1 altın vergi veya eş değeri olan 24 gümüş sikke Akdeniz memleketlerinde temel ziraî şahıs vergisi olarak Diokletian zamanında Osmanlılara kadar süregelen bir "jugatio-capitatio"dur. Bu konu üzerine bir araştırma hazırlıyorum.

41 B.A, Maliyeden Müdevver, No. 5, bkz. Ek III.

büyükliğündeki her çiftlik,⁴² tımar sahibine 1 araba *yükü* odun ve 1 araba *yükü* saman verecektir veya onun nakdi eşdeğeri olan odun için 2 *akça*, saman için 5 *akça* verecektir. Domuz vergisi iki baş için 1 *akça*dır. Ayrıca her üç koyun için 1 *akça* bunu almaya hakkı olan kişiye ödenecektir. Geriye kalan ürünler için rüsum ve *salarlıklar* alışlagelmiş âdetlere göre hesaplanıp kaydedilecektir. Toplam meblağlar da buna göre sicile kaydedilecektir.

Sicilde ise rüsumlar genellikle *lukna* olarak bazen de *kabal* olarak yer almaktadır.

Vilk sancağının Yukarı Sırbistan Evail-i Receb 859 (Haziran 1455) tarihli daha eski “*detaylı*” bir sicilinde hububat rüsumları *lukna* olarak verilirken şarap *çoborla* ölçülmüştür.⁴³

Osmanlı idaresi altına oldukça geç giren Kuzey Sırbistan, Bosna ve Kuzey Arnavutluk’ta mahallî ölçü sistemlerinin hemen hiç değişmediğini görüyorum. Bu bize Osmanlı idaresi altında metrolojik sistemlerin asimilasyonundaki yavaş süreci takip etme imkânını sağlamaktadır. Müşahede edildiğine göre genelde Osmanlılar, temelde eski sistemleri muhafaza etmişler ve genellikle yaptıkları tek değişiklik eski terminolojinin kendi terminolojileriyle basit bir şekilde yer değiştirmesi olmuş ve asıl ağırlıklarda ve hacimlerde ya cüzî değişiklik yapılmış veya hiç yapılmamıştır. *Kabal*, *lukno* veya *moz* yerine Osmanlı terimleri olan *himl* (*yük*) veya *kilenin* kullanılmasının modern araştırmacıları çoğu kez şaşırtması işte budur.

4, 5 ve 6 nolu tablolarda Osmanlı öncesi sistemler Osmanlı kanunnamelerinde görüldükleri şekilde tespit edilmeğe çalışılmıştır.

42 Bkz. *Turcica*, XIV (Paris 1982), 121.

43 Bkz. dipnot 37; Çobor bu seriden sıvı hacim ölçüleri bölümünde ele alınacaktır.

Tablo IV

Sırbistan, Bosna ve Arnavutluk'ta Ölçülerin Osmanlı Öncesi Sistemi

Kabal Sistemi

	Eşdeğeri	Kg	Kaynak
Hivaça (Hiçe) ⁴⁴ büyük küçük	24 <i>kabal</i> 12 <i>kabal</i>		Kanun, Djurjev neşri, 95; Skariç ve Spaho tarafından yayınlanan ve Anhegger, II, 232, 239, 276'da zikredilen belgeler; Paris no. 85, Beldiceanu'da 345'de; Bojaniç, <i>Passage</i> , 107-111.
<i>Himl</i> (maden cevheri)	4 <i>kabal</i> =77 <i>okka</i> ve 140 <i>dirhem</i>	99,576	Spaho: bkz. Anhegger, II, 239.
<i>Kabal</i> (maden cevheri)	19 <i>okka</i> ve 135 <i>dirhem</i>	24,894	Kanun, 943/536 Spaho neşri: bkz. Anhegger, II, 239, 403.
<i>Kabal</i> , küçük (hububat)	14 <i>okka</i>	15-16	Bojaniç, 182.
<i>Kabal</i> , büyük (hububat)	140 veya 144 <i>okka</i> veya "2 at yükü" maden cevheri	180-185	Bojaniç 182, 184 (hububat); Skariç, 10 (maden cevheri)

Kabal Sistemi (Kratovo)

<i>Himl</i> (<i>kabal</i> , maden cevheri)	2 <i>polovaç</i> =20.480 <i>dirhem</i>	65,664	Kanun 943/1536, Spaho edisyonu: bkz. Anhegger, II, 231.
<i>Polovaç</i>	2 <i>çetvirk</i> =10.240 <i>dirhem</i>	32,832	Terimin etimolojisi için bkz. Anhegger, I, 70-71; II, 403-4.
<i>Çetvirk</i>	4 <i>kapa</i> =5120 <i>dirhem</i>	16,416	
<i>Kapa</i>	8 kutla=1280 <i>dirhem</i>	4,104	
<i>Kutla</i>	160 <i>dirhem</i>	0,513	

Şihse (Şihra) Sistemi (Novobrd)

<i>Şihra</i> (veya <i>şihsa</i> veya <i>şihse</i>)	=120 <i>verkçe</i>	1313,280	Kanun, Paris no 85, tıpkıbasım: Beldiceanu, 348, 349. Beldiceanu'da s. 304: 1 <i>şihse</i> =20 x 102,624 kg veya 2.052,480 kg.
Verkçe	5 "ilrvlağı"	10,944	
"İrvlağı" (?)	-	2,188	1 himli <i>kabal</i> sistemindeki gibi 65.564 olarak alınmıştır.

⁴⁴ İzvornik kanununda, (Djurjev, I, 95), bunun hiyaça olarak okunması belirtilmiştir. Bu terim Trepça kanununda, (Paris No 85, 236b) "bir yük (maden) için *hyça*" olarak tarif edilmiştir (*hyça* yani *bac-ı himl*). Bac, Osmanlı uygulamasında daima yük (*himl*)e tatbik edilirdi. Bir masraf hesabında "1 *hyça kömür*" ifadesini buluyoruz (264b, Beldiceanu'da neşredilen metin, 345). "Maden 4 kısıla (*kabal*) eşit olunan ve *hyça* denilen bir kutuya doldurulurdu," olarak tarif edilmiştir (Kanun, Djurjev edisyonu, 95, 1548 tarihinde).

Tablo V

Osmanlı Öncesi Ölçü Sistemi Sırbistan, Bosna ve Arnavutluk'ta Ölçümün
Osmanlı Öncesi Sistemi

Lukna Sistemi (Sırbistan'da Hububat İçin)

	Eş değeri	Kg	Kaynak
Smederevo <i>Luknası</i>	2 Luknice=7 <i>kile</i> 140 veya 144 <i>okka</i>	186,320 veya 191,851 kg	Bojanić, 183; Mc Govan, 166.
Braničevo <i>Luknası</i> (Luknice)	6 (po)luknice=72 <i>okka</i>	93,360 (veya 234,132) kg	Bojanić, 183.
<i>Poluknice</i>	12 <i>okka</i>	15,393 kg	Bojanić, 183.

Bosna ve Hersek'de Hububat Ölçümü

Saray <i>Kilesi</i>	50, 64 veya 66 <i>okka</i> , 1565'de 60		Kanun, Djurdjev edisyonu, 35, 40, 61.
Kilis <i>Kilesi</i>	66 <i>okka</i>		Yukarıda 123'de zikredilen
İzbornik <i>Hilmi</i>	4 <i>kile</i> =132 <i>okka</i>		Yukarıda 99'da zikredilen
İzbornik <i>Kilesi</i>	33 <i>okka</i>		a.g.e.

Moz (Modius) Sistemi (Arnavutluk)⁴⁵

Muz (<i>himl</i> veya <i>yük</i>)	2 <i>karta</i> =160 <i>okka</i>	205,280	<i>Kanun</i> , Djurdjev, 182; Pula- ha, 18-22.
<i>Karta</i>	80 <i>okka</i>	102,640	Pulaha, 19; İncalcık, Arvanid, 123; Djurdjev, I, 183.
<i>Bar (hare)</i>	6 İstanbul <i>kilesi</i> =120 <i>okka</i>	153,936	bar < Arnavutça barré moz < mod < modius
<i>Himl</i>	6 İstanbul <i>kilesi</i> =120 <i>okka</i>	153,936	Kanun, Djurdjev edisyonu, 168; Pulaha, 19.
<i>İstatra</i> veya <i>Ustatra</i> ⁴⁵	400 <i>lodra</i> =176 <i>okka</i>	225,772	Trepca Kanunu, 893/1488: Paris no 85, tıpkıbasım: Beldiceanu 343; (Beldicea- nu'da s. 291, <i>İstarta</i>)

45 İstatra kelimesinin etimolojisi Roma devrine kadar uzanır: Istateri Roma İmparatorluğu'nda ağır yüklerin tartılmasında kullanılan bir kantardı: Schilbach, 183; İslâm dünyasında istâr birimi oldukça küçüktü: 1 istâr=6 3/5 dirhem (Hinz, 15); Mevkufâtı, I, 152; 6,5 dirhem. 15. yy başlarında 1 modius'ta 4 *kartes* (*karta*, *guatra*) vardı: F. Cordignano, Catesto Veneto di Skutari... I, Roma, 1942, 40; S. Pulaha 19'da zikredilmiştir; Pulaha, 21-23; Arnavutluk'ta Venedik vergi sisteminin "Osmanlı terminolojisine adapte edildiğine" inanmaktadır. 4 *sterin* (*staio*) 1 *modius* (*moggio*) yaptığını hatırlamak gerekir (bkz. aşağıda dipnot

Tablo VI
Tuz Ölçmek İçin *Sapo* ve *Muzur*

Yer ve Tarih	Osmanlı ölçüsü	Kg	Kaynak
Selanik, 1478, Tuz için Osmanlı öncesi ölçüsü	1 <i>muzur</i> = 45 <i>okka</i>	57,726	Anhegger ve İncalcık, <i>Kanun-name</i> , 34.
Silistre, 16 yy., Pirinç için	1 <i>muzur</i> =5 Silistre <i>kilesi</i> =150 <i>okka</i>	192,420	Silistre, BA, T. No. 483.
Avlonya, 1583	1 <i>muzur</i> =32 <i>okka</i>	41,049	İncalcık, <i>Arvanid</i> , 126.
İskenderiye (Arnavutluk)	1 <i>muzur</i> =50 <i>okka</i>	64,140	Pulaha, 18-21.
Ahyolu (Anchialas)	1 <i>muzur</i> =2 <i>vezne</i> =90 <i>okka</i>	115,452	Güçer, IGM, XXIII, 123.
Eflak (kaya tuzu)	1 parça=100 <i>okka</i>	128,280	BA. Mühimme 83, doküman 151.
Kefe, 1542, tuz	1 <i>sapo</i> =16 <i>keyfçe</i>	410,416	Berindei-Veinstein, Kefe, <i>Kanun</i> , 74.

İbrail, Midilli (Bytilene), Kodos, Kızılca Tuzla (Çanakkale Boğazı yakınında), Saruhan ve Ragüza'da (Dubrovnik), tuzlalarda kullanılan ölçü *kile* idi. *Mensura, mesura, misur vemusurion* bkz. Schilbach 280.

Vergi Birimi Olarak *Yük*: “Bir Ölçü Buğday ve Bir Ölçü Arpa”

“*Hane başına 1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa*” tarzındaki vergi sistemi Balkanlar'daki Osmanlı ağırlık ve ölçülerinin menşei gösteren ilgi çekici bir husustur ve aynı zamanda Osmanlı öncesi hububat vergi ölçülerinin bütün Rumeli'de kullanıldığını göstermektedir. Osmanlı tapu kayıtlarında belgelendiği üzere bir veya iki ölçü buğday ve bir veya iki ölçü arpa şeklinde aynı olarak verilen çok eski bir hububat vergisi Osmanlı vilayetlerinden Sofya, Semendire, Braniçeva, Bosna, Hersek, Arnavutluk ve Yunanistan'da devam etmiştir.

44); asıl hububat ölçüsünün dörtte biri (Pegolotti 409'daki quartiere ile mukayese ediniz) Akdeniz ülkelerinde beynelmilel hale gelmiştir (bu sonra İngiltere'de olmuştur: bkz. R. E. Zupko, British Weights, indeks: Quarter); Osmanlı hububat ölçüsü olan *kile 4 şinik*ten müteşekkildir (*shinik*).

“1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa” tarzındaki eski vergi Osmanlı idaresi altında özel bir statü tanınmış olan gruplarda daha uzun ömürlü olmuştur. Arnavutluk’ta Tepedelen ve Ohri’deki dağ geçitlerini muhafaza etmekle görevlendirilmiş köylü reaya olan *derbentçiler* bazı vergi mükellefiyetlerinden muaf olmakla beraber yine de her hane tımar sahibine 1 *kile* buğday ve 1 *kile* arpa vermekle yükümlüydü.⁴⁶ Tepedelen sicilinde bahis mevzuu *kile*-nin mahallî bir ölçü olduğu ve bir buçuk İstanbul *kilesine* eşit olduğu özellikle belirtilmiştir. Bosna ve Hersek’de de özellikle *derbentçiler* arasında 1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa tarzındaki eski âdet devam etmiştir (bkz. Tablo VII).

Tablo VII’de görüleceği üzere bu vergi ister Osmanlı öncesi ismini muhafaza etsin isterse bu takdirde sadece ölçü manasına gelen *kile* ismini almış olsun kullanılan ölçü tipine göre bölgeden bölgeye değişiklikler arz etmiş, buna *yük* veya *denk* denmiştir.

Sofya vilayeti kanunnamesine 1525’de ilave edilen bir belgeye göre⁴⁷ Sofya, Samakov, Şehirköy (Piro) ve Berkofça havalisinden bir grup gayrimüslim reaya rüsûm-ı örfiye ve *saliyeye* ilaveten tımar sahiplerine *resm-i harman* adı altında iki ölçü (*kile*) buğday ve iki ölçü arpa ödediklerinden şikâyetçi olmuşlardır. I. Süleyman 1521’de Belgrad’a müteveccihen bu yörede olduğundan reaya onun oluşundan yararlanmış ve bu verginin kaldırılması için ona başvurmuştur.⁴⁸

46 991/1583 tarihli Avlonya tahririnde (H. İncik edisyonu, *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara, T.T.K., 1954, 125) derbentlerle ilgili kanunda şöyle denmektedir: “Yetişkin erkekler *kelle başına, ispence için 10 akça ödeyeceklerdir... Evli olan erkekler 1,5 kile buğday ve 1,5 kile arpa teslim edeceklerdir- bahis mevzuu kile İstanbul kilesidir-”. İspence için bkz. Halil İncik, “Osmanlılar’da Riayet Rüşumu,” *Belleten*, XXII, Ankara, 1959, 602-608; D. Bojaniç-Lukaç, “Dela nature et de l’origine de l’ispence,” *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 68, Viyana, 1976, 9-30; Ohri Sancağı’ndaki aynı husus için bkz. Ö. Lütfi Barkan, *Kanunlar*, 294-314.*

47 Barkan, *Kanunlar*, 252.

48 Tımar sahiplerine iltimas geçmek isteyen tahrirci-müfettiş raporunda bölgenin sıradan reayasına değil sadece koyun tüccarları ve araba sürücülerine atıfta bulunmaktadır. Reaya gelip şikâyetlerini haksızlığın tashihi için son

Tablo VII

Yer ve Tarih	Vergi ve kullanılan ölçü	Kg olarak ağırlık	Kaynak
Pravadi ve Üsküdar (Bulgaristan), 1455	Beylerbeyinin tüm hububat geliri: yarı yarıya olmak üzere 15 <i>mud</i> buğday ve arpa	6.927,120	Cevdet, no 89
Semendire (Sırbıya) 1527	1 <i>yük</i> (100 <i>okka</i>) ve 1 <i>kile</i> (20 <i>okka</i>) buğday	128,289 (1 <i>yük</i>) 25,656 (1 <i>kile</i>)	Barkan, <i>Kanunlar</i> , 325-329
Mora, 1499	2 <i>star</i> ⁴⁹ buğday 2 <i>star</i> arpa	221,604 <i>libre</i> ? (buğday)	Devlet müsaderesi, Sanuto, II, 1057.
Tepedelen, 1506	1 <i>kile</i> buğday ve 1 <i>kile</i> arpa	38,484 (1 <i>kile</i>)	B.A. T.T. no 34: Derbendcilerden.
Delvine, 1506	1 <i>kile</i> buğday ve 1 <i>kile</i> arpa	?	a.g.e.: Derbendciler.
Peremedi, 1506	1 <i>denk</i> buğday ve 1 <i>denk</i> arpa	?	a.g.e.: Derbendciler.
Bosna ve Hersek, 1539	1 <i>kile</i> (66 <i>okka</i>) buğday ve 1 <i>kile</i> arpa	84,664 (1 <i>kile</i>)	Djurdjev, I, 40-50: Derbendciler.
İzbornik, 1548	2 <i>kile</i> buğday ve 2 <i>kile</i> arpa (1 <i>kile</i> =33 <i>okka</i>)	84,664 (2 <i>kile</i>)	a.g.e., 101.
Hersek, 1638, Derbendciler	2 <i>kile</i> buğday ve 2 <i>kile</i> arpa (1 <i>kile</i> = 60 <i>okka</i>)	76,968 (1 <i>kile</i>)	a.g.e., 144.
Agriboz (Euboea), 1589	1 <i>yük</i> (160 <i>okka</i>) buğday ve arpa yarı yarıya olmak üzere	205,248	Barkan, <i>Kanunlar</i> , 341-4.

Aynı yöredeki Müslüman köylüler sadece *resm-i orfiye* ve *salariyye* ödüyorlardı. Gayrimüslim reaya 2 ölçü buğday ve 2 ölçü arpadan müteşekkil ilave hububat vergisini Osmanlı öncesi devirlerde bu asıl hububat vergisi olduğundan çifte vergilendirme

merci olarak kabul edilen Sultan'a doğrudan doğruya yaptılar (bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Clacical Age*, Londra ve New York 1973, 89-93.

- 49 1 *ster* (*staio*) Venedik'te 83,31 *libre* Koron ve Modon'da ise 110,802 *libre* idi (hububat); Schilbach, 286: 2 Arles "setieri"=1 Cenova minası=107,7 *libre*; Heers, Hiccomiglio, 21; takriben 920m2 olan *stier-dönüm* 1 *stier* tohumla ekilebilen alandır: Bianchi, I, 885 "Quattro *staia* Veneti fanno un *moggio* Padovan" (Dört Venedik *staia*sı 1 Padua *moggiosu* eder) G. Boerio, 705; kelimenin etimolojisi Latince *sextarius* veya 6 da birdir (y.a.g.y), bkz. dipnot 43a-*istatra ve quarta*.

olarak yorumluyorlardı.⁵⁰ I. Süleyman adaletini gösterme kararıyla bu vergiyi kaldırdı ve gayrimüslim reayanın da *resm-i örfi* ve *salariyye* ödemelerini emretti. Fakat imparatorluk siciline resmen kaydedilmiş olan tımar gelirlerinin bu karar sonucunda önemli ölçüde azaldığını gören tımar sahipleri meseleyi 1521 yılı seferinden sonra Babıali'ye götürdüler. Sultan da eski kararını iptal etti ve bölgedeki gayrimüslim reayanın *resm-i örfi* ve *salariyye* ile veten eskiden olduğu gibi *resm-i harman* ödemelerine emretti.⁵¹ Vilayetin yeni yapılan tahririnde tahrirci bu verginin Osmanlı fethinden önceki dönemde alındığı ve çok eskiden beri yerleşmiş bir âdet olduğu yolundaki yaşlı kişilerin ifadesinin doğru olduğunu tespit edebilmiş olduğunu kaydetmiştir. Bunu belirten belgeler mahallî kadılar tarafından tanzim edilmişti. Bunun üzerine Babıali son emri tasdik etmiş böylece *resm-i harman* yeniden yürürlüğe girip yeni sicile geçirilmiştir. Bulgar çarı Samuel zamanında bile (976-1014) Bulgar köylülerinin hububat vergisi olarak 1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa verdikleri biliniyor.⁵²

Eski hububat ölçüsünün, anlaşıldığına göre, Osmanlılar tarafından iki buçuk nizamî Osmanlı İstanbul *kilesine* (20 *okka* veya 25,656kg) eşdeğerde mahallî *kile* olarak (50 *okka* ve 64,140 kg) kabul edildiğine dikkat edilmelidir. Aynı şekilde Semendire Sancağı'nda özel bir statüye sahip olan Eflaklılar, sancakbeyinin buğday ve arpa toplamasına karşı (1527) şikâyetle bulunmuşlardır.⁵³ Tahrirci raporunda sancak beyinin maiyet halkı ve hayvanları için buna ihtiyacı olduğu ve bu âdeti kaldırmanın mümkün olmadığını kaydetmiştir. Binaenaleyh tahrircinin uzlaşma teklifi uygulanmış ve buna göre her köyde her 15 hanenin 1 *yük* (5 *kile*

50 Bkz. I. Süleyman'a atfedilen *Kanunname TOEM* edisyonu, 62; ve Barkan, *Kanunlar*, 36; Ayrıca Halil İnalçık, "Süleyman the Lawgiver and Ottoman Lovo," *Archivum Ottomanicum*, I, 1969, 130-136.

51 *Salariye* veya *salarlık* hakkında y.a.g.y. 131-2; Halil İnalçık, "Adaletnameler," *Belgeler III*, 1965, 73-75.

52 C. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, 410.

53 Barkan, *Kanunlar*, 325-9'daki 937/1527 tarihli kanunlar.

veya 100 *okka*) arpa veya her üç hanenin 1 *kile* (20 *okka*) arpa ve 25 hanelik veya daha büyük her köyün 1 *kile* (20 *okka*) buğday vermesi kararlaştırılmıştır.

1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa tarzındaki verginin en eski bahsi 14. yy'a muhtemelen Bizans Trakya'sındaki Osmanlı fetihlerinin başlangıcına uzanmaktadır. Bir dağ geçidini muhafaza etmekle görevlendirilmiş Kızıldelü ailesinin⁵⁴ vakıf mezrasında her Hristiyan köylü hanesinin vakfa "1 *kile buğday ve 1 kile arpa*" vermekle yükümlü olduğu kaydedilmiştir.

II. Andrenikos tarafından yürürlüğe konan *fitokrion* namındaki Bizans vergisi "her ziraat işçisinin devlete ürününün bir kısmını aynî olarak *zeugarion* başına 6 *modioi* buğday ve 4 *madioi* arpa olarak ödenmesini öngörüyordu".⁵⁵ Manastırlar bile bu vergiden muaf değillerdi. Bu verginin *zeugarion* başına (Osmanlı *çift-hanesi*) tespit edilen miktarda aynî olarak ödeneceğine dikkat etmek gerekir. 6 Bizans "*modioi*"si (Selânik) takriben 140 kiloya veya 5,4 Osmanlı *kilesine* tekabül ediyordu.⁵⁶ Bu vergi âcil bir malî krizden dolayı yürürlüğe sokulmuştu. Ostrogorsky bunun "yeni bir vergi" olduğunu iddia etmektedir. Fakat anlaşıldığına göre bu uygulama eski idi ve aynı tür vergilendirme Bizans'ta değişik adlar altında mevcuttu.⁵⁷

54 Bkz. Ö. L. Barkan "Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi*, II, 339'da tımar olarak verilen Darabükü mezrası Kızıldelü *derbendi* civarında idi. Kızıldelü olarak da tanınan Seyid Ali Trakya'ya ilk yerleşen Türklerdendi. Bkz. I. Beldiceanu-Steinherr "La vita de Seyyid Ali Sultan," *Proceedings of the Twenty-Seventh International Congress of Orientalists*, Ann Arbor 1967, Wiesbaden 1971, 275-276; Tekke için bkz. S. Faruqi, "Agricultural Activities in a Bektashi Center: the Tekke of Kızıl Deli 1750-1830," *Südost-Forschungen*, XXXV, 1976, 69-96.

55 G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, çev. J. Hussey, Oxford 1956, 431.

56 Schilbach, I, 157; Gelibolu'da 1 *modios* 583,170 *lidre* idi: a.g.y. 153.

57 Bkz. J. Karayunnopulos "Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates," *Münih*, R. Oldenburg 1958; "Ausser-ordentliche Klassensteuern," 141-47; ayrıca Schilbadi: *modios*.

Aynî vergi olarak toplanan 1 veya 2 ölçü (*yük* veya *kile*) buğday ve 1 veya 2 ölçü arpa muazzam maiyetlerini ve hayvanlarını besleyebilmek için devlet veya askeriye'nin anlık ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir tür vergi görünümündeydi. Verginin bu özelliği Bizans ve Osmanlı uygulamalarında barizdir. Bu verginin Osmanlı kanun yapımcıları tarafından bazen *salarîyye* ile mukayese edilmesi bizim yorumumuzu teyid etmektedir. 1499'da Osmanlılar Mora'ya girdikleri zaman ordunun ihtiyacını karşılamak için her 5 haneden 1 ölçek (*ster*) buğday ve 1 ölçek arpa almışlardı.⁵⁸

58 M. Sanulo, *I Dairi*, ed. N. Barozzi ve diğerleri, II, 1057; "... *Et maneza quelli lochi com provision chedeogni 5 case fizono uno ster deformato et uno de orzo...*"; Venedik'te 1 *ster* veya *staio* buğday 83,3 litre idi (1 *moggio* de 4 *sterio* idi). Böylece her beş ev 3 Osmanlı *kilesi* buğday ve 3 Osmanlı *kilesi* arpa temin etmek zorundaydı (1 Osmanlı *kilesi*=25,656 kg). Bunun *avarız* olduğu doğrudur. Fakat menşei Osmanlı öncesi devirlerde uygulanan vergilendirme olabilir.

EKLER

EK I: Başvekâlet Arşivi, İstanbul, Maliyeden Müdevver Defterleri, No. 5; Branicevo Vilayeti Defteri, 872/1467, *lukna* olarak ölçülmüş tahıl.

مَدَنِيَّةٌ رَاقِيَةٌ جُودٌ خَالِدٌ مَدَنِيَّةٌ رَاقِيَةٌ جُودٌ خَالِدٌ

[illegible]

نوروز لکھنؤ ہسپتال
ہاسپتال فزیو

ارسلتہ باختر
رسلان کلاو

茶

遊

عَلَمُكَ
عِلْمُكَ

عِلْمُكَ
عِلْمُكَ

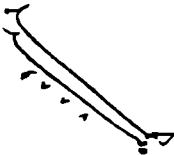
عِلْمُكَ
عِلْمُكَ

عین را ۲۵ عجم را ۲۵ عرب را ۱۵

عاشوراء عید عید

عساہ روم بعدہ اولف عیس

۱۰۳ رسم نوکری ۱۰۰ لکھ ۱۲۷۷ سماج

دو کتابی تشریح ہائے نجوم

ما نريد! انهم يفتخرون بانهم من الذين يلقون بالصلوة على النبي صلى الله عليه وسلم

عَلَى سُلْطَانِ الْعَالَمِينَ سَلَامٌ

عن أبيه عن حماد بن عمار عن قول النبي - صلى الله عليه وسلم -

فَمِنْهُ لَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْنَا الْكِتَابَ بِالْحَقِّ

معروف علی بکر احمد صاحب

[illegible]

وسعی

44
54

ماہنامہ بانہا جہاننا طبعی

فرزندان و اولاد

فرید اللہ علیہ السلام
 علیہ السلام علیہ السلام
 علیہ السلام علیہ السلام
 علیہ السلام علیہ السلام

عبدالله بن محمد بن عبد الله بن محمد بن عبد الله

الحمد لله الذي جعلنا من عباده المخلصين

ذو القعدة وذو الحجة والمظفر

نقد اول: بقوله: البرية

بسم الله الرحمن الرحيم

KISALTMALAR⁵⁹

- AO: *Archivum Ottomanicum*, I, 1969—.
- Adâletnâmeler: H. İncelik, "Adâletnâmeler," *Belgeler*, II/3-4, 1965, s. 49-145.
- Aymard: Maurice Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris: S.E.V.P.E.N., 1966.
- Anhegger: Robert Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, two vols. and Supplement, İstanbul: İstanbuler Schriften, 1943-45.
- BA: Başvekâlet Arşivi, şimdi Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- Balard: M. Balard, *La Romanie génoise, XIIe-début du XVe siècle*, Genova: Atti della Società Ligure di Storia Patria, nuova serie vol. XVIII, 1978.
- Barkan, *Kanunlar: XV. ve XVI. Asırlarda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul 1943.
- Beldiceanu, *Actes*: N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris: c. I, Actes de Mehmed II et de Bayezid II dums. fonds turc anc. 39*, Paris: Documents et Recherches ..., ed. P. Lemerle, c. II, Paris, 1960.
- Beldiceanu, *Reg. Min.*: N. Beldiceanu, *Règlements Miniers*, (1390-1512). Documents et recherches VIII, Paris, 1964.
- R. Bulliet: Richard Bulliet, *The Camel and the Wheel*, Cambridge, Mass., 1975.
- Bojanić: Dušanka Bojanić, *Fragments d'un recensement collectif et d'un recensement détaillé du sandjak de Vidin dans la seconde moitié du XVe siècle*, Belgrade, 1973 (Sırpça).
- Bojanić, *Passage*: D. Bojanic, "Passage dans la Serbie du Nord des mesures médiévales de masse et de surface aux mesures turques correspondantes," *Les Mesures sur le sol de Serbie au travers les siècles*, Belgrade, 1974, 101-11.
- Bursa Sicil: Bursa Şer'iyye Sicilleri, Arkeoloji Müzesi, Bursa.
- G. Boerio: Giuseppe Boerio, *Dizionario del Dialecto Veneziano*, Venezia, 1856, yeni baskı Milano, 1971.
- Cevdet, no. 89: Belediye Kütüphanesi, İstanbul, Cevdet Koleksiyonu, Tahrir Defteri no. 89.
- Chesney: F. R. Chesney, *The Expedition for a Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, 2 cilt, London, 1850.
- Čirković: S. Čirković, "Les mesures dans l'État médiéval serbe," Les Djurdjev, I: *Kanun i Kanun-Name za Bosanski, Hercegovacki, Zvornicki, Kliski, Crnogorski i Skadarski Sandzak*, eds. B. Djurdjev, N. Filipović, H. Hadzibegić, M. Mujić, Dr. H. Šabanović, Sarajevo: Orientalni Institut u Sarajevu, 1957.
- Dalsar: Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi publication no. 116, 1960.
- Güçer: Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi no. 152, 1964.

59 *Turcica* XV, 1983, 347-348 ile mukayese ediniz.

- Hinz: Walter Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden: Brill 1955
- İnalçık, *Kanunname*: Robert Anhegger and Halil İnalçık, *Ḳānūnnāme-i Sulṭāni ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmāni*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.
- İnalçık, *Arvanid*: Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954.
- Issawi, *Turkey*: Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
- Kanunname, Paris no. 85: *Kanunname*, Bibliothèque Nationale, Paris, MS. fonds turc ancien, 85.
- O. Kurmuş: Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974.
- McGowan: Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)," *Archivum Ottomanicum* I, (1969), s. 139-96.
- Minorski: V. Minorski, *Tazkirat al-Mulūk, A Manual of Safavid Administration*, London: Luzac, 1943.
- Pegolotti: Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. Allan Evans, Cambridge, Mass., 1936.
- Pulaha: Selami Pulaha, *Le cadastre de l'an 1485 du Sandjak de Shkodër*, Académie des Sciences de la R. P. d'Albanie, Institut d'Histoire, Tirana, 1974.
- Sella: D. Sella, *Commerci e Industrie a Venezia nel secolo XVII*, Venice-Rome, 1961.
- Skarić: V. Skarić, *Old Mining Regulations and Techniques in Serbia and Bosnia*, Belgrade, 1939 (Sırpça).
- Schaube: A. Schaube, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehr zwischen Westdeutschland und Italien*, 2 cilt, Leipzig, 1900.
- Spaho: Fehim Spaho, "Turski rudarski zakoni" (Turkish Mining Regulations), *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, XV (1913), s. 133-94.
- Steingass: F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London, 1892.
- Sombart: W. Sombart, *Der moderne Capitalismus*, Leipzig, 1916-17.
- Turcica: *Turcica, Revue d'Études Turques*, Paris, 1970- .
- TOEM: *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1326-36 / 1910-20.
- R. E. Zupko: Ronald Edward Zupko, *British Weights and Measures, A History from Antiquity to the Seventeenth Century*, London, 1977.

—

MAKALELERİN KÜNYESİ

1. “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset, Nazariye ve Gelenekleri,” *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, 259-275. [*Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, İstanbul: Kronik Kitap, 2016, 11-30.]
2. “Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilâyetnamesi,” *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1993, 19-36.
“Otman Baba ve Fâtih Sultan Mehmed,” *Doğu Batı*, Aşk ve Doğu, sy. 26, (Şubat-Mart-Nisan 2004), 11-31.
3. “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakki-siyle İlgisi,” *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV (1959), 69-94.
4. “State and Ideology under Sultan Süleyman I,” *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1993, 70-94.
Çeviren: Fatih Yücel
5. “The Yörüks: Their Origins, Expansion and Economic Role,” *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1993, 97-136.
Çeviren: Fatih Yücel

6. "A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1993, 161-176.
Çeviren: Fatih Yücel
7. "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Ketkhudâ)," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76 (1986): *Festschrift Andreas Tietze*, 135-42.
Çeviren: Ahmet Yaşar
8. "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü," *ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı* (1979-80), 1-65. [*Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1. Cilt, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, 257-310.]
9. "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities, Byzantium and Crusades", *Byzantinische Forschungen*, IX (1985), 179-217.
"Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar," *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. Bülent Arı, Ankara: T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, 2002, 73-90.
10. "A Case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VIII and Bayezid II regarding Djem Sultan," *Journal of Turkish Studies*, III (1979), 209-23.
Çeviren: Fatih Yücel
11. "Power Relationships between Russia, the Crimea, and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature," *Passé Turco-Tatar, Présent Soviétique, études offertes à Alexandre Bennigsen*, eds. Ch. Lemerquier-Quelquejay, G. Veinstein and S. E. Wimbush, Paris and Leuven: Peeters 1986, 175-211.
Çeviren: Fatih Yücel
12. "Eastern and Western Cultures in Dimitrie Cantemir's Work," *Revue Roumaine d'Histoire*, XIII (1974), 27-29.
Çeviren: Ahmet Yaşar

13. "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 69 (1977), 55-71.
Çeviren: Fatih Yücel
14. "Yük (Himl) in the Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture," *Turcica*, XVI (1984), 131-56.
"Osmanlı İpek Ticareti, Madencilik ve Ziraatında Yük (Himl)," *Türk Dünyası Araştırmaları*, 75 (1991), 9-29.
Çeviren: E. B. Özbilen

İNDEKS

A

- Abbasiler 221
Abdullah 66, 174, 187
Abdurrahman 51
Abdülaziz 209
Abû Yûsuf 259
Acarmania 281
Acem Hanı 211, 212, 214, 218, 228, 246, 263
açabani 242
âdâb 16
Adem 240
Aden 240
Âdil Giray Han 374
Aegina 275
Afganistan 77
Afrâsiyâb 16
Afrika 69, 106, 240
agabânû 242, 245
Ağriboz 275, 279, 281, 282, 288, 289, 307
Ağaç Denizi 45
Ağırnas 246
Ağlasun 203
Ahdnâme 295
Ahmed (Çelebi) 19, 59, 63, 84, 87, 89, 118, 166, 172, 195, 238, 239, 307, 321, 338, 343, 344, 345, 348, 355, 367, 390, 400, 404
Ahmed Han 343, 344, 345, 355, 367
Ahmed I 59, 84
Ahmed II 390
Ahmed III 390
Ahmed Paşa 118, 321, 404
Ahmedpûr 238
Ahmet Paşa 292
Akbaşlu 146
Akdağ, Mustafa 220
Akdeniz 6, 105, 106, 152, 154, 161, 207, 213, 214, 271, 272, 277, 290, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 302, 311, 321, 359, 419, 425, 429
Akhisar 203, 226, 243, 249
Akın 151
Ak-Keçilü 130
Akkerman 202, 205, 206
Akkoyunlu 126, 134
Aksaray 144, 153
Aksarâyî 125
Akşehir 226
Akşemseddin 51, 55
Alâeddîn Keykubad 62, 205, 271
Alâeddîn Muhammad 62
Alâeddîn Paşa 79, 82, 83
Alacahisar 336
Aladağ 146
Alanya 129, 271
Alaşehir 279, 280

- Alayuntlu 143
 Alberts, Otto 15
 Aleksi 173, 174, 182, 205
 Alexander, Dragoman 315, 327
 Alfonso Fadrique 275
 Algılı 130
 Ali Han 356
 Almanya 105, 218, 251, 254, 287,
 298, 299, 321, 365
 Altan Han 63
 Amasya 80, 131, 140, 202, 203, 248,
 250, 252, 396, 400
 Ambelakia 256
 Amelikan (Amerikan) bezi 253
 Amerika 218, 253
 Anadolu 6, 37, 39, 41, 42, 45, 46, 47,
 57, 60, 62, 63, 66, 69, 70, 71, 72,
 74, 78, 80, 81, 86, 87, 89, 114, 115,
 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131,
 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138,
 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145,
 146, 150, 152, 153, 154, 155, 156,
 157, 158, 160, 177, 181, 182, 201,
 202, 204, 205, 206, 207, 217, 218,
 221, 243, 245, 246, 247, 248, 249,
 250, 256, 264, 265, 271, 272, 273,
 275, 276, 277, 279, 283, 284, 287,
 290, 397, 398, 399, 400, 401, 404,
 406, 412, 415, 418, 420, 442
 Anadolu Selçukluları 60, 62, 66, 74,
 78, 80, 81, 87
 Anaea (Aniya) 272
 Ancona 325, 331
 Andarzname 16
 Andrea Doria 298
 Andrea Zeno 289
 Andronicus II 274, 276
 Andronicus III 276, 278, 280, 281,
 282, 285
 Angiolello, Gian-Maria 55, 64
 Anhegger, R. 416, 417, 418, 419, 420,
 421, 423, 427, 429, 438, 439
 Aniya 272
 Ankara 16, 18, 27, 33, 34, 36, 43, 45,
 47, 48, 58, 60, 62, 63, 65, 66, 68,
 72, 77, 82, 94, 98, 99, 100, 102,
 113, 114, 125, 126, 127, 129, 131,
 132, 134, 137, 138, 139, 140, 142,
 144, 148, 153, 159, 162, 165, 169,
 171, 202, 203, 204, 205, 221, 240,
 253, 307, 312, 346, 347, 351, 356,
 380, 384, 396, 397, 398, 402, 430,
 439, 441, 442
 Antakya 218
 Antalya 137, 154, 155, 205, 396, 397,
 398, 399
 Antep 258
 Antonios Ciritho (ya da Antonio Re-
 richo) 319
 Anûşirevân 16, 17, 23, 26
 Apulia 297
 Arabistan 207, 209, 224
 Aragon 286
 Arap 72, 76, 85, 104, 106, 116, 135,
 138, 141, 205, 212, 214, 216, 217,
 219
 Arapça 14, 20, 21, 33, 132, 223, 226,
 401, 411, 412
 Arat, Reşid Rahmeti 13, 14, 23, 25,
 31, 114, 373, 441
 Ardaşîr b. Bâbek 21
 Arkwright 254
 Arnavut 336
 Arnavutluk 4, 88, 281, 336, 404, 405,
 426, 427, 428, 429, 430
 Arsal, Sadri Maksudi 14, 15, 25, 28
 Arslanlu 130
 Arslan Yabgu 61
 Arşidük Ferdinand 302
 Aswad, B. 146, 147

Asya 14, 27, 29, 31, 39, 47, 63, 64, 65,
66, 72, 73, 74, 80, 84, 86, 87, 93, 98,
106, 109, 110, 114, 209, 212, 216,
217, 241, 244, 255, 277, 342, 420
Âşık Paşa-zâde 73, 75, 81, 82, 83, 126,
134, 140
Âşık Paşazâde 30
Atina 275
Atmeydanı 54
Aubin 210, 252, 253, 254, 256
Avanos 162
Avlonya 292
Avrasya 106, 345, 346
Avrupa 6, 10, 77, 105, 106, 107, 141,
152, 153, 155, 159, 160, 169, 177,
201, 206, 207, 216, 217, 218, 220,
221, 248, 251, 252, 253, 255, 263,
264, 265, 266, 267, 283, 286, 287,
288, 291, 292, 293, 294, 295, 296,
297, 298, 299, 303, 304, 305, 306,
310, 311, 313, 315, 317, 320, 321,
329, 331, 332, 336, 338, 342, 351,
355, 359, 361, 371, 380, 381, 390,
391, 392, 407
Avusturya 218, 251, 260, 291, 294, 380
Ayasofya 130, 395, 430
Ayazmend 145
Aydın Beyliği 278, 279, 282, 283
Aydıncık 272
Aydın-ili 274, 279, 282
Aydınogulları 277
Azak 359, 360, 361, 362, 365, 381, 413
Azerbaycan 39, 46, 107, 134, 140, 290
Aziz Yahya (Hospitaller) 274

B

Baba 9, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41,
42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 55, 56, 57, 90, 232, 441
Babadag 47
Babiali 194, 195, 432

Babinger, F. 79, 89, 100, 311, 312,
318, 319, 323, 324, 325, 326, 327,
329, 331, 336, 337, 395
Bağdad 105, 210, 211, 212, 213, 224,
239, 245, 246, 369
Bahreyn 223, 239
Balaban Paşa 405
Balat 152
Balıkesir 141, 145, 146, 161, 162
Balkanlar 9, 10, 46, 57, 131, 133, 136,
138, 156, 157, 284, 286, 292, 320,
429
Balyanbolu 130
Baraklı 187
Barbaro, Ermolao 413
Barbaros 293, 297, 298, 299, 300, 301,
302
Barçın 188
Bardoli 241
Barkan, Ömer Lûtfi 46, 49, 133, 136,
137, 139, 140, 163, 169, 170, 171,
177, 210, 216, 223, 241, 313, 348,
411, 412, 413, 414, 430, 431, 432,
433, 438
Barthold, V. 14, 25
Basra 209, 210, 211, 212, 213, 214,
216, 223, 224, 238, 239, 246
Basra Körfezi 209, 213, 223
Bates, D. 128, 146, 151, 154
Batu Han 347
Bayat 143
Bayburd 144
Bayezid 6, 46, 48, 56, 57, 58, 64, 69,
70, 71, 72, 75, 79, 82, 83, 84, 85,
86, 88, 90, 102, 116, 119, 140, 290,
303, 310, 311, 312, 313, 315, 316,
317, 318, 319, 321, 322, 323, 324,
326, 327, 328, 329, 330, 331, 332,
333, 335, 336, 337, 338, 339, 422,
438, 442
Bayezid I 71

- Bayezid II 303, 438, 442
 Bayındır 143
 Baykal, Kâzım 399
 Bayram-Gazilü 130
 Bektaşlı 146
 Beldiceanu, N. 131, 413, 415, 416,
 417, 419, 421, 422, 423, 427, 428,
 433, 438
 Belgrad 301, 308
 Belik-Viran 172, 181
 Bellini, G. 55, 56
 Benares 238, 245
 Benedetto Zaccaria I 275
 Bengal 212, 217, 240, 241, 242, 249
 Bergama 144, 145, 162, 203, 204,
 206, 279
 Bernek 171, 172
 Beypazarı 204, 263
 Biga 138, 139, 146, 272
 Bigadiç 145
 Bilecik 226
 Bilge Kağan 27, 29
 Birecik 212
 Birgi 278, 279, 282
 Bizans 78, 85, 88, 89, 109, 125, 126,
 127, 137, 151, 170, 271, 272, 273,
 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280,
 281, 282, 284, 285, 286, 342, 379,
 401, 424, 433, 434, 442
 Bizanslılar 276, 281
 Bocciardi, Giorgia 333, 337
 Bodonitsa (Mundenitsa) 279
 Boğaziçi 43, 263, 390
 Boğdan 205, 206, 356, 383, 391, 405
 Bojanić, Dušana 438
 Bolu 138, 139, 203
 Bombay 240
 Borlu 202, 205, 206, 229, 230, 231,
 232
 Bosna 322, 403, 411, 415, 424, 426,
 427, 428, 429, 430, 431
 Bostanlu 146
 Boyalı 160
 Bozdağ 159
 Bozok 131, 142
 Braşov 207
 Bratianu, G. I. 205
 Braudel, F. 215
 Bretagne 319
 Broach 238, 241
 Bucak 361
 Bulat 353
 Bulgaristan 44, 65, 157, 431
 Bulgarlar 65, 282
 Bumin Kağan 27
 Burgaz 159, 174
 Burkancılık 25
 Bursa 9, 79, 89, 130, 154, 155, 163,
 169, 170, 174, 177, 181, 202, 203,
 208, 209, 242, 245, 246, 251, 255,
 256, 261, 278, 285, 315, 318, 396,
 398, 399, 400, 401, 402, 405, 406,
 414, 418, 421, 438, 442
 Bursa Arkeoloji Müzesi 396
Buzurcımîhr Risâlesi 16
 Bühler, A. 245
 Bünyan 162
 Büyük Domestikos 279
 Büyük İskender 105
 Byzantium 129, 151, 152, 277, 442
- C**
 Calicut 209
 Camillo Pandone 319
 Canbek Giray Han 370, 386
 Canik 140
 Cantemir, Dimitrie 10, 389, 390, 391,
 392, 442
 Casimir IV 343, 344
 Cattaneo, Domenico 280
 Celaliler 148
 Celalzâde Mustafa 117, 406

Cem 10, 56, 57, 58, 64, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 341, 407, 408
 Cem Sultan 10, 57, 309, 310, 312, 315, 323, 326, 333, 336, 338, 407, 408
 Ceneviz 151, 152, 271, 274, 275, 276, 277, 280, 282, 284, 286, 287, 413
 Cengiz Han 28, 59, 63, 65, 66, 67, 68, 71, 76, 77, 80, 345, 346, 347, 348, 349, 352, 353, 354, 365, 368, 369, 370, 379
 Cenova 205, 243, 300, 413, 431
 Cezair 224
 Cezayir 106
 Cezerî Kasım Paşa 116
 Charles V 263
 Charles VIII 332
 Chaudhuri, K. 212, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 240, 241, 242, 244
 Chaul 211
 Cibo, Niccolo 327, 328, 333
 Cios 272
 Corvinus, Matthias 321, 323, 330, 334
 Crompton 254
 Czobor, Emerich 335

Ç

Çağatay 53, 63, 420
 Çalab-verdi 402
 Çalışlar 187
 Çankırı 138, 139
 Çavuldur 143
 Çavuşlu 130
 Çayırhanlı 146
 Çepni 131, 141, 143
 Çerkesler 248
 Çerkezistan 250

Çeşme 152, 160, 277, 280
 Çigil 30
 Çin 15, 61, 67, 68, 153, 239, 240, 372
 Çorum 248, 250

D

Dabhol 222, 240
 Dahhâk 16
 Dakka 217, 219, 241
 Dalmaçya 292
 Danişmendlü 130, 143, 145, 146
 Dekkan 212, 240
 Deli-Orman 42, 45, 48
 Delüler 187
 Demirci 160, 161, 162
 Denizli 127, 129, 137, 203, 204, 221, 231
 Depecik 171, 172, 173
 Depe-Delen 56
 destâr 205, 223, 234, 238, 242, 245, 253
 Devlet 5, 9, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 91, 93, 98, 107, 148, 160, 191, 259, 261, 343, 357, 358, 364, 365, 366, 370, 384, 406, 431, 441
 Devlet Giray 343, 357, 358, 384
 Devlet-i Aliyye 261
 Dimitri 174, 186
 Dinyeper 350, 360, 361, 362, 378
 Direkli 174, 182
Divânü Lugat-it-Türk 244
 Diyarbakır 217, 229, 256, 258
 Dobruca 42, 44, 45, 47, 48, 157
 Dodurga 143
 Doğu Akdeniz 271, 277
 Doğu İran 25
 Domenico 280
 Don 275, 296, 351, 358, 359, 360, 362
 Don Alfonso Fadrique 275

Don Joseph Nasi 296
 Duarte (Odoardo) Barbosa 240
 Dubrovnik 429
 Duka 186, 187
 DüNDAR 75

E

Edhem, Halil 61, 71, 78, 84, 321
 Edigü 345, 346, 348
 Edirne 39, 44, 52, 56, 90, 163, 165,
 177, 206, 216, 223, 241, 256, 264,
 306, 307, 313, 335, 400, 406, 410,
 418, 425
 Edremit 149, 226, 279
 Eflak 205, 206, 207, 321, 363, 403,
 429
 Ege 6, 146, 152, 271, 272, 273, 274,
 275, 276, 277, 278, 279, 281, 282,
 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289,
 292, 297
 Eğriboz 321, 402
 Eldred, J. 211
 Endonezya 106, 244
 Ephesus (Selçuk) 272, 274, 275, 284
 Erdel (Transilvanya) 205, 207, 208
 Eretna 283
 Erikli 151
 Ermeniler 160, 213, 214
 Ertuğrul 69, 70, 75
 Erzurum 145, 252
 Eskişehir 285
 Eskişehir 127, 142, 149, 151, 159
 Eski Türk Yazıtları 27
 Esteron 301
 Eşberk, Tervik 159, 162
 Eşkel 173, 185
 Evliya Çelebi 30, 204
 Eymirli 130

F

Farabi 15

Farley 242, 264
 Farsça 14, 33, 57, 93, 226, 241
 Fatih *Bkz.* Mehmed II
 Fekete, L. 207, 208, 225, 363, 373, 374
 Fener 390
 Ferdinand 105, 302, 303, 306, 363,
 364
 Feridün 16, 101, 338, 362, 363, 364,
 370, 372, 376, 384, 385, 388
 Feth Giray 360, 375
 Fethiye 390
 Fırat Nehri 212
 Filibe 56, 157, 264, 313
 Filistin 274
 Finike 154
 Fiume 252
 Flanders 319
 Floransa 251, 318, 325, 327, 337
 Floransalı 324, 333
 Foça 273, 280, 282, 284
 François I 289, 294, 297
 Fransa 6, 105, 217, 251, 254, 255,
 260, 279, 283, 289, 291, 292, 293,
 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301,
 302, 303, 304, 305, 306, 308, 317,
 318, 319, 323, 332
 Fransız 207, 217, 247, 250, 251, 253,
 261, 264
 Frederick Barbarossa 127

G

Galata 187, 263, 333
 Gazi Giray Han 368, 386
 Gedik Ahmed Paşa 292, 404
 Gediz 159, 160, 161
 Gediz Nehri 159, 161
 Gelibolu 79, 100, 203, 204, 246, 249,
 278, 279, 285, 313, 406, 433
 Gemlik 146, 170, 174, 184, 185, 272
 Gencilü 187
 Georgios Pachymeres 272

Germiyan 125, 128, 166, 310
 Giese, Friedrich 46, 56, 59, 60, 73, 81,
 82, 85, 399
 Girit 247, 273, 275
 Giurgiu 206
 Gökalp, Ziya 65, 68, 73
 Gördes 155, 160, 161, 162, 167, 203
 Greogoras 280
 Guillaume, Adam of 277, 315
 Gücerat 209, 210, 217, 240, 241
 Gülhane Hartı 259
 Gündüz 79
 Gürcistan 116
 Güvendiklü 130

H

Habeşistan 210
 Habsburg İmparatorluğu 355
 Habsburglar 104, 294
 Hacı Bektaş 33
 Hacı Halife 391
 Haçlılar 6, 130, 277, 289, 297, 442
 Hadzibegic, Hamid 438
 Halep 142, 210, 211, 212, 218, 241,
 246, 256, 263
 Hall, M. 243
 Hama 218
 Hamid 128, 137, 138, 139, 146, 202,
 204, 205, 229, 230, 243
 Hamid-eli 202, 204, 205, 243
 Hamidler 173, 181
 Hammer, J. von 59, 79, 285, 309, 335,
 391
 Hammurabi 96
 Hamza Beg 396, 399, 405
 Hamzalu 130
 Haydarlu 130
 Hazarlar 66, 73
 Hazine 29, 225, 253
 Henry II 294
 Henry VIII 296, 304

Hersek 321, 364, 428, 429, 430, 431
 Heyd, Wilhelm 152, 318
 Hezâri destâr 238
 Hızır 40, 57, 191, 280, 284, 285
 Hicaz 106, 160, 163, 165, 209
 Hind 215, 216, 228, 235
 Hindistan 6, 47, 153, 201, 204, 208,
 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215,
 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223,
 224, 226, 238, 239, 240, 242, 243,
 244, 245, 246, 265, 266, 295, 442
 Hindûlar 214
 Hint-İran 13, 16, 18, 19, 23, 24, 25, 31
 Hintli 211, 214, 216
 Hint Okyanusu 105, 106, 209, 295, 296
 Hoca Ali 209
 Hollanda 207, 212, 216, 217, 248,
 250, 251, 294, 295, 296, 414
 Horasan 39
 Hospitaller 271, 274
 Hristiyanlar 100, 130, 131, 305, 313,
 314, 321, 338, 371, 378
 Hristiyanlık 304, 312, 313
 Huvayza 224
 Hüdâvendigâr 57, 146, 148, 170, 181,
 367, 369
 Hürmüz 210, 211, 212, 213, 224, 240
 Hürrem 119
 Hüseyin 52, 99, 149, 150, 173, 174,
 344

I

Innocent VIII 442
 Irak 105, 132, 153
 Irwin, John 221, 241, 243
 İsfahan 212, 213
 İsparta 127, 146

İ

İbni Kemal *Bkz.* Kemâl Paşa-zâde
 İbn Mukaffa 16, 17

- İbn Sinâ 15
 İbrahim 34, 79, 88, 118, 119, 120, 126, 173, 346
 İbrail 429
 İçel 146
 İdris-i Bidlîsî 406, 410
 İlhanlılar 71, 226
 İlyas 35, 40, 90, 172, 188, 402
 İmroz 289
 İnebahtı 405
 İnebolu 250
 İngiliz 6, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 219, 243, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 266, 267, 296, 304, 414
 İngiltere 212, 217, 242, 251, 252, 254, 255, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 283, 293, 294, 295, 296, 429, 442
 İran (Acem) 5, 9, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 40, 47, 63, 74, 76, 78, 80, 87, 93, 94, 97, 100, 104, 107, 109, 114, 117, 127, 134, 141, 160, 163, 203, 204, 209, 210, 212, 213, 214, 216, 223, 224, 226, 239, 244, 246, 302, 318, 351, 358, 367, 369, 407, 412, 413, 414, 415, 421, 441
 İranlı 16
 İranlılar 107, 211
 İsa 34, 88, 120, 172, 182, 183, 184, 188, 314, 337
 İsfağan 213, 214, 224
 İsfendiyar Bey 398
 İshak Çelebi 402
 İskender 67, 105, 172, 186, 354, 403
 İskenderiye 155, 429
 İslâm 13, 14, 16, 18, 21, 22, 25, 30, 31, 205, 209, 220, 259, 261
 İslam Giray 349, 362, 372, 373, 377
 İslâmi-İranî 25
 İspanya 71, 218, 291, 294, 297, 301, 307, 321, 364
 İspanyol 106, 286, 294, 321, 335
 İstanbul 14, 19, 28, 30, 202, 203, 204, 209, 210, 214, 215, 221, 225, 226, 230, 231, 242, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 261, 262, 263, 264
 İstanko 205, 206
 İstefanino 174
 İstrati 186
 İstolni 301, 308
 İsviçre 251, 260
 İtalya 55, 56, 105, 153, 155, 242, 243, 282, 286, 288, 291, 292, 293, 296, 297, 299, 302, 303, 304, 311, 314, 315, 318, 321, 323, 325, 332, 335, 336, 412, 415
 İtalyan 152, 153, 211, 272, 273, 274, 289, 312, 327, 336
 İvan I 343, 344
 İvan IV 341, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 365
 İzârî 242
 İzmir 46, 135, 141, 142, 160, 162, 212, 213, 217, 218, 247, 251, 255, 256, 258, 272, 277, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 399, 418
 İzmit 79, 175
 İznik 285, 396, 398
 İzvornik 403, 419, 427, 428, 431
- J**
 John II 369
- K**
 Kabûsnâme 23, 24
 Kafkasya 205

- Kahire 21, 155, 160, 212, 252, 317, 321, 335
 Kalender Ağa 165
 Kara-Biga 272
 Kara-Burgos 130
 Karacalar 180
 Karadağ 336
 Karadeniz 155, 202, 207, 208, 247, 248, 250, 272, 286, 290, 294, 359, 360, 381
 Kara-Dogancılı 130
 Kara-Evli (Kara-Bölük) 143
 Karahanlılar 13, 25, 31
 Kara Hasan 172, 180
 Karahisar 139, 203, 399
 Kara Keçilü 149, 150
 Karakoyunlu 71, 126, 134
 Karaman 58, 128, 140, 144, 145, 187, 203, 204, 208, 243, 290, 399, 404, 405
 Karamanî Mehmed Paşa 89, 404
 Karamides 272
 Kara Mustafa 370
 Karasi 274
 Kara Ulus 140
 Karesi 279, 283
 Karkın 143
 Karl V 289, 291, 296, 303
 Karluk Türkleri 126
 Kasım 104, 176, 205, 206, 289, 301, 302, 312, 318, 325
 Kasımbazar 240
 Kastamonu 30, 66, 130, 138, 140, 202, 203, 204, 205, 226, 248, 250, 403, 415
 Kaşgar 25
 Kaşgarlı Mahmud 31
 Katalan 275, 281
 Katalanlar 275, 281
 Katif 223
 Kayı 70, 71, 72, 82, 143
 Kayseri 146, 162, 202, 203, 205, 226, 246
 Kazan 106, 342, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358
 Kefe 110, 117, 163, 202, 205, 206, 207, 248, 249, 250, 357, 429
Kelile ve Dimne 16, 17, 19, 23, 24, 25, 99
 Kerbelâ 212
 Kestel 130
 Kibns 116, 232, 279, 282
 Kılıç Arslan II 60, 87
 Kılıç-Manastırı 54
 Kınık 143
 Kıpçak 69, 350
 Kırım 204, 205, 247, 248, 249
 Kırım askeri 30
 Kırım Hanlığı 10, 247, 249, 343, 346, 347, 355, 356, 357, 359, 366, 380, 381, 382
 Kırımlılar 351, 358, 374, 379, 381, 382, 383, 384, 385
 Kırım Yarımadası
 Kırkağaç 203, 249
 Kırk-Kilise (Kırklareli) 52
 Kırşehir 33, 162
 Kızık 143, 173
 Kızılca Tuzla 429
 Kızıldeniz 209, 212, 213, 216
 Kızılırmak 134, 137
 Kızıl-Keçilü 130
 Kiklad 282
 Kili 202, 205, 206, 410
 Kilikya 271
 Kilis 217, 258, 428
 Kisrâ 18
 Koca-eli 86, 139
 Konfüçius 15
 Konkan 241
 Konstantinopolis 292

Konya 202, 203, 204, 205
 Korfu 105, 292, 293, 297
 Korint 289
 Koron 288, 289, 431
 Korsika 301
 Kosova 83, 88, 396, 397
 Koyuneri 135, 136
 Köprülü, Fuad 30, 43, 44, 63, 70, 71,
 73, 87, 362, 395
 Kubaşlı 130
 Kudüs 218, 290, 319
 Kula 155, 156, 160, 161, 166, 402
 Kur'an 104, 108
 Kurşunlu 169, 174, 186, 187
Kutadgu Bilig 5, 9, 13, 14, 15, 16, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29,
 31, 98, 114, 441
 Kutsal İttifak 380
 Kuyucak 151
 Küçük Abdal 33, 34, 36, 39
 Küçük Asya 277
 Küçük-Çekmece 53
 Küçük-Togdu 26
 Küre 203, 204
 Kürtler 131
 Kütahya 79, 127, 137, 138, 139

L

Latinler 152
 Lemerle, Paul 151, 274, 278, 281, 438
 Leonardo, Fra 324, 326
 Levant 105, 152, 154, 217, 251, 252,
 254, 255, 259, 264, 265, 274, 276,
 294, 295, 296, 318, 319, 323
 Libya 57, 106
 Limni 289
 Londra 69, 94, 126, 135, 148, 153,
 171, 209, 221, 240, 255, 259, 260,
 263, 264, 310, 369, 385, 408, 431
 Lütfi Paşa 107, 297

M

Macaristan 88, 116, 206, 207, 208,
 283, 291, 299, 301, 307, 308, 311,
 313, 317, 318, 321, 330, 334, 335,
 337, 347, 367, 381
 Macarlar 51, 403
 Madras 241
 Madrid 289
 Mağrip 71, 321
 Mahāzim-i Yazdı 224
 Mahmud 24, 31, 51, 55, 65, 66, 89,
 192, 193, 208, 209
 Mahmud Kaşgari 244
 Mahmud Paşa 24, 51, 55, 193
 Mahmudek 349
 Makedonya 135, 157, 170, 218, 418
 Malabar 242
 Malanda 130
 Malatya 162, 258
 Malazgirt 126
 Mamay 68, 345, 346, 347
 Manastır 54, 56, 336
 Manisa 72, 203, 204, 214, 230, 231,
 232, 244
 Maraş 141, 145
 Mardin 217, 231, 258, 413
 Marmara Denizi 272
 Marsilya 218, 299, 307
 Martino Zaccaria 276, 277, 280
 Masson, P. 217, 218, 251
 Masulipatam 217, 241, 242, 243, 264
 Matthias 317, 320, 321, 323, 330, 334
 Maximillian 319, 321, 334
 Medici, Lorenzo de 318, 324, 327
 Medine 106, 369, 372
 Mehmed Bey 275, 279
 Mehmed Çelebi 90, 397
 Mehmed Giray 344, 348, 349, 350,
 351, 354, 355, 356, 361, 366, 367,
 369, 372, 374, 384
 Mehmed I 45, 46, 75, 80, 84, 86, 89,
 140, 397, 398

Mehmed II 48, 80, 87, 89, 113, 140,
292, 315, 316, 333, 366, 372, 398,
401, 402, 407, 409, 410
Mehmed III 372
Mehmet Ali Paşa 259
Meis 271
Meis Adası (Castello Rosso) 271
Mekke 106, 187, 224, 240, 314, 368,
369, 372
Melikşah 62
Memlûkler 69, 72
Menemen 204
Mengli Giray 345, 346, 348, 350, 355,
366, 370,
Menteşe 128, 137, 138, 139, 146, 166,
243, 246, 271, 272, 274, 275, 397,
406
Merzifon 203, 204, 250
Mete 67
Mezopotamya 93, 98
Mısır 51, 69, 70, 84, 85, 100, 105,
118, 153, 154, 155, 165, 166, 207,
210, 213, 226, 232, 244, 245, 249,
274, 290, 294, 317, 318, 319, 320,
321, 322, 323, 328, 335, 407
Midilli 58, 273, 274, 277, 280, 287,
403, 429
Mihal 186, 403
Mihal Steban 186
Mihrimâh 119
Modon 288, 289
Moğol İmparatorluğu 346
Moğollar 62, 80, 114
Mokka 212, 216
Molla Kabız 120
Mora 273, 275, 278, 288, 289, 321,
403, 404, 431, 434
Moskova 7, 341, 342, 343, 344, 345,
346, 349, 350, 351, 352, 353, 354,
355, 356, 357, 358, 359, 360, 361,
362, 365, 367, 368, 371, 372, 374,
375, 377, 378, 379, 380, 381, 382,
383, 384, 385, 386, 387, 388

Mudanya 169, 174, 186
Muğla 146
Murad 19, 45, 48, 57, 66, 70, 71, 72,
75, 79, 80, 81, 83, 85, 87, 88, 89,
140, 159, 161, 170, 172, 240, 287,
309, 347, 362, 366, 369, 370, 376,
378, 399
Murad I 57, 75, 79, 81, 83, 85, 88,
140, 170, 369, 396, 397
Murad II 19, 45, 66, 70, 71, 72, 75,
80, 81, 88, 240, 287, 398, 410
Murad III 87, 309
Musa 34, 46, 84, 88, 90, 192, 397
Musa Çelebi 397
Musa Efendi 192
Mustafa Paşa 225
Musul 212, 229, 230, 231, 258
Müslüman 15, 16, 21, 25, 54, 55, 63,
96, 103, 104, 106, 107, 113, 114,
130, 136, 137, 171, 174, 186, 187,
188, 203, 205, 206, 214, 239, 240,
259, 278, 281, 283, 304, 313, 314,
317, 321, 331, 335, 351, 359, 366,
369, 377, 431
Müslümanlar 53, 281, 331

N

Naimâ 215, 216, 245
Napoli 292, 297, 302, 303, 310, 311,
319, 332, 335, 336
Napolyon harpleri 252
Nazilli 226
Nefiyoglu 389
Neşri 79, 81, 88, 312
Niğde 144, 162, 203, 204
Nizâmü'l-Mülk 22, 24, 30
Nogay 68, 248, 249, 345, 346, 349,
354, 355
Novosel'skii, A. A. 359, 360, 362, 365,
379, 388
Numanoğlu 151
Nûşîn-Revân 23, 306

O

- Oğuz 27, 28, 34, 48, 67, 68, 70, 72, 77, 82, 125, 126, 132, 134, 142, 143, 144, 146
 Oğuz Han 27, 67, 70, 72, 77, 82
 Oğuznâme 82
 Ohri 430
 Orhan 48, 75, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 278, 285, 286, 439
 Orkapı 381
 Orkun, H. N. 27, 29, 60, 61, 65
 Orta Asya 14, 27, 29, 31, 39, 86, 93, 106, 109, 110, 114, 241
 Ortadoğu 93, 94, 96, 98, 99, 100, 102, 209, 212, 216, 219, 221, 241, 252, 253, 263, 266
 Ortaköy 390
 Ortodoks Rumlar 187
 Osman Gazi 28, 70, 78, 79, 83, 86, 88, 126
 Osmanlı 16, 28, 30
 Osmanlılar 6, 7, 71, 74, 107, 109, 126, 131, 134, 147, 150, 209, 210, 217, 262, 286, 289, 292, 293, 294, 295, 297, 300, 302, 304, 305, 307, 308, 315, 316, 317, 320, 321, 355, 358, 362, 365, 384, 385, 391, 397, 417, 424, 425, 426, 430, 432, 434
 Osmanlı Devleti 47, 53, 70, 78, 85, 86, 91, 96, 108, 114, 116, 126, 129, 134, 147, 148, 157, 158, 247, 259, 278, 293, 297, 300, 302, 369, 407, 408
 Osmanlı İmparatorluğu 4, 10, 46, 48, 96, 100, 107, 133, 136, 141, 142, 171, 191, 194, 210, 219, 220, 245, 294, 309, 316, 320, 321, 322, 329, 332, 352, 358, 359, 361, 377, 380, 381, 382, 391, 395, 411, 420, 438, 442
 Ostrogorsky, G. 433
 Otman Baba 9, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 441

Otranto 292, 297, 405

Ö

- Ömer Bey 165
 Ömer Yunus 175
 Özü 151, 247

P

- Pachymeres 79, 272, 274
 Papa Alexander VI 315, 327
 Patna 241
 Peçenek 143
 Pegolotti, F. B. 152, 411, 413, 415, 417, 418, 429, 439
 Pehlevi 16, 17
 Pelenski, Jaroslav 351, 352, 353, 354
Pendnâme 15
 Pera *Bkz.* Galata
 Peter [Petre] 331
 Peyssonel, [M. de] 247, 248, 249, 250
 Piri 173, 183
 Polonya 204
 Portekiz 210, 296
 Prut 391

R

- Radıc 206
 Radloff, Wilhelm 13, 59
 Rami Mehmed Paşa 389, 391
 Rodos 103, 271, 274, 275, 277, 279, 282, 286, 287, 292, 313, 316, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 333, 337, 405
 Roma 56, 75, 91, 105, 282, 286, 287, 288, 292, 293, 297, 299, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 342, 361, 364, 365, 379, 424, 428
 Roma İmparatorluğu 105, 286, 292, 365, 428

- Romanya 392
- Rum 6, 33, 34, 70, 130, 152, 170, 171, 174, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 205, 207, 209, 240, 247, 256, 263, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 319, 402, 404
- Rumeli 40, 42, 44, 46, 56, 72, 73, 79, 85, 89, 112, 114, 134, 140, 141, 157, 205, 206, 209, 264, 278, 284, 290, 312, 313, 397, 402, 429
- Rum Mehmed Paşa 402, 404
- Rus 250
- Ruslar 350, 359
- Rusya 249, 259
- S**
- Safa Giray Han 356, 357
- Safaviler 302
- Sahib Giray I
- Salur 143, 146
- Samsun 203, 205, 248, 250
- Sanskrit 16, 226
- Saray 64, 85, 156, 159, 201, 225, 315, 346, 347, 348, 349, 357, 428
- Saraybosna 336, 425
- Saruhan 46, 128, 131, 136, 137, 138, 139, 141, 146, 283, 429
- Saruhanlu 143
- Saruhanoglu 278, 280
- Sasa Bey 274
- Sâsânî 16, 17, 18, 21, 25
- Savua 297, 300
- Seki 174
- Selanik 156, 157, 166, 251, 399, 406, 418, 429
- Selçuk Hatun 405
- Selçuklu 205
- Selçuklu Devleti 126, 128
- Selçuklular 31, 77, 78, 126, 127
- Selçuknâme* 27
- Selendi 160, 161, 166, 167
- Selim I 100, 108, 110, 309, 311, 356
- Selim II 87, 365
- Semendire 429, 431, 432
- Senirkent 202
- Serez 72, 206, 218, 249, 251
- Setton, K. 274, 323, 324, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337
- Seyâhatnâme* 30
- Sezar 105, 365
- Sırbistan 403, 404, 415, 420, 423, 424, 425, 426, 427, 428
- Sırp 206
- Sırplar 417
- Silâhdar Tarihi* 362
- Silifke 159, 204
- Silivri-Kapı 51, 54, 55
- Simav 159
- Sinan Paşa 55
- Sinop 130, 202, 203, 205, 248, 249, 250
- Sivas 126, 131, 138, 140, 205
- Sofya 336, 429, 430
- Sokollu Mehmed Paşa 119
- Spinalli, Lorenzo 318
- Sultanönü 138, 139
- Sumatra 106
- Suriye 132, 141, 153, 154, 155, 160, 204, 209, 210, 213, 243, 245, 261, 274, 283
- Süleyman 9, 28, 48, 62, 79, 82, 84, 85, 86, 88, 90, 126, 127, 165, 173, 209, 210, 278, 289, 290, 291, 292, 293, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 430, 432, 441
- Süleyman I 441
- Süleymannâme* 305, 308
- Sümer, Faruk 71, 131, 132, 133, 134, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146
- Szeftel, Marc 341, 342, 344, 379

Ş

Şah Abbas I 211
 Şah İsmail 35, 53
 Şam 143, 210, 218, 223, 237, 244,
 245, 246, 256, 263, 400
 Şamanizm 66, 68
 Şehirköy 430
Şehnâme 16
 Şeyh Ahmed 348
 Şeyh Bedreddin 35, 41, 45, 46, 53
 Şiraz 117, 225
 Şirin 74, 346
 Şirvan 107, 413
 Şükrullah 69, 72, 76

T

Tarih-i Âl-i Selçuk 132
Tarih-i Ebû'l-Feth 395, 406, 408, 409,
 410
 Tata 301
 Tataristan 210
 Tatarlar 44, 73, 134, 157, 344, 349,
 354, 359
 Tebriz 414
 Teke 53, 131, 137, 138, 139, 146,
 157, 165, 271, 272, 397, 399, 400
 Telemaque 14
 Temeşvar 335
 Temuçin 66
 Tesalya 261
Tevârih-i Âl-i Osman 47, 56, 73
 Thuasne, L. 309, 317, 318, 319, 320,
 322, 323, 325, 326, 327, 328, 330,
 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338
 Tırhala 72
 Tibet 213, 214
 Timur 68, 69, 71, 85, 86, 283, 346,
 348, 396
 Tire 204, 206, 226, 232, 244, 249
 Todor 173, 183

Togan, Zeki Velidi 60, 63, 66, 67, 68,
 77, 78, 226, 346
 Tokat 89, 131, 138, 140, 203, 204,
 229, 243, 248, 250, 397, 406
 Toktamış Han 348, 383
 Topkapı Sarayı 70, 309, 312, 332, 395,
 400, 406
 Torino 422
 Toros 42, 133, 140, 144, 154
 Tosya 203, 204
 Töger 143
 Trabzon 249, 252, 256
 Transilvanya 155, 207
 Trieste 251, 252
 Tuğrulşah 62
 Tuna 44, 45, 67, 202, 205, 206, 207,
 208, 322, 334, 397, 425
 Tunçdilek, N. 146, 149
 Tunus 106, 297, 301, 335
 Tura 358
 Turan, Osman 48, 60, 62, 66, 78, 81,
 87, 102, 111, 125, 126, 127, 132,
 205, 397
 Tursun Beg 316, 396, 402, 405, 443
 Tursun Bey 7, 24, 316, 395, 396, 398,
 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406,
 407, 408, 409, 410
 Türk 5, 9, 13, 14, 26, 27, 28, 29, 30,
 31, 34, 39, 43, 46, 57, 59, 60, 61, 63,
 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
 74, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 84, 86, 87,
 89, 93, 98, 102, 104, 109, 114, 125,
 126, 131, 132, 134, 141, 143, 152,
 155, 156, 159, 160, 169, 171, 180,
 181, 182, 183, 210, 211, 214, 216,
 217, 218, 221, 240, 244, 245, 247,
 256, 257, 258, 264, 272, 275, 276,
 277, 279, 282, 283, 286, 288, 298,
 303, 311, 315, 317, 323, 345, 347,
 351, 354, 366, 373, 374, 383, 390,
 399, 404, 438, 439, 441, 442, 443

Türkçe 6, 9, 10, 25, 63, 100, 135, 158,
208, 214, 242, 263, 309, 329, 353,
356, 362, 364, 365, 383, 385, 387,
395, 401, 412

Türkiye 2, 4, 9, 42, 47, 140, 153, 158,
159, 161, 162, 180, 201, 204, 205,
209, 210, 217, 218, 220, 221, 240,
242, 243, 244, 245, 246, 247, 253,
255, 258, 264, 265, 267, 268, 287,
305, 338, 356, 389, 415, 420, 421,
439

Türkler 65, 67, 84, 105, 125, 161,
211, 275, 276, 300, 303

Türkmen 39, 41, 42, 45, 53, 71, 72,
73, 78, 110, 125, 126, 127, 128,
129, 130, 131, 132, 133, 134, 135,
138, 140, 141, 142, 143, 144, 145,
146, 148, 149, 151, 152, 153, 154,
155, 156, 158, 159, 161, 182, 271,
272, 273, 274, 279, 281, 282, 284,
285

Türkmen Beylikleri 78, 128, 130, 151,
153, 155, 271

U

Ukrayna 128, 361, 362, 378, 379, 380

Ulah Sarayı 390

Ulu-Beg 279

Uluğ Bey 368, 372

Umur Beg 173

Umur Bey 273, 276, 277, 280, 281

Urfâ 258

Urla 226

Urquhart 255, 256, 257, 258, 259,
260, 261

Uşak 203

Uygur 13, 15, 25

Uygurlar 65

Uz-kend 30

Ü

Üçok, C. 77, 100, 142

Üregir 143

Üsküdar 143, 261, 263, 431

Üsküp 72, 157

V

Vaas, E. 208

Vac 208

Varthema, Ludovico di 209, 240

Vasilii 345

Vasilikoz 174

Veliaminov-Zernov, V. 368

Venedik 202, 213, 214, 251, 271, 273,
274, 275, 276, 279, 281, 282, 284,
286, 287, 288, 289, 292, 293, 294,
295, 297, 298, 302, 303, 304

Venedikliiler 275, 289, 323, 326, 337

Vignoso, Simone 284

Vize 44, 157

Volga 346, 347, 349, 350, 351, 358

Vryonis, Speros 126, 127, 128, 129, 130

W

Weber, Max 38, 118

Wittek, Paul 70, 125, 129, 396, 397,
406

Wu-sun 67

Y

Yağcı-Bedir

Yahşi-Han 279

Yahudi 203, 205, 289, 294, 296

Yahyalı Yürük 146

Yakındoğu 63, 71, 155, 210, 215, 221,
242, 244, 265

Yakub Bey 209

Yakublu 130

Yanbolu 44, 156, 157

Yani 21, 69, 104, 185, 186, 277

Yaparlı (Yapurlu) 143
 Yassı-Viran 173, 181
 Yazıcı-zâde Ali 70
 Yazır (Yazgır) 143
 Yemen 209, 210, 212, 215, 225, 246,
 290
 Yenice 172, 181
 Yeniçeriler 108, 110, 370
 Yeşilırmak 204
 Yinanç, Mükrimin Halil 90, 127
 Yorgi 173, 174, 183, 185, 205
 Yörük 40, 44, 45, 46, 73, 143, 149,
 159, 162, 173, 180, 182
 Yunan 278, 282, 390
 Yunanistan 273, 281, 288, 429
 Yurdaydın, Hüseyin 99, 149, 150, 151,
 159

Yusuf Has Hacib 13, 14, 15, 16, 20,
 25, 26, 27, 28, 29, 31
 Yuvan 206
 Yürük 5, 44, 131, 132, 133, 135, 136,
 137, 140, 141, 142, 144, 145, 146,
 147, 148, 149, 155, 156, 157, 158,
 159, 161

Z

Zaccaria, Martino 275, 276, 277, 280
 Zachariadou, E. 129, 152, 153
 Zagra 45, 47, 56, 157
 Zambaur, E. de 61
 Zebid (Yemen) 225
 Zile 203, 204

HALİL İNALCIK

ORTADOĞU VE BALKANLARDAKİ OSMANLI HÂKİMİYETİNE GENİŞ BAKIŞ...

Tarih alanında dünyanın tartışmasız en büyük isimlerinden biri olan Halil İnalcık'ın, Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu ve Balkanlar üzerindeki hâkimiyetini devlet, toplum, ekonomi ve siyaset pencerelerinden inceleyen çalışmaları bir arada.

Halil İnalcık bu eserinde, Osmanlı devlet geleneğinin tarihi köklerini Kutadgu Bilig'deki Türk ve İran siyaset düşüncelerinde arıyor ve Osmanlı veraset sistemini Türk hükümdarlık geleneği içerisinde ele alıyor. Erken Osmanlı dünyasının ilginç dervişlerinden Otman Baba'nın Fatih Sultan Mehmed ile iktidar ilişkisini ve Kanuni Sultan Süleyman dönemi devlet telakkisi ile kanun yapım sürecini tartışıyor. Ortadoğu'da Osmanlı ve İngiltere arasında gerçekleşen pazar rekabetinin ayrıntılarını gözler önüne seriyor.

Halil İnalcık eserin ilerleyen sayfalarında Papa ile II. Bayezid arasındaki Cem Sultan'a dair anlaşmanın izini sürüyor ve 16. yüzyıl Akdeniz'inde Osmanlı-Fransa işbirliğini irdeliyor. Rus Çarlığı, Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki iktidar temsillerinin ayrıntılarını sunuyor.

Osmanlı Hâkimiyetinde Ortadoğu ve Balkanlar,
geniş okuma perspektifleri kazandıran ve
ufuk açan bir kaynak...

Kronik

kronikkitap.com

₺ 40,00
KDV'len muaf.

ISBN: 978-605-7635-58-7

9 786057 635587

